

Міністерство освіти і науки України
Кіровоградський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:
Філологічні науки
(мовознавство)

Випуск 59

Кіровоград – 2005

ББК 81
Н 34
УДК 4

Наукові записки. – Випуск 59. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – 379 с.

ISBN 966-8089-30-8

До наукових записок вміщені статті, в яких розглядаються актуальні проблеми сучасного українського, слов'янського, германського і загального мовознавства.

Збірник розрахований на наукових працівників, викладачів і студентів філологічних факультетів, учителів-словесників.

Друкується за рішенням ученої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (*протокол № 7 від 31.01.2005 року*).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

1. Демешко І.М. – кандидат філологічних наук, доцент (секретар)
2. Клочек Г.Д. – доктор філологічних наук, професор
3. Куценко Л.В. – доктор філологічних наук, професор
4. Кучинський Б.В. – кандидат філологічних наук, професор
5. Лучик В.В. – доктор філологічних наук, професор
6. Манакін В.М. – доктор філологічних наук, професор
7. Марко В.П. – доктор філологічних наук, професор
8. Ожоган В.М. – доктор філологічних наук, професор (відповідальний редактор)
9. Поляруш О.Є. – кандидат філологічних наук, професор
10. Семенюк О.А. – доктор філологічних наук, доцент

ISBN 966-8089-30-8b

© Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЧЕНЬ З ПРОНОМІНАТИВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

Василь ОЖОГАН (Кіровоград)

У статті розглянуто мінімальні семантико-синтаксичні компоненти реченнєвої структури – синтаксеми, проаналізовано валентність предикатів, структурованих прономінативними словами.

This article views the minimal semantico-syntactic components of sentential structure – the syntaxemes. The valence of predicates, structured by pronominal words is analyzed.

Основна синтаксична одиниця – речення тісно пов'язана з мінімальними семантико-синтаксичними елементами – синтаксемами, які виокремлюють на основі семантико-синтаксичних відношень і які характеризуються зовнішнім спрямуванням на віддзеркалення стосунків між предметами і явищами об'єктивної дійсності. Синтаксеми як мінімальні одиниці обов'язково передбачають входження в більшу одиницю, якою є речення [4, 58]. У семантично простому реченні функціонують два типи синтаксем – субстанціальні і предикатні, ядерними в семантико-синтаксичній структурі елементарних конструкцій виступають предикатні синтаксеми¹, які підпорядковують собі субстанціальні і визначають їхню кількість та властивості.

Серед чотирьох основних типів предикатних синтаксем (дії, процесу, стану та якості) в українській мові тільки предикати якості та стану (різновид його – кількісна синтаксема) репрезентовані займенниковими компонентами.

3-поміж предикатних прономінативних синтаксем помітно вирізняються предикати якості, що вказують на постійну, внутрішню, невід'ємну щодо предмета ознаку. У системі мови предикати якості, на відміну від предикатів дії, процесу і стану, „стосуються параметрів відносної незмінності, стабільності, постійності, внутрішньої належності предметові“ [4, 102] і в структурі простої чи ускладненої реченнєвої конструкції виконують формально-синтаксичну роль присудка, напр.: Невже не можна, мій народе, усім сказати, що ти є ти, що страшно нам на тихі води через кістки твої іти!... (В. Сосюра); Я думаю передчуттям весни, Передчуттям очей щасливих зерен. Вони – це я. А я – то є вони (М. Вінграновський); Коли ж це сталося, що ти – давно не я (П. Осадчук). Здебільшого такі предикати виступають як одновалентні, які своєю лівобічною валентністю програмують семантико-синтаксичний суб'єктний компонент: Він не такий, він *інший*; Але це все – *не те, не те*, Про що молився я і марив (Є. Маланюк); *Стань* просто мною. Я – *тобою* стану (О. Забужко); Як палко все звучить! Немов світ раптом *став тобою*, і я

лиш прислухаюсь, тремтячи (Л. Ярмак). Інколи, зважаючи на свою семантику, вони, як узагальнювальні компоненти, конкретизуються автосемантичними словами, напр.: Праця – це *все*: і вивчення азбуки, і написаний переказ, і прочитана книга, і змайстрована шпаківня... (Ю. Збанацький).

Серед двовалентних предикатів якості, які надзвичайно поширені в українській мові і характеризуються розмаїттям лексичних різновидів позначуваних ними ознак, прономінативні репрезентовані тільки одним – предикатом із узагальненою семантикою міри якості, що конкретизується в контексті, напр.: Батько був неповороткий, вайлуватий. Син став *інший*, ніж він. Займенникові предикати в правобічній валентності вимагають облігаторної субстанціальної синтаксеми у функції об'єкта. Пор. предикатні синтаксеми якості, виражені власне-ад'єктивами вищого ступеня порівняння – Син *вищий* за батька; Вони *досвідченіші* від нас. В аналізованих предикатах на основне значення якості нашаровується семантика компаративності, зіставлення, що дозволяє деяким дослідникам кваліфікувати такі двовалентні предикати як окремий різновид предикатів якості – предикати якості-відношення [4, 104; 3, 256].

У сучасній українській мові продуктивними виступають предикатні компоненти, які характеризуються подвійною залежністю (дулексиви). Вони виступають як субординативні елементи – підпорядковуються присудкові й облігаторному синтаксичному приприсудковому компонентові. Такого типу прономінативні предикати функціонують як нерегулярні, пор.: Цілий день потім Артемові батько не сходив з думки, і все він уявляв його найяскравіше саме *отаким*, якого в сні бачив – у кузні (А. Головка); В очах ні крику, ні скорботи, *таким* ходив, мабуть, і в бій (А. Малишко). Н. Л. Іваницька зауважує, що такий дулексив „нагадує обов'язковий синтаксичний компонент причленної залежності, оскільки його форма зумовлюється лексико-граматичною природою дієслова. Але назвати його обов'язковим компонентом причленної залежності не можна, бо, залежачи від дієслова-присудка, він також є залежним від іншого компонента у центральній субпозиції“ [7, 110]. У структурі речення прономінативні ад'єктиви структурують атрибутивно-атрибутивні предикати (поєднують у собі синкретичні функції), оскільки вказують на якісну ознаку головного компонента-суб'єкта і залежного компонента із суб'єктно-об'єктним значенням. Як синкретичні, очевидно, слід кваліфікувати і некоординовані предикати, репрезентовані применниково-відмінковими прономінативними формами, що поєднують у собі предикатно-об'єктні й предикатно-обставинні функції, напр.: Та й я *проти цього* (Г. Квітка-Основ'яненко); Всі за одного, а один *за всіх* (І. Франко); *Хай* це буде між нами, Женю (О. Гончар); Всі, хто чесний на землі, – *з тобою* (М. Рильський).

У семантично ускладненому простому реченні субстантивні синтаксеми можуть поширюватися атрибутивними – вторинними прономінативними предикатними синтаксемами, які виступають похідними від основних предикатів простої елементарної конструкції. З одного боку компоненти, „перебуваючи в залежності від іменника, вказують на ознаку позначуваного цим опорним іменником предмета“ [3, 277], з іншого – зберігають первинне значення вихідного предиката. Напр., у реченні Хай дарують: в *наших* поцілунках – *Наші* хижі, спрагнені *шаблі* (О. Ольжич) атрибутивні синтаксеми семантично корелюють із предикатами вихідних елементарних речень – *Поцілунки наші; Шаблі наші*. Пор. також: Це теж скарбниця, що у ній складаєм не *мій*, не *твій*, а – *скарб* усіх нас спільний: горіння, прямування, волю збірну збірноти, що в ній суджено нам жити, народу мудрість і натхнення квіти (Б.-І. Антонич); Дзвін шабель, пісні, походи, воля соколина, тихі зорі, ясні води – *моя* Україна (В. Сосюра) тощо. Присубстантивні прономінативні ад’єктиви, виступаючи у семантико-синтаксичній функції предиката якості, паралельно вказують на посесивні відношення.

На периферії перебувають предикатні займенникові синтаксеми із значенням кількості, які функціонують у позиції головного члена простого елементарного речення – присудка, напр.: Їх було двоє, вона – *сама* (Розм.). Отож, „...в жодному разі у зв’язку з даною кваліфікацією не потрібно говорити про меншу начебто семантико-функціональну роль предикатів кількості у граматичній структурі сучасної української мови“ [4, 109]. Пор. використання аналізованих предикатів в ускладнених конструкціях, що виникли внаслідок синтаксичної трансформації (згортання) складних речень (*Декілька їх* повернулося – Вони повернулися + *Їх* було декілька) і функціонують як елементи складеного підмета. Моделі з ускладненими суб’єктами, маємо на увазі і прономінативні, надзвичайно поширені в мові, напр.: *Скільки поколінь* передало в клітини її [людини] пам’яті свій досвід! (М. Шумило); Прошло в мовчанні *кілька хвилин* (М. Коцюбинський); *Кожен з хлопців* почував себе так, ніби до нього повернувся рідний батько (М. Стельмах); Біля учительської тупцювало *кілька учнів*, переважно старшокласників. *Кожен з них* у якійсь мірі вважав себе музикантом (Ю. Збанацький). Як зазначають мовознавці, такі предикати морфологічно оформилися в клас слів, що за формально- і семантико-синтаксичними ознаками не входить у систему частин мови як їх компонент [5, 30 – 34]. Подібно до квантитативних предикатів, виражених різноманітними лексемами, прономінативні предикати членуються на дві підгрупи: предикати, що вказують на точну, означену кількість предметів, і предикати, які позначають неозначено-кількісну (точно не визначену) сукупність предметів. В українській мові займенникові означено-кількісні предикати структуруються компонентом *сам* і корелюють із предикатом *один*, пор.: О, панно Інно, панно Інно! Я –

сам. Вікно. Сніги... (П. Тичина) – Немає роздоріж, дорога нам – одна ж (М. Рильський). Неозначено-кількісні предикати оформляються прономінативними квантитативними компонентами: *Скільки їх смілих, відважних борців.. Зрана лягло в домовину!* (П. Грабовський). Предикати кількості функціонують як типові одновалентні компоненти, для яких сильною формально-синтаксичною позицією є позиція присудка у двоскладному реченні, причому лівобічна валентність такої предикатної синтаксеми пов'язується з суб'єктом, структурованим формою безприйменникового родового відмінка. Однак конструкції з предикатною займенниковою квантитативною синтаксемою в простих елементарних реченнях не продуктивні.

Пронімінативні предикатні синтаксеми в системі сучасної української мови характеризуються специфічними, властивими тільки їм, функціональними різновидами. У формально-граматичній позиції аналітичного присудка присвійні ад'єктиви типу *свій, мій, твій, наш, ваш* тощо виконують семантико-синтаксичну функцію посесивної предикатної синтаксеми, напр.: *Борщ булькотить, і хата скрізь – своя; Живу, живу лише єдиним кличем, Бо світ цей – наш, а ти і я – це ж ми* (І. Драч); *Я слухав посміхаючись, недбало, І все в мені тремтіло і співало, Бо я вже знав, що ти – моя, моя!* (І. Качуровський); *Ти мій, і я – для тебе. Хто б де не був, і з ким би не були, це наші імена писало небо, це їм воно здавалось замалим* (О. Йовенко); *Бо місто це – моє: на кожні сто дощів Один у ньому викликаний – мною* (О. Забужко); *Та раптом революція, і вже їхня земля – не їхня* (М. Сарма). Предикати посесивності як типові одновалентні предикати відкривають тільки свою лівобічну позицію, заповнюючи її суб'єктивними синтаксемами.

У структурі простого речення предикатним компонентам у їх лівобічній валентності підпорядковуються суб'єктні синтаксеми, що на формально-граматичному рівні можуть виконувати роль підметів і другорядних членів речення. Суб'єктна синтаксема реалізується у своїх варіантах, диференціація яких зумовлена характером предикатів. Відповідно до природи предиката передусім виокремлюють такі різновиди суб'єктної синтаксеми, як суб'єкта дії, суб'єкта процесу, суб'єкта стану, суб'єкта локативного стану, суб'єкта якісної ознаки, суб'єкта кількісної ознаки². Суб'єктні синтаксеми в граматичній структурі української мови мають спеціалізовані морфологічні засоби вираження (морфологічні варіанти суб'єктної синтаксеми) – називний, родовий, давальний і знахідний відмінки, за якими закріпилися відповідні ієрархічні відношення.

Головними семантичними варіантами суб'єктної синтаксеми виступають синтаксеми у функції суб'єкта дії і стану, з якими „пов'язана найвиразніша семантико-синтаксична і формально-синтаксична диференціація категорії суб'єктності“ [4, 112]. Суб'єктні синтаксеми дії й

стану тісно взаємодіють із категорією істоти/ неістоти, з ознаками активності/ пасивності [25, 399]. Так, предикати дії валентно зумовлюють суб'єктну синтаксему, що позначає активного виконавця дії – агентивна синтаксема. У цій функції звичайно використовуються субстантиви – назви істот, незначне поширення номінативного суб'єкта дії на конкретні неживі предмети спричинюється явищами персоніфікації: *Йду в простори я, чулий, тривожний* (П. Тичина). Агентивна функція реалізується через граему називного відмінка³, саме тут цей відмінок найповніше виявляє свої семантико-граматичні ознаки. „Облігаторна експлікація суб'єкта у називному відмінку при дієсловах дії свідчить про їх генетичну первинність щодо творення речення“ [6, 275], адже „будь-яке дієслово насамперед позначає дію... Але ж „діяти“ можуть тільки істоти, всі ж інші предмети не „діють“, а тільки рухаються. Істоти ж „діють“ тому, що вони рухаються за своєю волею, мимовільно. А тому, у дієслові, оскільки воно віддзеркалює дію, повинен бути ще й відтінок волі, наміру“ [16, 97 – 98]. Функція суб'єкта дії є домінантною щодо варіантів суб'єктної синтаксеми. Займенникова суб'єктна синтаксема досить широко представлена і у своєму варіанті – функції суб'єкта стану, яка підпорядковується предикатам стану. На відміну від агентивних, синтаксеми у функції суб'єкта стану характеризуються ознакою пасивності. Морфологічними варіантами суб'єктної синтаксеми стану виступають здебільшого прономінативні субстантиви у формі називного і давального відмінків, напр.: *Ми любимо працю* (Н. Забіла); *Дуже мені легко. Дуже мені трудно* (Л. Костенко). Називний суб'єкта стану зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю нечисленної групи дієслів (*любити, кохати, ненавидіти*): *Усі ми любимо* нашу співучу та дзвінку українську мову (П. Тичина). Давальний відмінок займенникових іменників у функції суб'єкта стану пов'язаний із вихідним для нього суб'єктним називним і взаємодіє з предикатами категорії стану *весело, радісно, сумно, нудно, жаль* і т. д.: *Мені не смішно* (Л. Костенко). Семантико-синтаксична суб'єктна функція давального сформувалася в лівобічній щодо предиката позиції, проте, крім суб'єктного значення, препозитивний давальний виражає і супровідне значення об'єкта-адресата, пор.: *Купляти залізо нам не з руки* (Н. Рибак); *Мені ж прохати і не з руки, і важко* (П. Дорошко); *Перша робота була йому у хазяїна – воду носити з криниці* (М. Вовчок). Як необхідний компонент семантико-синтаксичної структури синтаксема суб'єкта стану, маніфестована граемою давального відмінка, використовується в односкладних із формально-граматичного погляду реченнях, характерну групу яких становлять трансформи двоскладних заперечних конструкцій, пор.: *Ще не зовсім стемніло, а мені вже й не сидиться у подвір'ї* (М. Кропивницький) – *Ще не зовсім стемніло, а я вже не сиджу у подвір'ї*; *У вас чудна натура, ви, наприклад, казали, що вам тут не пишеться, а тим часом ви на лоні природи...* (Л. Українка) – *Я не*

хотіла писати, поки не з'ясується з його станом здоров'я (І. Муратов). Значно меншою кількістю репрезентовані конструкції із знахідним суб'єкта стану, який, сполучаючись із предикатами, вираженими дієсловами типу *лихоманити, морозити, тіпати, трясти, трусити, нудити*, бере участь у реалізації семантики носія суб'єкта стану, напр.: *Чогось лихоманить мене*, – здригнувся Левко й передав косу Григорієві (М. Стельмах); *Мене морозить*. Щось од спини розлазить холодними мурашками по всьому тілу (М. Коцюбинський); *Нудило мене*, давило під серцем, усе б я, немов на похмілля, кисле їла (П. Мирний). Знахідний безприйменниковий у функції суб'єкта стану корелює з називним, однак йому притаманні побічні об'єктні ознаки. Функцію суб'єкта дії і стану у формальних одиницях реалізує також і грамема родового відмінка, різновиди суб'єктного значення якого ґрунтуються на особливостях семантики віддієслівних іменників. За взаємодії з віддієслівними субстантивами генітив здебільшого дублює семантичні функції називного відмінка, пор.: *Вихід когось із ув'язнення на волю був незвичайною подією в житті камери* (П. Колесник); *Юра звів голову догори і наставив вуха до вікон. Ні, там було все тихо і спокійно, його виходу ніхто не помітив* (Ю. Смолич) – *Хтось вийшов із ув'язнення; Він вийшов*, хоч у лівобічній позиції прономінативні іменники набувають додаткової (посесивної або об'єктної) семантики. Опозиційні відтінки зумовлені не стільки характером доміантного компонента, скільки його позицією. „Поява у віддієслівного деривата категорійних ознак іменників, засвідчених засобами словотвору, а головне – його підметова позиція акцентують вияви перенесення семантичних функцій і, до певної міри, нівелюють при цьому акценти на семантемі суб'єкта родового транспозиційного“ [2, 18 – 19]. У пасивних конструкціях функція суб'єкта дії виражається грамемою орудного відмінка. Вживаючись при дієсловах пасивного стану з постфіксом *-ся* та пасивних дієприкметниках, орудний суб'єктний тісно пов'язаний із первинною семантико-синтаксичною функцією інструменталю [8, 84]. У цій функції орудний корелює з формою називного суб'єкта дії в активних конструкціях, проте вони повністю не тотожні, оскільки між конструкціями існують протиставлення на осі діяч (виконавець дії – агенс) – об'єкт дії (пацієнс), що „знаходять своє вираження у структурі, центром якої є дієслово активного чи пасивного стану“ [17, 115].

Із суб'єктними синтаксемами дії та стану найтісніше пов'язані суб'єктні синтаксеми процесу, які в простому реченні взаємодіють з одновалентними (у рідких випадках – двовалентними) предикатами процесу і спричинені їх семантико-синтаксичними властивостями: *Хто тут був, хто тут плавав, сміявся, радів?* (О. Пахльовська).

Функція партитивного суб'єкта в семантичній структурі речення виражається сполуками займенникового іменника у формі родового

відмінка (однини чи множини) з квантифікаторами *багато*, *мало* тощо і зумовлена лексико-семантичними процесами – накладанням семи квантитативності на сему предметності, напр.: Але *багато з нас* додому не прийшло (В. Сосюра).

Як нерегулярні і непродуктивні в українській мові виступають займенникові синтаксеми у функції суб'єкта кількості: *Нас* двоє – два кошлаті й сплетені кущі, і усміх наш – метелик ніжний і крилатий (Б.-І. Антонич); *Їх* було двоє, а *він* – сам (М. Чабанівський); Було *їх* з добру сотню (Ю. Смолич).

У структурі простого неелементарного семантично ускладненого речення – конструкції з подвійними присудками – функціонують прономінативні синтаксеми, які поєднують у собі декілька суб'єктних значень. Синкретизм суб'єктної синтаксеми зумовлений подвійними формально-граматичними зв'язками і семантико-синтаксичними відношеннями з дієслівно-іменними предикатами, напр.: *Я ходив гордий* і навіть, пам'ятаю, хвалився тим, що я не популяризатор, а щось немовби професор вищої математики. *Я* ніби забув, для чого я прийшов у кіно (О. Довженко). „Саме характер подвійного зв'язку й інші, що впливають з цього, граматичні і семантичні ознаки забезпечують дуплексиву особливе місце в системі синтаксичних компонентів речення“ [7, 107]. Взаємодіючи з дієслівними предикатами стану, перебування, буття, руху, переміщення в просторі тощо і предикатами, вираженими дієприкметниками, прикметниками в називному чи орудному відмінку, або іменниками з якісно-характеризувальним значенням в орудному чи інших непрямих (прийменникових) відмінках, прономінативні суб'єктні синтаксеми, крім функціональних семантико-синтаксичних значень дії, процесу чи якості, супроводжується додатковими специфічними відношеннями, в основі яких лежить контамінація відношень – атрибутивних і обставинних [26, 492; 18, 38; 10, 45; 24, 4, 81; 7, 111]: Слухняним виріс *він* (А. Хижняк); *Я* йду, іду зворушений (П. Тичина); *Він* у полі стояв обеліском (А. Малишко); *Він* стояв без шапки (В. Собко). Просте ускладнене речення з дуплексивом-суб'єктом утворилося внаслідок об'єднання двох простих елементарних речень із тим самим підметом в одне, пор.: *Він* стояв веселий ← *Він* стояв + *Він* був веселий. Дослідники зазначають, що подібні конструкції як найпростіші перетворення ґрунтуються на трьох різновидах вихідних тотожностей: „тотожності лексичній (назва тієї самої особи), тотожності морфологічній (форма називного відмінка), тотожності синтаксичній (лексично і морфологічно тотожний компонент у двох вихідних реченнях поєднаний предикативним зв'язком і стоїть у позиції підмета) і що об'єднання двох речень в одне „не вносить суттєвих змін у формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну вартість компонентів“ [4, 90]. Загалом погоджуючись із наведеним твердженням, хотілося б зробити деякі уточнення, по-перше, очевидно, не слід говорити про повну лексичну

тотожність, оскільки в процесі трансформації відбувається не просте механічне поєднання двох значень тієї самої суб'єктної синтаксеми, а її ускладнення, і, по-друге, – про повну синтаксичну, адже два предикативні елементи, поєднуючись із підметом-суб'єктом, водночас взаємодіють між собою, утворюючи складний суб'єктно-предикатний комплекс. Синкретичні синтаксеми-дуплексиви необхідно відрізнити від тотожних (омонімічних) у зовнішньому плані елементів моносемантичних синтаксем простого елементарного неускладненого речення. Такі синтаксеми зумовлюються лівобічною валентністю предиката – складеного іменного присудка, структурованого невластивою зв'язкою *стояти* й іменною частиною, вираженою ад'єктивом. Диференціація синтаксем у двох формально-синтаксичних структурних типах речень проходить по лінії семантичної природи підмета – назви особи/ неособи. Якщо прономінативний субстантив-підмет називає особу (корелює з субститутом із персональною семантикою), то він поєднується подвійним синтаксичним зв'язком із компонентами подвійного присудка – предикативним дієсловом *стояти* і предикативним прикметником (маємо бісемантичну суб'єктну синтаксему процесу-якості): Батько стояв мовчазний ↔ Він стояв мовчазний; Люди стояли похмурі й сумні (Я. Баш) ↔ Вони стояли похмурі й сумні й под. І навпаки – коли позицію підмета посідають назви неживих предметів, то сполучення елементів *стояти* + прикметник із формально-синтаксичного боку виступає як нечленоване, тобто є аналітичною формою (суб'єктна синтаксема функціонує в такому структурному типі речення як моносемантична із якісною семантикою), напр.: Ліс стояв мовчазний (М. Чабанівський) ↔ Він стояв мовчазний; Літо стояло сухе (Г. Тютюнник) ↔ Воно стояло сухе тощо. Таким чином, категорійне значення субстантива-підмета (назва особи/ назва предмета) виступає головною умовою, за якою визначають формально-граматичну структуру речення. „Суттєве значення, – зазначає Н. Л. Іваницька, – для розмежування дуплексива (подвійного присудка. – В. О.) й іменної частини присудка в реченнях з дієсловами перебування має обмеження граматичного центру речення його обов'язковими і факультативними компонентами“ [7, 110] з локальною і темпоральною семантикою, напр.: Ти стоїш схвильований *перед картою* країни і подумки мандруєш просторами рідної землі (І. Цюпа); Він стояв *на пероні* збуджений і т. д. Однією з ознак подвійного присудка, що відмежовує його від складеного іменного, є те, що за трансформації предикативний ад'єктив може функціонувати як ускладнювальний відокремлений компонент або підлягає елімінації чи парцеляції, пор.: Він повернувся додому стурбований → Стурбований, він повернувся додому → Він повернувся додому. Він був стурбований → Він повернувся додому. Стурбований. Прості неелементарні ускладнені речення з синкретичними прономінативними особовими субстантивами корелюють із конструкціями

з відокремленими другорядними членами речення, вираженими атрибутивними класами слів, пор.: Я в неї на очах, розтерзана, вмираю, – що ж їй робити, бідній? – лиш руки заломить (Л. Костенко) – Я в неї на очах вмираю розтерзана, – що ж їй робити, бідній? – лиш руки заломить. Однак, на відміну від реченневих структур із підметом-дуплексивом, який поєднується з подвійним присудком двобічним синтаксичним зв'язком, ускладнювальні компоненти – відокремлені означення – поєднуються з усією структурою речення напівпредикативним зв'язком. Суб'єкт у такого типу конструкцій функціонує як моносемантичний.

Семантичне членування об'єктної синтаксеми зумовлюється передусім валентністю предиката. Відповідно до характеру предиката об'єктна синтаксема диференціюється на семантичні різновиди, з-поміж яких основною виступає синтаксема об'єкта дії, „у якій найповніше відбито семантичну своєрідність категорії об'єктності“ [4, 118]. Однак якщо субстанціальні синтаксеми об'єкта дії продуктивні в класі власне-субстантивів, то серед прономінативних переважають синтаксеми об'єкта процесу і стану, напр.: Ми зустріли *їх*; Матері було жаль *його* і т. д. Основним морфологічним репрезентантом синтаксеми у функції об'єкта в сучасній українській мові є акузатив назв істот або неістот: Я побачив *її*. Морфологічними варіантами об'єктної синтаксеми виступають й інші непрямі відмінки прономінативних субстантивів, проте вони функціонують у цій ролі значно рідше. Досить поширеними в українській мові виступають конструкції із знахідним відмінком в об'єктно-суб'єктній функції. Синкретичний елемент реченневої структури формується внаслідок конденсації двох вихідних різнорідних за формально-синтаксичними і семантико-синтаксичними ознаками простих речень в одне неелементарне просте ускладнене речення: *Її* найшли перемерзлу в лісі і знову віддали (О. Кобилянська); Досі Неля вважала *його* за дуже ще молодого (І. Вільде); *Мене* привезуть мертвого (Ю. Збанацький); *Хоче все в ній* бачити гарним (М. Стельмах); Цілий день потім Артемові батько не сходив з думки, і все він уявляв *його* найяскравіше саме отаким... (А. Головка); У вступі до листів матері Казимир (о. Климентій) писав, що вона боронила своїх синів перед кожним моральним злом, повторюючи кожному зосібна, що воліла би бачити *їх* неживими, ніж знати, що душі свої вони заплямили тяжким гріхом (З. Суханова). Знахідний відмінок у вказаних конструкціях структурує „складні за формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною природою компоненти речення, що перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках з іншими членами речення“ [4, 90]. Він посідає формально-граматичну позицію прислівного сильнокерованого другорядного члена речення і позицію вторинного підмета, взаємопов'язаного з вторинним присудком. Об'єктне значення знахідного формується валентною зумовленістю дієслівного предиката дії, а суб'єктне – його кореляцією з прикметниковими чи дієприкметниковими

предикатами стану. „Різностямована синтаксична залежність та взаємозалежність знахідного і його неоднорідні семантико-синтаксичні відношення вказують на специфіку компонента з подвійною синтаксичною залежністю“ [4, 91]. У мовознавчій літературі щодо припреномінативних компонентів, виражених прикметником або дієприкметником у формі знахідного чи орудного відмінка, існують різні кваліфікації. Так, Г. Пауль, О. М. Пешковський, Р. Мразек, Г. П. Распопов, Д. М. Овсянико-Куликовський [15, 163; 16, 101; 11, 207; 19, 483; 14, 156] розглядають їх як предикативні означення, О. Г. Руднєв, Є. С. Скобликова вводять до структури присудків [20, 74 – 75; 21, 89 – 90], інші аналізують як обставини [13, 94 – 96], а Л. Д. Чеснокова відносить їх до окремих атрибутивно-об’єктних чи атрибутивно-обставинних другорядних членів речення [23, 132 – 134]. Ближче до істини, на нашу думку, перебуває кваліфікація аналізованих одиниць як присудків при залежному підметі А. М. Мухіна, який указує, що „залежний і незалежний підмети і, відповідно, присудки при залежному і незалежному підметах за своєю роллю в структурі речення відрізняються як від головних членів речення, так і від другорядних. По суті не являючи собою ні перших, ні других. Від головних членів речення – підмета і присудка – вони відрізняються тим, що не можуть виступати в ролі єдиних організувальних центрів речення, якими можуть бути лише підмет і присудок. Від другорядних же членів – означення і додатка – вони відрізняються тим, що виокремлюються на базі того самого двобічно спрямованого предикативного зв’язку, що й головні члени речення, виявляючи при цьому здатність, подібно до останніх, групувати навколо себе другорядні члени речення. Зважаючи на цю їх особливість, їх можна було б назвати організувальними центрами другого ступеня, на протигагу організувальним центрам першого ступеня – підмета і присудка“ [12, 50]. Такий знахідний здебільшого корелює з дієсловами із значенням дії, спрямованої на особу чи інший предмет, процесу, психічної діяльності, із дієсловами каузативної семантики (*везти, в’язати, залишати, нести, тримати, бачити, виявляти, пам’ятати, згадувати* тощо).

Адресатна синтаксема порівняно з суб’єктною й об’єктною має бідніший набір семантичних і морфологічних варіантів, що пов’язано з особливістю семантико-синтаксичних ознак адресатності: актуалізація адресата-аргумента вмотивовується наявністю суб’єктної синтаксеми. Семантична розгалуженість адресатної синтаксеми зумовлюється передусім валентністю предиката – категорія адресатності взаємодіє тільки з предикатами дії, вказуючи на істоту, на користь або шкоду якої відбувається дія. Основним морфологічним варіантом адресатної синтаксеми в сучасній українській мові є давальний відмінок, спеціалізований на вираженні семантико-синтаксичної функції адресата дії: *Нам* найбільше аплодували, бо ми були свої і добре знані

(А. Камінчук). Давальний характеризується відмінковими семантико-синтаксичними ознаками субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом, пасивності і фінальної спрямованості дії на істоту в її цільовому різновиді. У зв'язку з цим адресатна синтаксема поєднується з предикатами-дієсловами, що взаємодіють на підставі інваріантної семи давання. Навколо предиката, крім адресатної синтаксеми, об'єднуються суб'єктні й об'єктні, утворюючи своєрідний семантичний комплекс. Функціонування давального відмінка можливе тільки в таких суб'єктно-предикатно-об'єктних сполуках, оскільки перехідне дієслово давальної семантики вимагає при собі не лише аргумента-адресата, а й аргумента-об'єкта, вираженого знахідним відмінком (Й. Ф. Андерш кваліфікує такі дієслова як носії двооб'єктної валентності [1, 34 – 40]): Ой, куди ти, козаченько, од'їжджаєш, Ой, кому ти мене, молодую, вручаєш? (Нар. тв.); Я ніколи не вживаю супроти тебе ні тієї сили, яку мені дала сама природа, ні того права, що дав закон (Л. Українка); Щасливий я не тим, що маю квіти, А тим, що є кому їх віднести! (Л. Дмитерко). Окрім двооб'єктних предикатів давальної семантики, адресатна синтаксема взаємодіє з дієсловами, які позначають конкретну дію, що переходить на предмет без констатації семи цілеспрямованої дії: Весна для всіх настала, Дарунки всім несе вона (Л. Українка).

У ролі морфологічного варіанта адресатної синтаксеми виступає і родовий відмінок, що функціонує як аналітична форма. Вираження адресатної функції прийменниково-відмінковими сполуками зумовлене пересуванням родового прийменникового з периферійної (детермінантної) позиції в напівпериферійну позицію давального. У сферу адресатності втягуються прийменники *для*, *до*, які з родовим відмінком також указують на додаткове посесивне значення, напр.: Тепер настала черга і Україні ушанувати свого великого сина [Т. Шевченка] за ту безмірну любов його *до неї* (П. Мирний); Поети завжди будуть звертатися *до неї*, до матері, яка посилає нас у світ по прекрасне, ростить добрими та працелюбними (І. Вихованець). У розмовному мовленні при предикатові *дарувати* адресатна синтаксема інколи може виражатися родовим безприйменниковим особових прономінативних субстантивів: У той самий день.. моя жінка якраз заходилася дарувати *мене* третім сином; Не встиг я подякувати .. за заслугу Вашої збірки „Хвиля за хвилею“, як ось знову Ви даруєте *мене* двома томами своєї праці (П. Мирний). Категорію адресатності виражає і синкретичний кличний відмінок, який, окрім потенційного суб'єкта дії, вказує на адресата вольової дії.

Порівняно з попередніми синтаксемами синтаксеми інструментальності, яка посідає периферійну позицію в семантико-синтаксичній структурі елементарного простого речення, властива менша значеннева і морфологічна розгалуженість: вона членується на декілька семантичних різновидів (знаряддя і засобу дії) і репрезентована орудним

відмінком та прийменниково-відмінковими компонентами. Основною морфологічною домінантою інструментальної синтаксеми виступає орудний безприйменниковий відмінок у своїй первинній семантико-синтаксичній функції. Прийменниково-відмінкові сполуки представлені здебільшого грамемами із вторинною семантико-граматичною функцією. У граматичній системі української мови, як відомо, з орудним пов'язана первинна „не регульована іншою вихідною синтаксемною одиницею периферійність“ [4, 128], що встановлюється на основі формально-синтаксичної позиції в реченні (поєднується з дієслівним предикатом підрядним типом зв'язку – слабким керуванням, виконуючи роль слабкокерованого прислівного другорядного члена речення), його семантико-синтаксичного функціонування (виступає необхідною одиницею та ґрунтується на семантико-синтаксичних ознаках субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом дії, пасивності і нерозчленованої динамічності) і лексичного наповнення (супроводжує основні синтаксемні іменникові компоненти речення, вказуючи на знаряддя чи засіб реалізації дії). Об'єднання в інструментальній функції функцій знаряддя і засобу зумовлено тим, що „вони є найпоказовішими в семантико-синтаксичній структурі відмінка, найчіткіше формально визначені, являють собою непохідні, автономні одиниці у відмінковій системі і є базою, навколо якої розташовуються його вторинні функції“ [4, 128]. Орудний знаряддя, позначаючи конкретні предмети, за допомогою яких відбувається дія, у структурі простого речення взаємодіє із різновалентним предикатом, переважно перехідним дієсловом, напр.: *Його вдарили чимось* важким по голові. Орудний засобу вказує на істоти, механізми пересування і переміщення та допоміжні предмети і функціонує як слабкокерований компонент: *Ми чимось привеземо* вантаж. Вторинна варіантність інструментальної синтаксеми структурується навколо прийменниково-відмінкових форм. Так, з інструментальним значенням при дієсловах дії вживаються прийменникові родовий (*Вистрелили з чогось*), знахідний, що інколи, формуючись на основі локативних відношень, поєднує в собі просторове значення, напр.: *Жінки об щось витирали* руки. Як бачимо, основним морфологічним варіантом інструментальної синтаксеми займенникових іменників виступає безприйменниковий орудний відмінок у своїй первинній функції, вторинними є прийменниково-відмінкові сполуки.

Локативна синтаксема, що зумовлюється семантичною природою предиката і вживається при трьох розрядах просторових дієслів: дієсловах власне-локативних, просторових процесу та дії, членується на декілька семантичних і морфологічних варіантів. Кваліфікація значенневих різновидів здійснюється на основі двох семантичних параметрів – динамічного/ статичного й орієнтувального [9, 356]. Серед локалізації щодо просторового орієнтира виокремлюються значення внутрішньої/

зовнішньої локалізації щодо вертикальної/ горизонтальної осі, локалізації за ознакою близькості/ далекості, локалізації на осі верх/ низ, локалізації перед/ за просторовим орієнтиром, локалізації між просторовими орієнтирами, локалізації по колу. Семантико-функціональний ряд динамічність/ статичність диференціюється на такі різновиди: контактність/ дистантність, спрямованість/ неспрямованість. Найвиразніше в граматичній системі репрезентоване семантичне протиставлення контактності/ дистантності, яке на нижчих ярусах конкретизується на підтипи [4, 130]. Морфологічна варіантність локативної синтаксеми представлена прийменниковим місцевим, знахідним, родовим, давальним і орудним відмінками. Значення контактності передається за допомогою прийменниково-відмінкових сполук місцевого і родового. Продуктивними тут виступають прийменники *у, всередині, на, зверху, посеред, серед*, що разом із відмінковими формами диференціюють загальну локативну семантику, вказуючи на внутрішній чи зовнішній (із поверхнею предмета) контакт, напр.: Рожева зоря зайнялася над землею, *зверху її* простяглася чорна хмара, і від того вона здавалася ще червоніша (П. Мирний); За рогом цим шпиталь військовий, *я в нім* працюю (В. Сосюра); Звичайно, треба враховувати, що час, коли писалися ці автобіографії – середина 20-х, вимагав представляти не істинне обличчя, а маску. Але *в більшості з них* відчувається первісна щирість і відвертість (Р. Мовчан). Порівняно з локативним контактним варіантом дистантна статична синтаксема значно продуктивніша і в семантичному плані членується на декілька підтипів. Значення загальної дистантної локалізації (за межами просторового орієнтира) формується на основі сполук прийменника *поза (позад)* з граменою орудного відмінка: Мій парубок тільки очима світить та *поза мною* посувається знай до дівчини (М. Вовчок). Локалізацію навколо предмета, який перебуває в центрі, структурують прийменниково-відмінкові сполуки з компонентами *навколо, довкола, навкруг, круг, кругом*, напр.: *Кругом його* високі скелі, Покриті мхами, ялівцем... (Б. Лепкий); Хо сидить посеред галяви, а *навкруги його* панує мертва, прикра тиша (М. Коцюбинський); На перехрестях вулиць ми зупинялись, бо вітер наче танцював *навкруги нас* (Ю. Яновський). Значення просторової близькості передається за допомогою поєднання відмінкових форм із прийменниками *біля* (як основний засіб вираження локалізації близькості до предмета), *коло, близько, поблизу, недалеко* тощо. На локалізацію між двома чи декількома просторовими орієнтирами вказують прийменникові орудний і родовий, що сполучаються із *між (поміж, проміж)*, напр.: *Між ними* [мхами і ялівцем] місяць йде хильцем Купатися в холодній хвилі (Б. Лепкий); Пісня буде *поміж нас* (В. Івасюк); Бутаков з'їжджав на берег для астрономічних спостережень, а Макшеев – для топографічної зйомки. І кожного разу на білому ватмані в штурманській рубці з'являлися нові нитки градусної сітки, а *проміж них* – примхливо-

хвилясті контури землі (З. Тулуб). Продуктивними виступають варіанти дистантної статичної синтаксеми, що окреслюють локалізацію на горизонтальній або вертикальній осі, які у свою чергу розподіляються на конкретніші семантичні підтипи. У складі форм горизонтальної локалізації вирізняються такі прийменниково-відмінкові підгрупи: із значенням місця перед просторовим орієнтиром; за просторовим орієнтиром; з бічної сторони (з обох боків) орієнтира та ін. Найпоширенішими тут виступають прийменники *перед, поперед, проти, супроти, за, поза, позад, поряд, поруч, обік, збоку, край, кінець*, які поєднуються з різними прономінативними відмінковими формами, напр.: Зав'язувала [пані] палець і, держачи його *перед себе*, бігла з столової в кухню (М. Коцюбинський); *Позад його* щось зашелестіло (І. Нечуй-Левицький); Раптом оглянувся *позад себе* на чорний від мли шлях, що далеко десь зливався з небом... (Г. Журба); Ми гукнули на Богдана. Він підійшов і став *поруч нас* (Ю. Яновський); – Ой мені лишечко! – жахнулася Катря *обік мене* (М. Вовчок); Там лірник сидів собі долі, – *край нього* Поводар, хлоп'ятко малее (Л. Українка); Як вийшли з лісу, стріли на стежці Гринька. Ішов *супроти них* (Л. Мартович); Крізь шибку виднілися білі колони тераси, а *за ними* квітник (М. Коцюбинський) тощо. Ознаки локалізації виражаються прийменниками *над, понад, під, попід*, причому місце над просторовим орієнтиром структурується відмінковими формами з прийменниками *над, понад, вище*, під просторовим орієнтиром – з прийменниками *під, попід, нижче*: В чужу землю, чужі люде Мене заховують; А своєї ся крихітка *Надо мною* ляже (Т. Шевченко); *Понад нами* той спів лився (М. Рильський); У султана білії палати, а *під ними* чорнії темниці, там сидять в неволі бідні бранці (Л. Українка); Потім він, Тонку очеретину приладнавши, *Під неї* древній підставляє глек (М. Рильський).

Залежно від контексту прийменники *вздовж, вповдовж, впродовж, повздовж, подовж, впоперек, по* разом із відмінками прономінативних субстантивів можуть указувати як на контактну, так і дистантну локалізацію в напрямку довжини і ширини просторового орієнтира, напр.: Унизу виднілася долина, *вповдовж неї* прямою світлою лінією прорізався осушувальний канал.

Із спрямованістю пов'язані відмінкові форми прономінативних субстантивів, які взаємодіють із динамічними дієсловами. Подібно до статичних, динамічні локативні відношення також утворюються на основі кореляції з просторовим об'єктом, однак цей об'єкт рухомий. Щодо просторового орієнтира можна виокремити такі варіанти локативної динамічної синтаксеми: 1) локалізацію позаду об'єкта, що рухається; 2) локалізацію лінійну; 3) локалізацію щодо орієнтира, який рухається в протилежному напрямі; 4) локалізацію в напрямі перетину руху предмета тощо. На місце позаду рухового предмета чи особи вказують сполучення

відмінкових форм із прийменниками *за, вслід, вслід за, слідом, слідом за*, напр.: Панна хорунжівна *їй услід* кричить: – І хустку, і весільну хустку тобі дам (Г. Квітка-Основ'яненко); Часом ми помічали баранця на червоній хвилі й зіскакували на ноги, бігли вбік, доки *за нами* гналися розгнівані води (Ю. Яновський). Сполучення займенникових граєм із прийменниками *від (од), з (із, зі), з-за, з-між, з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-поміж, з-понад, з-посеред* і т. ін. передають вихідний пункт руху, уточнюючи різну локалізацію, причому відмінкові форми з *від, з, з-посеред* указують на контакт із просторовим орієнтиром (Поезія просто лилась з *нього*, як рясний дощ (А. Камінчук); Стрільба, чимраз виразніша, долітала звідусіль. *З-посеред неї* натреноване Хомине вухо вирізняло знайоме чахкання батальйонних мінометів (О. Гончар), а з іншими прийменниками – на дистантну локалізацію вихідної точки щодо предмета (Попівни скупчилися за матір'ю – тільки їх чорні брови мигтіли *із-за неї* (М. Вовчок); Від того дня почали звірі день поза день посилати Медведєві одного *з-поміж себе* на страву (І. Франко).

Таким чином, на рівні семантико-синтаксичних функцій прономінативні лексеми порівняно із власне-субстантивами і власне-ад'єктивами характеризуються меншим розмаїттям варіантних форм субстанціальних і предикатних синтаксем, що дає підставу стверджувати про належність займенникових слів до класу іменників і прикметників.

ПРИМІТКИ

¹“Сукупність субстанціальних семантико-синтаксичних відношень опосередковано характеризує відповідний опорний предикат як найцентральніша синтаксема в семантичній структурі простого елементарного речення” [3, 246].

²“Семантема в синтаксичних варіантах набуває додаткових відтінків на рівні відмінкових граєм. Об'єднуючись у своєрідний семантичний комплекс виразників суб'єктного значення, додаткові варіанти не накладаються, а розшаровуються, зазнають дифузії основного значення, породжуючи опозиційні відтінки всередині цих рядів” [2, 14].

³У структурі речення граєма називного відмінка усталена і ніколи не може бути замінена граємою іншого відмінка [22, 76].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Андерш Й. Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1974. – № 10. – С. 34 – 40.
2. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). – К.: Наук. думка, 1991. – 172 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк: Дон. ДУ, 1996. – 437 с.
7. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 168 с.

8. Костюченко Ю. И. Значение деятеля при страдательном залоге (агенса) и творительный падеж в славянских языках // *Вопр. языкознания*. – 1977. – № 1. – С. 84 – 95.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / Главн. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
10. Мигирин В. Н. Принципы изучения членов предложения // *Филол. науки*. – 1961. – № 3. – С. 41 – 48.
11. Мразек Р. Синтаксис русского творительного // *Структурно-сравнительное исследование*. – Praha: Stát. ped. nak-e-vi', 1964. – 285 s.
12. Мухин А. М. Функциональный анализ синтаксических элементов: На материале древнеанглийского языка. – М.; Л.: Наука, 1964. – 292 с.
13. Никитин В. М. Вопросы теории членов предложения. – Рязань: Рязан. гос. пед. ин-т, 1969. – 246 с.
14. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: И. Л. Овсяннико-Куликовского, 1912. – 322 с.
15. Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 500 с.
16. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – 6-е изд. – М.: Учпедгиз, 1938. – 452 с.
17. Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища шк., 1986. – 176 с.
18. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1 – 2. – 536 с.
19. Распопов И. П. Строение простого предложения в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1970. – 192 с.
20. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высш. шк., 1968. – 320 с.
21. Скобликова Е. С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения. – М.: Просвещение, 1979. – 236 с.
22. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
23. Чеснокова Л. Д. Конструкции с предикативным определением и структура предложения в современном русском литературном языке. – Ростов н/Д: Рост. гос. пед. ин-т, 1972. – 136 с.
24. Чеснокова Л. Д. Семантические типы членов предложения с двойными отношениями: Материалы для спецкурса. – Ростов н/Д: Рост. гос. пед. ин-т, 1973. – Ч. 2. – 104 с.
25. Чешко Е. В., Ревзин И. И. Соотношение морфологического и синтаксического уровня и категории падежа (падежи старославянского языка) // *Славянское языкознание: VII Международный съезд славистов (Варшава, авг. 1973 г.) (Докл. сов. делегации)*. – М.: Наука, 1973. – С. 390 – 413.
26. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – 2-е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ожоган Василь Михайлович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматики української мови.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

АВТОРСКАЯ ПЕСНЯ И РУССКИЙ ДИСКУРС ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

Олег СЕМЕНЮК (Кировоград)

Стаття присвячена аналізу ролі текстів авторської пісні як джерела поповнення словникового складу російської мови періоду 60-90-х років стійкими зворотами комунікативного характеру.

The article is devoted to the analysis of texts' role of author's songs as the source of Russian vocabulary enrichment (period 60-90 s years). Stable set-expressions of communicative character are considered.

Как известно, язык каждой эпохи имеет свои особенности, которые определены различными факторами: собственно лингвистическими, социальными, психологическими, культурными и др. Наиболее ярко эти особенности языка исторического периода проявляются в лексической системе. Свое отражение они находят в разнообразных текстах, прежде всего, в произведениях художественной литературы. Однако и тексты, в свою очередь, также оказывают влияние на формирование языка эпохи. Причем, во второй половине XX века такое право уже не принадлежит исключительно художественной литературе, классическим ее образцам. Разговорная речь, тексты средств массовой информации, новые, активно развивающиеся литературные жанры начинают заметно влиять на дискурс, на формирование «исторических» особенностей лексики и лексикона. Для советского общества одним из жанров, которые оставили след в русском языке периода 60 – 90-х годов, несомненно, была авторская песня. Лингвистическому исследованию этого жанра посвящено уже заметное количество работ (Евтюгина А.А., Изотов В.П., Левин Л.А., Скобелев А.В., Соколов И.А., Шаулов С.М. и др.).

Задачей нашей статьи является анализ роли текстов авторской песни как источника пополнения словарного состава языка определенного периода устойчивыми сочетаниями коммуникативного характера, особенностей их функционирования в русском дискурсе второй половины XX века. Для этого мы рассмотрим некоторые социокультурные особенности текстов указанного жанра.

Можно говорить о том, что заметность воздействия авторской песни на речь и популярность некоторых ее исполнителей определяются несколькими аспектами.

Во-первых, в коммуникативном пространстве любого общества движутся текстовые потоки. Часть из них потенциально контролируется обществом (государством), часть – нет. В этом общем потоке можно выделить две значительные группы текстов. Первая – это негативные, или «патогенные», тексты. Под «патогенным» в современной социо- и психолингвистике принято понимать текст, «который вызывает не только

страдания, но и способен генерировать болезненные отклонения в психике реципиента, вызывать моральную и психическую деградацию личности... речь идет об информационных потоках (макротексте тоталитарной идеологии, гипертрофированной рекламы), которые, действуя длительное время, оказывают заметное воздействие на способ жизни и мировидение как отдельной личности, так и человеческого сообщества, нации и под.)» [4, 17]. Вторая – тексты «нейтрализаторы», к которым, наряду с некоторыми художественными произведениями (в частности, сатирико-юмористическими) и анекдотами, можно отнести и авторскую песню. В Советском Союзе основным «патогенным» текстом был макротекст тоталитарной идеологии, а ее важной составляющей, «инструментом», был особый квазизык – «новояз». Произведения авторской песни служили элементом своеобразной стены, которая сдерживала давление идеологизированных текстов на общество и личность. Этот жанр – один из тех немногих, которые с трудом контролировались официальной цензурой. Исполнители, благодаря высокому личному авторитету и возможности «вводить» свои тексты в общий коммуникационный поток не только в традиционном для литературы печатном варианте, но и в звуковом, имели более эффективную возможность иронизировать и над социальной действительностью, и над советским языком. Уже много говорилось о том, что в произведениях Б. Окуджавы, А. Галича, В. Высоцкого и др. ярко проявляются тенденции к использованию «новояза» в пародийном аспекте. Тексты этих авторов и их коллег по цеху являлись для современников одним из заметных ручейков, составляющих макротекст «нейтрализатор» патогенного потока, основу которого составлял «новояз».

В этом же плане важным представляется и такой аспект рассматриваемого нами вопроса, как соотношение понятий авторитета и текста, о которых, например, говорили в своих исследованиях Ю. Лотман и М. Бахтин. Выделяя авторитарное слово и авторитарный текст, Бахтин отмечал, что «авторитарное слово требует от нас признания и усвоения, оно навязывается независимо от степени его внутренней убедительности для нас; оно уже передается нами соединенным с авторитетностью» [1, 155]. Авторитарный текст требует безусловного признания и не принимает свободно-творческих стилизующих вариаций. В качестве примеров авторитарных текстов Бахтин называет религиозные, политические, моральные, «слово отца», учителей и под. Авторитарному противостоит «внутренне убедительное слово» – полусвое, получужое. Отмечается, что «творческая продуктивность его заключается именно в том, что оно пробуждает самостоятельную мысль и самостоятельное новое слово, что оно изнутри организует массы наших слов, а не остается в обособленном и неподвижном состоянии» [1, 158]. В таком случае борьба, напряженное взаимодействие внутренне убедительных слов между собой за господство различных словесно-идеологических точек зрения,

подходов, направлений, оценок – есть идеологическое становление личности.

В этом аспекте тексты авторской песни выступают и как авторитарные, и как внутренне убедительные. Причем, во втором качестве – в большей мере.

Авторитет исполнителя, лидера, авторитарное слово провоцируют массы, отдельных носителей языка подражать ему, усваивать его манеру говорить, выражать мысли, воспроизводить некоторые «авторские» лексические и фразеологические единицы в индивидуальной речи. Позволяет не бояться высмеивать штампы и табуированные лозунги официальной идеологии и под. Кумир, выступая в роли лидера, делает произносимый им текст более сильным по своему воздействию. Особенно тогда, когда идеология, продуцирующая «патогенный текст», ослабевает.

Во-вторых. Одной из особенностей «новояза» было то, что его активность и функциональная распространенность способствовала проникновению разнообразных фразеологических единиц этого квазиязыка в словарный состав исторического периода и лексикон личности. Вспомним, например: *вражеские элементы; империалистический агрессор; трудовой фронт; идя навстречу пожеланиям трудящихся; стройка века; внучата Ильича; священный долг* и под. Авторская песня также ввела в язык эпохи значительное количество фразеологизмов. Например: *жертва телевидения; ребята-демократы; четыре четверти пути; молчит наука* (В. Высоцкий); *глоток свободы; дежурный по апрелю; надежды маленький оркестрик* (Б. Окуджава) и др. Кроме выполнения лингвистических (экспрессивных, художественно-эстетических и др.) функций, присущих фразеологическим единицам этого типа, они еще и некоторым образом противостояли официальным, идеологизированным клише, уравнивая, нейтрализуя их влияние в дискурсе.

Особо необходимо отметить роль коммуникативных фразеологических единиц – крылатых слов (крылатых выражений). Для советской идеологии («новояза») в подобной роли выступали лозунги и призывы, которые для личности, сформировавшейся в советский период, играли важную роль в структурировании и моделировании действительности. (Например: *«Вся власть Советам!»; «Учение Ленина живет и побеждает!»; «Слава труду!»; «Народ и партия едины!»* и под.). Как отмечает Ю.И. Левин, несмотря на то, призывают ли лозунги (Миру – мир!) или констатируют (Коммунизм победит!), каждый из них является заклинанием, выполняет определенную магическую функцию. Кроме того, они активно формируют своеобразную «модель мира», лозунговый универсум [3].

Авторская песня передала в дискурс советского периода крылатые выражения, которые стали выполнять для личности и общества роль своеобразных альтернативных лозунгов и призывов. См., например: *«Я,*

Вань, такую же хочу!»; «Чуть помедленнее кони, чуть помедленнее!»; «Жираф большой – ему видней!»; «Удивительное рядом, но оно запрещено!»; «Нет, ребята, все не так!» (В. Высоцкий); «Помним мы, что движенье направо начинается с левой ноги!»; «Мы поименно вспомним всех, кто поднял руку!»; «Если все шагают в ногу – мост обрушивается!»; «Мы стоим за дело мира, мы готовимся к войне!» (А. Галич); «Бери шинель – пошли домой!»; «Вы рисуйте, вы рисуйте, вам зачтется...»; «Возьмемся за руки, друзья, чтоб не пропасть поодиночке» (Б. Окуджава); «Наполним музыкой сердца!» (Ю. Визбор) и др. Став «кирпичиками» реальной, повседневной речи, крылатые слова способствовали построению нестандартной картины мира и корректировке «лозунгового универсума» советской личности.

В-третьих. Каждый из авторов оставил свой след в языке 60 – 80-х годов. Так, в «Словаре современных цитат» [2] зафиксировано следующее количество крылатых слов из произведений некоторых поэтов: В. Высоцкий – 72; Б. Окуджава – 65; А. Галич – 25; Ю. Визбор – 6; А. Городницкий – 6; Н. Матвеева – 4. Конечно, спектр факторов, которые влияли на популярность произведений того или иного автора, и, как следствие, количество ставших крылатыми слов из текстов – велик и разноаспектен. Но, рискнем предположить, что такой ощутимый отрыв лидеров – Высоцкого, Окуджавы и Галича, непосредственно связан с тем, что их тексты активно и результативно выполняли функцию нейтрализаторов «патогенного» текста. Сатира, пародирование ложного пафоса идеологической пропаганды, ироничный взгляд на классовые битвы, борьбу с империализмом и под., осмеяние «новояза» – все это придавало авторитет и популярность текстам в целом и отдельным контекстам из них.

Мы предприняли попытку разбить крылатые выражения лидеров (А. Галича, В. Высоцкого, Б. Окуджавы), приведенные в «Словаре цитат», на пять своеобразных тематическо-функциональных групп.

1. Крылатые выражения (КВ), в которых используются (пародируются) характерные для языка советской эпохи слова и выражения. Например:

«И опять пошла морока / Про коварный зарубеж» (В. Высоцкий); «Центральная газета / Оповестила свет, / Что больше диабета / В стране советской нет!» (А. Галич); «Она по проволке ходила, / Махала белой рукой, / И страсть Морозова схватила / Своей мозолистой рукой!» (Б. Окуджава) и др.

2. Крылатые выражения, которые имеют разговорно-просторечный характер. Например:

«Страшно, аж жуть!» (В. Высоцкий); «Ты ударишь – я, бля, выживу! / Я ударю – ты, бля, выживи!» (А. Галич); «Она сама его морочила, / А он ни в чем не виноват» (Б. Окуджава) и др.

3. Крылатые выражения со скрытым, «вторым» смыслом (понятным для современников). Например:

«Коридоры кончаются стенкою, / А тоннели выводят на свет» (В.Высоцкий); *«Эрика» берет четыре копии, / Вот и все!... А этого достаточно!»* (А. Галич); *«Над победами нашими / Встают пьедесталы, которые выше побед»* (Б. Окуджава) и др.

4. Крылатые выражения общепhilosophического, лирико-поэтического характера. Например:

«Возвращаются все – кроме лучших друзей» (В. Высоцкий); *«До свидания, мама, не горюй!»* (А. Галич); *«Не обещайте деве юной / Любви вечной на земле!»* (Б. Окуджава) и др.

5. Крылатые выражения патриотического характера. Например:

«Отставить разговоры! / Вперед и вверх, а там... / Ведь это наши горы - / Они помогут нам» (В. Высоцкий); *«Ты слышишь? Уходит поезд / Сегодня и ежедневно./ Наш поезд уходит в Освенцим / Сегодня и ежедневно!»* (А. Галич); *«Я все равно паду на той, / На той единственной, гражданской, / И комиссары в пыльных шлемах / Склонятся молча надо мной»* (Б. Окуджава) и др.

Естественно, что крылатые выражения могут иметь несколько основных смыслов, характеристик и соотноситься с двумя – тремя указанными группами. В таком случае предпочтение отдавалось доминирующему в контексте (тексте) смыслу.

Если принять общее количество крылатых выражений каждого из указанных авторов за 100%, то результаты будут такими (процентное число округлено до целого):

	1 группа % кол-во	2 группа % кол-во	3 группа % кол-во	4 группа % кол-во	5 группа % кол-во
В.Высоцкий 72 КВ	4% 3	26% 17	27% 20	33% 24	11% 8
А.Галич 25 КВ	12% 3	4% 1	56% 14	24% 6	4% 1
Б.Окуджава 65 КВ	2% 1	6% 4	22% 15	58% 37	12% 8

Самые многочисленны у всех авторов крылатые выражения, которые можно отнести к 3 и 4 группам. Менее всего в разряд крылатых выражений попало фразеологических единиц, в которых напрямую пародируются элементы «новояза».

В-четвертых. Наряду с другими жанрами, фразеология авторской песни способствовала формированию более независимой личности периода, она становилась базой особенного философского восприятия действительности. *«Мы в очереди первыми стояли, – / А те, кто сзади нас,*

уже едят», «Париж открыт, – но нам туда не надо!», «Ой, Вань, смотри какие клоуны!» и мн.др. (В. Высоцкий); «А бойтесь единственно только того, / Кто скажет: «Я знаю, как надо!»; «Ой! Не надо «скорой помощи»! / Нам бы медленную помощь!»; «А молчальники вышли в начальники, / Потому что молчание золото» и др. (А. Галич); «Две вечных подруги – любовь и разлука», «Надежды маленький оркестрик / Под управлением любви», «Ну а как стрельба пойдет / Пуля дырочку найдет»; «Дураком быть выгодно, да не очень хочется!» и мн.др. (Б. Окуджава) – это выражения, которые были (и во многом остаются) базовым фундаментом индивидуального лексикона представителей разных социальных групп, и, особенно, что очень важно, интеллигенции, студенчества и др. В советском обществе, несмотря на его формально-бесклассовое устройство, все-таки наблюдалась определенная социальная дифференциация. Свое проявление такое разделение находило и в речи. Как известно, речевая дифференциация проявляется на «принятом», характерном для всех обществ уровне – жаргоны, диалекты, административные языки. Однако в советском обществе выделялись несколько социальных групп, чье речевое поведение оказывало существенное (пусть и косвенное) влияние на общественную языковую норму, отражалось в языке эпохи. Это были административно-политическая и интеллектуальная элиты. Интеллигенция как группа была неоднородной. Она включала в себя и публичных представителей (крупных ученых, известных актеров, писателей и др.), и простых врачей, учителей, инженеров, и студенчество. В рамках группы происходило языковое подражание социальным авторитетам (вспомним тезис об авторитете и тексте). Остальные группы советского общества, в свою очередь, так или иначе, подражали речи интеллигенции, перенимая, в том числе, и «кирпичики речи» – фразеологические единицы, среди которых были и выражения из авторских песен.

Таким образом, авторская песня была не только культурным элементом эпохи, составляющей общественной атмосферы, но и способствовала формированию языка исторического периода, в котором отражалось особое восприятие мира людьми – носителями этого языка.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. - М., 1975. – С.155.
2. Душенко К.В. Словарь современных цитат. – М., 2002. – 736 с.
3. Левин Ю.И. Избранные труды. Поэтика. Семиотика. – М., 1998. – 824 с.
4. Потятиник Борис. Экология ноосферы. – Львів, 1997. – 142 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Семенюк Олег Анатолійович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: соціальні фактори лінгвістичних явищ, культурологічний аспект тексту.

Стаття надійшла до редакції 21.01 2005 р.

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ УКРАЇНОМОВНИХ ТВОРІВ ЄВГЕНА ГРЕБІНКИ

Олександр БІЛИХ (Кіровоград)

У статті розглядаються загальні лексичні особливості україномовних творів Євгена Гребінки, проводяться спостереження над складом окремих тематичних груп. Робиться висновок про те, що Євген Гребінка свідомо прагнув до вироблення "серйозного" стилю в українській літературній мові п. п. XIX ст.

The main lexical features of the Evgen Grebinka's compositions wrote in ukrainian are surveyed in the article, the supervisions above the compound of the separate thematic groups are held. The conclusion is done about the fact that E.Grebeinka consciously strove to create so called serious style in the ukrainian literary language in the first half of the nineteenth century.

Є.П. Гребінка займає помітне місце в історії української літератури передшевченківського періоду. Відомий він насамперед як зачинатель нової української байки, його перу належать також ліричні вірші, переклади та публіцистичні твори. Помітну роль Є.П. Гребінка відіграв і в становленні нової української літературної мови як своєю творчістю, так і організаторською діяльністю. Зокрема завдяки саме його старанням побачила світ одна із перших збірок художніх творів новою українською літературною мовою альманах „Ластівка”. Для Є.П. Гребінки була характерна любов до української мови, віра в її велике літературне майбутнє. Про це свідчать зокрема слова, з якими письменник звертається до читачів альманаху „Ластівка” у післямові: „Полюбіте же, земляки, нашу „Ластівочку”, читайте її швидше, бо незабаром, може, прилетять солов’ї, тогді хто стане слухать ластівку!?” [2 III, 491].

Позитивна роль Є. Гребінки в розвитку нової української літературної мови неодноразово відзначалась дослідниками. Так, ще М. Костомаров, характеризуючи українську літературу й мову першої половини XIX ст., писав: ”Гребінка перший відійшов од колишнього пародійного спрямування: цей талановитий письменник, усвідомлюючи, що слово, яким розважав публіку Котляревський і Артемовський, завсім не спотворене наріччя російської мови, а мова, дана в наділ 12 мільйонам народу, прагнув у своїх творах показати спроможність його до розвитку і багатства” [4, 285–286].

Незважаючи на це, мова творів Є.П. Гребінки ще не була предметом спеціального вивчення. Максимально коротка її характеристика подана в основному в підручниках з історії української літературної мови, автори яких обмежуються переважно побіжними зауваженнями щодо окремих особливостей слововживання письменника [5, 145–146; 6, 273; 7, 161–163].

У пропонованій статті подаються лише попередні спостереження за особливостями лексичного складу україномовних творів Є.П. Гребінки.

Аналіз проводився на матеріалі творів, уміщених у виданні: Є.П. Гребінка. Твори: У 3-х т. – К.: Наук. думка, 1980 – 1981 [2].

Загалом в україномовних творах Є.П. Гребінки ужито більше трьох тисяч слів [1]. Основою цієї лексики, поза всяким сумнівом, є жива народна мова. Як і в розмовному мовленні, тут широко представлені різноманітні групи конкретної лексики. Великою кількістю відзначається насамперед група назв осіб за найрізноманітнішими ознаками. Зокрема це назви за соціальною приналежністю: *король, цар, султан, хан, княгиня, наймит, панич, пані, пан*. Іменник *пан* у творах Є.П. Гребінки ужитий 22 рази [1, 47]. У більшості випадків це слово позначає особу за належністю до вищої соціальної верстви, однак часто використовується і як форма вічливого звертання: *Та я до вас* [Г.Ф. Квітки-Основ'яненка] *з прошенієм, пане Грицьку, пришліте який-небудь казень* [2 III, 593]; *Читайте її* [книжку], *панове добродійство, коли уподобаєте* [2 III, 490]. Зовсім немає у Є.П. Гребінки "соціального" значення слова *козак*. Воно є назвою військового (у перекладі "Полтави"), але часто використовується як назва чоловіка, молодого або середнього віку: *Був найкращий між козаками Один ще молодий козак; І сей з другими козаками Гарбуз ізхрумав* [від Марусі], *неборак* [2 I, 175].

Багато у творах Є.П. Гребінки назв осіб за професією, посадою: *кашовар, кравець, крамар, купець, міняйло, мірошник, писар, підсудок, поштар, прокурор, стадник, суддя, чумац, шинкар*. Представлені також назви осіб за спорідненістю (*тато, отець, онук, сват*), національністю (*німець, турок, швед, москаль*). Останнє слово має значення "росіянин". Широко вживаються також назви осіб за іншими ознаками: *молодець, коханець, сусід, парубок, приятель, сирота*.

Як і в усій українській літературній мові першої половини XIX ст., у творах Є.П. Гребінки широко представлена побутова лексика. Зокрема назви продуктів харчування, страв, особливо з борошна, та різних напоїв: *їжа, потрава, крупа, м'ясо, сіль, галушка, гречаник, каша, книш, корж, пампушка, стовпець, тараня, квас, горілка, наливка, тернівка*. Є тут також назви одягу та його частин (*кобеняк, кожух, кунтуш, свита, шапка, хустка, комір, очкур, пола*), назви різноманітних приміщень та виробничих інструментів: *комора, повітка, кошара, льох, хлів, коса, лопата, плуг, цій, шило*.

У значній кількості письменник уживає назви різноманітних рослин і тварин: *перекотиполе, пролісок, просо, пшениця, рожка, рута, слива, терен, хміль, пес, поросля, риба, сарна, сич, синиця, собака, хірт, шпак*.

У зв'язку із сюжетом "Полтави" в ній наявна, крім іншого, військова лексика: *гвинтівка, гармата, мушкет, шабля, штик, ядро, піхота, повк, драбанти*.

Уживає письменник також абстрактну лексику. Практично всі іменники з абстрактними значеннями це слова, характерні для народної

мови. В основному це назви різноманітних почуттів, станів: *кохання, ляк, сором, покій, порядок, смуток, сон, сміх, смута, тривога, туга*.

Переважає більшість слів в україномовних творах Є.П. Гребінки є корінними українськими. Меншу частину становлять запозичення. Зокрема з європейських мов: *планета, пошта, хунт, цвигель* "деталь рушниць", *цензура*. Інколи письменник використовує старослов'янізми. Майже завжди ці слова мають стилістичне навантаження. Зокрема вживаються для пародіювання канцелярської мови, як у байці "Ведмежий суд": [судді] *приказали записать: "Понеже Віл признався попеластий, Що він їв сіно, сіль, овес... Так за такі гріхи його четвертувать* [2 I, 46]. Є випадки, коли такі слова створюють високе стилістичне забарвлення. Насамперед, коли вони виступають як епітети Бога: *Дай вам господь милосердний усякого щастя* [2 III, 491]. Є й інші уживання: *Та не одною ліпотою Маруся звісна стала всім, А більше розумом своїм, Вітливим серцем і цнотою* [2 I, 170]. Інші приклади старослов'янізмів: *глас, пребеззаконіє, пред, создати, созданіє, спаситель*.

Досить значну кількість запозичень у творах Є.П. Гребінки становлять росіянізми: *год, город, забота, здихати "зітхати", куковати, лікарство, лучче, льгота, мошенник, напиток, оставатись, хищный*. Причому в більшості випадків ці одиниці використовуються як звичайні слова, без спеціального стилістичного навантаження. Як відомо, такого типу запозичень багато і в інших письменників-сучасників Є.П. Гребінки, наприклад в І.П. Котляревського. Це відзначили дослідники, зокрема Ю. Шевельов [8, 49], вважаючи наявність такого типу запозичень свідченням стилістичної невиробленості української літературної мови того часу.

За влучним висловом І.Я. Франка, в українській літературі першої половини ХІХ ст. в основному звучали дві струни, заторкнуті ще І.П. Котляревським: гумористична і патетико-сентиментальна [6, 262]. Така тематика впливала й на добір лексики. У творах письменників цього часу у великій кількості уживаються просторічні, стилістично знижені слова, а також слова із зменшено-пестливими суфіксами. Не є винятком і Є.П. Гребінка. Окремі його твори містять досить велику кількість стилістично знижених слів: *геркотня, коверзувати, лигнути* "ударити, вистрілити", *лупати* (очима), *мерзенний, набрехать, паскуда, паскудиться, песький, сучий син, погань, приндितись, хлиснути* "випити". Однак звертає на себе увагу те, що в байках такої лексики мало, в основному вона представлена в переробці пушкінської поеми "Полтава". За майже одностайною думкою українських літературознавців, цей переклад є невдалим. Однак автор монографії про творчість Є.П. Гребінки, опублікованої в 2000 р., Людмила Задорожна зауважує, що "Полтава" Є.П. Гребінки не є власне перекладом пушкінської "Полтави", а її переробкою в бурлескному стилі, тому й наявність зниженої лексики тут закономірна [3, 87].

Слова із зменшено-пестливими суфіксами вжиті переважно в "Полтаві", ліричних та публіцистичних творах (передмові та післямові до альманаху "Ластівка"): *рибонька, середенько, сонечко, травиця, худібчина, цибулька, плохенький, повнісінький, сіренький, ситенький, худенький, чепруненький*.

Інколи Є.П.Гребінка вдається до творення індивідуально-авторських неологізмів. До них, очевидно, належать такі: *синьокаптанник* "шведський солдат", *синьокаптанковатий* (*Коханець військової слави, Синьокаптанковатий швед Надвинув на степи Півтави*) [2 I, 192], *сріблехвильовастий* (*Він [Кочубей] здужа гетьману-злодію, Сріблехвильовастому змію, у серце ніж загородить*) [2 I, 172]. Можливо, що індивідуально-авторським неологізмами також є прикметники *приголубливий* (*Ось вийшла мати зі сльозами, приголубливими словами, за руку взявши, каже їй [Марусі]*) [2 I, 170], *прикидливий* (*І з прикидливими словами бажає смерті їх гетьман*) [2 I, 178].

Таким чином, навіть побіжний аналіз лексичного складу україномовних творів Є.П. Гребінки дозволяє зробити певні висновки.

1. У творах цього письменника попри їхній невеликий об'єм досить повно відображена лексика тодішньої української літературної мови.

2. Переважна більшість слів, ужитих Є.П. Гребінкою, є стилістично нейтральними, знижені, просторічні слова частіше вживаються в бурлескній переробці пушкінської "Полтави" і досить рідко в байках. Це свідчить, очевидно, про свідоме прагнення письменника виробити так званий "середній стиль", що йому багато в чому вдалося, особливо в байках та ліричних віршах.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Білих О.П. Лексика україномовних творів Євгена Гребінки (показчик слововживання). – Кіровоград: Вид-ча фірма "Алтей", 2001. – 78 с.
2. Гребінка Є.П. Твори: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1980 – 1981.
3. Задорожна Л.М. Євген Гребінка: Літературна постать. – К.: Твім інтер, 2000. – 160 с.
4. Костомаров М. Слов'янська міфологія. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 310
5. Курс історії української літературної мови: У 2-х т. – т. 1. – К.: АН УРСР, 1958. – 595 с.
6. Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К.: Вища школа, 1971 – 423 с.
7. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
8. Шевельов Ю.В. Традиції і новаторство в лексиці і стилістиці І.П. Котляревського. – Чернівці: Рута, 1998. – 160 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Білих Олександр Петрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія української літературної мови.

Стаття надійшла до редакції 15.01 2005 р.

СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В НІМЕЦЬКОМОВНОМУ АРЕАЛІ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРЕКЛАДУ ОПОВІДАННЯ “СОН” М.М. КОЦЮБІНСЬКОГО НІМЕЦЬКОЮ МОВОЮ)

Ольга БІЛОУС (Кіровоград)

У статті здійснюється дослідження різновидів метафори як засобу вираження експресивності лексики в системі сучасної української мови та можливості їх перекладу німецькою мовою.

The variety of metaphors as a means of expression the lexicon in the system of the contemporary Ukrainian language and the possibility to translate it into German are investigated in the work.

У багатьох працях з перекладознавства феномен метафори традиційно розглядається з погляду лінгвістики, тобто як окремий лінгвістичний феномен, що є досить складною проблемою для перекладу здебільшого у літературних і біблійних текстах [10, 281].

Посилений інтерес до метафори був спричинений свого часу статтею американського вченого-перекладознавця М.Дагута [9] *Can "metaphor" be translated?* – Чи можна перекласти „метафору”? Для М.Дагута метафора – це „*an individuel flash of imaginative insight*” – „індивідуальний спалах образного розуміння”, і головний її аспект – “шокуюча” дія на читача. Метафора – це культурно специфічний продукт найвищого ступеня креативного порушення семантичних правил мовної системи. При перекладі текст (ТП) повинен зберегти “шокуючу” дію, якою була наділена метафора у тексті оригіналу (ТО), але якщо при цьому будуть порушені лінгвістичні та культурологічні фактори, тобто у тексті перекладу не будуть відтворені пов’язані з текстом оригіналу культурний досвід та семантичні асоціації, тоді, на думку М. Дагута, метафору не можливо перекласти [9, 21–33].

Дискусія щодо можливості перекладу метафори не втратила актуальності і сьогодні. Перекладачі зіштовхуються щоденно з необхідністю передати різні виражальні засоби, вжиті у вихідному тексті, частіше, ніж може здатися на перший погляд. Практично кожний текст містить ті чи інші тропи, фігури мови чи інші засоби додання виразності висловленню, що становлять особливу функцію мовних одиниць – стилістичну. Найбільш характерною одиницею, що виконує цю функцію, є метафора [8, 38]. З тих часів, як Арістотель дав перше визначення метафори, науковий інтерес до цієї проблеми не спадає [1; 3; 7; 8; 11; 12], адже цей мовний елемент, що несе образне навантаження, володіє специфічними рисами функціонування при досить малій амплітуді відхилення від “нормальних” мовних одиниць. Це закономірно відзеркалюється як на характері їх сприйняття, так і на виборі засобів, які

застосовує перекладач для міжтекстових трансформацій різного рівня. Дослідження цього аспекту перекладу, особливо в галузі літератури, де образність мови виявляється найбільш глибоко і яскраво, позитивно діє на розширення перекладацького інструментарію [3, 67–68]. Таким чином, *об'єктом* нашого дослідження є метафора як засіб вираження експресивності в текстах оригіналу та перекладу, а *предметом* – її функціонування в системах сучасних української та німецької мов та специфіка її перекладу. *Матеріалом* дослідження стали тексти оригіналу українською та перекладу німецькою мовою оповідання М.М. Коцюбинського „Сон”. *Завданнями* є:

- дослідити особливості перекладу метафоричних одиниць як засобу вираження експресивності у художньому творі;
- визначити способи перекладу метафори та розглянути особливості їх використання при перекладі німецькою мовою.

У численних перекладознавчих публікаціях збереження метафори мови оригіналу розглядалося, з одного боку як ідеал, з іншого – як проблема. Наприклад, на думку німецького вченого В. Коллера, переклад метафори протирічить еквівалентності, тобто, в конкретних перекладах численні метафори залишаються не відтвореними. Таке твердження він доводить статистичними дослідженнями, за результатами яких 2/3 метафор тексту оригіналу перекладаються метафорами, але при цьому один вид метафори замінюється при перекладі іншим, так, в середньому, лише половина метафор перекладаються як стилістично дієві, тобто зі збереженням експресивності впливу, для передачі якого в метафорі тексту перекладу важливо зберегти психологічне напруження, а саме – осягнення роздвоєності її планів і прозорості образів, які викликає те чи інше емоційне відношення [13, 106].

Щодо нашого вибору тексту для аналізу, то він зумовлений тим, що експресивна та емоційно-оцінна функції метафори найкраще виявляються в текстах художньої літератури, а згідно теорії П.Ньюмарка, за межами літературного тексту така метафора взагалі не існує, і якщо під час перекладу художнього тексту ця функція втрачена, то і текст втрачає свою приналежність до літературного твору чи художнього стилю, в чому з ними важко не погодитись. Крім того, в мові оповідання М. Коцюбинського „Сон” метафори займають помітне місце. Із 8108 слів 744 (9,2%) вжиті метафоризовано. У тексті перекладу налічується 10257 слів (така розбіжність зумовлена, перш за все, використанням у німецькій мові артиклів) і приблизно 706 (7%) слів вжито з переносним значенням.

Ми проаналізували текст оригіналу і текст перекладу, використавши методи статистичних досліджень та накладення структур, аби визначити формальну відповідність та мати загальне уявлення щодо адекватності перекладу. Результати подано в таблиці статистичних підрахунків:

Назва виду метафори	Текст оригіналу (укр.)	Текст перекладу (нім.)
Персоніфікація	34%	34%
Субстантивна метафора	22%	23%
Дієслівна метафора	20%	19%
Ад'єктивна метафора	14%	16%
Стерта метафора	7%	6%
Синестезія	3%	2%

Наведені результати вказують на деякі розбіжності, які ми вважаємо незначними, оскільки навіть добре володіючи формальними перекладацькими прийомами, прекрасно орієнтуючись у соціокультурних реаліях мови оригіналу, ми все одно неспроможні передати образний світ твору без втрат, адже, як справедливо наголосив Ю.М. Лотман, „...поза структурою художня ідея немислима. Дуалізм форми і змісту повинен бути замінений поняттям ідеї, що реалізує себе в адекватній структурі і не існує поза цією структурою. Замінена структура донесе до читача й іншу ідею” [5, 64]. Одразу зазначимо, що дзеркальне перенесення авторської структури в мову перекладу, зазвичай, неможливе. Причина полягає у етномовних, національно-культурних, діахронних та інших аспектах перекладацької діяльності, і це положення загальноновизнане. Однак співучасть в ідейному задумі автора твору і підбір максимально адекватних засобів для його втілення не можна не визнати основною метою художнього перекладу. Тому, на нашу думку, перекладачеві вдалося досягти адекватності з найменшими втратами, не зважаючи на те, що 37% метафор були або замінені іншими видами метафор, іншими тропами, а іноді і взагалі випущені, або була змінена граматична структура речення тексту оригіналу, та головну проблему, на нашу думку, все ж складає втрата експресивності метафорою. Розглянемо окремі приклади перекладу.

Насамперед нашу увагу привернули **метафори-персоніфікації**, яких, як зазначено в таблиці, у тексті оригіналу найбільше. Ми встановили, що декілька таких метафор посідають у тексті центральне місце і поєднуються з іншими зі схожою образністю.

Найпоширеніший спосіб перекладу метафор-персоніфікацій у творі „Сон” – це повний переклад (приблизно 73%): *“Вона простягла руку на море, а **полин** **гантував** на її чорній одежі срібні малюнки”¹. (с. 85); „Sie wies mit ausgestreckter Hand auf das Meer, und **der Wermut** **bestickte** ihr schwarzes Kleid mit Silbermuster“ (S. 231).*

Але в деяких випадках перекладачеві не вдалося зберегти форму, хоча експресивність при цьому не була втрачена, наприклад: *„Між деревами в*

наметах рудого листу, щось пахло непевно, осіннє небо нудьгувало понад бульваром, і все те сіре, слизьке, убоге – **ворони** вкрили сіткою крил, **засіяли** грубим, скрипучим **криком**” (с. 79); „*Die gelben Blätterhaufen zwischen den Bäumen strömten einen sonderbaren Geruch von unbestimmter Natur aus, der Spätherbsthimmel hing wie Langweile über dem Boulevard, und all das Graue, Schlüpfrige, Jämmerliche hüllten die Raben in das Netz ihrer schwarzen Flügel und erfüllten die Luft mit ihrem heiseren Gekräch*“ (S. 224).

У наведеному прикладі метафору-персоніфікацію “осіннє небо нудьгувало” (тобто осіннє небо сіре, а сірий колір асоціюється з нудьгою) було замінено на порівняння, а для компенсації експресивності додано прикметник “schwarz“, який асоціюється з сумом і печаллю. У даному випадку, за теорією П. Ньюмарка, маємо справу із застосуванням паралельного називання метафоричних основ через лексичні та структурні розбіжності мови оригіналу та мови мети, тоді як потрібно зберегти вихідний образ, що чудово вдалося перекладачеві.

Ще один приклад лексичних розбіжностей двох мов та перекладацького рішення цієї проблеми спостерігаємо в цьому ж реченні: “ворони засіяли криком” – цю метафору можна означити як індивідуально-авторську персоніфікацію, що призведе при дослівному перекладі до неясності, тому в таких випадках, як наголошує один із теоретиків українського художнього перекладу [4, 15–16], перекладач має адаптувати текст і полегшити його сприйняття, що ми й спостерігаємо: слово „засіяти” можна перекласти німецькою: “festlegen“ або “säen“, але жодне з них не підходить оскільки, як перше, так і друге мають семантичну ознаку “засіяти поле, сіяти насіння” і використовуються в словосполученнях типу: *Samen festlegen, den Weizen säen*. Теж саме стосується і ще одного подібного прикладу: “І здається, що коли б він вирвався звідти, воно, може б, лишилось позаду нього, **засипане криком ворон...**” (с. 80); „*Es dünkt ihn, dass diese Frage, vom Rabengekrächz übertönt, hinter ihm bliebe, wenn es ihm gelänge, sich von hier loszureißen*“ (S. 225).

Неважко відзначити лексичну розбіжність оригіналу і перекладу “наповнили повітря і заглушили”. Проте ми не можемо не погодитись з тим, що естетичний вплив перекладу має бути достатньо наближеним до ефекту оригінального тексту. Перекладачеві вдалося зберегти форму та ідею. Фонічні структури також передані вдало. Але найголовніше те, що вдалося знайти відповідники лексиці оригіналу не порушуючи його образної змістовності. Пропоновані в перекладі лексичні заміни, в останньому прикладі також і заміна порядку слів у реченні, мають характер динамічних еквівалентів, особливо слід наголосити на тому факті, що перекладач дотримується паралельного авторському напрямку метафоричного переносу.

Іншою стороною такого процесу адаптації можуть стати неминучі перекладацькі неточності при передачі авторських образних структур, а

іноді і смислу. Порівняємо: “Тоді він зробив над собою зусилля, старався бути занадто уважним, обдумував слово, перш ніж мав сказати, **й порожнім оком, зверненням в глиб, зраджував скрите, затаєне в собі**” (с. 84); “*Da überwand er sich, zwang sich besonders höflich zu sein, überlegte jedes Wort, bevor er es aussprach und versuchte, mit einem leeren gleichgültigen Blick das zu verstecken, was er in seinem Herzen trug*“ (S. 229).

Межі авторського образно-символічного поля досить розмиті, і влучне використання схожих, новоутворених значень не завжди можливе. Автору перекладу не вдалося емпіричним шляхом наблизити мікрообраз до рівня оригіналу та повністю зберегти лексичне оформлення. Питання досить суперечливе, але здається, що перекладач “не помітив” напрямку образної асоціації (у контексті оригіналу розповідається не про те, що герой намагався сховати те, що носив у серці, а про те, що роблячи над собою зусилля, щоб не викрити скарбу своєї душі, він його зраджував). Тому, на нашу думку, краще було б перекласти цей уривок так: *...und durch all das und einen leeren, gleichgültigen Blick verriet er das, was in seinem Herzen verheimlicht wurde.*

Так чи інакше, обидва приклади свідчать на користь того, що значення, яке виникає під час метафоричної взаємодії, розширює своєрідну динаміку лексико-семантичних засобів перекладу та рамки формальних лексичних обмежувачів, вказуючи нам основний напрямок пошуку засобів, здатних замінити деякі елементи образної структури в перекладі.

Як було зазначено, метафоризація служить одним із активно вживаних засобів підсилення виразності й образності мови художнього твору. Суть **індивідуальних авторських** метафор полягає в тому, що для потреб художнього мовлення письменник змушує те чи те слово поєднуватися з іншими, розширюючи таким чином свою валентну рамку. Незвичність таких зв'язків і є джерелом найрізноманітніших образів. У мові оповідання „Сон” крім простих, епітетних авторських метафор знаходимо і розгорнуті. До простих можемо віднести: *безбарвна міська нудота – eintönige, farblose Langweile; скорботні міні волосся – die gramvollen Schatten ihrer Haare; сталеве море – das stahlblaue Meer; крихке порожнє слово – leeres, nicht widerstandsfähiges Wort; резинові п'яти у реченні: „Ледве встигла проколювати повз них на **резинових п'ятах**, а вже Мартині щоки заляв густий рум'янець”* (с. 96). *„Kaum war sie auf ihren **Gummiabsätzen** an ihnen vorbeigeglitten, da wurde Marthas Gesicht vom flammender Röte übergossen“* (S. 243).

У виборі вдалого еквівалента виявляється майстерність перекладача. Німецький еквівалент „*Gummiabsätze*“ не можна віднести до повністю вдалого, хоча наведені вище приклади можна назвати оптимальними аналогами.

У розгорнутих авторських метафорах використовуються асоціативні зв'язки, які мають більше прямих відповідників в німецькій мові. Крім того, при їх відтворенні ми маємо більшу свободу вибору лексичних і морфо-синтаксичних трансформацій. Це призводить в цілому до вдалих перекладацьких рішень: *закаменіла трагедія велетнів – die versteinerte Tragödie von Riesen*; а також у реченні: *..., "вони блукали по безлюдних вулицях міста, серед диких садів маслин, сірих, з зігнутими колінами, з жиливими руками-галузками, як раби, що каменіли на скривавленій маком землі."* „...wie sie da durch die menschenleeren Straßen der Stadt schlenderten, zwischen wilden Olivengarten, deren graue Bäume mit geknieten Knien und sehnigen, händeähnlichen Zweigen auf dem vom Mohn blutigen Boden wie versteinerte Sklaven standen“.

Наступна за чисельністю категорія метафор, які трапляються в тексті, – це **субстантивні метафори**, наприклад: *музика крапель – Tropfenmusik*; *хвилі ночі – Wellen der Nacht*; *береги дня – Tagesufer*. Наведені приклади передано досить вдало, хоча в тексті трапляються випадки, коли динамічність образу відтворити не вдалося: „В казанах ... важко *гойдала* своє *тіло вода*...“ (с. 91). „In den... Krügen *schaukelte sich das Wasser gewichtig*...“ (S. 237). Як видно, у перекладі відсутнє слово “тіло”, яке саме і надає оригіналові вищевказану динамічність.

Майже аналогічну ситуацію спостерігаємо і ще в одному прикладі, де причиною втрати реченням експресивності стало лексичне неспівпадання структур двох мов, і хоч прямий переклад і неможливий, але перекладач вдало відтворив смисл: *“До обіду спізнився, але ввійшов кроком легким і бистрим, з молодю лінією плечей, і був як не присутній.”* (с.83) *“Zum Mittagessen verspätete er sich, trat jedoch leichten und raschen Schrittes ein, seine Haltung war jugendlich, und er schien verschlossen und unzugänglich”* (S. 229).

Трапляються випадки, коли субстантивна метафора виникає в тексті перекладу, хоч в тексті оригіналу вона відсутня, наприклад: *“Вона мусила повторити своє питання, але він скванно закрився словом „нічого”* (с. 84). *„Sie musste ihre Frage wiederholen, aber er versteckte sich rasch hinter einem „Nichts-Besonderes“*,... (S. 229)

Перекладач випустив лексему „слово” і поєднав заперечну частку з іменником, чим додав простому „слову” матеріальності, особливої динамічності та посилив його значення і експресивність.

У тексті оригіналу наявний цілий ряд розгорнутих субстантивних метафор, які можуть утворювати ціле речення та створювати труднощі при перекладі. Розглянемо одну з них: *“Марта чула в серці лід”* (с. 94);

„Martha schien es, dass ihr Herz zu Eis werde“ (S. 241).

Перекладач застосував граматичну заміну простого речення на складнопідрядне (Objektsatz) і чудово відтворив як зміст, так і експресивність.

Наступний приклад є, на нашу думку, досить цікавим, оскільки в ньому наявна як субстантивна, так і ад'єктивна метафори у фразеологізмі: „Я знов був там... в далекім, теплім краю... Жінка зробила круглі й порожні очі, а він мусив їй нагадати про край, що колись промайнув, як казка, в його житті”. (с. 85); „Ich war wieder dort...in jenem fernen, warmen Land...” *Die Frau machte große, runde Augen, und er musste sie an das Land erinnern, das einst märchenhaft in seinem Leben aufgetaucht und dann verschwunden war*“ (S.230).

До метафори “край” було застосовано повний переклад, що не викликає у нас особливого інтересу, а метафори у фразеологізмах заслуговують на увагу тому, що „...породжена художньою творчістю, метафора виживає тільки в тих вкрапленнях і фрагментах, які вона вносить в наше мовлення, – у прислів'ях, порівняннях, побрехеньках, фразеологізмах і т. д.” [1, 24].

Метафори у складі фразеологізмів відтворюються тими ж засобами, якими передаються взагалі, у наведеному вище прикладі та в наступному – це лексичні еквіваленти: „*Tu obrosła буденним, наче корою!* - кричав Антін”. (с. 103); „*Du bist mit dem Alltäglichen wie ein Stein mit Moos bewachsen,*” *schrie Antin*“ (S.251).

Зупинимось тепер докладніше на ад'єктивних метафорах, відсоток яких у тексті хоч і незначний (ТО – 14%; ТП – 16%), однак процес перекладу їх досить цікавий і має певні особливості.

Ад'єктивні метафори належать до категорії предикативних, суть яких полягає в присвоєнні об'єкту „чужих” ознак [2, 75–76], наприклад, вживання прикметника *холодний* для характеристики людини, а прикметника *гострий* для характеристики зору, слуху, болю тощо. Метафори цього типу, як і явище метафоризації взагалі, ґрунтуються на порівнянні. Наприклад, *гострий зір* – це здатність розрізняти об'єкти в просторі з такою точністю, з якою гострий інструмент розділяє якийсь предмет на частини. Саме за принципом аналогії в семантичній структурі німецького слова *scharf* утворилось декілька метафоричних значень або лексико-семантичних варіантів, які реалізуються в синтаксичній моделі Adjektiv + Substantiv, наприклад: *scharfe Stimme* – *різкий* голос; *scharfer Schmerz* – *гострий* біль; *scharfer Wind* – *різкий* вітер. Словник сучасної української мови з меншою мірою деталізації подає 9 значень прикметника *гострий*, у тому числі 8 метафоричних. Цікаво відзначити, що більшість лексико-семантичних варіантів німецького слова *scharf* мають прямі відповідники в українській мові.

За структурою розрізняють а) **метафори-епітети** (*er hat scharfe Stimme*);

б) **метафори предикативи** (*seine Stimme ist scharf*), хоч, як відомо, вони взаємозамінні. Метафори-епітети належать до найчастіше вживаних і надзвичайно продуктивних елементів стилю, які, виконуючи різноманітні

художньо-творчі завдання, несуть на собі чіткий відбиток індивідуальності митця. Вони виражаються прикметниками і ад'єктивованими дієприкметниками. У перекладі, беручи за основу теорію способів перекладу П.Нюмарка, вони передаються: 1) метафорами-епітетами, вираженими прикметниками з різним ступенем відповідності за моделлю: Adj. S – Adj. S, а саме прямими прикметниковими еквівалентами, прикметниковими еквівалентами того самого синонімічного ряду і прикметниками з іншим лексичним значенням;

2) шляхом морфо-синтаксичних трансформацій, які при використанні різних частин мови у відповідних синтаксичних конструкціях дозволять зберегти зміст і метафоричну образність.

Прямі прикметникові еквіваленти дозволяють зберегти при перекладі і зміст, і образність відповідних метафор оригіналу. Наприклад: *маломістечкові* *доми* (с. 79) – *kleinstädtischen Häuser* (S. 224); *матовий* *голос* (с. 79) – *matte Stimme* (S.224); *золоте* *волосся* (с.88) – *goldene Haare* (S. 234); *кривава* *рука* (с. 93) – *blutige Hand* (S. 240); *одинокі* *скелі* (с. 93) – *einsame Felsen* (S. 239); *ароматний* *пубіій* (с. 99) – *wohlriechende Brandung* (S. 247).

Подібних вдалих прикладів перекладу багато. Ми використовуємо еквіваленти-прикметники, що належать до одного синонімічного ряду за відсутності прямих відповідників, або якщо відповідні німецькі прикметники несполучні з означуваним словом. Наприклад, в українській мові немає прямих відповідників для усіх відтінків значень німецьких прикметників *kalt* і *kühl* на позначення поняття „холод”. Тому прикметник *холод* може передаватись прикметниками *kalt* і *kühl* який має значення меншого ступеня холоду), що дозволить уникнути тавтології та зробити переклад більш яскравим, наприклад: “*Марта піднялась, штучно спокійна, холодна*” (с. 94); “*Martha erhob sich kühl, mit gekünstelter Ruhe*“ (S.240); „...на *холодних* тарілках чорніла печеня” (с. 94); „...auf den *kalten* Tellern zeichnete sich schwarz der Braten ab“ (S. 240); „...*холодні* вікна” (с. 94); „...die *kalten* Scheiben“ (S. 241); „...*холодні*, безкінечні простори” (с. 94); „...*kalte*, endlose Ferne“ (S. 241).

Слід зазначити, що ці чотири прикметники М.Коцюбинський вжив на одній сторінці, щоб показати “холод” у взаємовідносинах між чоловіком і дружиною. Перекладач вдало застосував у першому випадку прикметник з меншим ступенем значення, чим підкреслив наростання конфлікту.

Ще один випадок асоціативного неспівпадання та лексичної несполучуваності спостерігаємо у двох наступних прикладах перекладу ад'єктивної метафори „*гостра цікавість*”: “*Якась гостра цікавість притягала її увагу до тої людини...*“ (с. 95); “*Eine unbezwingliche Neugier zog ihre ganze Aufmerksamkeit auf diesen Menschen...*“ (S. 242); “...і *гостра цікавість* прикувала погляд її до цього чужого чоловіка (с. 94); „...und eine

unüberwindliche Neugier fesselte ihren Blick an diesen fremden Mann,...“(S. 241).

Перекладач, не зупиняючись на лексичних втратах, вдало відтворив зміст і експресивність виразів. Друге речення, яке є більш динамічним, передане при перекладі теж повноцінно.

При перекладі деяких метафоричних прикметникових епітетів використовуються морфо-синтаксичні трансформації типу: Adj. S – S: *“Молоде щось, свіже, не затоптане ще, жаждоба нового, якоїсь краси...”*(с. 81); *“Das war etwas Junges, Frisches, Noch-nicht-Zertretenes, nach Neuem, nach irgendwelchen Farben Begieriges, das sich da regte...”*“(S. 226).

Прикметники тексту оригіналу передані іменниками, але особливу увагу привертає поєднання в перекладі прийменника, заперечної частки й іменника (*Noch-nicht-Zertretenes*), що додало надзвичайної експресивності та оживило образ.

Ад'єктивні метафори в предикативному вживанні виконують практично ті ж мовно-стилістичні функції, що і метафоричні епітети, але у структурному плані в перекладі вони мають більше прямих відповідників, ніж епітети, проте ступінь образності буває різним: *“Вона була свіжа і легша сьогодні...”* (с. 96); *“Sie sah heute frisch und beschwingt aus.”* (S. 243).

На нашу думку, перекладач досить вдало підібрав еквіваленти: в першому випадку – це повний переклад, у другому – лексична заміна через неспівпадання значень слів у двох мовах, але образність повністю відтворена, прикметник „легша” перекладено еквівалентом „*beschwingt*” – *“окрилена”*, щоб не ввести читача в оману, тобто, щоб він не подумав, що жінка схудла чи щось подібне, поряд з тим, що автор оригіналу хотів сказати, що Марта не так як завжди переймалась життєвими дрібницями і вони не обтяжували її.

Наші спостереження показують, що ад'єктивні метафори, утворені на основі активних дієприкметників, відзначаються більшою образністю, ніж метафори на основі прикметника. Порівняйте: *“Похитала чорним пальтом, зацібнутим глухо од голови до ніг* (с. 79); *“...den schwarzen Mantel fest zugeknöpft“* (S. 224); „...викликаючи потім *некучу тревогу*”(с. 82); *“...riefen nachher eine verzehrende Unruhe“* (с. 227); „...дививсь оком на все *невидючим*” (с. 83); *“...schaute auf alles mit abwesenden Blicken“* (S. 229); „Антін прокинувся якийсь інакший, *весь заслуханий в собі*” (с. 83); „*erschien ganz in sich versunken“* (S. 229); „...минаючи хаос *поламаних скель*” (с. 86); *“...wir beugten uns über das Chaos des zerschmetterten Gesteins“* (S. 232); „...білі вілли, *залумі сонцем*” (с. 86); „...*die weißen, von der Sonne überstrahlten Villen“* (S. 232); „...*iшли межі стін, вишитих блідими перами нанопоти*” (с. 91); „*sie gingen zwischen mit blassen Farnkrautfeder bestickten Wänden“* (S. 237).

Як показують наведені вище приклади, дієприкметники передаються здебільшого прямими відповідниками у структурному і образно-смысловому відношеннях, і лише деякі за допомогою лексико- та морфо-синтаксичних трансформацій.

Доречно зупинитись також на перекладі **стертої метафори**. Цей вид метафори, як ми вже зазначали, не створює для перекладача майже ніяких труднощів, оскільки більшість стертих метафор тексту оригіналу мають відповідники у мові перекладу, а перекладачеві потрібно лише знайти їх. Наприклад: *“Місяць ще не зійшов...”* (с. 99); *“Der Mond war noch nicht aufgegangen...”* (S. 246); *„I поволі, поки ріс місяць і блід, росли скелі і блідли...”* (с. 100); *“Während der Mond immer mehr zunahm und bleicher wurde, wuchsen auch die Felsen langsam und erblaßten...”* (S. 247). Щодо останнього речення, то цікаво відзначити, що в українській мові дієслово „рости” вживається як у сполученні з іменником „місяць”, так і з іменником „скеля”, на відміну від німецької, де кожен іменник потребує іншого дієслова.

Розглянуті нами приклади свідчать, що метафоричну образність можна успішно відтворювати з різним ступенем наближення до оригіналу не лише за допомогою прямих лексичних еквівалентів, а й шляхом лексичних і морфо-синтаксичних трансформацій та конкретних підтипів метафоричних переносів, які дають нам можливість правильно збагнути та усвідомити те, що хотів передати автор за допомогою вжитого зображального засобу, а потім правильно і ефективно відтворити мовою перекладу.

Між текстом оригіналу (М. Коцюбинський "Сон") та текстом перекладу ("Der Traum" І. Грубер) у відношенні метафоричних одиниць існує деяка формальна невідповідність, що підтверджують дані статистичного аналізу, яка, в більшості випадків, зумовлена передачею артиклів, та лексичними і асоціативними розбіжностями мов, і лише в деяких випадках передачею емоційного та стилістичного забарвлення або динамічності метафор, що вказує на вдалість перекладу.

У тексті перекладу найчастіше варіюється лексична форма, але це варіювання обмежується твердими рамками авторського образного змісту, тим основним напрямком образної асоціації, вихід за межі якої веде до втрати в перекладі естетичної цінності або до її зниження.

Найменше труднощів при перекладі викликають стерті метафори, оскільки вони завжди мають еквіваленти в мові перекладу, окрім тих випадків, коли вони оживають під пером письменника і набирають нових барв.

Індивідуально-авторські метафори зумовлюють поєднання слів, які раніше не могли пов'язуватися в силу своїх валентних особливостей, однак при їх відтворенні перекладач має більшу свободу вибору, що призводить до вдалих знахідок.

Метафоричну образність та експресивність можна успішно відтворювати не лише за допомогою прямих лексичних еквівалентів, а й шляхом лексичних і морфо-синтаксичних трансформацій.

ПРИМІТКИ

¹Тут і надалі цитати взяті: Коцюбинський М.М. Твори (українською та німецькою мовами) /Пер. І.І.Грубер.–Дніпропетровськ: Січ, 2001.– 295 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арутюнова Н.Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) //Лингвистика и поэтика.– М., 1979. – С.24–32.
2. Березинський В.П. Епітет-метафора в перекладі з англійської мови //Теорія і практика перекладу.– К.: Вища школа, 1983.– № 10. – С. 74–81.
3. Козлов А.И. Авторская метафора в поэтическом переводе //Теорія і практика перекладу. – К.: Вища школа, 1993. – № 19.– С.67–75.
4. Коптілов В.В. Теорія і практика перекладу //Навчальний посібник.– К.:Юніверс, 2002. – 280 с.
5. Лотман Ю.М, Лекции по структуральной поэтике. – Тарту, 1974. –№ 160. – С. 64-69.
6. Телия В.Н. Метафора в языке и тексте. – М.:Наука, 1988.– 174 с.
7. Ткаченко А.О. Мистецтво слова //Вступ до літературознавства/ Правда Ярославичів.–1997.– 448 с.
8. Bickerton Derek. Prolegomena to Linguistic Theory of Metaphor// Foundation of language. –Vol. V.– 1969. –№ 1. – p.62–75.
9. Dagut Menachem B. Can "metaphor" be translated? // Babel.–Vol. 22. – 1976. – №1.– p. 21–33.
10. Mary Snell-Hornby u.a. Handbuch Translation.– 2., verb. Aufl. – Tübingen:Stauffenburg Verlag, 1999. – 434 S.
11. Newmark Peter. The Translation of Metaphor// Babel.– Vol. 26.–1976. –№2. – p. 96–102.
12. Prunč Erich. Einführung in die Translationswissenschaft.-Band 1, erweiterte und verbesserte Auflage.– Graz: Institut für Translationswissenschaft, 2002. – 374 S.
13. Stolze Radegundis. Übersetzungstheorien: eine Einführung, 3 aktualisierte Aufl. – Tübingen: Narr, 2001.– 292 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Білоус Ольга Іванівна – викладач кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: рецепція української літератури в німецькомовному ареалі, порівняльне літературознавство, семантико-стилістичний аналіз художніх творів, теорія та практика перекладу.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2004 р.

АКЦЕНТУАЦІЙНІ ТИПИ СУФІКСАЛЬНИХ ОЙКОНІМІВ

Лариса ГУЦУЛ (Кіровоград)

У статті аналізується наголошення суфіксальних ойконімів та співвідношення наголосу з їх морфемною структурою. Розглядаються акцентуаційні типи суфіксальних ойконімів з оглядом на позицію словотворчого суфікса щодо словесного наголосу. Визначається, що в українських ойконімах панівною є коренева акцентуація.

The stress of suffix oikonyms and the correlation of stress with their morpheme structure is analyzed in the article. The accentual types of suffix oikonyms taking into consideration position of word-forming suffix as for word stress are examined. It is defined that in Ukrainian oikonyms the root accentuation is the main one.

Одним із найважливіших завдань сучасної ономастики є вивчення акцентологічних особливостей назв населених пунктів. Звернення до цієї проблеми викликане перш за все потребою розвитку акцентології ономастичної лексики. У вітчизняному мовознавстві вивчення українського наголосу проводиться в різнопланових аспектах [1, 5–6], але у центрі уваги лінгвістів перебуває акцентуація слів апелятивної лексики. А наголос ойконімів та інших шарів ономастичної лексики ще майже не описаний, тому спостерігаємо так багато вагань у їх наголошенні, відхилень від літературної норми, помилок.

У працях з акцентології панівним є морфологічний критерій, тому проблема співвідношення наголосу з морфемною будовою слова не є новою у сучасному мовознавстві, не новим є дослідження протиставлення «наголос на основі» – «наголос на закінченні» (Залізник А.А., Винницький В.М., Федяніна Н.А., Мацьків П.С., Товкайло Т.І. та ін.). Так, П.В. Мацьків досліджує наголос і морфемну структуру іменника в сучасній українській мові, виділяє суфікси наголошені, переважно наголошені, ненаголошені, переважно ненаголошені [3]. Співвідношення ж наголосу з морфемною будовою назв населених пунктів ще не було предметом спеціального вивчення.

Метою нашої статті є аналіз акцентуації суфіксальних ойконімів, а також дослідження співвідношення наголосу з їх морфемною структурою на синхронному зрізі. Матеріалом дослідження послуговували дані «Словника відтопонічних прикметників і назв жителів України» В.О. Горпинича [2] та дані, зібрані способом анкетування.

Основними завданнями дослідження є: 1) проаналізувати співвідношення наголосу суфіксальних ойконімів з їх морфемною структурою; 2) прослідкувати, як морфемна структура ойконімів впливає на місце наголосу; 3) виділити акцентуаційні типи суфіксальних ойконімів з оглядом на позицію словотворчого суфікса щодо словесного наголосу; 4) визначити провідну акцентуацію українських суфіксальних ойконімів.

Акцентно-морфемний аналіз ойконімів ставить своєю основною метою показ залежності наголосу від того, на яку морфему він падає. Тому виділяємо протиставлення: наголос на префіксі – наголос на корені – наголос на суфіксі – наголос на флексії.

Наголос зумовлює фонологічну коваріацію морфемних компонентів ойконімів, “чим досягається єдність морфологічного контура слова” [5, 17]. Наголос, утворюючи різкий контраст частин кожного ойконіма, створює дуже сильну зв’язаність таких синтагматичних компонентів, як морфем, складів у слові, звуків у складі.

Наша мета при акцентно-морфемному аналізі ойконімів – дослідити, як морфемна структура ойконімів впливає на місце наголосу, показати співвідношення наголосу з морфемною структурою ойконімів. На думку В.А. Редькіна, місце наголосу визначається тільки стосовно морфем словоформи [4, 6].

Суфіксальні ойконіми є найчисленнішим класом назв населених пунктів української мови (83,8 % ойконімів). Аналізу підлягають ойконіми з поширеними ойконімічними суфіксами (напр., *-івк-а*, *-иц-я*, *-ець*, *-ич-і*, *-ськ*, *-ськ-е* тощо) та непоширеними, рідковживаними (напр., *-их-а*, *-ах-а*, *-ун*, *-ук-и* (*-юк-и*) тощо). Розглядатимуться як суфіксальні ойконіми, так і префіксально-суфіксальні та складні композитні деривати – з метою визначення відношення словотворчого суфікса до наголосу в акцентологічній системі ойконімів.

Суфіксальних ойконімів зафіксовано 5340 (83,8 %), серед них 10 (0,1 %) мають акцентований префікс, 3623 (68 %) – акцентований корінь, 1381 (26 %) – акцентований суфікс, 326 (6 %) – акцентовану флексію. Характерною акцентологічною особливістю суфіксальних ойконімів є переважне наголошення кореня (68 %).

Зафіксовано суфіксальних ойконімів з акцентуацією: наголос на префіксі – корені – суфіксі – флексії:

-івк-а (1727): наголос на корені – 1287 (74 %) (Розанівка Мк, Витязівка Крв), на суфіксі – 439 (25,5 %) (Чубівка Чрк, Лебедівка Хрк), на флексії – 1 (0,5 %): (Звіздівка Рв). Переважає кореневе наголошення;

-инк-а, *-інк-а* (*-їнк-а*), *-анк-а* (*-янк-а*), *-енк-а* (308): наголос на корені – 48 (16 %) (Жмеринка Вн, Головенка Жт), на суфіксі – 260 (84 %) (Довжанка Мк, Городенка ІФ). Переважає суфіксальне наголошення;

-к-а (60): наголос на префіксі – 2 (2 %): (Подимка Крв, Завадка ІФ), корені – 58 (96 %) (Грушка Вн, Рудка Рв). Переважає кореневе наголошення;

-ок (37): наголос на префіксі – 1 (3 %): (Перелісок См), корені – 11 (30 %) (Вовчок Чрг, Перешйок Трн), на суфіксі – 25 (67 %) (Бужок Лв, Городок Хм). Переважає суфіксальне наголошення;

-к-и (187): наголос на префіксі – 2 (1 %): (Підставки Чрк, Почапки Рв), корені – 111 (59 %) (Скельки Зп, Каролішки Рв), на флексії – 74 (40 %) (Сташки Жт, Бабенки Хрк). Переважає кореневе наголошення;

-ик (14): наголос на корені – 10 (71 %): (Бобрик Од, Хрещатик См), на суфіксі – 4 (29 %): (Трудовик Зп, Дубовик Жт). Переважає кореневе наголошення;

-ик-и (42): наголос на корені – 32 (76 %): (Білики Пл, Орлики Пл), на флексії – 10 (24 %) (Лісовики Лв, Рв). Переважає кореневе наголошення;

-ак-и (-як-и) (31): наголос на корені – 2 (6 %): (Пізняки См, Худяки Чрк), на суфіксі – 10 (33 %) (Жураки ІФ, Кобеляки Пл), на флексії – 19 (61 %) (Вишняки Пл, Ходаки Вн). Переважає флексивне наголошення;

-ів (-ів), -ов (291): наголос на префіксі – 1 (1 %) (Посухів Трн), корені – 236 (81 %) (Глухів См, Оратів Вн), на суфіксі – 54 (18 %) (Цибулів Крв, Соснів Трн). Переважає кореневе наголошення;

-ов-е (-ев-е) (488): наголос на префіксі – 1 (0,4 %) (Заболотове См), корені – 293 (60 %) (Внукове Крм, Любитове См), на суфіксі – 140 (28,6 %) (Бобове Зп, Киянове Лг), на флексії – 54 (11 %) (Ділове Зк, Терехове Жт). Переважає кореневе наголошення;

-ов-а (-ев-а), -ов-о (40): наголос на корені – 2 (5 %): (Дубова Рв, Грекова Од), на суфіксі – 15 (37 %): (Дерешова Вн, Ясева Лг), на флексії – 23 (58 %): (Дягова Чрг, Межова Днп). Переважає флексивне наголошення;

-івці-і (-івці-і) (180): наголос на корені – 110 (61 %) (Тишківці ІФ, Дунаївці Хм), на суфіксі – 45 (25 %): (Жуківці Трн, Вінниківці Вн), на флексії – 25 (14 %): (Чернівці Чрв, Морохівці Хрк). Переважає кореневе наголошення;

-инці-і, -анці-і (-янци-і) (126): наголос на корені – 103 (82 %): (Бабчинці Вн, Киданці Трн), на суфіксі – 17 (13 %): (Ярмолинці См, Рогинці См), на флексії – 6 (5 %): (Писанці Днп, Мартинці См). Переважає кореневе наголошення;

-ці-і (66): наголос на префіксі – 1 (1 %): (Загінці Хм), корені – 47 (72 %): (Кутці Лв, Кобзарці Мк), на флексії – 18 (27 %): (Сухоставці См, Карпці См). Переважає кореневе наголошення;

-ець (83): наголос на корені – 28 (33 %): (Бобринець Крв, Оріховець Трн), на суфіксі – 55 (67 %): (Тростянець См, Ржавець Хрк). Переважає суфіксальне наголошення;

-иц-я (57): наголос на корені – 34 (59 %): (Луковиця Чрв, Горнатиця Рв), на суфіксі – 23 (41 %): (Водиця Зк, Хотовиця Трн). Переважає кореневе наголошення;

-ниці-я (46): наголос на корені – 31 (67 %): (Бережниця ІФ, Оляниця Вн), наголос на суфіксі – 15 (33 %): (Городниця ІФ, Студениця Хм). Переважає кореневе наголошення;

-н-е (283): наголос на префіксі – 1 (0,5 %): (Дослідне Хрс), корені – 262 (92,5 %): (Баловне Мк, Цвітне Крв), на флексії – 20 (7 %): (Тальне Чрк, Попасне Хрк). Переважає кореневе наголошення;

-н-а (-н-я) (63): наголос на корені – 61 (97 %): (Лопушна Чрв, Черемошна Лв), на флексії – 2 (3 %): (Дремезна Кв, Черемушна Хрк). Переважає кореневе наголошення;

-ин (122): наголос на корені – 83 (68 %): (Жаботин Чрк, Бабин ІФ), на суфіксі – 39 (32 %): (Чудин Жт, Лапшин Тр). Переважає кореневе наголошення;

-ин-а (-ин-я) (30): наголос на корені – 7 (23 %): (Іскриня Вн, Солотвина Зк), на суфіксі – 19 (64 %): (Вікнина Крв, Корчачина ІФ), на флексії – 4 (13 %): (Бачина Лв, Завосина Зк). Переважає суфіксальне наголошення;

-ин-е (104): наголос на корені – 101 (97 %): Аркушине Хрк, Ромашкине Крм), на суфіксі – 3 (3 %): (Тополине Днц, Крушине Рв). В основному наголошений корінь;

-ин-и (8): наголос на корені – 4 (50 %): (Новини Жт, Липини Вл), на суфіксі – 2 (25 %): (Печини См, Щербини Жт), на флексії – 2 (25 %): (Сухини Хрк, Грицини См). Переважає кореневе наголошення;

-ан-е (-ян-е) (31): наголос на корені – 19 (62 %): (Зоряне Зп, Серебряне Крв), на суфіксі – 6 (19 %): (Конопляне Од), на флексії – 6 (19 %): (Льодяне Крв, Берестяне Вл). Переважає кореневе наголошення;

-ан-и (-ян-и) (39): наголос на суфіксі – 34 (88 %): (Вербляни Лв, Шелестяни Хм), на флексії – 5 (12 %): (Кошлани Вн, Шияни См). Переважає суфіксальне наголошення;

-чан-и (13): наголос на суфіксі – 13 (100 %): (Богородчани ІФ, Іванчани Трн). Завжди наголошений суфікс;

-щин-а (40): наголос на корені – 34 (85 %): (Сидорівщина Пл, Осещина Од), на суфіксі – 6 (15 %): (Московщина Рв, Ліствщина Жт). Переважає кореневе наголошення;

-ськ (-зьк, -цьк) (63): наголос на корені – 63 (100 %): (Генічеськ Хрс). Завжди наголошений корінь;

-ськ-е, -ськ-а, -ськ-і, -ськ-ий (235): наголос на префіксі – 1 (0,3 %): (Перегінське ІФ), корені – 225 (95,7 %): (Уманське Днц, Спаське Чрг), на флексії – 10 (4 %): (Кам'янське Зп, Донське Днц). Переважає кореневе наголошення;

-цьк-е, -зьк-е (49): наголос на корені – 43 (88 %): (Бузьке Мк, Воронізьке Днп), на флексії – 6 (12 %): (Грузьке Крв). Переважає кореневе наголошення;

-ич (13): наголос на корені – 12 (93 %): (Коротич Хрк, Дрогобич Лв), на суфіксі – 1 (7 %): (Сопич См). В основному кореневе наголошення;

-ич-і (199): наголос на корені – 194 (97,5 %): (Бабичі Зк, Яструбичі Лв), на суфіксі – 4 (2 %): (Куровичі Лв, Соловичі Вл), на флексії – 1 (0,5 %): (Мариничі Чрв). В основному кореневе наголошення;

-ищ-е (58): наголос на корені – 26 (45 %): (Хрестище Хрк, Новоселище Зп), на суфіксі – 32 (55 %): (Монастирище Чрк, Погребище Вн). Наголос однаковою мірою може падати і на корінь, і на суфікс;

[-й-а], [-й-е] (22): наголос на корені – 22 (100 %): (Семигір'я Крв, Остап'є Пл). Наголошений завжди корінь;

- уват-е (-юват-е), -уват-а** (28): наголос на суфіксі – 28 (100 %): (Тернувате Од, Ясинувата Днц). Наголошений завжди суфікс;
- ук-и (-юк-и)** (9): наголос на флексії (– 9 (100 %): (Овсюки Пл, Антонюки Од). Наголошена завжди флексія;
- ух-и (-юх-и)** (5): наголошений корінь – 1 (20 %): (Мачухи Пл), суфікс – 3 (60 %): (Конюхи Трн), флексія – 1 (20 %): (Борухи Трн). Переважно наголошений суфікс;
- их-а, -ах-а** (13): наголошений корінь – 4 (31 %): (Шаулиха Чрк, Залатиха См), суфікс – 9 (69 %): (Волноваха Днц, Дрозди́ха Чрк). Переважно наголошений суфікс;
- ав-а (-яв-а)** (17): наголошений корінь – 1 (5 %): (Кучава Зк), суфікс – 16 (95 %): (Кудрява Рв, Колочава Зк). Майже завжди наголошений суфікс;
- ак (-як)** (13): наголошений корінь – 4 (30 %): (Надлак Крв, Байрак См), суфікс – 9 (70 %): (Каланчак Хрс, Борщак Мк). Переважно наголошений суфікс;
- ач** (9): наголошений корінь – 7 (78 %): (Бучач Трн, Бахмач Чрг), суфікс – 2 (22 %): (Бігач Чрг). Переважно наголошений корінь;
- енк-о** (12): наголошений корінь – 1 (8 %): (Пархоменко Лг), суфікс – 11 (92 %): (Руденко Зп, Горбатенко Днц). Переважно наголошений суфікс;
- ечк-о** (2): наголошений суфікс – 2 (100 %): (Устечко Трн, Берестечко Вл);
- ечк-и, -ачк-и, -еньк-и, -енк-и** (27): наголошений корінь – 1 (3 %): (Іщенки См), суфікс – 17 (63 %): (Хоменки Вн, Семереньки См), флексія – 9 (34 %): (Петренки Пл, Терещенки См). Переважно наголошений суфікс;
- к-о** (2): наголошена флексія – 2 (100 %): (Полько Рв, Олесько Лв). Завжди наголошена флексія;
- ар (-яр)** (3): наголошений суфікс – 3 (100 %): (Любар Жт, Вугляр Днц). Завжди наголошений суфікс;
- ан-і** (11): наголошений суфікс – 2 (18 %): (Щербані Пл, Мукані Лв), флексія – 9 (82 %) (Горбані Хрк, Копані Зп). Переважно наголошена флексія;
- инь, -інь** (16): наголошений корінь – 5 (31 %): (Голинь ІФ, Пистинь ІФ), суфікс – 11 (69 %): (Волосінь Кв, Горинь Жт). Переважно наголошений суфікс;
- ин-і** (3): наголошений суфікс – 3 (100 %): (Частині Лв, Твердині Вл). Завжди наголошений суфікс;
- ун** (3): наголошений суфікс – 3 (100 %): (Лустун Чрв, Тягун Вн). Наголошений лише суфікс;
- еч** (1): наголошений суфікс – 1 (100 %): (Любеч Чрг). Наголошений лише суфікс;
- ач-і, -аш-і** (10): наголошена флексія – 10 (100 %): (Горбачі Лв, Петраші Чрв). Наголошена завжди флексія.

Проаналізувавши наголошення суфіксальних ойконімів, виділимо їх акцентуаційні типи з оглядом на позицію словотворчого суфікса щодо словесного наголосу.

Акцентуаційні типи суфіксальних ойконімів:

- 1) завжди наголошені або в основному наголошені суфікси: **-ан-и (-ян-и)** (34 од.–88%), **-чан-и** (13 од.–100 %), **-уват-е** (-юват-е), **-уват-а** (28 од.–100 %), **-ав-а** (-яв-а) (16 од.–95%), **-енк-о** (11 од.–92%), **-ечк-о** (2 од.–100 %), **-ар (-яр)** (3 од.–100 %), **-ин-і** (3 од.–100 %), **-ун** (3 од.–100 %), **-еч** (1 од.–100%): Озеряни Хрс, Монастирчани ІФ, Парнувате Хрк, Кудрява Рв, Осипенко Зп, Устечко Трн, Любар Жт, Частині Лв, Тягун Вн, Любеч Чрг;
- 2) переважно наголошені суфікси: **-инк-а, -інк-а (-їнк-а), -анк-а (-янк-а), -енк-а** (260 од.–84 %), **-ок** (25 од.–67 %), **-ець** (55 од.–67%), **-ин-а (-ин-я)** (19 од.–64 %), **-ух-и (-юх-и)** (3 од.–60 %), **-их-а, -ах-а** (9 од.–69 %), **-ак (-як)** (9 од.–70 %), **-ечк-и, -ачк-и, -еньк-и, -енк-и** (17 од.–63 %), **-инь, -інь** (11 од.–69 %): Бережинка Крв, Степок Жт, Двірець Рв, Гординя Лв, Свиноухи Вл, Дроздиша Чрк, Борщак Мк, Баштечки Чрк, Волосінь Кв;
- 3) однаковою мірою наголошені суфікс і корінь: **-иц-е** (наголос на суфіксі – 32 од.–55 %, на корені – 26 од.–45 %): Хлівище Чрв – Жорнище Вн;
- 4) завжди ненаголошені або в основному ненаголошені суфікси: **-ик-и** (32 од.–76 %), **-ин-е** (101 од.–97 %), **-ич** (12 од.–93 %), **-ич-і** (194 од.–97 %), **-ук-и (-юк-и)** (9 од.–100 %), **-ач-і, -аш-і** (10 од.–100 %): Орлики Пл, Сухине Од, Коротич Хрк, Дідичі Вл, Правдюки См, Головачі См, Петраші Чрв);
- 5) переважно ненаголошені суфікси: **-івк-а** (439 од.–26 %), **-ик** (4 од.–29 %), **-ак-и (-як-и)** (10 од.–33 %), **-ів (-їв), -ов** (54 од.–18 %), **-ов-е (-ев-е)** (140 од.–28,6 %), **-ов-а (-ев-а)** (15 од.–37 %), **-івці (-ївці)** (45 од.–25 %), **-иц-і, -анц-і (-яц-і)** (17 од.–13 %), **-иц-я** (23 од.–41 %), **-ниц-я** (15 од.–33 %), **-ин** (39 од.–32 %), **-ин-и** (2 од.–25 %), **-ан-е (-ян-е)** (6 од.–19 %), **-щин-а** (6 од.–15 %), **-ач** (2 од.–22 %), **-ан-і** (2 од.–18 %): Августинівка Зп, Бистрик Жт, Худяки Чрк, Вовків Мк, Глодове Зп, Богданівці Хм, Хижинці Вн, Голиця Од, Бережниця ІФ, Михайлин Вн, Сухини Хрк, Маловодяне Крв, Покровщина Пл, Бучач Трн, Горбані Пл.

Отже, в суфіксальних назвах населених пунктів української мови суфікси переважно ненаголошені. З наголосом на суфіксі вживається лише 27 % ойконімів, а завжди наголошеними або в основному наголошеними в ойконімах виступають суфікси **-ан-и (ян-и), чан-и, -уват-е (-юват-е), -уват-а, -ав-а (-яв-а), -енк-о, -ечк-о, -ар (-яр), -ун, -еч.**

Дослідивши наголошення суфіксальних ойконімів, можна стверджувати, що у переважній більшості вони мають акцентований корінь (67 %), і, отже, провідною у них є коренева акцентуація.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Скорочення назв областей України

Вн – Вінницька, Вл – Волинська, Днп – Дніпропетровська, Днц – Донецька, Жт – Житомирська, Зк – Закарпатська, Зп – Запорізька, ІФ – Івано-Франківська, Кв – Київська, Крв – Кіровоградська, Крм – Кримська, Лв – Львівська, Лг – Луганська, Мк – Миколаївська, Од – Одеська, Пл – Полтавська, Рв – Рівненська, См – Сумська, Трн – Тернопільська, Хрк – Харківська, Хрс – Херсонська, Хм – Хмельницька, Чрв – Чернівецька, Чрг – Чернігівська, Чрк – Черкаська.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Винницький В.М. Наголос у сучасній українській мові. – К.: Рад. шк., 1984. – 159 с.
2. Горпинич В.О. Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України: В 2 т. – Т. 1. – Кіровоград. – 1994. – 160 с.; Т.2. – К.: Вища шк., 1994. – 223 с.
3. Мацьків П.В. Наголос і морфемна структура іменника в сучасній українській мові: Дис...канд. філол. наук. – К., 1994. – 187 с.
4. Редькин В.А. О понятии продуктивности в акцентологии // Рус. яз. в нац. шк. – 1965. – № 2. – С. 6–12.
5. Федянина Н.А. Ударение в современном русском языке. – М.: Рус. язык, 1982. – 301 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гуцул Лариса Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: акцентологія ономастичної лексики, відтопонімний словотвір.
Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

ВІДАНТРОПОНІМНІ ОЙКОНІМИ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПОЛІССЯ

Інна ДЕМЕШКО (Кіровоград)

У роботі здійснюється дослідження особливостей формування відантропонімних ойконімів Північно-Східного Полісся України, встановлюються особливості динаміки відантропонімних ойконімів відапелятивного походження; подано їх семантичну і структурну характеристику.

This work is devoted to the research of peculiarities of forming the oykonyms of the anthroponym origin of Ukrainian North-Eastern Polisia. The peculiarities of dynamics of anthroponyms of the appellative origin are investigated. Their semantic and structural characteristics are represented.

У контексті значного прогресу в розвитку топоніміки на загальнослов'янському та міжнародному рівнях постає необхідність активізації досліджень української топоніміки взагалі й відантропонімної зокрема.

Наукове вивчення відантропонімних ойконімів певного регіону вимагає вдосконалення теоретичної основи досліджень відповідного напрямку. Для цього необхідно уніфікувати класифікацію ойконімів відповідного регіону, удосконалити принципи аналізу фактичного матеріалу.

Назви населених пунктів донесли до сучасності інформацію про час та причини закладення поселень на певній території, приналежність населеного об'єкта засновникові чи власникові, родову, племінну чи етнічну ознаку перших мешканців, їх заняття.

Відсутність комплексного дослідження відантропонімних ойконімів Північно-Східного Полісся України, що ґрунтувалося б на синхронно-діахронному вивченні ойконімної системи, зумовлює актуальність обраної теми.

У статті з'ясовуються особливості формування відантропонімних ойконімів Північно-Східного Полісся України, пропонується структурно-семантичний аналіз ойконімів даного типу. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

1) розглянути особові назви, що лежать в основах відантропонімних ойконімів Північно-Східного Полісся України; 2) встановити особливості динаміки семантичних зрушень апелятивів, їх топонімізації; 3) з'ясувати етимологію відантропонімних ойконімів відапелятивного походження; 4) дослідити структурні особливості відантропонімних ойконімів даного регіону.

Матеріалом для дослідження слугували відантропонімні ойконіми зазначеного регіону, відображені у довідниках адміністративно-територіального поділу України 1947, 1967 і 1987 рр. Згідно з їх даними в ойконіміконі досліджуваної території нараховується біля 925 (57,2 %) відантропонімних ойконімів.

В ономастичній літературі неодноразово доведено, що більшість слов'янських ойконімів – це генетично відантропонімні утворення. Це пояснюється соціально-історичними і соціально-економічними передумовами, які полягають в тому, що вже з зародженням патріархальних, а потім родо-племінних відносин сформувався і глибоко вкоренився в суспільному побуті звичай іменувати роди за іменами їх патріархів чи родоначальників, звідки й беруть свій початок у слов'янській ойконімії патронімні і так звані родові назви.

Особливо продуктивним стає відантропонімне творення ойконімів з розвитком феодальних, а потім і капіталістичних відносин, з класовим розшаруванням суспільства, коли масово виникають самі населені пункти, які іменуються від особових назв їх засновників або власників.

Із зародженням феодальних відносин, крім патронімних і родових, розвиваються і стають продуктивними структурні типи відантропонімних ойконімів, у першу чергу посесивні форми на **-ovъ, *-ova, *-ovo//*-ev, *-eva, *-evo; *-inъ, *-ina, *-ino; *-jъ, *-jskъ, *-jska, *-jsko*; посесивні утворення на **-ov, -ev, -in, *-сь*, а також ад'єктивні форми на **-анъ, *-унъ, *-енъ (-ěнь)* та субстантивні сингулятивні форми на **-ькь, *-ька, *-ько*, плюральні – на *-ані, -анě, -енě, -ета* [7, 12; 12, 13].

Починаючи з минулого століття, увагу дослідників привертає літописна ойконімна спадщина. Літописні ойконіми були висвітлені у працях В. П. Нерознака, А. Л. Козакова, Р. Маросевич, В. П. Шульгача.

Літописні назви населених пунктів сучасних етнічних земель України зібрані і подані з ґрунтовною етимологічною інтерпретацією та покликаннями в "Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі".

Перші спроби класифікації та систематизації слов'янських ойконімів зробив у 30-х роках ХІХ ст. чеський учений Ф. Палацький, а в 60-х роках ХІХ ст. – словенський мовознавець Ф. Міклошич, у 40-х роках ХХ ст. – польський мовознавець В. Ташицький, у 60-х роках ХХ ст. – польський ономаст С. Роспанд.

В ономастичній літературі питання українських ойконімів у регіональному аспекті при здійсненні структурно-семантичного аналізу порушувалися в 30–40-их роках ХХ ст. у працях М. М. Кордуба, Я. Рудницького. У 60-х роках ХХ ст. Л. Л. Гумецька, базуючись на класифікації Ф. Міклошича, запропонувала свою класифікацію.

Нового рівня набувають ойконімні студії та етимологічні розвідки завдяки працям Я. Ф. Головацького, Ю. О. Карпенка, Є. М. Черняхівської, Д. Г. Бучка, І. М. Железняк, О. А. Купчинського, В. В. Грабовецького, В. В. Лободи, Л. М. Худаша, М. О. Демчук, В. В. Котович та ін.

Відпатронімні і відантропонімні ойконіми Північно-Східного Полісся вперше стали об'єктом спеціального дослідження. Окремі з таких назв розглядалися в працях вищевказаних мовознавців. Праця Л. М. Худаша, М. О. Демчук [12] присвячена дослідженню двох класифікаційних різновидів українських карпатських і прикарпатських відантропонімних назв населених пунктів, що походять від особових назв-комполітів та відкомполітних складноскорочень.

Досліджуючи відпатронімні ойконіми Північно-Східного Полісся, необхідно зазначити, що певна їх частина (206 ойконімів) засвідчує в своїх основах чоловічі і жіночі імена. Це переважно утворення із формантами *-ів, -ин, -івк(а), -и/-і, -ин(а), -ин(е), -івськ(е)*, в основах яких засвідчені повні християнські імена. Необхідно зазначити, що повні календарні найменування людей представлені в основах назв населених пунктів Північно-Східного Полісся в адаптованій до фонетичної та словотвірної систем української мови формі. Це дає підстави свідчити про те, що християнські імена не одразу після прийняття християнства ставали ойконімотвірними.

Значною продуктивністю характеризуються назви населених пунктів ойконімного рівня деривації. Необхідно зазначити, що саме за семантичними і словотвірними категоріями можна з'ясувати хронологію та визначити географічні особливості ойконімів.

В українській ойконімії відомі три основні принципи номінації поселень: 1) за відношенням до людей: м. *Чернігів* < д.-рус. *Чьрниговъ* < антропонім д.-рус. *Чьрнигъ* < *чьрнъ* “чорний” [5, 173 – 174]; м. *Носівка* Нс < *Носовъ* < антропонім д.-рус. *Носъ* < *носъ* “ніс” [5, 92]; *Гүричев* (пізніше с. *Бобровиця*) < патронім д.-рус. *Гүричь* (Гюричь) < *Гүргичь*; пор. *Гюргии* [5, 47]; с. *Блистова* Н-С < д.-рус. *Бльстовъ* < антропонім д.-рус. *Бльстъ*, *Блесъ* < *бльстѣти* [5, 20]; ойконім *Анісів* Чрг відпатронімного походження, назва походить від імені чернігівського боярина *Аниса* (*Онисима*), який володів тут хутором [14, 37], ойконім *Жадове* См походить від прізвища першого поселенця *Жада* [14, 249];

2) за ознаками місцевості, де виник НП: *Березова Роца* См, *Гай* Сс, *Заболоття* Бхм, *Залисся* Грд, *Заріччя* Щр, *Лугове* Ічн, Мн, *Мости* Бхм, *Озерне* Кзл, *Піски* Бхм, *Польове* Сс, *Проліски* Ічн, *Степ* Брз, *Степове* Тл, *Суховодка* Брз, *Уріччя* Крк;

3) за характерними рисами самого поселення: *Городище* Мн, *Городок* Бхм, *Слобідка* Бхм, *Новосілки* Рп, *Селище* См, Щр, *Слобідка* Н-С, *Степові Хутори* Н-С; *Буди* Клк, *Гута* Крп, *Руда* Щр, *Рудня* Крк. Ці принципи номінації характерні для даного регіону і представлені продуктивними ойконімними моделями.

М. Л. Худаш українські відантропонімні ойконіми за генетичними ознаками ділить на два основні розряди утворень: ойконіми, утворені від ОН слов'янського автохтонного походження, і ойконіми, утворені від ОН іншомовного походження. Перша категорія ойконімів ділиться на три групи:

1. Ойконіми, утворені від слов'янських автохтонних особових власних імен-комполітів; 2. Ойконіми, утворені від відкомполітних слов'янських автохтонних імен; 3. Ойконіми, утворені від слов'янських автохтонних відапелятивних особових власних імен [12, 15 – 16].

Ойконіми, утворені від слов'янських автохтонних імен, умовно можна поділити на дві групи: 1. Ойконіми, утворені від церковно-християнських власних імен неслов'янського походження з підгрупами:

1.1. Ойконіми від канонічних форм цих імен типу *Адамівка* Брз, *Борисове* Крп, *Єгорівка* Крп, *Петрівка* Брз;

1.2. Ойконіми від адаптованих форм цих імен типу *Андріївка* Брз, *Антонівка* Брз, *Іванівка* Брз, *Максим* Кзл, *Самсонівка* Крк;

1.3. Ойконіми від похідних цих двох типів імен дериватів типу *Васьківці* Срб, *Григорівщина* Брз, *Грицівка* Срб, *Даньківка* Прл;

2. Ойконіми від особових назв-прізвищ або прізвищ відапелятивного походження типу *Бондарі* Бхм, *Горошківка* Грд, *Ковальове* Бхм, *Комарівка* Ічн, *Котів* Кзл, *Кулішове* Бхм, *Сіриків* Врв, *Сокирин* Кзл.

В ойконімії Північно-Східного Полісся давньоукраїнського періоду (XI – XIV ст.) найдавніше фіксованими ойконімами, які згадуються в

Іпатіївському літописі є **Нѣжати́нь** (1135 р.), **Мелтеково** (1146), **Рѣсотина** (1147 р.), **Носовъ** (1148 р.), **Уненѣжь** (1147 р.), **Вьсеволожь** (1147 р.), **Глѣховъ** (1152 р.), **Оргоць** (1159); зазначені посесиви утворені від особових назв.

Мелтеково, с. в Чернігівській землі; біля с. *Стахорицина* на південному заході м. *Новгорода-Сіверського*. Даний посесив на **-ов-**антропоніма типу ***Мелтекъ**, який походить від апелятива *mülteka* “місце сполучення” або *meldäk* “звалняний” (про вовну) [5, 86]. **Нѣжати́нь**, сучасне м. Ніжин, посесив на **-ин** від ОН **Нѣжата**. Дане ім'я засвідчено у берестяних грамотах XI–XII ст. [10, 125]. **Носовъ**, сучасне м. *Носівка* Чрг, найбільш прийнятним є походження назви міста від ОН (прізвиська). НП **Вьсеволожь**, **Оргоць** походять від династійних двокомпонентних імен. НП **Глѣховъ** до 1939 р. – у складі Чернігівщини [14, 167], посесив на **-ов-**утворено від антропоніма **Глѣхъ** [10, 68].

Для найдавніших ойконімів зазначеного регіону характерні посесивні утворення на **-j(ь)**, утворення на **-ов-** від антропонімів, утворення на **-ин** від особових назв.

Паралельно з давніми суфіксальними похідними ойконімного рівня високу продуктивність виявляють семантичні відособові і відантропонімні утворення з формантом **-ичі** (< *itji*): *Авнутичі* Грд, *Ваганичі* Грд, *Кузничі* Ічн, *Сорокошичі* Кзл, *Араповичі* Н-С, *Голубичі* Рпк. Семантичні утворення з формантом **-ичі** поступаються продуктивним похідним від особових назв й антропонімів на **-івц(і)**, **-ан(и)**, **-и/-і**: *Степанівці* Мн, *Іванківці* Срб, *Пушкарі* Кзл, *Кошани* Кзл, *Рихли* Крп, *Осьмаки* Крп.

Для давньоукраїнських ойконімів Північно-Східного Полісся, фіксованих історичними джерелами XIV – XVII ст., характерними рисами виступають давні слов'янські назви НП, оформлені архаїчними формантами **-ич(і)** (< *itj(i)*), **-івц(і)**, **-иц(і)**, **-ів**, (<**-ов**), **-ин**.

Ойконіми, утворені за допомогою зазначених формантів не характерні для Центральної України, де переважають ойконімні моделі на **-ов(е)**, **-ев(е)**, **-к(а)**, **-ин(е)**, **-івк(а)**, **-инк(а)**, **-анк(а)**, **-унк(а)**, **-уват(е)**, **-уватк(а)**, **-еньк(е)**, а також ойконіми з компонентом **Ново-**, що є ознакою молодій ойконімної моделі: *Степове* Крв, *Квітневе* Олй, *Садове* Ббр, *Дончине* Ббр, *Журавлінка* Глв, *Василівка* Ббр, *Веснянка* Дбр, *Крикунка* Дбр, *Осикувате* Ббр, *Солонцюватка* Ббр, *Кам'януватка* Нмрг, *Липовеньке* Глв; *Новоандріївка* Нвг, *Новогригорівка* Перша Дл, *Новоданилівка* Дл, *Новоолександрівка* Дл, *Новомихайлівка* Дл, *Новопетрівка* Дбр.

Ойконіми на **-ич(і)** (< *itj(i)*) (27) утворюються від ОН з первинним значенням «рід (або піддані) + ОН». Патроніми (іменування, утворені від імені чи прізвища батька або предків по батьковій лінії) такого типу утворені семантичним способом з первинним значенням “поселення, яке заселяють *горбачі*, *боровичі*, *охрамієвичі*” та ін. Патронім *карповичи*

утворився від ОН *Карповъ* < *Карпъ*, патронім *левковичи* утворився від ОН *Левковъ* < *Левко*. Так виникли відпатронімні ойконіми типу: *Горбачі* Бхм, Кзл, *Ваганичі* Грд, *Араповичі* Н-С, *Козляничі* Сс, *Левковичі* Чрг, *Хотуничі* Чрг. Дана модель найбільш поширена на території Чернігівського району.

Досить продуктивними є ойконіми, утворені від родових назв на *-и/-і* (173): *Білики* Кзл, *Колісники* Мн, *Коршаки* Ічн, *Красляни* Прл, *Лисогори* Ічн, *Новики* Кзл, *Осьмаки* Крп, *Стрільники* Прл. НП *Білики* утворився від РН *білики* < *Білик*. НП *Колісники* утворився від РН *колісники* < *Колісник*. НП *Осьмаки* утворився від РН *осьмаки* < *Осьмак*. НП *Стрільники* утворився від РН *стрільники* < *Стрільник*.

Відпатронімні ойконіми на *-івц(і)* (< *-овц(и)*) (17) найбільш продуктивні у XVI – XVII ст. Їхні основи мотивовані патронімами, що походять як від слов'янських автохтонних особових власних назв, так і від церковно-християнських особових імен. НП *Марківці* Ббр походить від патроніма *марковци* з первинним значенням “нащадки чи піддані *Марка*”. Патронім *марковци* утворився від ОН *Марко*. *Степанівці* Мн < патронім *степановци* < *Степан*.

Так виникли відпатронімні ойконіми типу: *Хомівці* Ббр, *Іванківці* Срб, *Васьківці* Срб, *Лебединці* Срб, *Горбинці* Срб, *Брагинці* Брз.

Повні християнські чоловічі і жіночі імена найчастіше репрезентовані в основах ойконімів з топоформантом *-івк(а)*. Незначний відсоток назв населених пунктів на *-ів / -ов*, *-ин(е) / -ин(а)*, *-івц(і)*, *-инц(і)*, *-и/-і*. Церковні імена практично відсутні в ойконімах даного регіону на *-ан(и)*. Це пояснюється тим, що період масового виникнення топонімів з даним формантом припадає на XIII – XIV ст., і назви населених пунктів творилися переважно не від християнських імен, а від назв людей за ознаками місця їх проживання або ж вказували на вихідців з іншого населеного пункту.

Давня загальнослов'янська ойконімна модель з формантам *-ів (-ов-; -ев-)*, *-ин (-ин-)* припадає на період формування феодальних відносин. С. Роспанд вказує на продуктивність даної моделі в Київській Русі ще в XII ст. [10]. Починаючи з XII ст. і пізніше проявляється експансивність посесивів на *-овъ, -евъ, -инъ*. Із XIII ст. назви на *-ѣ* відмирають і для даного періоду характерне утворення атрибутивних назв на *-овъ, -евъ, -инъ* [10, 83 – 84].

Д.Г. Бучко зазначає, що утворення з цим формантом були продуктивними вже в ранній період Київської Русі [1, 18]. Дана модель бере свої початки ще в праслов'янській епосі і свідченням цього можуть бути існування міста Києва в першій половині VI ст.

Варто зазначити, що VI – VII ст. в історичних пам'ятках згадується як період формування державного об'єднання “Русь” або “Руська земля” з центром у Києві, а VII – VIII ст. в історичних пам'ятках згадується як

період заселення Східного Полісся [2, 15]. В. П. Нерознак зазначає, що **Київ**, згідно археологічних даних, виник у V ст. н. е. [9, 84].

Більшість ойконімів Північно-Східного Полісся творилися за допомогою найдавніших слов'янських топоформантів **-ovъ, -evъ** від антропонімів. Тому при хронологізації ойконімів необхідно враховувати не тільки дані пам'яток, а й походження цих антропонімів.

Слід зазначити, що ойконіми, що виникли від слов'янських автохтонних особових власних імен, слід відносити до давніших, ніж ойконіми, що виникли від церковно-християнських особових власних імен, оскільки по-перше, у слов'ян різні їх типи значно давніші від церковно-християнських імен, які засвоїлися щойно після прийняття християнства, а, по-друге, ці ойконіми не стали менш продуктивними в час, коли були витіснені з побутового вжитку іменами, тобто вже в пізній період, в Україні – в XIV – XVII ст. [12, 30]. Отже, при практичному вивченні хронологізації посесивів на **-ів (-ов(е), -ев(а)), -ин (-ин(а))** має фактор їх стратиграфії за антропонімними твірними основами.

Для творення відпатронімих ойконімів досліджуваної території найчастіше використовувалися чоловічі імена: *Андрій, Богдан, Володимир, Гнат, Іван, Карпо, Максим, Микола, Наум, Олександр, Олексій, Петро, Сергій, Степан, Юрій (Юрко)*, від яких утворено від 3 до 13 найменувань поселень: **Петрівка** Брз, Бхм, Прл, Чрг, **Петрове** Чрг, **Петрівське** Кзл, Крк, , Н-С, Прл, **Петрики** Рпк; **Олександрівка** Бхм, Крк, Смн, **Олександрівка Друга** Рпк, Чрг; **Миколаївка** Бхм, Мн, Прл, Рпк, Смн, **Миколаївське** Н-С; **Іванівка** Брз, Смн, Чрг, **Івангород** Ічн, **Іванине** Смн, с-ще **Іванпуть** Чрг; **Степанівка** Мн, **Степанівці** Мн, **Степанівське** Тл, **Рівчак-Степанівка** Нс (до 1931 р. існувало два населені пункти; **Степанівка** засноване в 1720 р.); **Наумівка** Грд, **Наумівське** Нж, **Максим** Кзл, **Максимівка** Ічн.

Імена *Антон, Архип, Гаврило, Дмитро, Єгор, Корній, Леонід, Макар, Марко, Матвій, Остап, Прохор, Харитон* у більшості випадків представлені в одиничних назвах населених пунктів Чернігівщини: **Антоновичі** Чрг, **Архипівка** Смн, **Дмитрівка** Бхм, **Гаврилівка** Ббр, **Єгорівка** Крп, **Корній** Кзл, **Леонідівка** Нж, **Макарівка** Ббр, **Марківці** Ббр, **Матвійка** Бхм, **Остапівка** Брз, **Харитонівка** Срб.

Необхідно зазначити, що репрезентація повних християнських імен в основах ойконімів Північно-Східного Полісся неоднакова. Є імена, від яких утворено по декілька назв (*Петро* – 13 ойконімів, *Микола* – 6, *Олександр* – 5, *Степан* – 4), а є такі, що стали базою лише однієї назви населеного пункту (*Архип, Матвій, Прохор, Остап, Харитон*).

Можна припустити, що це пов'язано з відповідною частотністю вживання окремих найменувань людей у церковних календарях та популярністю їх в антропоніміконі досліджуваної території.

Повні християнські імена найчастіше репрезентовані в основах ойконімів зазначеного регіону із топоформантами: **-івк(а)** (110): *Григорівка* Бхм, *Тарасівка* Ббр, *Антонівка* Брз; **-ів / -ов** 15: *Миколаїв* Ббр, *Тарасів* Ічн, *Прохорів* Чрг; **-ин(е) / -ин(а)** (9): *Іванине* Смн, *Мишине* Чрг.

В ойконіміконі Північно-Східного Полісся нараховується 16 утворень із формантом **-івк(а)**, в основах яких засвідчені повні жіночі імена:

с. *Варварівка* Бхм, с. *Катеринівка* Ббр, с-ще *Софіївка* Ічн, Чрг, с. *Нова Софіївка* Н-С, *Ганнівка* Нс (до 1897 р. с. *Неговіївка*), Смн, с. *Софіївка* Нс (до 1947 – с. *Татарівка*, перша писемна згадка датується 1858 р.), с. *Тамарівка* Рпк, с. *Улянівське* Смн, с. *Улянівка* Чрг.

Ойконіми, утворені від церковно-християнських особових власних імен, особливо пізно адаптованих форм, слід розглядати, як утворення вже на українському антропонімному ґрунті (типу *Васюків* Срб, *Петьків* Тл, *Іваньків* Крп, *Пархимів*, *Тарасів* Кзл, *Петрове* Чрг).

При дослідженні слов'янських ойконімів, що виступають у посесивній або патронімній формах, незалежно від лексичного характеру твірних основ, необхідно акцентувати увагу на те, що це в першу чергу відантропонімні утворення, а не відапелятивні (типу *Грабів* Ічн, Рпк, *Липове* Тл).

Ойконіми на **-ів (-ов-)** серед інших суфіксальних типів вирізняються, по-перше, кількісно (у даному регіоні засвідчено 156 ойконімів); по-друге, своїм ареалом це переважно такі райони: Козелецький (14 ойконімів), Ріпкинський (7 ойконімів), Ічнянський, Новгород-Сіверський (5 ойконімів), Бахмацький, Варвинський, Талалаївський (4 ойконіми).

Посесиви на **-ин (-ин-)** менш продуктивні (у даному регіоні засвідчено 87 ойконімів даної моделі), однак вони характеризуються своїм ареалом поширення і це переважно такі райони: *Чернігівський*, *Козелецький* райони (по 9 ойконімів): *Пилятин* Кзл, *Гарбузин* Кзл, *Сокирин* Кзл, *Глядин* Чрг, *Петрушин* Чрг, *Халявин* Чрг; *Городнянський* (8 ойконімів): *Макишин* Грд, *Смичин* Грд; *Ніжинський*, *Новгород-Сіверський*, *Семенівський* (по 5 ойконімів): *Хомине* Нж, *Данине* Нж, *Мамекіне* Н-С, *Іванине* См, *Машеве* См (відоме з XV ст.); *Варвинський*, *Коропський* (по 4 ойконіми): *Карацюбине* Крп, *Лебедин* Крп; *Борзнянський*, *Корюківський*, *Щорський* (по 3 ойконіми): *Галайбине* Брз, *Сядрине* Крк, *Радвине* Щр, *Мишине* Щр; для ойконімної моделі на **-щин(а)** характерне ареальне поширення ойконімів у *Варвинському* та *Прилуцькому* районах: *Булавівщина* Врв, *Григорівщина* Врв, *Сіряківщина* Врв, *Стасівщина* Прл, *Бубнівщина* Прл, *Глиниця* Прл.

Топоформант **-щин(а)** утворений внаслідок перерозкладу прикметникового суфікса **-ськ-** та іменникового **-ин-** з локативним значенням.

Власне суфіксальна частина в ряді утворень включає інші елементи, крім форманта **-ин-** (пор. форманти **-щин(а)**, **-івщин(а)** (21; 24 %), чотири з

яких у Варвинському районі). З точки зору структури і походження, ойконіми на **-щин(а)** – вторинні, зі значенням “місце чого-небудь” від назви поселення або володіння.

Ойконіми на **-щин(а)**, **-івщин(а)** пізніші, однак сфера їх першочергового виникнення – назви поселень і володінь. Пор. їх похідність від антропонімів: **Григорівщина** Прл, **Сіряківщина** Прл, **Білещина** Прл, **Олексіївщина** Кзл, **Жуківщина** Кзл, від загальних назв осіб за родом діяльності, що онімізувалися: **Писарівщина** Чрг. В основу останнього міг бути покладений антропонім *Писар* < СН *писар*.

Більшість ойконімів досліджуваного регіону мають складний топоформант **-івщин(а)**, що виник також внаслідок перерозкладу. Відантропонімна модель на **-щин(а)**, **-івщин(а)** реалізується в утвореннях від прізвищ, прізвиць та особових імен: **Юрківщина** Врв, **Булавівщина** Врв, **Козилівщина** См. Географія ойконімів на **-ин(а)** відносно маловиразна: вони представлені в різних районах досліджуваної території.

Розвиток старо- й новоукраїнської ойконімії даного регіону супроводжується і певними якісними змінами: втрата продуктивності моделей на **-jь**, **-j(а)**, **-j(е)**, **-ич(i)**, **-іви(i)**, **-ици(i)**, а також продуктивні складені ойконіми. Зростає продуктивність назв на **-к(а)**, **-іvk(а)**, формування ойконімної моделі на **-щин(а)**.

Характерно, що в даний період в ойконімах зазначеного періоду присвійність виражається за допомогою суфікса **-ів (<-ов)**: **Линів Ріг** (Крп). Сучасна назва поселення узгоджується з номенклатурним терміном *rig* “луг” або “поле” [13, 239]. Структурно перший компонент, ймовірно, становить посесивний дериват із суфіксом **-ів** від ОН *Лин*.

Як і в минулому, на початку XVI ст. домінують ойконіми на **-ів** та **-ин**. Структурно ойконім **Смóлин** становить посесивний дериват із суфіксом **-ин** від ОН *Смола*. Цей ойконім міг утворитися від мікротопоніма *смолове* “луг” [13, 260]. **Мéзин** (Крп) (1551 р.) [6, 347]. Ймовірно, що назва ойконіма походить від ОН. НП **Домáшлин** Крк відантропонімного походження, пор., наприклад, особові імена д.-рус. **Домаш** Твердиславич, боярин (1229 р., Новгород). Стосовно номінації, то даний ойконім міг утворитися і від мікротопоніма, пор. мікротопонім *домаха* “старе русло річки” [13, 71], *домаха* – “1) **Жилище, домъ, мѣстопрѣбыванне (у рыбаковъ); 2) Первый уловъ, ближайший къ стоянкѣ рыбаковъ** [4, 418].

У слов’янській топоніміці до деякої міри залишається нерозв’язаним питання щодо розрізнення відантропонімних ойконімів від апелятивних. Основним критерієм щодо визначення відантропонімного генезису може слугувати: 1) наявність формантів **-ів (<-ов)**, **-ин**, які вказують на посесивність; 2) продуктивність даної моделі у XVI – XVII ст.

Із XVII ст. починається період широкого засвідчення писемними пам’ятками назв населених пунктів Полісся. Утворення із суфіксами **-ів**

(<-ов) (15 назв) та -ин (12 назв) зберігають позицію найпоширеніших типів. У XVIIст. переважають ойконіми відантропонімного походження: *Анісів* Чрг, *Батури*н Бхм, *Булахів* Кзл, *Лінове* Тл, *Жадове* Смн, *Петрушин* Чрг, *Кукишин* Чрг.

НП *Батури*н Бхм засновано 1625 р. як польське укріплення [14, 47]. Дещо деформована назва від прізвища польського короля *Стефана Баторія*. Ойконім *Анісів* походить від імені чернігівського боярина *Аніса* (*Онисима*), який до монголо-татарської навали мав тут хутір. На початку XVII ст. НП належав Чернігівському Єлєвецькому монастирю, який володів *Анісовом* до 1786 р. У середині XVII ст. хутір став селом [6, 679]. Назва села *Жадове* походить від прізвища *Жада* – першого поселенця [14, 249]. Ойконім *Кукишин* походить від імені коваля *Кукиш*, який першим оселився на березі р. Лиман [14, 381]. НП *Макошине* Мн виник на початку XVII ст. на місці стародавнього міста *Хоробор* (1153 р.) [14, 426]. Походження назви виводять від *Макош* / *Мокош* (імені язичеської богині) покровительки рукоділля, достатку, культ якої пізніше був замінений культом Параскеви П'ятниці. Однак більш вірогідне інше тлумачення, за яким поселення одержало назву від імені першопоселення *Макоша*[6, 332].

Таким чином, найбільш стабільною виявилася продуктивність ойконімних формантів -ів та -ин. Сформована вже в давньоукраїнський період, ця ойконімна модель була досить продуктивною у XVI – XVII ст.

Топонімні моделі на -ів (-ов), -ин, які утримували домінуючу позицію на Північно-Східному Поліссі за продуктивністю протягом XVII ст., у XVIII ст. посідають друге місце.

Характеризуючи ойконімію даного регіону XVIII ст., необхідно зазначити, що зменшилася загальна кількість першофіксацій за рахунок непродуктивності утворень на -ів (-ов), -ин. Уперше фіксовані у XVIII ст. такі ойконіми на -ів (<-ов): *Омелянів* Кзл, *Грабів* Рпк, *Харкове* Тл. Ойконім *Харкове* від імені *Харко*, якщо розглядати даний антропонім як “скорочену” форму від *Захарко* (< *Захар*). *Янжулівка* Смн (до 1950 р.) вперше згадується на початку XVIII ст., походить від антропоніма *Янжул*, оскільки НП був заснований сотником Климом Янжулом [14, 255].

Семантично тотожні до утворень на -ів посесивні деривати на -ин, представлені першофіксаціями: *Мамекине* Н-С вперше згадується 1763 р. Ойконім походить від прізвиська *Мамека*. *Савин* засноване на поч. XVIII ст. [14, 334]; *Олбин* (Кзл) відомі з 1746 р. [6, 332], *Скрипчин* Кзл вперше згадується 1774 р. [14, 747]. Походить від ОН *Скрипка*. *Чайкине* Н-С засноване у кінці XVIII ст. [14, 850]. Походить від ОН *Чайка*.

Досить стабільною виявилася продуктивність топонімних суфіксів -ів (-ов), -ин. Сформована вже у давньоукраїнський період (XI – XIV ст.), ця топонімна модель існувала і була досить продуктивною у XIV–XVII ст. Ойконіми з формантом -ів у XVII ст. посіли перше місце щодо продуктивності першофіксацій.

У топоніміконі досліджуваного регіону серед першофіксацій XIX – I пол. XX ст. представлені такі ойконіми на **-ів (-ов), -ин**: **Рікове** Н-С – колишня назва с. **Кірове** до 1934 р. [14, 702], **Степові Хутори** Нс засноване у 1940 р. внаслідок об'єднання хутірських господарств [6, 516]; **Нетяжине** Прл вперше згадується в історичних джерелах у 1881р.[6, 557].

Староукраїнські пам'ятки XIV – XV ст. фіксують лексему *село* з трьома лексико-семантичними варіантами: “заселена ділянка землі”, “присілок біля села, пригородне село”, “жителі села”[11, 334 – 335]. Починаючи з XI ст. дана лексема активно функціонує в східнослов'янських мовах на позначення типу поселення і форм землеволодіння, також відбуваються семантичні зрушення в семантиці слова – звуження семантики і закріплення значення “сільське поселення”.

Перші компоненти у композитних утвореннях *новий (Новоселівка* Крк) і *старий (Старосілля* Грд) відображають відносну хронологію виникнення населеного пункту, також означення залежало від значення, яке вкладав власник, тобто поселення нове чи на місці колишнього села.

У становленні ойконімів з компонентом *старо-, ново-* значну роль відігравав процес утворення сіл на місці лісових розробок, оскільки писемні пам'ятки з XIV ст. фіксують дані про появу таких сіл, тому з часом невеликі лісові села повторно заселяються.

Передумови для виникнення таких назв мали місце в лісових місцевостях російської півночі, північного сходу. **Новосілківське** – городище XI – XIII ст., що знаходиться за 2 км на пд.-сх. від с. **Новосілки** Рпк в урочищі **Городище**, що біля Боблового болота. Відоме за матеріалами Д. Я. Самоквасова з 1908 р. [14, 558]. Даний ойконім утворений внаслідок топонімізації множинної форми апелятива.

Ойконіми **Новоселівка** Крк і **Новоселівка** Чрг (до 1947 року – ойконім відантропонімного походження **Яцеве**, засноване у XII ст.) походять від мікротопоніма *новоселівка* – “частина села” [13, 200].

Аналіз ойконімів, утворених внаслідок топонімізації назв поселень свідчить, що формування ойконімів даного типу відбувається з IX – XII ст. і це, як правило, лексеми *город, городок, городище*. Із XV – XVI ст. у Північно-Східному Поліссі вживаються ойконіми, похідні від назв сільських типів поселень – *село, слобода, новосілки, воля*, у XVII–XX ст. – *хутір*.

Типовою ознакою структури є прості ойконіми (18), які належать до раннього періоду IX – XII ст.: **Городок** Бх, **Слобода** Тл. Композити досліджуваних ойконімів (7) характерні для XV – XVII ст.: **Новосілки** Рп, **Івангород** Ічн. Із XVI – XVII ст. вживаються складені ойконіми з лексемою *слобода* (10), а з XIX ст. – з лексемою *хутір* (2): **Михальчина Слобода** Н-С, **Степові Хутори** Н-С (засноване у 1940 р.).

В. П. Лемтюгова виникнення перших слобід відносить до XI – XII ст. Дана лексема спільнослов'янського походження (із *свобода* шляхом

дисиміляції *в-в > л-б*). Дослідниця зазначає, що у старобілоруських пам'ятках вживається з лексико-семантичним варіантом “пільги, звільнення від повинностей на певний термін”, “пільгове поселення” [8, 52], а в “Словнику староукраїнської мови” XIV – XV ст. лексема *слобода* зафіксована як власне ГТ – “назва села у Київській землі” [11, 352].

Із XVI – XVII ст. відбувається семантичне розширення значення лексеми *слобода*, що вживається в значенні торгового і промислово-ремісничого типу або використовувалися з оборонною метою.

Характерною рисою топонімійної системи XVII ст. є поява поселень з компонентам *Слобода*. Невеликі висілки виникали на неосвоєних до того часу землях, селяни звільнялися від певної частини повинностей, тому поселення й одержували відповідні назви.

Досліджуючи структурні особливості складених назв населених пунктів Північно-Східного Полісся, необхідно зазначити, що найпродуктивніші типи – це атрибутивні конструкції (A+N), у яких опорні компоненти позначають типи поселень і їх похідні. Найпоширеніші з них мають компонент *слобода*: *Петрова Слобода* Крк, *Михальчина Слобода* Н-С, *Загребельна Слобода* Щр, *Рашкова Слобода* Рп, *Лосєва Слобода* Тл. Відантропонімний атрибутивний компонент вказує на посесивне значення.

Поява ойконімів *Василєва Гута* Чрг, *Гута-Ткачова* Рпк, *Лошакова Гута* Кзл, *Туманська Гута* Кзл, *Буди* Ічн, Клк, *Журавльова Буда* Крк спричинена зародженням кустарних промислів на базі місцевої сировини. Ойконім *Гута* походить від апелятива *гута* “склоплавильний завод” [3, I, 344], НП *Буда* походить від апелятива *буда* “поташний завод” [3, I, 105]. Починаючи з XIII ст., у лісах України для добування з деревини поташу, деревного вугілля, смоли, дьогтю будували спеціальні споруди, які називалися будами. У зазначених ойконімах відантропонімний атрибутивний компонент вказує на посесивне значення.

Упродовж давньоукраїнського та староукраїнського періодів в українській топонімії спостерігається зниження продуктивності посесивних утворень на *-ів (<-ов), -ов-*. Якщо серед першофіксацій XIV – XVII ст. ці деривати домінували, то серед першофіксацій XVIII – XX ст. – вже ні. Замість суфіксів *-ов (-ов-), -ин* у XVIII ст. з'являються деривати з суфіксом *-івк(а) (<-овк(а)), -щин(а), -івщин(а)*, які лише частково відбивали посесивне значення.

Абсолютна більшість словотвірних моделей, які були характерні для території Північно-Східного Полісся попередніх століть, знайшла своє відображення у першофіксаціях XX ст. За семантикою твірних основ вони поділяються на відантропонімні та відапелятивні, за структурою – прості та складені, а за своїми основами і формантами є суто слов'янськими.

Найпоширенішою словотвірною моделлю першофіксацій XX ст. виступають ойконіми, утворені внаслідок топонімізації апелятивів: *Плуг* Ббр, *Гай* Н-С, *Берізка* Врв, *Гарт* Ббр, *Печі* Брз, *Мости* Грд, *Світанок*

Грд, смт *Дружба* Ічн, *Діброва* Н-С, *Гірки* Н-С, *Камінь* Н-С, *Гай* См. Для даного періоду друге місце займають субстантивовані ойконіми, утворені без участі топонімотвірних формантів: *Зелене* Ббр, с-ще *Зелене* Грд, *Високе* Брз, *Мудре* Врв, *Веселе* Клк, *Польове* Сс, *Лозове* См, *Мирне* Тл. Також характерні конфіксальні утворення від ГТ на *-ја*: *Заріччя* См, с-ще *Заболоття* Н-С.

У другій половині ХХ ст. було здійснено впорядкування топонімічної системи Північно-Східного Полісся. Значна частина ойконімів досліджуваного регіону перейменовується і це пояснюється такими особливостями:

- по-перше, впорядкування назв населених пунктів;
- по-друге, включення у топонімікон нових назв;
- по-третє, перейменування ойконімів у зв'язку з укрупненням населених пунктів або невідповідністю новим суспільно-естетичним вимогам.

Антропоніми, що лежать в основах окремих назв Північно-Східного Полісся, належать до найдавнішого пласту слов'янських найменувань і засвідчені давніми ойконімами **Нѣжатинь**, **Мелтеково**, **Рѣсотина**, **Носовъ**, **Уненѣжь**, **Вьсеволожь**, **Глѣховъ**, **Оргощъ**.

Значну частину ойконімів мотивовано слов'янськими автохтонними відапелятивними власними назвами. Мотивом для вибору імені служили різні екстралінгвальні фактори, зокрема батьківські побажання новонародженим дітям певних позитивних духовних і фізичних якостей, обставини народження дитини, вказівка на час народження за різними прикметами (стосовно церковних і побутових свят, різні традиційні побутові вірування, пов'язані ще з первісною вірою в магічну силу слова – особового імені).

В основах досліджуваного регіону лежать такі відапелятивні слов'янські автохтонні власні назви: *Баран*, *Безпечний*, *Бук*, *Верескун*, *Ворона*, *Гарбуз*, *Голуб*, *Губар*, *Діброва*, *Зуб*, *Каблук*, *Колос*, *Кривуша*, *Лопата*, *Лапа*, *Лось*, *Пушкар*, *Сокира*, *Сірик*, *Смола*, *Чиж*, *Шпак* та ін. Більшість з них засвідчена в інших ономастиконах.

Наявність на Північно-Східному Поліссі відповідних посесивних, відпатронімих ойконімів, дериватів від родових назв свідчить, що в слов'янському автохтонному та власне українському іменнику були такі відапелятивні особові назви: **Баран* > *Баранівка* См, **Бондар* > *Бондарі* Бхм, **Гарбуз* > *Гарбузин* Кзл, **Горбач* > *Горбачі* Ббр, Кзл, **Горох* > *Горохове* Крп, **Граб* > *Грабів* Ічн, *Грабівка* Клк, **Діброва* > *Дібрівне* Грд, **Дігтяр* > *Дігтярі* Грд, **Кнут* > *Кнути* Сс, **Колос* > *Колос* Н-С, **Комар* > *Комарівка* Ічн, **Комар* > *Комари* Н-С, **Коробка* > *Коробки* Рпк, **Кулик* > *Куликівка* Грд, **Лапа* > *Ланівка* Мн, **Муравей* > *Мурав'ї* Н-С, **Пушкар* > *Пушкарі* Кзл, *Сокира* > *Сокирин* Кзл, **Чайка* > *Чайкине* Н-С, **Чиж* > *Чижівка* Рпк, **Шпак* > *Шпаків* Кзл.

Церковно-християнські власні імена, засвідчені в межах відантропонімних ойконімів Північно-Східного Полісся як традиційні, сьогодні виступають частовживаними іменами: *Адам* > *Адамівка* Брз, *Андрій (Андроник)* > *Андріївка* Грд, Н-С, Нс, Сс, Чрг, *Андроники* Крк, *Антон* > *Антонівка* Брз, *Богдан* > *Богдани* Брз, *Богданівка* Крк, Прл, Нж, *Богданове* Н-С, *Василь* > *Василівка* Ічн, *Віктор* > *Вікторівка* Нж, Чрг, *Володимир* > *Володимирівка* Грд, Н-С, *Гаврило* > *Гаврилівка* Ббр, *Гнат* > *Гнатівка* Н-С, Срб, *Григорій (Гриць)* > *Григорівка* Нж, Нс, *Григоро-Іванівка* Нж, *Грицівка* Тл, *Дмитро* > *Дмитрівка* Бхм, *Єгор* > *Єгорівка* Крп, *Іван (Івашко)* > *Іванівка* Брз, СМН, Чрг, *Івангород* Ічн, *Іванине* СМН, с-ще *Іванпуть* Чрг, *Карпо* > *Карповичі* СМН, *Максим* > *Максимівка* Ічн, *Марко* > *Марківці* Ббр, *Микола* > *Миколаївка* Бхм, Мн, Прл, Рпк, СМН, *Миколаївське* Н-С, *Михайло* > *Михайлове* СМН, *Михайлівка* Чрг, *Наум* > *Наумівка* Крк, *Олександр* > *Олександрівка* Бхм, Крк, СМН, *Олександрівка Друга* Рпк, Чрг, *Олексій* > *Олешня-Олексій* Крк, *Остан* > *Останівка* Мн, *Павло (Пашка)* > *Новопавлівка* Н-С, *Павлівка* Рпк, *Пашківка* Нж, *Петро (Петько, Петрик)* > *Петрівка* Бхм, Прл, Чрг, *Новопетрівське* Брз, *Петровське* Кзл, Крк, Н-С, Прл, *Петрики* Рпк, *Петьків* Тл, *Всеволод (Сава)* > *Савинка* Кзл, *Сергій* > *Сергіївське* СМН, *Сергіївка* Прл, *Степан* > *Степанівка* Мн, *Степанівці* Мн, *Степанівське* Тл, *Рівчак-Степанівка* Нс, *Тарас* > *Тарасівка* Крп, *Юрій (Юрко)* > *Юрківщина* Брз, *Юрківці* Тл, *Юр'ївка* Чрг; *Варвара* > *Варварівка* Бхм, *Ганна* > *Ганнівка* СМ, Сс, *Катерина* > *Катеринівка* Ббр, *Лідія* > *Лідин* Ббр, *Софія* > с-ще *Софіївка* Ічн, *Тамара* > *Тамарівка* Рпк, *Уляна* > *Уляннівське* Нс.

Утворення на *-ич(і), -івц(і), -инц(і), -и/і* спочатку були назвами окремих общин, родів, родин, груп людей. За допомогою названих суфіксів творилися патроніми, родові назви. А потім семантичним шляхом вони переходили в ойконіми: *бондарі* «рід чи піддані Бондаря» > *Бондарі* Бхм, *новики* «рід чи піддані Новика» > *Новики* Бхм .

Відповідні населення почали іменуватися *Ваганичі* Грд, *Даничі* Рпк, *Вербичі* Рпк, *Ляшківці* Сс, *Васьківці* Срб, *Горбинці* Срб, *Сокиринці* Срб, *Вороньки* Ббр, *Ядути* Брз, *Дашенки* Брз, *Лашуки* Грд, *Верескуни* Ічн, *Дешки* Ічн, *Бобруйки* Кзл, *Шуляки* Кзл, *Маховики* Крк.

Дослідження етимології літописних і сучасних ойконімів даного регіону має специфічні риси, що впливають із суттєвих відмінностей ономастичної лексики. Саме семантичні ознаки ойконімів демонструють їх екстралінгвальне значення.

Синхронно-діахронне дослідження ойконімії даного регіону сприяє виявленню слов'янських автохтонних особових власних назв, збережених в основах ойконімів Північно-Східного Полісся.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бучко Д.Г. Класифікація ойконімів України (словотвірно-мотиваційний аспект) // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2001.– С. 10–13.
2. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Непринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. – К.: Наук. думка, 1995. – 688 с.
3. Грінченко Б. Словар української мови. Надр. з вид. 1907–1909 рр., фотомех. способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958–1959. – Т. 1–4.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский язык, 1979. – 779 с.
5. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі /Відп. ред. О.С. Стрижак. – К.: Наук. думка, 1985. – 256 с.
6. Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. – К.: УРЕ, 1972. – 780с.
7. Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень: (Географічні назви на *-ичі*). – К.: Наук. думка, 1981. – 251 с.
8. Лемтюгова В.П. Восточнославянская ойконимия аппелятивного происхождения. Названия типов поселений. – Минск: Наука и техника, 1983. – 198 с.
9. Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. – М.: Наука, 1983. – 208 с.
10. Роспанд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов //Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – С. 9–89.
11. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – К.: Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
12. Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення) – К.: Наук. думка, 1991. – 268 с.
13. Черепанова Е.А. Микротопонимия Черниговско-Сумского Полесья. – Сумы, 1984. – 458 с.
14. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – 1008 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ РАЙОНІВ

Чернігівська область:

Бх – Бахмацький, Ббр – Бобровицький, Брз – Борзнянський,
 Врв – Варвинський, Грд – Городнянський, Ічн – Ічнянський,
 Кзл – Козелецький, Крп – Коропський, Крк – Корюківський,
 Клк – Куликівський, Мн – Менський, Нж – Ніжинський,
 Н-С – Новгород-Сіверський, Нс – Носівський, Прл – Прилуцький,
 Рп – Ріпкинський, Смн – Семенівський, Сс – Сосницький,
 Срб – Срібнянський, Тл – Талалаївський, Чрг – Чернігівський.

Кіровоградська область:

Ббр – Бобринецький, Глв – Голованівський,
 Дбр – Добровеличківський, Дл – Долинський,
 Крв – Кіровоградський, Нвг – Новгородківський,
 Нмрг – Новомиргородський, Олй – Олександрійський.

СПИСОК ІНШИХ СКОРОЧЕНЬ

м. – місто, с. – село, с-ще – селище, смт – селище міського типу,
 ГТ – географічний термін, НП – населений пункт, ОН – особова назва,
 РН – родова назва, СН – службова назва.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Демешко Інна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: ономастика, словотвір української мови.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

**ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ
СИНТАКСИСУ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ У
ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ**

Віталій ДМИТРУК (Кіровоград)

У статті розглядаються деякі проблемні питання вивчення і кваліфікації різновидів складнопідрядних речень у вищих навчальних закладах. Запропоновано також певний алгоритм, який стане у пригоді студентам при з'ясуванні граматичного значення складнопідрядних речень.

The article is devoted to some actual problems of studying and typology of complex sentences in higher school. The proper algorithms that will be useful for students while studying the grammar meaning of complex sentences is also suggested.

Синтаксис сучасної української літературної мови є завершальним рівнем мовної ієрархії, і саме тому вивчається у вищих навчальних закладах студентами випускних курсів. До цього часу вони вже вивчили попередні розділи мовознавства, передусім морфологію як один із розділів граматики, який тісно пов'язаний із синтаксисом.

Об'єктом аналізу у статті є складнопідрядне речення як багатоаспектна і різнорівнева конструкція, тому ми маємо на меті з'ясувати деякі проблемні моменти його кваліфікації студентами вищих навчальних закладів. Наше завдання полягає у визначенні можливих шляхів полегшення сприймання і засвоєння теоретичного матеріалу і, насамперед, – його усвідомленого використання при аналізі складнопідрядних речень.

При вивченні синтаксису досить проблемним виявляється питання про складнопідрядні речення, зокрема – їх кваліфікація. Це зумовлено різними суб'єктивними та об'єктивними чинниками, насамперед – відмінністю класифікацій складнопідрядного речення у шкільному та вузівському курсах синтаксису.

Як відомо, в історичному мовознавстві існують три основні принципи класифікації цих поліпредикативних конструкцій:

– **логіко-граматичний** (характеристика у зв'язку з функціями підрядних частин). Ця класифікація побудована на уподібненні складнопідрядного речення в цілому простому реченню, а підрядних частин – членам речення, довгий час панував у мовознавстві.

Вперше систематично викладена в працях Ф. І. Буслаєва. Учений виходить з положення, що кожен із членів головного речення, окрім присудка, може бути вираженим реченням підрядним. Ця класифікація існує вже понад століття, пережила ряд модернізацій і уточнень (зокрема,

введені підрядні присудкові речення), стала традиційною. Вона ґрунтується на співвіднесеності функцій членів речення і підрядних речень. Позитивом подібного підходу можна визначити практичну можливість перетворення підрядної частини на окремий член головного, напр.: *Він обіцяв нам, що допоможе – допомогти; свою допомогу*. Наявна також можливість сумісної реалізації члена речення і підрядної частини: *І широкою долину, і високою могилу, і вечірнюю годину, і що снилось-говорилось, не забуду я* (Т. Шевченко). Відомі випадки переходу підрядних частин у другорядні члени (як слід, як треба, як годиться, як можна краще, куди не слід): *Роби як слід, то й добре буде* (Нар. тв.).

З урахуванням функціонального паралелізму між членами речення і підрядними реченнями за цією класифікацією виділяють такі види підрядних речень:

✓ складнопідрядне речення з підрядним підметовим, що пояснює підмет головного речення, виражається займенником або заступає місце підмета: *Будь славен той, хто хліб ростить* (І. Нехода); *Щасливий, хто сні має милі* (Леся Українка)

✓ складнопідрядне речення з підрядним присудковим, напр.: *Я той, що греблі рвав* (Леся Українка)

✓ складнопідрядне речення з підрядним додатковим, напр.: *Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилася любить* (Т. Осьмачка); *Ви знаєте, як липа шелестить?* (П. Тичина)

✓ складнопідрядні речення з підрядним означальним. Напр.: *Купи мені хустку, щоб горіла* (Р. Федорів).

✓ складнопідрядні речення з підрядними обставинними (місця, часу, способу, міри і ступеня, мети, причини, умови, допусту). Крім згаданих, виділяють також складнопідрядні речення з підрядним наслідковими, напр.: *Могила, колись висока й широка, тепер осіла і розповзлася, так що від неї залишився тільки невеликий горбик землі, порослий бур'янцем і ніжною зелененькою травичкою* (Г. Тютюнник), та з підрядними супровідними (підрядно-приєднувальні), напр.: *Так питання життя і смерті вражали мою дитячу уяву, що й залишилися у мене на все життя* (О. Довженко), які не мають співвідносних другорядних членів речення.

Серед українських мовознавців цю класифікацію поділяли І. К. Білодід, Л. А. Булаховський, Б. М. Кулик та деякі інші. Недоліками її є те, що деякі види підрядних (наслідкові і супровідні) не мають аналогій з членами простого речення. Вид таких підрядних визначається на підставі встановлення смислових відношень між частинами складнопідрядних речень, тим самим порушується єдність класифікації. Поряд з цим, настанова на пошук функціональної відповідності з членами простого речення не дає пояснення тим випадкам, коли підрядні мають кілька значень, напр.: *Де в світі є мова така говірлива, щоб справжнєє щастя могла розказати* (О. Теліга) (підрядне означальне з відтінком міри і

ступеня і наслідку). Попри ще деякі недоліки логіко-граматичного принципу класифікації складнопідрядних речень, вона має безсумнівне достоїнство – функціональний підхід, на першому плані – функції підрядних частин.

У сучасній шкільній програмі в 9-му класі вивчаються наступні різновиди складнопідрядних речень: з'ясувальні, означальні та обставинні (з різним граматичним значенням), що, фактично, є спрощеним викладом власне традиційного підходу.

– **Формально-граматичний** – історично другий принцип, після традиційного. Класифікація ґрунтується на врахуванні засобів зв'язку головної і підрядної частини. У російському мовознавстві її відстоював О. М. Пешковський, а в україністиці – Л. А. Булаховський. За цією класифікацією серед складнопідрядних речень розрізняють структури із сполучними словами (відносна підрядність), напр.: *Ті, що народжуються раз на століття, померти можуть кожен день* (Л. Костенко); із сполучниками (сполучникова підрядність), напр.: *Люблю, коли в вікно відкрите шумлять безжурно дерева* (Л. Костенко). Вся подальша класифікація проводиться залежно від значення сполучних слів і сполучників, до того ж деякі сполучники внаслідок їх багатозначності потрапляють одночасно до кількох розрядів. Основним недоліком її є відносно однобічний формальний підхід до опису такої багатоаспектної одиниці, як складнопідрядне речення. Поряд з цим варто зазначити, що здобутками представників згаданого напрямку активно послуговуються лінгвісти різних наукових шкіл та напрямків.

– **Структурно-семантичний** принцип класифікації на сьогодні є найбільш поширеним і актуальним. У його витоків стояв В. О. Богородицький, який у своїй праці “Общий курс русской грамматики” (1904 р.) вперше відмовився від погляду на підрядні частини як розгорнуті другорядні члени чи головні простого речення.

Класифікація побудована з урахуванням структури речення та його семантики і ґрунтується на встановленні характеру співвідношень між головною та підрядними частинами, при цьому все складне речення осмислюється як структурно-семантична цілісність.

Структурно-семантична класифікація враховує:

1. До чого приєднується підрядна частина – до всієї головної частини або до одного компонента.

2. Яким чином приєднується підрядна частина, які засоби поєднання при цьому використовуються.

3. У яких смислових відношеннях перебувають головні і підрядні частини (граматичне значення складнопідрядного речення).

Структурно-семантична класифікація починається з того, що всі СПР поділяються на 2 розряди: нерозчленованої та розчленованої структури (терміни В. А. Белошапкової) та з прислівною чи неприслівною

залежністю (терміни Н. С. Валгіної). За шкільною програмою визначають, виключно до чого відноситься підрядна частина (підрядне речення) – до головного слова в головній частині речення чи до всього головного речення

У складнопідрядному реченні нерозчленованої структури підрядна частина приєднується до одного слова в головному реченні, доповнюючи чи конкретизуючи це слово, а у складнопідрядному реченні розчленованої структури підрядна частина поширює всю головну частину (її предикативний центр). Як наслідок, у складнопідрядному реченні розчленованої структури зв'язок між головною підрядною частиною досить вільний, бо головна частина виражає відносно закінчену думку, умовно може існувати без підрядної, структурно не потребує свого поширення взагалі і поширення підрядної частини зокрема, тобто частини такої конструкції відносно автосемантичні, тоді як у складнопідрядному реченні нерозчленованої структури головна частина виступає синсемантичною.

Для з'ясування граматичного значення певного складнопідрядного речення слід правильно визначити запитання до підрядної частини. Для цього варто зважати на тип запитання (здебільшого всі обставинні запитання ставляться від всієї головної частини), а у разі залежності підрядної частини від одного з компонентів головної – враховувати його валентність. Зокрема, у складнопідрядних реченнях, які виражають з'ясувальні-об'єктні відношення, підрядна частина зазвичай підпорядковується дієслівним предикатам головної частини із правобічною об'єктною валентністю (тобто відповідають на питання непрямих відмінків іменника). Здебільшого це дієслова мовлення, розумової діяльності, сприймання волевиявлення та ін. [2, 332].

Для порівняльно-об'єктних прикомпаративних складнопідрядних речень характерним є поширення підрядною частиною опорного компаратива (форми вищого ступеня прикметника та прислівника) головної частини з указівкою на один з об'єктів порівняння. Формальною ознакою такого типу структур є сполучник *ніж (аніж)*, спорадично – *як* [2, 333 – 334].

Значно більше проблем виникає при кваліфікації локативних складнопідрядних речень нерозчленованої структури валентно зумовлених, оскільки конструкції з аналогічною семантикою можуть бути і з прислівно-кореляційним, і з детермінантним зв'язком. Диференційною ознакою такого типу одиниць є наявність у головній частині опорного предиката із семантикою місцезнаходження, перебування або руху, переміщення [2, 334]. Надзвичайно близькими до них є адвербіальні складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу симетричної структури із аналогічним значенням, для головної частини яких обов'язкова наявність співвідносного займенникового слова, що подекуди викликає різне розуміння цього явища

студентами, пор.: *Ми підем, де трави похилі, де зорі в ясній далині* (А. Малишко) – складнопідрядне речення нерозчленованої структури валентно зумовлене з локативними відношеннями; *Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була – як на долоні* (П. Тичина) – адвербіальне складнопідрядне речення займенниково-співвідносного типу симетричної структури з локативними відношеннями. Як бачимо, семантично предикати *підем* і *злітав* належать до опорних дієслів руху та переміщення, але на кваліфікацію впливає наявність / відсутність співвідносного компонента. У першому випадку його відсутність можна обґрунтувати тим, що його позиція є факультативною, необов'язковою, тобто він елімінується, пор.: *Ми підем туди, де трави похилі, де зорі в ясній далині*. Що ж до другого випадку, то відсутність співвідносного компонента створює певну стилістичну неповноту, не змінюючи однак зміст речення, пор.: *Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, аж ген злітав, звідкіль мені земля була – як на долоні*. Визначальним чинником при кваліфікації таких структур є, як зазначалося вище, наявність / відсутність співвідносного займенникового компонента. Саме цим чинником, очевидно, пояснюється та обставина, що деякі лінгвісти не виокремлюють валентно зумовлених складнопідрядних речень нерозчленованої структури з локативними відношеннями, вважаючи, що співвідносний компонент елімінований [3, 683 – 684], а подібні структури властиві переважно розмовному стилю [1, 336 – 337; див. також 5, 480 – 486].

З присубстантивно-атрибутивними складнопідрядними реченнями проблем виникає менше, оскільки у таких конструкціях до уваги береться формально передбачуваний підрядний зв'язок невалентного характеру, однак і тут трапляються досить проблемні випадки. Здебільшого це стосується двох моментів: коли перед опорним іменником наявний антецедент *той, такий*, а також коли опорним компонентом виступає віддієслівний іменник, напр.: *Блажен той муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні вужем* (Л. Костенко); *Пущено було по місту чутку, що сьогодні засідання суду – закрите* (П. Колесник). У першому випадку маємо структуру, композиційно близьку до займенниково-співвідносних складнопідрядних речень симетричної структури з ад'єктивними відношеннями, але оскільки поряд маємо іменник, то функція антецедента є факультативною. Подібні утворення деякі мовознавці визначають як означально-видільні речення [5, 453].

Щодо другого випадку, то проблемним насамперед є постановка самого питання до підрядної частини, оскільки віддієслівний характер опорного компонента передбачає постановку двох питань: *Пущено було по місту чутку* (яку?, про що?), *що сьогодні засідання суду – закрите*. У подібних ситуаціях, на нашу думку, доречно говорити про синкретичну структуру, оскільки досить важко стверджувати, що атрибутивне значення превалює над об'єктивним чи навпаки.

Серед складнопідрядних речень з підрядним зв'язком не валентного характеру деякі мовознавці виокремлюють також квалітативні (міри і ступеня), підрядна частина яких, знаходячись завжди у постпозиції, залежить здебільшого від предиката дії, приєднуються за допомогою сполучника *аж* або сполучного слова *скільки*, напр.: *Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки достане снаги мені й хисту* (Л. Українка); *Нещасний ухопився обіруч за той пас, аж руки йому залякли* (М. Старицький) [4, 33].

Значно більше проблем виникає при кваліфікації займенниково-співвідносних складнопідрядних речень, зокрема щодо розмежування їх за структурою (симетричною / несиметричною). Здебільшого це стосується субстанціальних речень симетричної структури та схожих структур несиметричної структури, напр.: *Ті, що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день* (Л. Костенко) (займенниково-співвідносне субстанціальне речення симетричної структури); *Ніщо не промовляло про те, що в знищеному за непокірність селі живуть люди* (Ю. Яновський) (займенниково-співвідносне речення несиметричної структури). Визначальним чинником для чіткої кваліфікації подібних структур є можливість заміни синсемантичного релята головної частини іменником, прикметником і т. ін. з мінімальною втратою для змістового наповнення висловлювання, напр.: *Генії (пророки, поети, ...), що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день* (у другому випадку подібна заміна неможлива). Розмежування адвербіальних (місця і часу) займенниково-співвідносних складнопідрядних речень симетричної структури із обставинними розчленованої структури з аналогічною семантикою відбувається здебільшого на формальному рівні: наявність співвідносних займенникових компонентів головної та підрядної частин свідчать про прислівно-кореляційний підрядний зв'язок, напр.: *Там, де ти колись ішла, Тиха стежка зацвіла Вечоровою матіолою* (Б. Олійник); *Я житиму доти, Допоки горіти буде Долоні твоєї дотик* (Д. Павличко) (прислівно-кореляційний зв'язок) – *Де кров текла козацькая, трава зеленіє* (Т. Шевченко); *Не встанемо, братове, із коня, доки не стане в полі нашим чисто* (М. Вінграновський) (детермінантний зв'язок).

Кваліфікація обставинних складнопідрядних речень розчленованої структури складнопідрядних викликає набагато менше проблем. Цьому сприяють, зокрема, семантичні сполучники та сполучні слова. Певні труднощі можуть виникнути при визначенні структур із супровідними відношеннями, оскільки до підрядної частини питання не ставиться (питання також не ставиться до підрядної частини складнопідрядного речення із наслідковими відношеннями, однак у ній (підрядній частині) наявні формальні показники цього типу – сполучники *так що*, *внаслідок чого*). У залежній частині (супровідній) наявні додаткові відомості щодо висловленого в головній, однак у ній наявний також формальний показник

підпорядкованості – сполучне слово (здебільшого *що* (у різних відмінкових формах), спорадично *де, куди, звідки, коли, чому, навіщо, як, причому*), „зміст якого витлумачується на тлі головної частини [2, 340], напр.: *Титович, який ніколи не стріляв і не любив крові, одвернувся від закривавленої дичини, чим образив трохи свого колегу-мисливця* (М. Коцюбинський).

Наостанок варто зауважити, що доцільним для вивчення синтаксису складнопідрядного речення є використання різного плану наочності, таблиць та алгоритмів. Зокрема, досить вдало, на нашу думку, укладені таблиці цього розділу у навчально-методичному виданні Василя Ожогана „Синтаксис сучасної української-літературної мови (таблиці, схеми і зразки аналізу)” (Кіровоград, 2004. – 152 с.), які дають досить повне уявлення, скажімо, про формальні ознаки всіх типів складнопідрядних речень, засоби зв’язку, структурні особливості [4, 31 – 34]. Поряд із цим кращому засвоєнню матеріалу на практичних заняттях сприяє також використання різних схем, які на початковому етапі аналізу складнопідрядних речень допомагають студентів зорієнтуватися у значній кількості різновидів згаданих структур (одну з можливих схем запропоновано в додатку).

Таким чином, вивчення складнопідрядного речення – одна з досить складних і цікавих тем, які вимагають і від викладача, і від студента досить копіткої праці, однак вони дозволяють, а подекуди й вимагають, пошуку нових шляхів для полегшення сприймання і засвоєння теоретичного матеріалу і, як наслідок, – його усвідомленого використання при аналізі складнопідрядних конструкцій.

Додаток

складнопідрядне речення						
нерозчленованої структури			розчленованої структури			
прислівний тип зв'язку		прислівно-кореляційний тип зв'язку		детермінантно-кореляційний тип зв'язку	детермінантний тип зв'язку	
валентно зумовлена підрядна частина	невалентно зумовлена підрядна частина	несиметричної структури (який? як? питання непрямих відмінків) (у головній частині наявні реляти <i>так, такий, те</i>)	симетричної структури		супровідні (-)	локативні (де? куди? звідки?)
з'ясувально-об'єктні (питання непрямих відмінків)	присубстантивно-атрибутивні (який? яка? яке?)		субстанціальні (хто? що?)			темпоральні (коли? доки? як довго? відколи?)
порівняльно-об'єктні (прикомпаративні) (ніж хто? від кого?)	квалітативні (міри та ступеня) (наскільки? у якій мірі?)		ад'єктивні (який? чий? котрий? як?)			умовні (за якої умови?)
локативні (де? куди? звідки?)			адвербіальні			причинові (чому? через що? з якої причини?)
			локативні (де? куди? звідки?)	темпоральні (коли? доки? як довго? відколи?)	допустові (не зважаючи на що?)	мети (навіщо? для чого? з якою метою?)
					компаративні (як? як саме? подібно до чого?)	наслідкові (-)

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1991.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993.
3. Грамматика современного русского языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970.
4. Ожоган В. М. Синтаксис сучасної української літературної мови (таблиці, схеми і зразки аналізу). – Кіровоград, 2004.
5. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дмитрук Віталій Іванович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми функціонального синтаксису та його викладання у вищих навчальних закладах.

Стаття надійшла до редакції 06.12.2004 р.

СТРУКТУРА ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ОРНІТОНІМІВ ТА СПОСОБИ ЙОГО КОНТРАСТИВНОГО ОПИСУ

Лариса ДРОБАХА (Кіровоград)

У статті розглядається питання контрастивного опису структури лексичного значення, що відображає специфічні ознаки лексико-семантичного характеру. Виконане дослідження підтвердило необхідність врахування при зіставленні лексики різних мов когнітивного, граматичного, конотативного компонентів структури лексичного значення з метою виявлення особливостей національного світосприйняття.

The article deals with the question of contrastive description of lexical meaning structure, that reflects specific lexical-semantic indications. The conducted research proved the necessity of considering the cognitive, grammatical, connotative components of lexical meaning structure while contrasting lexis of different languages to reveal the peculiarities of world perception by different nations.

Стаття присвячена проблемі аналізу структури лексичного значення слів у контрастивних дослідженнях. Останнім часом у лінгвістиці звертається увага на існування мовних картин світу. При дослідженні національно-культурної специфіки лексики різних мов важливого значення набуває компонентний аналіз [4; 5; 9].

При необхідності виявлення специфіки структурування окремих мов придатним є функціональний опис. “Мови як такі знають лише одну “глибинну структуру”, тобто їх семантичну структуру (структуру значення)” [3, 71]. Поряд із рівнем цієї структури виділяємо також і рівень смислової структури, “який, містячи в собі структуру лексичного значення і її елементи, являє собою утворення вищого гатунку, орієнтоване не стільки на сам предмет, позначений словом, скільки на його поняттєве сприйняття в рамках національної самосвідомості мікросоціуму” [5, 104]. Контрастивне вивчення лексики передбачає зіставлення її одиниць у межах певної лексико-семантичної групи.

Основною одиницею лексичного рівня мови є слово, яке існує в системі мови та у свідомості її носіїв у двох виявах: як одиниця лексематичного порядку – лексема і як одиниця лексико-семантичного порядку – семема.

Основною одиницею контрастивної лексикології слід визнати семему, або окреме значення лексеми, на таких підставах: по-перше, окреслене лексичне значення, а саме воно складає основний зміст слова, виділяється на рівні семеми, яка виступає як актуальний семантично розчленований знак відносно інваріантного слова-лексеми. По-друге, виділення слова-значення, або семеми, як основної одиниці контрастивної лексикології узгоджується з реальною процедурою пошуку лексичної відповідності при зіставленні мов у теоретичному плані і в практичному відношенні, наприклад, у процесі перекладу з однієї мови на іншу. І, нарешті, по-третє, семема найближче розташована до мовленнєвого рівня, де вона виступає як віртуальний знак відносно конкретного слововживання. Це важливо мати на увазі у функціональному аспекті взаємодії мов, коли у свідомості мовця (слухача) відбувається миттєве перекодування не лексем, а слів-значень і словоформ різних мов [5, 58–59]. Семема репрезентує слово як лексико-граматичну одиницю, яка об'єктивує мисленнєвий зв'язок із поняттям та референтом, тому вона не є одиницею лише семантичного рівня. Безперечно, такий статус семеми виводить її за межі значення на новий рівень комунікації в аспекті мовної особистості. Отже, саме семема може стати головним поняттям нової орієнтації семасіології [8, 10].

Семема складається із сем, які відповідно будують структуру значення слова і надають можливість розглянути слово з різних боків його вживання та мотивації.

Компонентний аналіз у його різних варіантах складає основу семантичних досліджень і застосовується при контрастивному описі лексики. За допомогою цього методу виявляються спільні та відмінні семантичні ознаки, їх обсяг і зміст, що відображають світосприйняття носіїв кожної окремої мови.

При аналізі спільного та відмінного в структурі лексичних значень слів-відповідників найголовнішим “лінгвістичним документом” слугують для нас словникові джерела зіставляваних мов, зокрема дефініцій, які відбивають загальноуживане для носіїв мов уявлення про ті чи інші найменування. Ясна річ, що в деяких випадках ми можемо стикатись із суб'єктивними тлумаченнями укладачів словників, з різним ступенем розгортання дефініцій та подібне. Проте, так чи інакше саме словник був та лишається базовим джерелом для проведення зіставлення на різних рівнях: лексеми, семеми, відтінка у значенні тощо. Тому, говорячи про значення зіставляваних слів, будемо мати на увазі передовсім їх репрезентації на рівні словникових дефініцій, що відповідає використанню метода аналізу словникових дефініцій. При їх зіставленні можна виявити

різні співвідношення між лексичними одиницями, коли, наприклад, в одному випадку складники семем різних мов збігаються, а в іншому мають додаткові різні ознаки. Наприклад, порівняймо, укр. **лірохвіст** 'птаха ряду горобиних з буро-сірим пір'ям і хвостом ліроподібної форми' [СУМ IV, 522] і нім. **der Leierschwanz** 'розповсюджений на сході Австралії птах, чие довге, розставлене пір'я на хвості нагадує ліру' [D IV, 1660], які характеризують птаха з ліроподібним хвостом (спільні семи), але мають також і відмінні. Так, у значенні українського слова немає сем 'розповсюджений', 'на сході Австралії', що конкретизують місцеперебування даного птаха. А в німецькому відповіднику відсутні семи 'ряду горобиних', 'з буро-сірим пір'ям', що розширюють уявлення про вигляд птаха.

Таким чином, змістова дефініція значення включає, з одного боку, такі семантичні компоненти, що сигналізують належність даного значення до конкретної лексико-семантичної парадигми і, отже, є спільними для всіх членів парадигми, а з іншого – такі компоненти, що відрізняють одне значення від інших у межах даної парадигми.

Звичайно, лексичне значення являє собою сукупність семантичних ознак, що належать до опису сутностей, які називає слово. Ці ознаки пов'язані залежностями й тим самим утворюють структуру лексичного значення, у якій виділяються дві частини – інтенціонал та імплікаціонал. Перша – це змістова ядро лексичного значення, а друга – периферія семантичних ознак, що оточують це ядро [6, 60]. Лексичне значення слова являє собою складний за своєю природою феномен, що акумулює в собі різноманіття самої мови, яке знаходить своє безпосереднє відображення в структурі лексичного значення.

Отже, до основних компонентів структури лексичного значення належать: 1) когнітивний, або предметно-логічний; 2) граматичний; 3) конотативний, кожен з яких має свої складники залежно від обсягу лексичного значення, особливостей словотворення або стилістичних ознак.

Когнітивний компонент є одним з основних у структурі лексичного значення. Його іншою назвою є предметно-логічна частина семемі, компоненти якої, семи, "виконують роль "стрілки", що переводить поняття, ознаки предметів і явищ об'єктивного світу в складові елементи явища мовного, лексичного, значення слова: з одного боку, це категорії процесу пізнання, концептуальні явища, а з іншого – це вже елементи смислової структури слова, що "представляють" у структурі мови логічні категорії" [9, 89]. Когнітивний компонент вміщує в себе денотат і сигніфікат, які розглядаються в діалектичній цілісності. Денотат визначається як позначувана річ [6, 25]. Будучи відображенням у нашій свідомості предмета чи явища дійсності, лексичне значення слова містить в собі поняття про цей предмет чи явище, що знаходиться в певному зв'язку з іншими поняттями.

Предмет і поняття про нього є взаємопов'язаними, і їх різке розмежування є недоцільним. Наприклад, укр. **дрохва** 'великий перелітний птах *степових і пустельних місць, з сильними ногами, прямим дзьобом, захисним забарвленням*' [СУМ II, 422] має денотативні складники, що вказують на предмет 'великий перелітний птах' та сигніфікативні (виділені), що вказують на ознаки й доповнюють уявлення про птаха. Отже, взаємозв'язок між цими складниками є наявним і безперечним. Когнітивний компонент можна визначити як основну частину лексичного значення термінологічним синонімом – *предметно-логічний компонент*.

Лексичне значення має свій обсяг, який наповнюють семи, що відображають певні явища чи предмети, узагальнені в значенні. До змісту лексичного значення належать значущі семантичні ознаки явищ і предметів. Поняття й уявлення знаходяться у взаємодії, між ними відбуваються постійні взаємопереходи. Стаючи все більш узагальненим, уявлення набувають ознак понять, переходять у поняття. В одній з праць Г.В. Колшанський зазначив, що мова є нібито звуковою книгою, у якій зображені всі шляхи поняттєвого засвоєння світу людиною протягом його історичного розвитку [2, 24].

Залежно від обсягу й характеру лексичного значення предметно-логічний компонент може поділятися на дрібні складники, одним з яких є *відтінок значення*. Це поняття є важливим у зіставленні, тому що воно як проміжне явище висвітлює зв'язок мови з мовленням, де знаходять свій відбиток асоціації людей про той чи інший предмет чи явище. Порівняймо: укр. **гоголь** // 'гоголем ходити – ходити гордовито' [СУМ II, 102], нім. **der Hänfling** (коноплянка) // 'про людину худорлявої, слабкої статури' [D III, 1145], рос. **гусь** // 'про нерозумну, шахраювату людину' [ССРЯ I, 502], англ. **rook** // 'про людину, яка виграє гроші у кості чи карти обманом' [OALD II, 233].

Відтінки значення визначаються як результат нашарування та сполучення різних значень багатозначного слова, що реалізуються у різноманітних контекстах. Наприклад, в українській мові виявляємо, що **селезень** має //у порівн.: пірнути як селезень; //розм. намерзлий візерунок на віконних шибках; //розм. розколина на кризі, що утворюється від удару' [СУМ IX, 116], **тетеря** //розм. перен. про нерозумну або вайлувату, неповоротну людину; //Глуха тетеря – лайл. про глуху, ледачу і т. ін. людину' [СУМ X, 102], що вказують на вживання даних слів у розмовній мові при порівнянні та позначенні інших денотатів. Нім. **die Drossel** (дрізд) має //у мисливців: стволи рушниць; //техн. дросьель' [D II, 573], **der Grünfink** (зеленяк) //гриб; //необпалена цеглина; //недосвідчена людина' [D III, 1093]. У даному випадку відтінки значень демонструють вживання однієї і тієї ж назви для позначення різноманітних денотатів.

Такі ж явища спостерігаємо в російській та англійській мовах. Рос. **малиновка** вживається в порівнянні //співати пісні, як ніжна малинівка', а

також як 'наливка, виготовлена з плодів малини' [ССРЯ VI, 531]. Англ. **spire** вживається як при позначенні різних денотатів, так і у звертаннях до людей: 'лайл. нікчема, бовдур; //спорт. швербот типу "кулик"; //жарг. законник, крючоктвір; //амер. жарг. недопалок, чинарик' [БАРС II, 490] і т. п.

Отже, у відтінках значень відображається національне сприйняття конкретного денотата, і вони викликають особливий інтерес, тому що характеризують денотат уже з іншого боку. Це ми побачили на вищенаведених прикладах.

Граматичний компонент включає особливості граматичної побудови тієї або іншої мови. Якщо порівнювати близькоспоріднені мови, то через свою спорідненість у плані граматики вони не мають суттєвих розбіжностей. В іменниках слова іноді мають розбіжності за родом, наприклад, укр. *гуска* (ж. р.) – рос. *гусь* (ч. р.), *пануга* – *попугай*, *канюка* – *канюк*, *лелека* – *аист*, *сипуха* – *сип*, *тетеря* – *тетерев*, *чирка* – *чирок*; укр. *зеленяк* (ч. р.) – рос. *зеленушка* (ж. р.); *вірля* (с. р.) – рос. *орлёнок* (ч. р.). Порівнюючи українську мову з німецькою, також виявляємо подібні до зазначених приклади. Порівняймо такі розбіжності: укр. *бекас* (ч. р.) – нім. *die Bekassine* (ж. р.), *жайворон* – *die Saatkrähe*, *гоголь* – *die Schellente*, *дрізд* – *die Drossel*, *жайворон* – *die Lerche*; укр. *гагара* (ж. р.) – нім. *der Seetaucher* (ч. р.), *гагарка* – *der Tordalk*; *горихвістка* – *der Gartenrotschwanz*, *зозуля* – *der Kuckuck*, *кедрівка* – *der Tannenhäher*, *тетеря* – *der Waldhahn*; укр. *лиска* (ж. р.) – нім. *das Bläßhuhn* (с. р.).

Граматичне в слові розглядається у взаємозв'язку з лексичним, і вони не існують відокремлено. Наприклад, в англійській мові, як відомо, значно поширене явище конверсії. При цьому саме граматичний компонент розкриває лексичне значення слів і є невід'ємною його складовою. Так, іменник у граматичному значенні вживається як прикметник, англ. **raven** 'ворон', // 'чорний як вороняче крило' і відповідно 'raven locks – локони чорні як смола' [БАРС II, 304]; **turtle-dove** 'дикий голуб', // 'червоно-сірий колір' [БАРС II, 676]; **oriole** 'іволга', // 'рудо-коричневий колір' [БАРС II, 139]; **pigeon** 'голуб', 'pigeon service – голубина пошта' [БАРС II, 207]. Як свідчать приклади, між граматичною і лексичною семантикою не можна поставити чітку межу, тому що відбувається взаємоперехід граматичного й лексичного значень. При перекладах виявляються розбіжності при перенесенні граматичних ознак відповідників. Порівняймо:

“Die Nachtigall und die Lerche”

“Was sonst, als was die Nachtigall einst zu der Lerche sagte: schwingst du dich, Freundin, nur dann darum so hoch, um nicht gehört zu werden?” (Лесінг)
 (“Що ж, крім того сказав соловей одного разу жайворонку: Ти, друже, лише тому здіймаєся у височінь, щоб тебе не чули?”)

У німецькому творі **Nachtigall** та **Lerche** є іменниками **ж. р.**, на що вказує артикль жіночого роду та вживання **Freundin** (подруга), а

українські відповідники **соловей** та **жайворонок** належать до **ч. р.**, тому з цим іменниками узгоджені дієслово **сказав** та іменник **друзе**.

Вживання в художньому мовленні лексем-відповідників на позначення птахів з різними граматичними ознаками також виявляє певні розбіжності. Наприклад, укр. **сокіл**, **голуб** (ч. р.) вживається як пестливе називання чоловіка: “Прости мені, мій **голубе**, мій **соколе** милий” (Шевченко), а **голубка** – жінки або дівчини: “Не розкажуй, **голубонько**”. Таке ж явище спостерігаємо в російській мові, в якій **павлин** (ч. р.) вживається як *пава* (ж. р.): – “А сама-то величава, виплываает, будто **пава**,” (О. Пушкін), де слово “*пава*” реалізується в значенні – ‘про жінку з гордовитою, величною поставою і пивною ходою’ [ССРЯ IX, 1959]. На те, що йдеться не про зовнішність, вказують рід особи жіночої статі, бо самка на відміну від самця не має барвистого, що розпускається у вигляді віяла, хвоста. Рос. **голубь** (ч. р.) зустрічаємо в одному випадку: “Право, **голубчик**, не обижайте ее, сходите к ней как-нибудь (Чехов)”, де у звертанні до чоловіка вжито “*голубчик*” (ч. р.), а в іншому: “Помни же, **голубка**: была печаль, сплыла печаль...” (Тургенев) – у ласкавому звертанні до жінки вжито “*голубка*” (ж. р.).

Таким чином, граматичний компонент є важливим у структурі лексичного значення, тому що розкриває його сутність і тим самим допомагає виявити семантичні розбіжності в різних мовах. Особливо важливим є врахування зазначених відмінностей у художньому мовленні, при зіставленні переносних та метафоричних значень слів.

Конотативний компонент включає в себе семантичні чи стилістичні відтінки значення слова. Тож у словниках зустрічаємо такі позначення, як “зневажливе”, “ласкаве”, “пестливе”, “лайливе”, “abwertend”, “salopp”, “Schimpfwort”. Порівняймо, відповідники укр. **галка** ‘галонька, галочка – пестливе звертання до жінки’ [СУМ II, 20] і англ. **jackdaw** ‘З *зневажл.* завжди незадоволена, роздратована людина’ [БАРС I, 744], у яких відрізняються відтінки вживання цього слова як пестливого або навпаки зневажливого.

При контрастивному аналізі слів у словниках зустрічаються різні позначення, які вказують на розбіжності між стилістичними та стильовими компонентами. Стилiстичний компонент характеризується конотативно-експресивними нашаруваннями слова, які певним чином впливають на його смислове сприйняття. Наприклад, в **українській мові**: “Тут інші журавля скакали, а хто од дудочки потів” (Котляревський), де мається на увазі сюжетний танець, у якому танцівники зображують журавлів. У **німецькій мові**: “Das sei eine weniger als zweistellige Zahl, worauf ein anderer Spaßvogel “Null, null” rief und den Heitererfolg damit hatte” (Т. Манн, Erzählungen) (досл.: це є менше ніж друге порядкове число, на що інший жартун викрикнув “нуль, нуль” і мав при цьому веселий настрій), де *Vogel*

(птаха) вживається як *Sprafvogel* (досл.: веселий птах), а саме *сміхотун*, *жартун*.

Стильовий компонент відображає належність слів до певних функціонально-стильових різновидів мови і в словниках має такі позначення як “розмовне”, “застаріле”, “спеціальне”, “книжне”. Наприклад: укр. **голуб** з позначкою “розмовне” //’пестливе називання чоловіка, **голубка** – дівчини, жінки’ [СУМ II, 118], укр. **норець** //’застар. водолаз’ [СУМ V, 442]; нім. **der Fink** //’застар. студент, який не входить до жодного об’єднання’ [D II, 847]. Зустрічаємо випадки різних позначень слів-відповідників щодо зазначених компонентів у порівнюваних мовах. Наприклад: укр. **лебідь**, **лебідка** в переносному значенні має позначку “народно-поетичне” [СУМ IV, 457], а нім. **der Schwan**, *mein lieber Schwan* – “іронічне звертання”, “здивування”, “жартуючи – погроза” [D V, 2340], що вказує на вживання цього слова в цьому значенні з відтінком іронії; укр. **бугай** – “лайливе” про людину [СУМ I, 246], а рос. **бугай** – “застаріле” – таран [ССРЯ I, 663].

Ще раз наголосимо на тому, що конотація слів остаточно виявляється в мовленні. Семантичне варіювання слова визначається змістом самого обраного слова. Сполучуваність слів – не основна причина, а лише необхідна умова семантичних перетворень. Спроможність до варіювання – це “в дійсності мовна спроможність (компетенція) носіїв мови робити різні операції (варіювання) з мовним матеріалом таким чином, щоб зберігалася його інваріантність” [1 154]. Розглянемо такі приклади: укр. **квочка** //’Одне може сьогодні Леся сказати про себе: не була ніколи затурканою, обмеженою квочкою (Вільде. На порозі)’ [СУМ IV, 138], де з образом квочки пов’язана асоціація про недалеку людину. У німецькій мові виявляємо: **die Meise** //’Du hast wohl *eine Meise!*’, що дослівно перекладається: ти напевно маєш синицю, але мається на увазі, що ‘Ти неправильно зрозумів!’ [D IV, 1764]. Нім. **der Geier** вживається: //’*Weiß der Geier*’ (досл.: шуліка знає), що значить ‘Чорт знає’ [D III, 976]. Подібні випадки спостерігаємо в російській та англійській мовах. Наприклад, рос. **ласточка** вживається як ласкаве звертання до жінки, дитини [ССРЯ VI, 75]: //’Здравствуй, моя *ласточка!*’. А англ. **owl** – //’*Don’t be such a silly owl!*’ (досл.: не будь такою дурною совою, а саме ‘Не будь таким дурнем!’ [БАРС II, 155]), де образ сови пов’язаний з нерозумною людиною.

Іноді натрапляємо на співвідношення, коли в одній з мов слово залишається стилістично нейтральним, а в іншій має певне емоційне забарвлення. В.М. Русанівський зазначає, що збагачення мови, її постійні зв’язки з позамовною дійсністю ведуть до семантичних зрушень, до перерозподілу шарів активної і пасивної лексики, емоційно забарвленої та нейтральної, стилістично відзначеної і загальномовної [7, 41]. Наприклад, рос. **вьюрок** ‘у просторіччі – жвавий, спритний хлопчик чи парубок’ [ССРЯ II, 1345] – укр. **в’юрок** не має стилістичної ознаки, хоча, можливо,

імпліцитно тут є певна забарвленість, яка не була поміченою укладачами словників. Порівняймо, укр. **глухар** 'розмовне – глуха людина' [СУМ II, 88], де німецький відповідник **der Auerhahn** немає стилістичного компонента; укр. **сокіл** 'пестливе "Соколе мій!"' [СУМ IX, 438] – нім. **der Falke** –. В інших випадках німецькі відповідники мають стильові компоненти на відміну від українських. Порівняймо: **die Ringeltaube** // 'застар. особливо сприятлива умова, цінна річ, яку хтось дістав' [D V, 2167] – укр. **припутень** –; нім. **der Würger** // 'застар. той, хто когось, з наміром вбити, душить' [D VI, 2908] – укр. **сорокопуд** –;

Виходячи з цих розбіжностей, можна констатувати, що відсутність у певних випадках повної тотожності стилістичних та стильових ознак є закономірним процесом, тому що кожна конкретна мова відображає світосприйняття свого народу, яке дещо збігається і є дещо відмінним від інших.

Врахування при контрастивному аналізі когнітивного, граматичного, конотативного компонентів структури лексичного значення допомагає дослідити специфічні особливості лексико-семантичного характеру, які є відображенням і доказом існування мовних картин світу. При цьому, крім основного значення, до семантичної структури належить також і відтінок значення. Він є суттєвим компонентом семантичної структури семеми, що не випадає із загального ряду її компонентів, але за своєю природою відрізняється від такого компонента семеми, як зміст. Наявність відмінних асоціацій щодо предметів і явищ навколишнього світу власне і призводить до розбіжностей лексико-семантичних систем мов.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вариативность в германских языках / Под ред. В.Н. Ярцевой. – Калинин: КГУ. – 1988. – 287 с.
2. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Под ред. А.М. Шахнаровича. / АН СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1990. – 103 с.
3. Косериу Э. Контрастивная лингвистика и перевод: их соотношение: Пер. с нем. // Новое в зарубежной лингвистике / Под ред. А.Н. Леонтьева. – Вып. XXV. – М.: Прогресс. – 1989. – С. 63-81.
4. Которова Е.Г. Межъязыковая эквивалентность в лексической семантике. Сопоставительное исследование русского и немецкого языков. – Frankfurt-am-Mein, Berlin, New York, Paris, Wien: Peter Lang, 1998. – 297 с.
5. Манакин В.Н. Основы контрастивной лексикологии: близкородственные и родственные языки / Национальная АН Украины. Украинский языковой информационный фонд. – К.:Кировоград: Центрально-Украинское изд-во, 1994. – 262 с.
6. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.
7. Русанівський В.М. Мова в нашому житті. – К.: Наукова думка, 1989. – 112 с.
8. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
9. Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. – К.: Наукова думка, 1990. – 182 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БАРС – Большой англо-русский словарь в 2-х т.т. – М.: Русский язык, 1977.
СУМ – Словник української мови: в 11-ти т.т. / Гол. ред. І.К. Білодід. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
ССРЯ – Словарь современного русского литературного языка: в 17 томах. – Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1951–1965.
D – Duden. Das Große Wörterbuch der deutschen Sprache: in 6 Bänden. – Wien/Zürich: Dudenverlag, 1977–1981.
OALD – Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / A.S. Hornby with A. P. Cowie. – Moscow: Russian language publishers, – Oxford: Oxford University Press, 1982. – 1036 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дробаха Лариса Валеріївна – старший викладач кафедри германської філології, кандидат філологічних наук КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: порівняльно-історичне і типологічне мовознавство.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2004 р.

СПІВВІДНЕСЕНІСТЬ СЕМАНТИЧНОЇ Й ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНОЇ СТРУКТУР РЕЧЕНЬ З ОДНО- – СЕМИВАЛЕНТНИМИ ІТЕРАТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

Ірина ЖИГОРА (Кіровоград)

Статтю присвячено аналізу особливостей кореляції семантико-синтаксичної та формально-граматичної структури речень з ітеративними предикатами.

The article is devoted to the analysis of the correlation of semantic and formal-grammatical structures of the sentences with iterative predicates.

Посилений інтерес у галузі семантичного синтаксису викликають ідеї типології речень та їх структурних компонентів. В україністиці такі ідеї знайшли свою реалізацію у працях Й. Ф. Андерша, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Грищенка, Н. Л. Іваницької, М. Я. Плющ, В. М. Русанівського, О. І. Леути, Т. Є. Масицької, О. Г. Межова та ін. Проте, як зазначає Л. О. Кадомцева, “...не викликає заперечень твердження багатьох дослідників про те, що система традиційно описуваних синтаксичних одиниць, явищ і категорій, для яких встановлено певну сітку взаємовідношень і кореляцій, вимагає уточнень і доповнень” [5, 3]. Так, до цього часу залишаються відкритими питання, пов’язані з семантизацією синтаксичних структур: проблема рівнів та аспектів семантико-синтаксичного моделювання речення, характер компонентів семантичної структури речень, типологія речень з різними предикатами, що детермінують кількісний і якісний склад непередикатних компонентів тощо.

У вивченні граматичної природи речення актуальним є питання про співвіднесеність його формально-граматичної й семантичної структури. Ці структури становлять окремі об’єкти синтаксичної науки, однак функціонують у нерозривному зв’язку між собою. Семантико-синтаксична

структура речення, базуючись на семантико-синтаксичних відношеннях і виділюваних на їх основі компонентах, виступає проміжною ланкою, що поєднує глибинну й поверхневу структури. У семантико-синтаксичному ярусі більшою мірою, ніж у власне-семантичному, враховується кореляція змісту й форми компонентів речення. Власне кажучи, тут відбувається перший ступінь пристосування змісту до формально-граматичної структури речення. Поєднуючи зміст із формальними особливостями закріплених за певною семантико-синтаксичною функцією компонентів, семантико-синтаксичний ярус є семантичними варіаціями власне-семантичного ярусу, що ґрунтується на формально-граматичному, який є формою реалізації першого [1, 127].

Наявність симетрично-асиметричних відношень між компонентами формально-граматичних моделей (підметом, присудком, обов'язковим компонентом первинної залежності) і компонентами семантико-граматичних моделей (суб'єктом і предикатом) є одним із вихідних положень, покладених в основу моделювання речень української мови [4, 20]. Семантика речення – складне явище, зумовлене різними причинами, тому не завжди виявляється відповідність кореляції його семантичної й граматичної структури. Визначальну роль має “характер конкретного інформативного завдання, індивідуально передбачуваний комунікативний смисл, конкретна ситуація мовлення” [6, 480].

Речення, сформовані одно- – полівалентними ітеративними предикатами, розрізняються кореляцією їх семантичної і формально-граматичної структур, що відбувається через посередництво семантико-синтаксичного рівня. Співвіднесеність компонентів цих структур має як симетричний, так і асиметричний характер. Ознакою симетричної кореляції є якісна й кількісна відповідність між одиницями обох рівнів. Асиметрія співвіднесеності семантико-синтаксичної і формально-граматичної структур виявляється у відсутності однозначного зв'язку між семантико-синтаксичними функціями синтаксем та формально-граматичними функціями цих компонентів. Чималу роль у взаємозв'язку семантичної і формально-граматичної структури речень з ітеративними предикатами відіграє лексичне наповнення компонентів. У системі мови переважає тенденція до симетрії між обома структурами речення, однак явище асиметрії трапляється досить часто. Симетрію між названими структурами відбиває модель, у якій іменник у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта дії й формально-граматичній позиції підмета позначає особу, дієслово в позиції предиката дії та присудка – свідому дію, іменник у позиції об'єкта дії та керованого другорядного члена речення – конкретний предмет тощо. Компоненти семантичної структури речення корелюють із членами речення як репрезентантами формально-граматичної будови речення, тому й можна стверджувати, що, наприклад, агенс найчастіше реалізується в позиції підмета і под. [3, 274].

Для речень з одновалентними ітеративними предикатами властивий збіг їх семантико-синтаксичної та формально-граматичної структур. Спільна ситуація, відображена одним ітеративним предикатом і семантично зумовленим аргументом із значенням суб'єкта чи носія повторюваних дії, процесу, стану, у семантико-синтаксичній структурі речення позначається предикатною синтаксею повторюваних дії, процесу, стану й лівобічними субстанціальними синтаксемами з функцією суб'єкта конкретної фізичної дії, мовленнєвої діяльності; фізичного процесу у природі, фізіологічного процесу, емоційно-психічного процесу, емоційно-психічного процесу чи фізичного стану.

Елементарній семантико-синтаксичній структурі речень з одновалентними ітеративними предикатами відповідає мінімальна, двокомпонентна, формально-синтаксична структура, в якій з предикатом співвідноситься простий дієслівний присудок, а із суб'єктом – простий підмет, напр.: *Мінялися бригадири, голови* (М. Яновський); *Бамкає дзвін* (В. Яворівський); *Кумкають жаби* (С. Плачинда) тощо.

Двовалентні ітеративні предикати формують трикомпонентну семантико-синтаксичну структуру речення, що містить предикатну синтаксеми дії, стану, рідше – процесу й дві іменникові субстанціальні синтаксеми: у функції суб'єкта й об'єкта розумової, інтелектуальної, діяльності; суб'єкта й об'єкта мовленнєвої діяльності, суб'єкта й об'єкта емоційно-оцінного ставлення до об'єкта; суб'єкта й локатива статального типу; суб'єкта й об'єкта емоційно-психічного процесу; суб'єкта й локатива-процесу; суб'єкта й інструменталія при дієсловах, що знаходяться на периферії дієслів дії та процесу. Отже, у реченнях із двовалентними ітеративними предикатами дії, стану, процесу обсяг семантико-синтаксичної структури збільшується за рахунок правобічної валентної позиції об'єкта, інструменталія, локатива. З такою семантико-синтаксичною структурою корелює трикомпонентна формально-синтаксична структура, в якій виділяються: позиція простого дієслівного присудка, позиція підмета та позиція приприсудкового залежного другорядного члена, що може бути різним щодо сили керування. З об'єктною синтаксею співвідноситься сильнокерований другорядний член, з інструментальною та локативною – другорядні члени, які пов'язуються з присудком слабким і напівслабким керуванням, напр.: *Вони лише критикують нас...* (О. Гончар); *Похитував головою Геннадій Іванович* (Б. Чалий).

Семантико-синтаксична структура речень із тривалентними ітеративними предикатами залежить від семантичної якості тримісних предикатів дії, дії-процесу, дії-локативності. Обсяг семантико-синтаксичної структури збільшується за рахунок адресатного, інструментального, локативних правобічних субстанціальних компонентів. На основі третьої правобічної валентної позиції адресата дії або знаряддя чи засобу дії семантико-синтаксичної структури речень із тривалентними

III у формально-граматичній структурі виокремлюється ще одна позиція приприсудкового залежного (керованого) другорядного члена з адресатним значенням, який відрізняється від об'єктного другорядного члена силою керування, напр.: *Мати перемиває посуд джерельною водою; Хлопець дарує дівчині квіти; Він повторював їй про це.*

Позиції локативів, що позначають вихідний та кінцевий пункти руху, відкривають дієслова із локативною семантикою. У реченні з формально-граматичного погляду з локативними синтаксемами співвідносяться два приприсудкові другорядні члени, які поєднуються із присудком напівслабким керуванням, напр.: *Яблука падають з дерева на землю; Діти поначіпляли іграшок на ялинку.*

Семантико-синтаксична структура речень з чотири- – семивалентними ітеративними предикатами дії розрізняються комбінаціями правобічних іменникових компонентів, тоді як лівобічний суб'єктний компонент у них спільний.

Статус другорядних членів речення, на відміну від головних, не однаковий, вони можуть посідати обов'язкову й факультативну позицію. Тому багатовалентні ітеративні предикати реалізують не всі свої правобічні валентності в семантико-синтаксичній структурі речень, що зумовлюється облігаторністю чи факультативністю непередикатних синтаксем і визначається комунікативними потребами мовця. Саме формально-синтаксична організація реальних речень, сформованих багатомісними ітеративними предикатами, засвідчує це. Типовим виявом формально-синтаксичної структура є така, в якій підрядним зв'язком із присудком пов'язуються не більше двох-трьох другорядних членів, а не всі правобічні валентно зумовлені компоненти [2, 23]. Пор.: *Леонід (часто) проводив її після нарад* (О. Гончар) → *Леонід (часто) проводив її після нарад від клубу до самого подвір'я через парк.*

У семантичній структурі речень з одно- – семивалентними предикатами симетричної побудови показником значення ітеративності є загальний зміст ближчого контексту, інакше ітеративний тип повторюваності визначається не чітко, пор.: *А люди йдуть. За одним другим і третій, і так без кінця* (М. Коцюбинський); *Навідувався частенько, у будні й свята. Дарував хустки, крам на сукні* (С. Носань); *Я писатиму. Кожного дня* (В. Захарченко).

Особливості явища ітеративності, комунікативні завдання, функціональна спрямованість реченневої синтаксичної конструкції з ітеративними предикатами спричиняють асиметрію кореляції семантико-синтаксичної і формально-граматичної структури. Більшість речень, породжених ітеративними предикатами, мають асиметричний характер співвіднесеності компонентів названих структур.

Первинна семантико-синтаксична функція суб'єкта називного відмінка супроводжується його первинною формально-синтаксичною

функцією підмета, що є специфічною, конструктивною щодо складу предикативного мінімуму. Підмет, перебуваючи у взаємозв'язку з присудком, визначаючи його форму з боку узгоджуваних категорій, за вимогою присудка має форму називного відмінка [1, 115]. Тому і на семантико-синтаксичному рівні основним морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми виступає називний, що має найширші можливості сполучуваності з ітеративними предикатами дії, процесу, стану, локативними предикатами.

Асиметричність формальної і значеннєвої структур найчастіше простежується у реченнях з ітеративними предикатами, в яких суб'єкт має форми непрямих відмінків. У випадках асиметричної побудови речення формально-синтаксичні компоненти набувають нетипової для них ролі в семантичній організації речення. Однакові за формально-синтаксичною будовою речення бувають неоднорідні за семантико-синтаксичною організацією. Семантична структура речень, породжена предикатами дії, процесу, стану, зазнає трансформації на семантико-синтаксичному рівні, якщо називний суб'єкта ітеративності частково нейтралізується, потрапляючи в позицію давального, перетворюючи активну конструкцію в пасивну. Давальний суб'єкта стану в таких конструкціях є необхідним компонентом семантико-синтаксичної структури речення, напр.: *По ночах йому не спиться* (М. Коцюбинський); *Іноді йому доводилося на довгі години вліпати в двигючу землю* (О. Довженко). З групою дієслів, які характеризують фізичний стан людини, переважно сполучається знахідний відмінок, якому властивий вузький функціональний діапазон – він стосується тільки синтаксемної функції суб'єкта стану: *Щовечора після роботи ломить спину*. Власне-семантична структура речень, унаслідок змін на семантико-синтаксичному рівні, може втілюватися в односкладні з формально-граматичного погляду речення різних типів. Предикат у них виступає в позиції головного члена односкладного речення, а суб'єктна синтаксема – у нетиповій позиції керованого другорядного члена речення, напр.: *Зате по ночах його мордувало* (М. Коцюбинський); *Переказам не було кінця* (М. Коцюбинський); *Спогадам фронтовим не було кінця* (Б. Чалий); *Йому часом не вистачає сили...* (Ф. Роговий); *Мавру наново смертельним потом обливає...* (О. Кобилянська); *Синові (так робив щоразу, коли являвся на службу з ним) велів швиденько – собакою риссю – йти попереду* (Ф. Роговий).

Невідповідність семантичної та формально-синтаксичної організації речення спостерігається в конструкціях з предикатами, що перебувають на периферії предикатів дії і процесу. Це здебільшого дво-, тримісні предикати, які виражені дієсловами психічної діяльності (чуттєвого сприйняття) або емоційно-оцінного ставлення суб'єкта до об'єкта із семантикою невизначеної повторюваності: *Мене часом проймає дивне*

відчуття; Її вражала розкішна картина осінньої природи (М. Коцюбинський).

Розбіжності у змістовій і формальній організації речення простежуються в конструкціях з ітеративними предикатами стану та предикатами, що належать до периферії предикатів дії і процесу й виражаються дієсловами психічної діяльності на *-ся*, напр.: *Відтоді йому часто сниться кров...* (С. Носань); *Йому і зараз причувається невістчин голос...* (П. Махнюк) – синтаксеми у функції об'єкта стану, дії-процесу перебувають у підметовій позиції.

Причиною асиметрії обох сторін речень з ітеративними предикатами є вживання суб'єктної синтаксеми, вираженої абстрактним іменником, що позначає властивості, дії і процеси, почуття і психічні стани і спричиняє ускладнення суб'єктної семантики, напр.: *Однак її думка все частіше зверталась до нього* (М. Коцюбинський) – бо вона думала про нього. Абстрактний іменник *думка* формує ускладнене значення причинового суб'єкта, а тому просте з формально-граматичного погляду речення є семантично складним.

Невідповідність у семантико-синтаксичному й формально-граматичному компонентів речення простежуємо в конструкціях, предикати яких виражені метафоричними сполуками слів, а суб'єктна синтаксема – формами знахідного, орудного відмінків, напр.: *У його голосі часто чулась радість* (Є. Гуцало). У таких реченнях предикатна й суб'єктна синтаксеми складаються з двох елементів (особового дієслова та абстрактного іменника в називному відмінку) і співвідносяться з трьома членами формально-синтаксичної організації речення (підметом, присудком і керованим другорядним членом речення).

Асиметрія кореляції семантико-синтаксичної й формально-граматичної структур зумовлюється переміщенням інструментальної синтаксеми із значенням знаряддя чи засобу дії або локативної синтаксеми, що вказує на шлях руху, в позицію суб'єкта дії, який зазнає редукції. Унаслідок цього з'являється компонент із семантикою інструментального чи локативного суб'єкта. У двоскладному з формально-граматичного погляду реченні приприсудкові другорядні члени, поєднані із присудком слабким чи напівслабким керуванням, що співвідносяться із інструментальною синтаксемою зі значенням засобу дії або з локативною синтаксемою, що характеризує шлях руху, потрапляють у позицію підмета. Пор: *Ми мусили весь час відкачувати зайвину води насосом* → *Потужні насоси мусили весь час відкачувати зайвину води* (О. Гончар); *На роботу батько щодня добирається на таксі* → *На роботу батька щодня привозить таксі*; *Він завжди повертається з роботи додому стежкою понад рікою* → *Знайома стежка понад рікою завжди повертає його з роботи додому*. Така співвіднесеність виявляється в семантико-

синтаксичних структурах речень, сформованих три- – семивалентними предикатами.

Асиметрію спричиняє стискання двох і більше семантичних одиниць в одній синтаксичній структурі, що відбувається за рахунок згортання однієї з них та функціонування в реченні як обставини або означення. Найпростішою формою змістовної конденсації є означення. Прислівні узгоджені зі значенням належності другорядні члени як виразники атрибутивних семантико-синтаксичних відношень репрезентують семантично елементарне речення в згорнутому вигляді, напр.: *Андрій листає велику книгу* (І. Багрянний) → *Андрій листає книгу* + *Книга велика*. Іншим різновидом об'єднання двох і більше пропозицій в синтаксично елементарній структурі є обставина, що передає додаткові характеристики суб'єкта: *Вони їздили разом до міста, на храм* (М. Коцюбинський) → *Вони їздили до міста, на храм* + *Вони їздили разом*. Це може бути компресія двох і більше пропозицій у синтаксично простому реченні, напр.: *Він похапливо шарудить неслухняними руками у високій траві* (В. Домбрянський) → *Він шарудить неслухняними руками у високій траві* + *Він похапливо шарудить* + *Руки неслухняні* + *Трава висока*.

Розбіжність значеннєвої і формальної побудови речень з ітеративними предикатами зумовлюється наявністю спеціалізованого засобу репрезентації невизначеної повторюваності – детермінованого компонента у структурі речення, який модифікує ітеративність у реченнях з одно- – семивалентними ітеративними предикатами, ускладнюючи семантико-синтаксичну структуру речення. Як валентно-незв'язані компоненти семантичної структури речення детермінанти одночасно становлять факультативні елементи формально-граматичної будови речення, оскільки їх елімінація не призводить до категорійних змін у формально-граматичній структурі речення, хоча й втрачає семантичну конкретність, точність. Напр.: *Данило частенько по роботі зустрічається з дядиною Христею, розмовляють* (Ф. Роговий).

Валентно-незв'язані компоненти як структурні елементи на семантико-синтаксичному рівні не входять у валентнісну структуру предиката, а називають додаткову ситуацію, стосовно якої відбувається інша, основна, названа предикатом. На формально-граматичному рівні валентно-незв'язані члени виступають у функції зумовлювальних, або супровідних, супутних обставин дії, стану, процесу й виражаються здебільшого відмінковими й прийменниковими формами субстантивів. Детермінантні компоненти утворені внаслідок трансформації підрядної частини складнопідрядних речень з відповідними семантико-синтаксичними відношеннями між їхніми предикативними частинами: *Коли він хвилювався, слова переривалися і тремтіли* → *Від хвилювання слова переривалися і тремтіли* (О. Копиленко).

Про самостійність детермінантів, про наявність у темпоральному детермінанті імпліцитної предикації, свідчить можливість трансформації простих речень із детермінантними темпоральними обставинами в підрядні речення із значенням часу: *Біля стайні палали вогні + Це відбувалося вечорами (Це відбувалося, коли наставав вечір) → Вечорами біля стайні палали вогні* (М. Коцюбинський).

Прості з формально-граматичного погляду речення внаслідок згортання декількох пропозицій мають складну семантичну структуру, напр.: *Вечорами там збиралась тилова офіцерня* (О. Гончар) → *Збиралась офіцерня + Це відбувалось увечері + Це відбувалось там + Офіцерня знаходилась у тилу*.

Таким чином, наслідком асиметрії співвідношення семантико-синтаксичної і формально-граматичної структур речення з ітеративними предикатами, що засвідчує неоднозначний функціональний зв'язок між структурними елементами, є перехід непредикатної синтаксеми із своєї типової позиції в іншу, набуття нею нового значення, явище компресії двох і більше пропозицій у синтаксично простому реченні, наявність детермінантів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка. АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 1983. – 219 с.
2. Городенська К. Г. Параметри семантико-синтаксичної структури елементарних двоскладних речень із дієслівними предикатами // Південний архів: Зб. наук. пр. Філол. науки. – Херсон: Айлант, 2001. – Вип. ІХ. – С. 22–25.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662 с.
4. Іваницька Н. Л. Формально-граматичне моделювання структури простого речення // Мовознавство. – 1986. – С. 20–27.
5. Кадомцева Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення. – К.: Вища шк., 1985. – 127 с.
6. Шведова Н. Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание: VII Междунар. съезд славистов. – М., 1973. – С. 458–483.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Жигора Ірина Валеріївна – кандидат філологічних наук, ст. викладач кафедри методик початкового навчання психолого-педагогічного факультету КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: семантичний синтаксис.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

СЛОВОТВІРНА СИНОНІМІЯ ЗБІРНИХ ІМЕННИКІВ – НАЙМЕНУВАНЬ СУКУПНОСТІ ПРЕДМЕТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ніна ЗАДОРЖНА (Кіровоград)

На основі інтегральних та диференційних критеріїв синонімічності в статті описано синонімічні ряди спільнокоренових похідних збірних субстантивів – найменувань предметів у сучасній українській мові, подано семантичну, структурну й функціонально-стилістичну характеристику цих дериватів.

The paper describes synonym rows of derivative collective substantives – thing's name in contemporary Ukrainian on the basis of integral and differential criteria of synonymy, semantic, structural and functional-stylistic features of derivatsves are defined and depicted.

У сучасній українській мові значну кількість іменників зі значенням збірності становлять найменування предметів. Особливістю їх деривації в літературній мові є те, що, на відміну від збірних назв істот, вони утворилися від значно меншої кількості формантів, про що засвідчують дані, опубліковані нами у попередньому випуску цих “Наукових записок”. Іменники-назви неістот зі значенням сукупної множинності репрезентують словотворчі структури із суфіксами *-j-*, *-ник-*, *-няк-*, *-ин-*, *-ин'н'-* та деякими іншими, зафіксованими в одиничних дериватах. Для дослідження дібрано 73 ряди спільнокоренових збірних найменувань предметів: *білоцвіт-білоцвіття*, *гілля-гілляччя*, *клуб'я-клубовиння*, *цвіт-цвіт'цвітін'ць-цвітіння* тощо. Метою роботи є характеристика синонімічних відношень між спільнокореновими збірними субстантивами, котрі називають предмети, визначення їх семантичних, структурних і функціональних особливостей.

Двослівні синонімічні ряди з моносемічними іменниками-назвами предметів репрезентовані найширше. Часто такі субстантиви синонімізують з дериватами на *-я*. Відомо, що суфікс *-j-* в українській мові найбільш продуктивний для вияву предметно-збірної множинності. Ще в праслов'янській мові субстантивні утворення на *-je-* виражали абстрактну якість, локально-часові поняття і збірне значення. Збірність, очевидно, спочатку мала узагальнююче значення, супровідне якості, відношенню, локальності. Відсубстантивні імена були співвідносні з основами іменників, які означали конкретні предмети. Ця тенденція спостерігається як у староукраїнській мові, так і в подальші періоди розвитку української мови. Найбільш активну сполучуваність з афіксом *-j-* виявляють іменникові неускладнені основи. Водночас функціонує частина збірних найменувань, що мотивуються основами іменників, до складу яких входять різні суфікси. Досить часто слова цих двох типів синонімізують, пор.: *гілля-гілляччя*. Слово *гілля* належить до стилістично-нейтральної лексики:

Валялося свіже *гілля*, обсічене з листям, з плодами (О. Гончар). Лексема *гілляччя* вживається в мові з негативним відтінком. Напр., На стежку нависали трави, всяке *гілляччя* (І. Багрянний). Цей двослівний ряд синонімічних утворень поповнюють іменники *брусся-бруссяччя*, *каміння-камінняччя*, *реміння-ремінняччя* та ін. У семантиці слів з ускладнюючим компонентом закладено виразний негативний відтінок.

Спільнокореневі найменування *стебелля-стеблиння* із значенням 'сукупність стебел', репрезентуючи синонімію суфіксів *-j-* та *-ин'н'*, різняться частотою використання. Така ж морфемна структура представлена у рядах збірних субстантивів *будяччя-будячиння*, *куп'я-купиння*, *клуб'я-клубовиння*.

Значення збірності надає іменникам суфікс *-ин-*, що характеризується різними словотворчими функціями в мові. Відомо, що за допомогою цього афікса творяться назви різних порід дерев. Він нерідко використовується на позначення деревини відповідних дерев [2, 93]. Деривати із суфіксом *-ин-* непродуктивні в українській літературній мові [6, 93], проте вони поширені, як зазначає Я. Закревська, в північній діалектній зоні [2, 93]. Приміром, іменники *четина* і *четиння* із значенням 'хвоя, глиця', утворені за допомогою названих суфіксів, функціонують у північних говорах. За межами активного лексичного фонду сучасної української мови перебувають і однокореневі збірні субстантиви *деревина* і *дерев'яччя*, що мають значення сукупність дерев. Стилiстично маркований іменник *дерев'яччя*, вживаючись з відтінком зневаги, належить до розмовної лексики. Афікс *-ин-* представлений в іменниках *городина-городовина*, що мають спільну семантику 'городні плоди та зелень, які є продуктами харчування'. Слово *городовина* з ускладненою суфіксом *-ов-* твірною основою використовується в говірковому мовленні. Деривати з афіксом *-j-* синонімізуються з утвореннями нульової суфіксації в межах складних слів (*білоцвіття-білоцвіт*). Ці спільнокореневі субстантиви з однаковим значенням 'білий цвіт на деревах, білі пелюстки', часто вживаючись у поетичному мовленні, функціонують з різним ступенем стилістичного забарвлення: Весною, коли рясним *білоцвіттям* каштанів і акацій закипає Київ ... виходжу я на круті схили Дніпра (І. Цюпа) і Летить із вишні *білоцвіт* в широкий світ (М. Гірник).

Як відомо, серед дериватів на *-j-* в українській мові попередніх періодів її розвитку помітне місце займали назви сукупної множинності рослин, їх плодів і частин. Оскільки до XVIII століття суфікс *-ьj(e)* починає поєднуватись з непохідними основами іменників на позначення істот, така подвійна функція призводить до зменшення збірних субстантивів із цим формантом у значенні 'сукупність рослин'. Зниження продуктивності таких похідних у назвах сукупної множинності рослин та їх частин викликало появу нових словотвірних типів. Так, уже в українській мові XVII століття активно функціонують найменування цієї лексико-

семантичної групи, утворені за допомогою суфіксів *-ник*, *-няк*, для яких функція збірності вторинна. Якщо деривати з формантом *-ь(е)* належать до збірних іменників з менш конкретним значенням, то синонімічні з ними утворення набувають більшої конкретності й обмеженості в семантиці, називаючи певний масив з деревами, що не має своїх меж. За словником Б. Грінченка, лексеми на позначення заростей дерев одного виду в основному визначаються словами із суфіксом *-ник-*: *березник* ‘березовий ліс, гай’ (Гр. I, 51), *вербник* ‘вербовий гай’ (Гр. I, 133), *сливник* ‘сад із сливових дерев’ (Гр. IV, 150), зрідка найменування тлумачаться із посиланням на іменники з формантом *-няк-* (пор.: *дубник - дубняк, липник - липняк*). Назви сукупної множинності рослин на *-ник* без оцінного значення активно функціонують на сучасному етапі розвитку мови: *березник, берестник, бузник, вербник, вишник, дубник, липник, сливник, сосник* та ін. Відзначимо, що найменування сукупності однорідних у будь-якому відношенні рослин і їх частин становлять одну з чисельних тематичних груп назв предметів.

Більш складні відношення репрезентують полісемічні спільнокореневі субстантиви у двослівних рядах, що зумовлено як кількістю лексико-семантичних варіантів у слові, так і їх роллю в семантичній структурі слова. Так, лексеми *колоддя* і *колодяччя* з однаковим значенням ‘сукупність колод’, утворені за допомогою афікса *-j-*, різняться мотиваційними основами. Саме у слові *колодяччя* ускладнена суфіксом *-ак-* іменникова основа надає деривату відчутного відтінку згрубілості: Він стоїть, а кругом його розляглося сонне грище... все те мертвим сном спить, порозкидане, як *колодяччя* (П. Мирний). Подібні відношення характеризують й інші субстантиви на позначення збірності (напр., *заліззя – залізяччя*). Деривати двочленного ряду *вор’я – вориння* синонімізують значенням ‘огорожа з довгих жердин, прибитих до стовпців’, однак, якщо в семантичній структурі слова *вориння* воно вторинне, то для лексеми *вор’я* є основним. Субстантивна основа, до якої приєднується суфікс *-j-*, може ускладнюватись й іншими афіксами, як в утвореннях *шмаття-шматур’я*, що функціонують із спільним значенням ‘шматки чогонебудь’: Сиджу зігнувшись над своєю торбою-мандрівницею, похапцем різне паперове *шмаття* в дорогу перегортаю (С. Васильченко). До вторинного значення лексеми *шмаття* маємо стилістично маркований синонім *шматтячко*, котрий вживається в розмовному стилі.

Словотвірну синонімію збірних іменників з нульовим суфіксом та формантом *-j-* репрезентують найменування *вугіль – вугілля, квіт – квіття, лом – ломаччя* та ін. Спільнокореневі субстантиви *вугіль, вугілля* об’єднуються схожістю смислового змісту, оскільки мають спільне значення ‘тверда горюча речовина рослинного походження, що видобувається з надр землі’, проте лексема *вугілля* і у вторинному значенні позначає сукупність. Деривати названого ряду належать до стилістично-

нейтральної лексики: Гори стали чорні, як *вугіль* (І. Нечуй-Левицький). Позитивне емоційне забарвлення словотвірних синонімів *квіт – квіття, цвіт – цвіття* поєднується їх спільним понятійним змістом ‘сукупність квіток’: Є щось святе у слові рідний край. Для мене – це матусі пісня ніжна, і рідний сад, від *квіту* білосніжний (А. Малишко).

Похідні слова із словотворчим формантом *-ств-* вживаються переважно для позначення найменувань сукупності осіб, проте іноді вони функціонують в утвореннях, що мають предметне значення, пор.: *непотріб – непотребство* ‘непотрібні речі’. Збірний іменник *непотріб*, представлений моделлю ‘ад’єктивна основа + суфікс’, став твірним словом для деривата *непотребство*. Об’єднані схожістю смислового змісту, такі синоніми різняться ступенем стилістичного забарвлення і можуть використовуватись у художньому та в розмовному стилі.

Трислівні ряди синонімічних дериватів представлені іменниками *бадилля, бадиління, бадиллянка; ботва, ботвина, ботвиння; бурячиння, буряковиння, бурячанка; огуд, огудина, огудиння* та ін. Як і в аналізованих рядах дериватів, продуктивність виявляють збірні субстантиви із формантом *-j-*. Ці слова позначають переважно листя чи стебла городніх культур. Так, похідні утворення *бадилля – бадиління – бадиллянка*, йменуючи стебла і листя трав’янистих і коренеплідних рослин, не мотивуються назвами самих рослин, мають узагальнене значення: Ми ліземо з кручі в чорну холодну прірву, підпираючи одне одного плечима і хапаючись руками за якесь мокре цупке *бадиління* (Гр. Тютюнник). Синонімічні відношення між цими дериватами зумовлені структурним фактором за рахунок нарощування твірної основи різними афіксальними елементами, смисловою структурою кожного члена ряду та спільністю значення. Відзначимо, що ці номени мають стилістичні розбіжності від нейтрального до експресивно забарвленого, крім того, слова різняться територіальною маркованістю (пор. *бурячиння, буряковиння, бурячанка*).

Трислівні ряди багатозначних збірних синонімічних субстантивів представлені словами *хмиз, хмиззя, хмизина* та *цегла, цеглина, цеглиння*. Розглянемо словотвірні синоніми *хмиз, хмиззя, хмизина*, що мають спільне значення ‘сухе гілля’, єдине для іменників *хмиз* і *хмиззя* і вторинне у слові *хмизина*. Саме останній дериват засвідчує той факт, коли в одному субстантиві представлено різні значення суфікса *-ин-*: на позначення одиницності предметів ‘одна відділена від дерева гілка’ та збірності. Непохідне слово *хмиз* кваліфікуємо як твірне для різносуфіксальних утворень *хмиззя* і *хмизина*. Такі словотвірні синоніми мають семантичну спільність, тотожні твірні основи, однак різняться словотворчими формантами. Сукупна однорідність рослин та їх частин часто позначається чотирисловними рядами збірних субстантивів *березина, березник, березняк, береззя; лопушия, лопушаччя, лопушиння, лопушняк; малина, малинник, малиннюк, малиннюк; сосна, соснина,*

сосник, сосняк; терня, терниння, тернина, терник та ін. Похідні відіменникові утворення із тотожною твірною основою, вступаючи в синонімічні відношення, різняться стилістичними особливостями, диференціюючи стилістичним забарвленням і частотою вживання, та словотворчими формантами (*-ї-, -ник, -няк*).

У сучасній українській мові активно функціонують п'ятислівні ряди спільнокореневих збірних іменників із суфіксами *-ник, -няк, -ин-, -ї-, -ин'н'*- типу *дубник, дубняк, дубина, дуб'я, дубиння* 'дубовий ліс, гай, дубова памолодь': Піднімаються збиті дерева після грому, соком груди наливаються *дубняку* молодому (А. Малишко). З глибини *дубини* повіває пахощами диких яблук (М. Стельмах).

Збірні найменування *одяг, одіж, одежа, одяга, одяганка, одіння* становлять шестислівний ряд дериватів, що синонімізують зі значенням 'сукупність предметів, виробів (із тканини, хутра, якими покривають тіло)', мають виразну стилістичну маркованість, різняться словотворчими формантами. Групу багатослівних синонімічних дериватів доповнюють збірні найменування *взуття, обув, обув'я, обува, обуття, обувачка, обуванка* із спільною семою 'виготовлені із шкіри, гуми, парусини та деяких інших матеріалів виробу на твердій підшві для носіння на ногах', котрі виявляють притаманні однокореневим утворенням стилістичні, територіальні, а також часові розбіжності.

Словотвірна синонімія спільнокореневих збірних іменників, що називають предмети, характеризується різними семантичними, функціонально-стилістичними й структурними особливостями.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Дідківська Л.П. Словотвір, синонімія, стилістика. – К.: Наук. думка, 1982. – 169 с.
2. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К.: Наук. думка, 1976. – 162 с.
3. Іщенко Н.І. Про синонімічність однокореневих іменників (на матеріалі сучасної німецької мови) // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 51 – 57.
4. Іщенко Н.І. Семантична характеристика словотвірних синонімів // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 2000. – Вип. 22. – С. 232 – 237.
5. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1998. – 182 с.
6. Словотвір сучасної української літературної мови. – Наук. думка, 1979. – 406 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Задорожна Ніна Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історичний словотвір української мови.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2004.

АКЦЕНТУАЦІЙНИЙ ЧИННИК ЯК ОДИН ІЗ ОСНОВНИХ У ВИЗНАЧЕННІ МОРФОЛОГІЧНИХ ПАРАДИГМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Світлана КОВТЮХ (Кіровоград)

У статті розглядається вплив наголошування на визначення відмінкових парадигм іменних лексико-граматичних класів сучасної української літературної мови, зокрема теоретичне обґрунтування акцентуаційних характеристик словозміни, основні іменні акцентні парадигми, додаткові схеми наголосу та причини їх виникнення.

The author considers the influence off the stress on the definition of case paradigms of nominal lexicon-grammatical classes of modern literary Ukrainian language, in particular theoretical grounds of accent characteristics of inflection, main nominal accent paradigms, additional schemes of stress and the causes for their appearance.

Значний внесок у розвиток української акцентології зробили О.О. Потебня, Л.А. Булаховський, В.Г. Скляренко, В.М. Винницький. Крім того, питання наголошування іменних змінюваних лексико-граматичних класів сучасної української літературної мови досліджували А.Ю. Кримський, Я. Рудницький, З. Небожівна, І.І. Огієнко, Є.К. Тимченко, Ю. Шерех, М.М. Пилинський, Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький, З.М. Веселовська, Н.Ф. Клименко, Г.Х. Щербатюк, О.В. Романченко, М.І. Погрібний, П.В. Мацьків, І.Г. Матвіяс та інші.

В українській акцентології існують два аспекти вивчення наголосу – фонетичний і морфологічний. Морфологічний критерій як принцип аналізу наголосу висунув ще в 60-х роках XIX століття О.О. Потебня, який вивчав акцентуацію не ізольовано, а у зв'язку зі словотворенням та словозміною. Сучасні акцентологічні дослідження базуються в основному на морфологічному підході. Наприклад, В.Б. Задорожний зазначає: „Фундаментальною фонологічною ознакою українського наголосу є його нефіксованість, що робить його й морфологічним чинником, оскільки він може переміщуватися в межах усього слова зі словотвірними формантами включно. Таким чином, наголос української мови, як явище морфологічне, виявляє здатність виражати граматичні значення” [7, 57].

Метою статті є з'ясування ролі наголосу у визначенні морфологічних парадигм іменних змінних лексико-граматичних класів. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) вивчити теоретичне обґрунтування акцентуаційних характеристик іменної словозміни; 2) виявити основні акцентні парадигми іменних лексико-граматичних класів сучасної української літературної мови; 3) встановити додаткові схеми наголосу та причини їх виникнення.

Наголос у межах словозмінної парадигми має важливу функцію в комплексі з іншими чинниками, які визначають систему відмінювання

іменних лексико-граматичних класів сучасної української літературної мови [Див.: 1, 3–15]. Крім праць українських мовознавців, важливе значення для вивчення українського наголосу мають дослідження російських учених: Л.Л. Васильєва, О.О. Шахматова, С.П. Обнорського, В.М. Ілліча-Світича, А.А. Залізняка, В.В. Колесова, В.А. Редькіна, Н.К. Пирогової, В.Л. Воронцової тощо. У монографії А.А. Залізняка „Русское именное словоизменение” (1967) теоретично обґрунтовано так звану розрізнявальну ознаку „схема наголосу”, яка є складовою групи основних ознак, що визначають еквівалентність двох парадигм. Учений зазначає, що сукупність усіх еквівалентних між собою парадигм умовно називатиметься елементарним класом парадигм і визначатиметься на основі 1) однакової внутрішньої будови, 2) однотипного репертуару флексій, 3) тотожного набору основ, 4) подібної акцентуації [9, 115–128]. До того ж зазначено, що розподілити російські іменні частини мови (особливо іменники) за схемами наголосу дуже складно. Частина лексем підлягає певним закономірностям, але в багатьох випадках не можна виявити якусь закономірність, тому доводиться укладати списки, іноді доволі довгі [9, 156]. Це твердження цілком справедливе для словозміни іменних лексико-граматичних класів сучасної української літературної мови.

У „Грамматичному словнику російської мови” А.А. Залізник виділяє 6 основних схем наголосу в межах змінних лексико-граматичних класів російської мови, позначаючи їх латинськими літерами: а – постійний наголос на основі, b – наголос на основі (крім випадків, коли в закінченні немає літери на позначення голосного), с, d, e, f – різновиди рухомого наголосу. Крім цього, штрихи вгорі біля літери символізують відхилення від основної схеми (обов’язкове чи факультативне). Через скісну риску позначається наголос у прикметниках: зліва акцентуаційна схема повних форм, справа – коротких [8, 30–34]. Окремо подано відомості про переміщення наголосу в російських іменниках та числівниках на прийменник [8, 71–73]. Для української системи словозміни останнє явище майже не характерне. В.М. Винницький зазначає, що наголос в українській мові переміщується часом з повнозначних слів на прийменники *по́*, *зо́*, *за́* в мовленнєвій практиці, а також у поодиноких стійких словосполученнях: *кишки рвати зо́ сміху* [3, 7]. Але в нових лексикографічних джерелах (наприклад, „Фразеологічний словник української мови” (1993), компакт-диск „Словники України – інтегрована лексикографічна система” (2001)) фразеологізми *вмирати зо сміху*, *пріскати зо сміху*, *рвати кишки зо сміху* тощо фіксуються без переміщення наголосу з іменника на прийменник [ФСУМ 2, 835; СУЛС].

Слід за правило взяти концепцію Ю. Шереха: „...не приписувати норми сучасній літературній мові, а встановлювати їх, виходячи з її конкретного функціонування...” [14, 6]. Учений у фундаментальній

монографії „Нарис сучасної української літературної мови” (Мюнхен, 1951) подає дещо інший поділ на відміни (усього їх виділено три) іменників. До 1-ї відміни належить абсолютна більшість субстантивів – іменники чоловічого роду на *-о, -а (-я)*, жіночого роду на *-а (-я)*, середнього роду на *-о, -е, -я* (крім тих, що належать до 2-ї), у межах цієї відміни треба розрізняти ще три групи: тверду, м’яку й мішану. До 2-ї відміни належать іменники середнього роду на *-а (-я)* з наголосом на закінченні (також *зёрня*), що приймають суфікс *-ат- (-ят-)*, який перетягує на себе наголос. Вони позначають малі (молоді) істоти або речі. Також до 2-ї відміни відносяться слова, що приймають суфікс *-ен-*: *ім’я, плем’я* і локальне українське – *рám’я*. Наголос у цих іменниках на корені, за винятком деяких відмінків слова *ім’я*. До 3-ї відміни належать іменники жіночого роду, що закінчуються на приголосний звук, та *мати* [14, 182–183].

Серед лексем 1-ї відміни Ю.Шерех виділяє три великі групи залежно від руху наголосу в парадигмі: 1) іменники, що мають наголос постійно на основі; 2) іменники, що мають наголос постійно на закінченні; 3) іменники, що мають наголос в однині на основі, а в множині на закінченні [14, 198]. На думку автора, значно зменшилася кількість слів першої групи, у порівнянні з давнішими періодами та іншими слов’янськими мовами. Більше життєздатності проявляє друга група. А найпродуктивнішою вчений вважає третю. Решта ж старих типів розподілу наголосу зведена до поодиноких слів. Наприклад, наголос на основі в однині і в називному відмінку множини, а в інших відмінках множини – на закінченні: *зуб – зуба – зуби – зубів; гість – гостя – гості – гостей*. Наголос на закінченні в однині (додатково про умовний наголос на закінченні в іменниках з нульовою флексією див., наприклад: 9, 150–157), а на основі в множині: *кінь – коня – коні; гріш – гроша – гроші* [14, 199].

Серед іменників 3-ї відміни найчисленніша група з нерухомих наголосом на основі: *пóдорож, нéхворощ* та на *-ість*. Тільки в місцевому відмінку однини іменники *кров, мазь, Рось, Русь, Січ, тінь* можуть мати наголос на закінченні: *в крові, на мазі (і на мазі), на Росі (і на Росі), на Русі, на Січі (і на Січі), в тині*. Іменник *високість*, який уживається у формі множини в поетичній мові із значенням „небесні сфери”, переносить у множині наголос на передостанній склад: І з прибою, як вимпел, злітає привіт і летить *в високóсті...* (М. Нагнибіда). Подібно *ро́зкіш – розко́ші* (але множина теж із відмінним значенням). Решта слів 3-ї відміни має наголос на основі в однині та в називному відмінку множини, але в інших формах множини, починаючи з родового відмінка, наголос на закінченні. Очевидно, слід ще врахувати форму знахідного відмінка множини, яка тотожна формі називного відмінка множини. Деякі іменники в місцевому відмінку однини мають наголос на закінченні: *вісь – на осі (і на о́сі), піч –*

на печі́, честь – в честі́ (і в чéсті). Слово *харч* в однині має наголос на основі, а в множині – на закінченні.

Серед іменників середнього роду 1-ї відміни виділяється група слів з наголосом на основі в однині та на закінченні в множині, що має дублетні наголоси в множині: *болотá – болóта, літá – лі́та, маслá – ма́сла*. Проте варіанти з наголосом на основі в множині явно виходять з ужитку. Більшість трискладових слів з акцентованим першим складом в однині у формах множини переносять наголос не на закінчення, а на склад перед флексією: *ко́лесо – колéса, о́зеро – озéра, дéрево – дерéва*. При наголошеному закінченні в однині частина іменників середнього роду має в множині наголос на основі: *плечé – плéчі, числó – чі́сла, шатрó – ша́тра, яйце́ – яйця́*. Причому в трискладових словах наголос у множині на середньому складі: *джерелó – джерéла, знаменó – знамена́, полотнó – полотна́, ремеслó – ремéсла* [Див.:14, 202–204]. Ю. Шерех зазначає, що майже не залишилося іменників середнього роду, які б не були втягнені до вищезазначеної групи й зберігали б наголос без змін і в множині. „Це поодинокі книжні слова (типу *єствó*) або не зовсім принатурені чужі слова (типу *депó – депá*)”. Коли ці слова освоюються літературною мовою, то підлягають загальним закономірностям, характерним для більшості іменників середнього роду: *пальтó – пáльта, кінó – кі́на* [14, 204]. Іменники середнього роду іншомовного походження на *-о* за нормами сучасної української літературної мови – незмінювані, крім слова *пальтó*, проте у виданні „Український правопис (проект найновішої редакції)” (1999) пропонується дозволити відмінювання слів чужомовного походження на *-о* після приголосної фонемі типу *депó, кінó, автó, метрó, піаніно, фортепіано* подібно до того, як змінюється слово *вікно́*, але при цьому нульова парадигма зберігається в словах *радіо, кака́о, тріо, фоліо, імпресаріо* тощо, у яких фонема /о/ вживається після голосної [Див. також 11, 57–58]. На думку О.Т. Захарків, у сучасній українській літературній мові змінюється не тільки слово *пальтó*, а й *ситрó*, а в живому мовленні – *автó* [10, 77]. Приклади із сучасних літературних творів підтверджують гіпотезу Ю. Шереха, що лексичне освоєння іншомовних лексем на українських теренах сприяє поширенню на ці слова закономірностей української граматики, наприклад: *Авта́ заїхали у вузеньку вуличку* (Ю. Винничук); *Трасою летіли авта́* (В. Яворівський); *За вікном шугали авта́*, по тому прогудів тролейбус (Л. Кононович).

Іменники середнього роду другої відміни мають наголос на суфіксі у тих словоформах, де цей суфікс з'являється, а *ім'я́* має наголос на закінченні в називному, знахідному й орудному відмінках однини, „на першому складі в решті відмінків однини і на закінченні в множині: *імени́, імені́, ім'я́м, імена́!*” [14, 205].

На думку Ю. Шереха, „в мові існує нахил розірвати зв'язок наголосу з поодинокими відмінками, а натомість використати його для розрізнення

чисел. Це – другий вияв тієї тенденції різко протиставити однину множині, яку ми констатували і тоді, коли говорили про ліквідацію родових розрізень у множині при збереженні їх в однині” [14, 205].

Основні тенденції акцентуаційних парадигм іменників сучасної української літературної мови разом із схемами наголошування, у тому числі й множинних іменників, подані в академічній „Сучасній українській літературній мові” (1969) [12, 127–137]. Показово, що до цих схем долучені зміни наголосу, характерні для сполучення деяких іменників, які характеризуються рухомим наголосом, із числівниками *два (дві), обидва (обидві), три, чотири*, а також із складеними числівниками з останнім компонентом *два–чотири*. Причому в таблиці відтворені схеми наголошення іменників чоловічого та жіночого роду *хата, брат*. У прикладах зафіксовано й слово середнього роду – *чотири озера* [12, 127–128].

І.Р. Вихованець в академічній теоретичній граматиці української мови також відзначає переміщення наголосу в подібних словосполученнях тільки в іменниках жіночого і чоловічого роду I та II відмін [6, 112–113, 115]. У таблицях словозміни, виданих О.О. Тараненком, не подано випадків зміни акцентуації іменників у сполученні з числівниками *два (дві), обидва (обидві), три, чотири*, а також складених з останнім компонентом *два–чотири*. Не взято до уваги також фактів зміни наголосу іменників у поєднанні із числівниками *п'ять, сорок, сто* тощо [13, 14]. Проте зафіксовано відхилення від регулярних тенденцій словозміни, зумовлені впливом вищевказаних числівників та випадків уживання в родовому відмінку множини безфлексійних форм іменників у значенні одиниць виміру, міри, наприклад: *дэна*, але *два, три, чотири дна*; *небеса́*, але *два, три, чотири неба*; *сте́кла*, але *два, три, чотири скла (двоє і т. д. сте́кол)*, родовий відмінок – *двох сте́кол* і т. д.; *імена́* – *два, три, чотири імені*; *торбі́в (без торбі́в)* і *торб* (із числівниками *п'ять* і більше – *п'ять торб*); *пуді́в* і (після числівників також) *пуд* (заст.); *возі́в* (після числівників у значенні вмісту воза – також) *віз* (заст.); *го́ни* (міра, смуга землі) – *го́нів* і (у значенні міри) *гін* [Див.: 13, 14, 31, 33–34, 47, 52, 57, 64, 71, 81, 83, 107, 122, 125, 126, 131, 140, 141].

У російській мові існують дещо інші правила узгодження числівника з іменником. В.В.Виноградов таку граматичну форму, що виникає при сполученні деяких іменників із числівниками *два, две, оба, обе, полтора, полторы, три, четыре*, називає „лічильною” [5, 302], в іншому місці – „лічильним відмінком” [5, 304]. А.А. Залізник пропонує узаконити існування в російській мові 9-го відмінка, який відрізняється від інших тим, що поширюється на половину назв предметів. Грамему „9-й відмінок” також радить назвати „лічильною формою”, а будь-яку словоформу з такою грамемою – „лічильною словоформою” або використати інший варіант: протиставити дві форми – вільну і зв'язану. Зв'язана – це і є

„лічильна”, усі інші – вільні. Запропоновано ще й таке тлумачення: крім числа однини і множини, визнати існування особливого „обмеженого” числа, що позначає обмежену множинність від півтора до чотирьох. Субстантивним сегментам типу *три ряда́* приписується граматичне значення „називний відмінок обмеженого числа”. У непрямих відмінках, крім знахідного в назвах неістот, визнається омонімія обмеженого числа та множини. У типологічному аспекті А.А. Залізник запропоноване „обмежене” число зіставляє з так званим числом невеликої кількості (*plurale paucitatis*) в арабській мові [9, 47–48]. Для іменникової парадигматики української мови найбільш доцільною видається друга інтерпретація розгляданого явища про вільну і зв’язану форми називного відмінка множини.

Репертуар іменників із зв’язаною формою називного відмінка множини визначається на основі певних закономірностей. На деякі з них указують, наприклад, В.М.Винницький та І.Р.Вихованець. Усі одно-, дво-, три-, чотири-, п’ятискладові іменники жіночого роду із словотворчими формантами *-к(а)*, *-очк(а)*, *-ечк(а)*, що мають наголос на закінченні в множині, за поєднання із вищезазначеними числівниками в називному відмінку множини акцентуються так, як в однині: *стрічечкі́* – *дві стрічечки*. У деяких трискладових і поодиноких чотирискладових іменниках з іншими суфіксами: *-ин-*, *-н-*, *-от-* та інших в однині наголошується переважно закінчення, а в множині наголос відтягується на основу, тому *новини*, але *три новини́*; *кислоти*, але *дві кислоти́*. Якщо іменники чоловічого роду другої відміни характеризуються флексійним наголошенням у множині, то при поєднанні із числівниками *два*, *обидва*, *три*, *чотири* тощо наголос переміщується на основу, як у формах однини: *килимí* – *три килими* [Див.: 3, 24, 33–34; 6, 112–113, 115].

Можна зробити більш загальний висновок: видається доцільним до відмінкових парадигм іменників I, II, III, IV відмін сучасної української літературної мови додавати зв’язані форми називного відмінка множини в сполученні із числівниками *два (дві)*, *обидва (обидві)*, *три*, *чотири* та кількісними складеними з останнім компонентом *два–чотири*. Це поширюється на слова, у яких не збігаються акцентуаційні парадигми однини і множини (тобто в однині, переважно у формі генітива, наголос на закінченні, а в множині – на основі, чи, навпаки, в однині, зокрема в родовому відмінку, наголос на флексії, а в парадигмі множини – на основі). Такі приклади можна брати в дужки або позначати їх зірочкою з метою вказівки на функціональну обмеженість використання зазначених конструкцій, у таких іменниках наголос формально найчастіше збігається з акцентуацією форми родового відмінка однини. Серед іменників I відміни жіночого роду переважають слова з наголосом на основі в однині та флексійним у множині: *ча́стки*, *частки́* – *дві ча́стки*; *ка́ртки*, *картки́* – *обидві ка́ртки*; *ля́льки*, *ляльки́* – *двадцять чотири ля́льки*. Проте фіксуються й слова з наголошенням закінчення в однині та основою в

множині: *мітли́, мітли* – чотири *мітли́*; *душі́, ду́ші* – обидві *душі́*; *борозні́, боро́зни* – три *борозні́*. Поміж іменників чоловічого роду II відміни практично всі із наголошеною основою в однині та флексією в множині: *яструба́, яструби́* – три *яструби́*; *лікаря́, лікарі́* – обидва *лікарі́*; *пояса́, пояси́* – чотири *пояси́*. У групі слів середнього роду II відміни зафіксовано обидві акцентуаційні схеми: *мі́сця, місця́* – три *мі́сця*; *ди́ва, дива́* – два *ди́ва*; *мо́ря, моря́* – чотири *мо́ря*; а також: *рядна́, рядна* – два *рядна́*; *ядра́, ядра* – чотири *ядра́*; *кі́льця, кільця́* – три *кі́льця*. У довідкових та теоретичних джерелах майже не згадуються іменники III та IV відмін, у яких можливе переміщення наголосу в поєднанні з числівниками *два–чотири* тощо. Серед іменників III відміни зв'язану форму називного відмінка множини має тільки слово *ма́ти*: *ма́тері, матері́* – дві *ма́тері*. Формально (лише з певним конотативним відтінком) таку форму можна утворити від іменника *Богома́тір*. Тільки три іменники середнього роду IV відміни, які набувають при словозміні суфікс *-ен-*, мають у сполученні із указаними числівниками словоформи називного відмінка множини, що не збігаються із традиційними: *ім'я́, Р. в. одн. – і́мені (ім'я́), Н. в. мн. – імена́*, але *два–чотири і́мені*; *плем'я́, Р. в. одн. – племе́ні (плем'я́), Н. в. мн. – племена́*, проте *два–чотири племе́ні*; *вім'я́, Р. в. одн. – ві́м'я (ві́мені), Н. в. мн. – ві́м'я*, але *два–чотири ві́м'я (ві́мені)*. Отже, серед іменників IV відміни зв'язану форму називного відмінка множини із переміщенням акцентуації мають два іменники: *ім'я́* та *плем'я́*.

Очевидно, потрібно фіксувати в межах відмінкових парадигм іменників випадки зміни акцентуації в сполученні з іншими числівниками – *п'ять, сорок, сто* тощо. Таке явище властиве деяким іменникам чоловічого та жіночого роду I і II відмін: *кни́жка – кни́жки, кни́жок*, але *де́сять кни́жок, кі́лька кни́жок, ба́гато кни́жок*; *мі́сяць – місяці́, місяці́в*, але *дванадцять місяці́в, рік – ро́ки, ро́ків*, але *со́рок ро́ків* [13, 14].

Особливості наголошування іменників при відмінюванні досить скрупульозно досліджував В.М. Винницький, враховуючи при цьому кількість складів, морфемну будову, уживання певних суфіксів, походження слова, вибір флексії, віднесеність до категорії істот / неістот, належність до твердої, м'якої чи мішаної групи, семантику, сполучення з певними числівниками тощо. Учений виділяє основні прикмети акцентуації, властиві словозміні номінативів, проте робить це не в межах повних парадигм, а окремо характеризує однину та множину. Розглянемо це на прикладі лексем чоловічого роду. В однині функціонують іменники з нерухомим наголосом на основі (одно-, дво-, багатоскладові, здебільшого іншомовного походження) чи закінченні (деякі одно-, двоскладові); з переміщенням наголосу на флексію в непрямих відмінках слів з акцентованими суфіксами *-аль, -ань, -ач, -ець, -ік, -іч, -ій, -няк, -нік, -ок, -ук (-юк), -ун*. В іменниках на *-а́й (-я́й), -а́к (-я́к), -а́н (-я́н), -у́х (-ю́х)* наголос також переходить на флексію, проте не послідовно. Іменники твердої

групи з наголошеними суфіксами *-ár, -ír* зберігають цей наголос у всіх формах однини. В іменниках м'якої та мішаної груп у зазначених відмінках наголос переходить на закінчення [3, 18–19].

Уже стало традицією в українській мові подавати форми кличного відмінка не тільки назв істот, а й неістот, тому що внаслідок явища персоніфікації (особливо в поетичній мові), при переході назв неістот у назви істот (утворення прізвищ, прізвиськ, кличок осіб або тварин тощо) можливе вживання будь-якого слова у формі вокатива. При цьому в частині джерел, наприклад у таблицях словозміни О.О. Тараненка, форми кличного відмінка від назв неістот подано без додаткових позначок, а в інших виданнях, наприклад у СУІЛС, такі словоформи позначені зірочкою, хоч і непослідовно: форма вокатива, утворена від географічних назв, такою позначкою чомусь не маркована. На жаль, не в усіх перерахованих вище випадках у монографії В.М. Винницького враховане наголошування кличного відмінка, яке часто не підлягає певним закономірностям, тому фіксувати його краще списками, наприклад: *грак – грака́, але гра́че; кріт – крота́, але кро́те; крюк – крюка́, Кл. в. – крjúку́*. Учений зазначає, що в іменниках з наголошеним суфіксом у називному відмінку однини та переміщенням його на закінчення в непрямих відмінках у формі вокатива „наголошується той самий суфікс або, як правило, другий склад від кінця” [3, 19–20]. Це підтверджується численними прикладами, але в окремих випадках доволі важко визначити конкретну словоформу кличного відмінка чи вживання паралельних форм: *голова́нь – голова́ня, Кл. в. – голова́ню; покупце́ць – покупця́, Кл. в. – покупцю́; вушні́к – вушника́, Кл. в. – вушнику́; плаксій – плаксія́, Кл. в. – плаксію́; ереті́к – еретика́, Кл. в. – еретикóу (рідко еретиче́); молоді́к – молодика́, Кл. в. – молодикóу; мандрівні́к – мандрівника́, Кл. в. – мандрівни́че й мандрівнику́; робітні́к – робітника́, Кл. в. – робітнику́ й робітниче́; нова́к – новака́, Кл. в. – нова́че; стуса́н – стусана́, Кл. в. – стусане та інші.*

Ю. Шерех переконаний, що „ніколи не має кінцевого наголосу клична форма іменників чоловічого роду, наприклад: *вужу, ко́те*” [14, 200]. Якщо йдеться про односкладові номінативи в початковій формі, що мають переміщення наголосу на закінчення в інших відмінках однини та множини, звичайно крім вокатива, то є винятки і з цього правила, наприклад: *пес – пса, Кл. в. – псе; пень – пня, Кл. в. – пню* (хоч у переносному значенні – *старій пенью*); *день – дня, Кл. в. – дню*; проте *Лев* (власне ім'я) – *Ле́ва і Льва, Кл. в. – Ле́ве і Льве* (хоч *Лев* (сузір'я) – *Ле́ва, Кл. в. – Ле́ве; лев* (тварина) – *ле́ва, Кл. в. – ле́ве*); *сон* (сновидіння) – *сну, Кл. в. – сну*; але *сон* (рослина) – *со́ну, Кл. в. – со́не*.

На важливу роль наголосу у відмінюванні іменників звертає увагу й І.Р. Вихованець, розглядаючи найтиповіші особливості акцентуації іменників I та II відмін: „Окрім флексій, засобом диференціації граматичних значень морфологічних форм виступає також **словесний**

наголос. Така його функція найчастіше застосовувана для розмежування відмінкових форм іменників. Показовим у цьому плані є розрізнення за допомогою наголосу фонемно однакових іменникових словоформ родового відмінка однини і називного та знахідного відмінків множини. Диференційна граматична роль наголосу найбільшою мірою припадає на іменники першої і другої відмін. Він або функціонально заступає омонімічні флексії цих іменників, або супроводжує флексійне розрізнення словоформ” [6, 111].

Однією із складових частин СУІЛС є підсистема-модуль „Парадигма”, створена на основі розробленої Українським мовно-інформаційним фондом НАНУ словозмінної класифікації української лексики, у межах якої виділено за певними формальними ознаками близько 1500 парадигматичних класів для всіх відмінюваних повнозначних частин мови, а з урахуванням акцентуації – близько 3000 класів. Повне число словоформ для понад 150 тисяч реєстру є порядку 3 мільйонів. Окремо ж парадигматичні класи та схеми акцентуаційних парадигм у цій праці не виділені, трапляються й прикрі помилки.

На основі таблиць відмінювання іменників сучасної української мови, укладених О.О. Тараненком із залученням найголовніших лексикографічних та теоретичних джерел, зокрема рукописної праці О.В. Болюх „Граматичні класи української лексики”, праць з акцентології української мови О.О. Потебні, Л.А. Булаховського, В.Г. Скляренка, М.Ф. Наконечного, З.М. Веселовської, В.М. Винницького та інших, можна визначити акцентуаційні парадигми сучасної української літературної мови.

Для іменників I відміни твердої групи характерні парадигми з нерухомим наголосом на основі (*ді́ва*); з нерухомим наголосом на закінченні (*аятола́*); з переміщенням наголосу на основу у формах множини при флексійній акцентуації в однині (*вина́*); з флексійним наголошенням в однині та переміщенням наголосу на основу у формах множини й кличного відмінка однини (*кума́*); з флексійним наголошенням в однині, крім кличного відмінка, давальному, орудному та місцевому множини й наголосом на основі в кличному відмінку однини та називному, родовому (кінець основи), знахідному, кличному множини (*губа́* – затока); з наголошеною основою в множині та знахідному й кличному відмінках однини, в усіх інших – з наголошеним закінченням (*вода́*); з наголошеною основою в однині та переміщенням наголосу на закінчення в множині, крім родового відмінка множини (*капу́ста*); з наголошеним закінченням у всіх формах, крім кличного відмінка однини (*Кузьма́*); з нерегулярними випадками співвідношення форм однини і множини та різнонаголошеними складами основи (*люди́на* – *люди*, *дити́на* – *діти*, *ді́вчина* – *ді́вчата*).

Для іменників I відміни м'якої групи виділено такі акцентуаційні типи: з наголошеною основою (*хви́ля*); з наголошеним закінченням

(розмазня́); з переміщенням наголосу на основу в родовому відмінку множини при наголошеній флексії в однині та інших формах множини (*шема́я* – риба); з наголошеним закінченням в однині, крім кличного, та наголошеною основою в множині й кличному однини (*течія́*); з наголошеною основою в однині та родовому відмінку множини й наголошеним закінченням у множині, крім родового відмінка (*пшени́ця*); з наголосом на основі в множині, знахідному та кличному відмінках однини й на закінченні в інших формах однини, причому в родовому відмінку однини наголос на кінець основи (*земля́*); з наголошеною основою в однині та кінцем основи в родовому відмінку множини й наголошеною флексією в множині, крім родового відмінка (*нісня́*); немає підстав для виділення типу з наголошеним закінченням та переміщенням наголосу на основу в кличному відмінку однини, оскільки наведено помилкову словоформу кличного відмінка однини від імені *Ілля́* – *Ілле́* з наголосом на першому складі. У „Правописному словнику” С.І. Головащука (1999) та словнику-довіднику „Власні імена людей” Л.Г. Скрипник та Л.М. Дзятківської (1986) пропонується форма *Ілле́* [ПС, 576; ВІЛ, 272]. В „Українському правописі” (1993) та СУІЛС представлено, очевидно, нормативну словоформу вокатива – *Ілле́* з наголосом на закінченні –*е́* [УП, 66; СУІЛС].

Схеми наголосу для іменників І відміни мішаної групи: з наголошеною основою (*те́ща*); з наголошеним закінченням (*алича́*); з наголошеним закінченням, крім родового відмінка множини, де наголошено останній склад основи (*каланча́*); з наголошеною основою в множині та кличному відмінку однини й наголосом на закінченні в однині, крім кличного (*свіча́*); з наголошеним закінченням в однині, крім знахідного та кличного відмінків, і наголосом на основі в множині та знахідному й кличному однини (*душа́*).

Акцентуація іменників чоловічого роду II відміни твердої групи: з наголошеною основою (*студе́нт*); з наголошеною основою в однині та закінченням у множині (*син*); з наголошеним закінченням в усіх формах, крім називного однини (*боржні́к*); з наголошеним закінченням в усіх формах, крім називного та кличного однини (*жарту́н*); з наголошеним закінченням у множині та однині, крім кличного однини, де наголос на другому складі від кінця, і називного однини з наголосом на останньому складі (*посо́л*); з переміщенням наголосу із суфікса *-ин* на *-ян* (*селяни́н* – *селя́ни*); з наголошеним першим складом основи в однині та останнім складом основи в множині (*ци́ган* – *цига́ни*); з наголошеним закінченням та переміщенням наголосу на основу тільки у формі кличного однини (*Павло́*); з наголосом на закінченні в множині та одній формі місцевого відмінка однини (*вал*); з наголошеним закінченням, крім наосновного наголосу в називному й знахідному однини (*словни́к*); з наголошеним закінченням, крім наосновного наголосу в називному, знахідному та кличному відмінках однини (*гри́х*); з наголосом на закінченні в множині та

останньому складі основи в називному й знахідному відмінках та другому від кінця в родовому, давальному, орудному, місцевому відмінках однини (*шино́к*); з переміщенням наголосу в межах основи: на першому складі основи в називному та знахідному відмінках однини й другому від кінця в усіх інших формах (*на́чіс*).

Типи наголосу в словозмінних парадигмах іменників чоловічого роду II відміни м'якої групи: з наголосом на основі (*жи́тель*); з наголосом на основі в однині та на закінченні в множині (*зять*); з наголосом на закінченні в усіх формах, крім називного однини (*мите́ць*); з наголошеним закінченням, крім називного однини з останнім та кличного однини з передостаннім наголошеним складом (*краве́ць*); з наголошеним закінченням у множині та одній формі місцевого однини (*ки́й*); з наголосом на закінченні в множині та в усіх формах однини, крім називного й знахідного відмінків (*чебре́ць*); з наголосом на закінченні в множині та в усіх формах однини, крім називного, знахідного та кличного відмінків (*руча́й*); з переміщенням наголосу в межах основи: на другому з кінця складі основи в називному та знахідному відмінках однини й останньому складі основи в усіх інших формах (*передпо́кій*).

Акцентуаційні парадигми іменників чоловічого роду II відміни мішаної групи: з наголосом на основі (*пого́нич*); з наголошеною основою в однині та закінченням у множині (*товари́ш*); з наголошеним закінченням, крім називного відмінка однини (*Іллі́ч*); з наголошеним закінченням, крім називного та кличного відмінків однини (*ткач*); з наголошеним закінченням, крім називного, знахідного та кличного відмінків однини (*корж*); з наголошеним останнім складом у називному відмінку однини та першим у всіх інших формах однини (*Госпо́дь* – з неповною парадигмою лише у формі однини).

Акцентуація іменників середнього роду II відміни твердої групи: з наголосом на основі (*ча́до*); з наголошеною основою в однині та родовому множини, в усіх інших формах множини – наголос на закінченні (*пра́во*); з наголошеним закінченням в однині та основою в множині (*вино́*); з наголосом на першому складі основи в однині та на другому від початку складі основи в множині (*о́зеро*); з наголошеним першим складом в однині та родовому відмінку множини й флексійним наголосом в усіх формах множини, крім родового (*ма́сло*); рух наголосу спричинений нерегулярними та комплексними змінами: на першому складі основи в однині, на закінченні в множині, крім родового, де наголошується останній склад основи – словозмінний суфікс *-ес* (*не́бо*); з наголосом на першому складі в однині та називному, знахідному, кличному відмінках множини й наголошеним закінченням у родовому, давальному, орудному та місцевому відмінках множини (*о́ко*).

Акцентуаційні типи іменників середнього роду II відміни м'якої групи: з наголошеною основою (*завданн́я*); з наголошеним закінченням

(*почуття*); з наголошеною основою в однині та закінченням у множині (*море*); з наголошеним закінченням в однині та основою в множині (*лице*); з наголошеною основою в однині та родовому відмінку множини й наголошеним закінченням у всіх інших формах множини (*сонце*).

Наголошування іменників середнього роду II відміни мішаної групи: з наголосом на основі (*явище*); з наголосом на основі в називному, знахідному та кличному множини й наголошеним закінченням у всіх інших формах (*плече*).

Акцентуація іменників жіночого роду III відміни: з наголосом на основі (*рись*); з наголосом на основі в усіх формах, крім наголошеного закінчення в місцевому однини (*грязь*); з наголосом на основі в однині та називному, знахідному, кличному відмінках множини й наголошеним закінченням у всіх інших формах (*смерть*); з наголосом на основі, крім наголошеного закінчення в одній формі родового (*від, до груди, але груди*), місцевого однини та родового, орудного множини (*грудь*); з наголошеною основою в називному, знахідному, орудному, кличному однини та з наголосом на закінченні в інших словоформах (*путь*); з наголосом на основі в однині та закінченні в множині (*мати*).

Наголошення іменників IV відміни: наголос на закінченні в називному, знахідному, кличному однини та на суфіксі *-át-* (*-я́т-*) в усіх інших формах (*хлоп'я*); наголос на першому складі основи в однині, на суфіксі *-ен-* у родовому множини та на закінченні в усіх інших формах множини (*плем'я*); акцентуацію іменника *ім'я* описано вище; з наголосом на першому складі основи (*вім'я*).

Серед множинних іменників відзначено такі типи акцентуації: з наголосом на закінченні (*терези*); з наголосом на основі (*шаровари*); з наголосом на закінченні та на основі в одній із дублетних словоформ давального, орудного та місцевого відмінків (*штани – штанам (штанням), штаньми (штанами, штаннями), у штанах (штаннях)*); з наголошеним закінченням у давальному, орудному, місцевому та наголошеною основою всіх інших форм (*губи – кліщі, лещата*); з наголошеним закінченням у всіх формах, крім родового з наголосом на останньому складі основи (*святки*); з наголосом на першому складі основи та переміщенням на останній склад основи в родовому відмінку (*ночви*); з наголосом на першому складі основи в усіх відмінках, крім родового з наголосом на закінченні (*сіни*); з наголосом на основі в називному, давальному, одній дублетній формі знахідного, у місцевому та кличному відмінках, відповідно з наголосом на закінченні в родовому, одній формі знахідного, орудному відмінках (*гуси*); з наголосом на основі та переміщенням на останній і передостанній склади дублетних форм орудного відмінка (*са́ни*); з наголосом на основі в називному, давальному, знахідному, місцевому, кличному відмінках, на закінченні в родовому та паралельних формах орудного відмінків (*двері – двермі й дверіма*).

Відмінювання прикметників не знає руху наголосу [14, 225]. Це твердження цілком справедливе для переважної більшості словозмінних парадигм зазначеної частини мови. Але переміщення наголосу відбувається при творенні коротких форм від деяких прикметників, наприклад: *зелений* – *зе́лен*, *дрібний* – *дрі́бен*, *ясний* – *я́сен*, *веселий* – *ве́сел*, *золотий* – *зо́лот*, *молодий* – *мо́лод*. Крім того, якщо в початковій формі присвійного прикметника вживається наголошений суфікс *-ин* (це ж наголошення характерне й для форми знахідного відмінка однини, коли прикметник уживається з назвами неістот), то в усіх інших родових та числових словоформах, а також у непрямих відмінках чоловічого роду однини наголос переміщується на закінчення: *сестри́н* – *сестри́не*, *сестри́на*, *сестри́ні*, *сестри́ного* тощо. Як правило, у посібниках та підручниках сучасної української літературної мови подається шестиграмемна відмінкова парадигма прикметника. К.Г. Городенська пропонує відновити історичну справедливість, щоб категорія відмінка у прикметників не була „неповною”, і включати вокатив до прикметникової словозмінної парадигми як в однині, так і в множині, хоч формально флексії цього відмінка „послідовно омонімічні з флексіями називного відмінка” [6, 131–133].

У граматиках традиційно виділяється група порядкових прикметників (*пе́рший*, *оди́на́дцятий*, *тре́тій*, *нульови́й*, *сороко́вий*, *тис́ячний* тощо), що відмінюється за зразком прикметників твердої та м'якої груп і в межах словозмінної парадигми також відзначається нерухомим наголосом.

К.Г.Городенська виділяє такі акцентуаційні типи числівників:

1. У числівниках *оди́н* – *де́сять*, *два́дцять*, *три́дцять*, *со́рок*, *п'ятдеся́т*, *ші́стдеся́т*, *сі́мдеся́т*, *ві́сімдеся́т* у непрямих відмінках (крім знахідного відмінка, якщо він збігається з називним, і кличного) наголос припадає на закінчення.

2. У числівниках *оди́на́дцять* – *дев'ятна́дцять* у формах на *-о́х*, *-о́м*, *-ма́* (*-ома́*) наголос переходить на закінчення, у паралельних формах на *-и* наголос зберігається на колишньому прийменникові *на*.

3. Складні числівники *дві́сті* – *дев'ятсо́т* у непрямих відмінках (за винятком знахідного, якщо він збігається з називним, і кличного) мають два наголоси: основний на закінченні або останньому складі кінцевої основи (другого компонента цих складних числівників), якщо вона має нульове закінчення, і додатковий – на останньому складі першого компонента складних числівників.

4. Числівник *дев'яно́сто* має нерухомий наголос.

5. Числівники *тис́яча*, *ми́льйо́н*, *ми́лья́рд*, *три́льйо́н*, *квадри́льйо́н* мають нерухомий наголос, такий, як у називному відмінку однини.

6. У числівнику *нуль* наголошується закінчення, але в називному та кличному однини – основа: *ну́лю*.

7. Збірні числівники *дво́с* – *де́сятеро*, *два́дцятро*, *три́дцятро* наголошуються в називному відмінку на першому складі основи, а в непрямих відмінках (за винятком знахідного, якщо він збігається з називним, і кличного) наголос переміщується на закінчення *-о́х*, *-о́м*, *-ма́* (*-ома́*), як у відповідних власне кількісних числівниках.

8. У збірних числівниках *одина́дцятро* – *дев'ятна́дцятро* в називному відмінку наголошується компонент *-на́-*, а в непрямих відмінках (за винятком знахідного, якщо він збігається з називним, і кличного) наголос переміщується на закінчення.

9. Неозначено-кількісні числівники *кі́лька*, *де́кілька* мають таке наголошування, як *два*; неозначено-кількісні *бага́то*, *небага́то* – як власне кількісні *три*, *чоти́ри*; неозначено-кількісні *кі́лькана́дцять*, *кі́лькаде́сят*, *стона́дцять* – як власне кількісні числівники *п'ять*, *два́дцять*, *п'ятдеся́т*.

10. Наголошення дробових числівників дублює наголошення власне кількісних числівників (чисельник) і порядкових прикметників (знаменник).

11. Числівники *один*, *одна́*, *одно́* (*одне́*) у непрямих відмінках, входячи до складу стійких словосполук, переважно мають наголос на першому складі основи: *один́ одного́*, *один́ одному́*, *один́ одним́*, *один́ до́ одного́*, *всі́ до́ одного́* [6, 180–181].

Очевидно, для числівника *один* краще виділити окрему акцентуаційну парадигму, зважаючи на останній пункт. Описуючи морфологічну парадигматику іменних частин мови, словозмінні класи не потрібно ставити в залежність від семантичних розрядів числівників.

Традиційно в зразках відмінювання числівників не пропонується форма кличного відмінка. На думку К.Г. Городенської, „питання про функціонування / нефункціонування кличного відмінка в числівниках на позначення абстрактно-математичного числа або точно окресленої кількості предметів” ще не розв’язане. І далі: „Хоча в позиції кличного відмінка числівники вживаються рідше, але це не дає підстав для заперечення семиграмемного відмінкового числівникового функціонування, зокрема наявності грамеми кличного відмінка” [6, 172]. Питання про доцільність вокатива в зразках словозміни числівників і прикметників досить спірне. Якщо числівник субстантивується, то подібно до прикметників, які перейшли в іменники, змінює загальне лексико-семантичне значення, синтаксичну функцію та граматичні категорії [Див.: 2, 5–10]. Для субстантивованих слів кличний відмінок – обов’язковий, хоч часто формально ця словоформа збігається із формою називного відмінка. Окремого зауваження заслуговують числівники, що мають іменникову парадигму. У таблицях О.О. Тараненка та в СУІЛС для таких числівників запропоновано іменникові зразки із словоформами кличного відмінка. Але в СУІЛС допущено помилки: для слова *тися́ча* кличний відмінок – *тис'ячо́* (нормативна форма – *тис'яче́*), для лексеми *нуль* кличний відмінок – *нулю́*

(нормативна форма – нулю). У зразках відмінювання числівників, запропонованих К.Г. Городенською, на жаль, відсутній наголос. Числівник *тисяча* заслуговує окремого акцентуаційного типу, оскільки у всіх грамамах множини, крім родового відмінка, має подвійне наголошування: *тисячі, тисячám, тисяча́ми, на тисяча́х*, проте *тисяч*. Крім того, у сполученні з числівниками *дві, обидві, три, чотири* фіксується тільки форма *тисячі*.

Досить різноманітними є акцентуаційні схеми займенників сучасної української літературної мови:

1. Окремий тип мають займенники *я (ми), ти (ви)*, що характеризується наголосом на основі в множині та називному відмінку однини й флексійним наголошенням в інших формах однини. При вживанні форм родового та знахідного відмінків однини з прийменниками відбувається переміщення наголосу на перший склад: *до ме́не, про те́бе, на ме́не, на те́бе*.

2. Займенники *він, вона́, воно́, вони́* в чоловічому та середньому роді в непрямих відмінках мають наголос на останньому складі, у формі місцевого *на ньо́му* – на передостанньому, у формі жіночого роду *вона́* наголошений останній склад, тільки в орудному відмінку – передостанній, у формі множини *вони́* наголошений останній склад у називному відмінку, перший – в орудному, усі інші форми – односкладні; якщо словформи займенників чоловічого, середнього, жіночого роду в родовому та знахідному відмінках однини вживаються з прийменниками, то наголос переміщується на перший склад: *про ньо́го, у не́ї, на ньо́го, на не́ї*.

3. Займенник *себе́* має наголос на останньому складі закінчення, у формі орудного відмінка – на передостанньому; уживаючись у формах родового та знахідного відмінків з прийменником, має наголос на першому складі: *від се́бе, на се́бе*.

4. Присвійні *мій, твій, свій* характеризуються наголошенням останнім складом в усіх формах, крім тих, що мають наголос на передостанньому складі: давальний та місцевий відмінки однини чоловічого і середнього роду (*мо́єму, на мо́єму*), родовий відмінок жіночого роду (*моє́ї*) та орудний однини жіночого (*моєю́*) й орудний множини (*мої́ми*).

5. Займенник *жодний*, вказівний *такій*, питально-відносний *котрий*, заперечний *нікотрий*, означальні *всякий, всілякий, інший, ко́жний, самий (самий хліб)* і *са́мий (той са́мий)*, присвійні *наш, ваш, їхній* змінюються за зразком прикметників (перші – твердої групи, останній – м'якої) і мають нерухомий наголос. Від *жодний, всякий* і *ко́жний* утворюються короткі форми з тим самим наголосом – *жо́ден, всяк, ко́жен*, від усіх зазначених займенників у поезії, фольклорі, просторіччі можливе утворення повних нестягнених форм типу *всякая, всяке, всякій*.

Особливої уваги заслуговують означальні займенники *са́мий* і *самий*, у яких наголос залежить від семантики. В.М. Винницький звертає увагу,

що з наголошеним закінченням цей займенник має такі значення: а) указує на особу чи предмет, який безпосередньо є джерелом або об'єктом дії, стану (*попросим русалку саму*), б) позначає особу, яка виконує щось особисто (*сама сказала*), в) указує на особу чи предмет, що перебуває, живе, росте тощо десь окремо, ізольовано від інших (*живемо самі*), г) побутує в значенні „утілений, уособлений” (*Наші руки – це пісня сама* (В. Сосюра)), г) уживається з обмежувальною функцією, у значенні „тільки один” (*тільки сама душа лишилася*), д) у сполученні з іншими займенниками утворює фразеологізми (*боротися з самим собою, перемагати самого себе, сам (сама, само) не при собі, сам (сама, само) по собі, сам (сама, само) собі*).

З наголосом на першому складі означальний займенник *самий* має такі значення: а) після вказівних займенників підкреслює тотожність із ким-, чим-небудь, подібність до когось, чогось, незмінність людини, предмета тощо (*той самий*), б) разом з конструкціями іменників з прийменниками позначає час, місце тощо (*від самого Кіровограда*), в) у поєднанні з прикметниками підсилює найвищий ступінь вияву ознаки (*під самим високим деревом*), г) входить до складу фразеологізмів (*аж до самих п'ят, аж до самих хмар, аж до самої могили, бити в саму душу, в самому соку, від самого малечку, відплатити тією самою монетою, під самим носом, дійти до самого пекла* та інші) [Див.: 3, 101–102].

6. У вказівних займенниках *той, цей* в основному наголошений останній склад, передостанній – у формі місцевого однини чоловічого і середнього роду (*на тому, на цьому*), у родовому та орудному відмінках однини жіночого роду (*тієї (тої), цієї, тією (тою), цієїю*), в орудному множини (*тими, цими*); при вживанні прийменників з формами родового відмінка однини займенників чоловічого та середнього роду наголос переміщується на перший склад: *не від того, не до того, не з того десятка* (але *не з того кінця, не з того (і того) тіста книш, до цього торгу і пішки, ні з того ні з сього, не від світу цього* (але *іти з цього світу, завдяки тому (цьому)*). О.О. Тараненко констатує: „Якщо займенник виступає як означення при іменнику, наголос не переміщується: *з того села, на цьому шляху*. Можливі також нестягнені форми *тая, тес, тії* і рідше *цяя, цес, ції*” [13, 157].

7. Означальний займенник *весь* (*увесь, ввесь*) переважно має наголос на останньому складі при словозміні, але на передостанньому – у місцевому відмінку однини чоловічого та середнього роду (*на всьому, але на всьому ходу*), родовому та орудному відмінках однини жіночого роду (*всієї, всієюю*); якщо із формою родового відмінка однини чоловічого та середнього роду вживається прийменник, то наголос переходить на передостанній склад: *від усього, до всього*.

8. Означальний займенник *сам* має таку ж парадигму й відповідно наголос, як і займенник *самий*, але в називному відмінку однини

чоловічого роду наголошений корінь, у називному та знахідному відмінках множини утворюються дублетні форми: *самі́ (самі́)*.

9. Питально-відносний займенник *хто* (таку ж акцентуацію має неозначений займенник *хтось*).

10. Питально-відносний займенник *що*, а також неозначений *щось*. 9-а й 10-а відмінкові парадигми подібні, наголошений останній склад, крім форм місцевого відмінка *на ко́му, на чо́му*. При вживанні прийменника з формою родового відмінка наголос переміщується на перший склад: *від ко́го, із чо́го*. Різниця полягає в тому, що наголос переміщується на перший склад й у формі знахідного відмінка з прийменником, утвореній від займенника *хто*: *на ко́го*. А займенник *що* в знахідному відмінку в сполученні з прийменниками *за, про, через* може набувати форми *віщо*.

11. Наголос на закінченні мають питально-відносні займенники *чий, який*, неозначені *чийсь, якийсь*, заперечний *нічий*.

12. Неозначені займенники з частками (префіксами) *аби-, де-, ка́зна-, хто́зна-, бо́зна-, чо́ртзна-*, постфіксом *-небудь*, часткою *будь як* у препозиції, так і в постпозиції мають нерухомий наголос на колишніх частках, хоч деякі вчені пропонують подвійне наголошування. Нерухомий наголос має і заперечний займенник *ніякий*.

13. Заперечний займенник *ніхто́*.

14. Заперечний займенник *ніщо́*. Дві останні групи схожі. У непрямих відмінках наголос залежить від семантики, наприклад, у родовому відмінку: *ніко́го* (жодної людини, істоти), *нічо́го* (жодної речі тощо) і *нікого́* (немає кого), *нічо́го* (немає чого), а також *ні з ко́го* (із жодної людини, істоти), *ні до чо́го* (марно, до жодного предмета) і *ні з ко́го* (немає з кого), *ні до чо́го* (немає до чого). У знахідному відмінку ці займенники вживаються тільки з прийменниками (*ні на ко́го й ні на ко́го, ні на що́ й ні на що́*), оскільки у функції прямого додатка в заперечних конструкціях уживаються форми родового відмінка, а також у фразеологізмах: *мати за ніщо́, обернутися в ніщо́, переводитися (перевестися) на ніщо́*. Крім того, безприйменникова форма знахідного відмінка *ніщо́* фіксується в значенні іменника у виразах типу *зробити з когось ніщо́*.

Таким чином, акцентуаційний чинник є одним з найважливіших у визначенні морфологічних парадигм іменних лексико-граматичних класів сучасної української літературної мови. Цей фактор тісно й безпосередньо пов'язаний із належністю слова до певної частини мови, граматичним значенням морфологічних категорій (наприклад, віднесеність до категорії істот / неістот, до твердої, м'якої або мішаної групи відмінювання тощо), із кількістю складів у слові, морфемною будовою, уживанням певних суфіксів чи фіналей основи, походженням лексеми, історичним зв'язком з якоюсь давньою словозмінною парадигмою, вибором певної флексії, наявністю дублетних словоформ, із семантикою, синтагматичним

чинником, зокрема сполученням з певними числівниками, впливом прийменника, уживанням у складі фразеологічних одиниць тощо.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВІЛ – Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник / За ред. В.М.Русанівського. – К.: Наукова думка, 1986. – 310 с.

ПС – Головащук С.І. Правописний словник. – К.: А.С.К., 1999. – 607 с.

СУІЛС – Словники України – інтегрована лексикографічна система / В.А.Широков, І.В.Шевченко, О.Г.Рабулець та ін. – К.: Український мовно-інформаційний фонд, 2001.

УП – Український правопис. – 4-е вид., випр. й доп. – К.: Наукова думка, 1993. – 236 с.

ФСУМ 2 – Фразеологічний словник української мови / В.М.Білоноженко. В.О.Винник, І.С.Гнатюк та ін. – Книга 2. – К.: Наукова думка, 1993. – 980 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Авдєєва С.Л. Морфологічна парадигматика субстантивованих частин мови // Наукові записки. – Серія: філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2002. – Випуск 44. – С. 5–10.

2. Авдєєва С.Л. Основні критерії визначення морфологічних парадигм сучасної української літературної мови // Наукові записки. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2000. – Випуск 22. Частина I. – С. 3–15.

3. Винницький В.М. Наголос у сучасній українській мові. – К.: Радянська школа, 1984. – 160 с.

4. Винницький В.М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. – Львів: Біблос, 2002. – 576 с.

5. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.; Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.

6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / За ред. І.Р.Вихованця. – К.: Університетське видавництво „Пульсари”, 2004. – 398 с.

7. Задорожний В.Б. Акцентна альтернатива при видоутворенні як словотвірний чинник // Українська мова. – 2003. – № 3-4. – С. 56–64.

8. Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка: Словоизменение. – 3-е изд., стер. – М.: Русский язык, 1987. – 879 с.

9. Зализняк А.А. Русское именное словоизменение. – М.: Наука, 1967. – 370 с.

10. Захарків О.Т. Чи потребує реформи український правопис? // Українська мова. – 2001. – №1. – С. 74–84.

11. Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст.ст. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – 116 с.

12. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.

13. Тараненко О.О. Словозміна української мови. – Nyíregyháza, 2003. – 199 с.

14. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 402 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковтюх Світлана Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: морфологічна парадигматика сучасної української літературної мови.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2005 р.

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОГО ІКАВІЗМУ

Ольга КРИЖАНІВСЬКА (Кіровоград)

Робиться спроба узагальнити основні думки з проблеми становлення українського ікавізму і викласти їх у вигляді навчальної статті для студентів (магістрантів) – філологів.

The article is dedicated to the history of foundation of the Ukrainian ikavism.

Українська мова належить до лінгвальних систем з широко розвиненим ікавізмом. Ікавізм – це фонетико-фонологічне явище, яке виявляється у розвитку звука [І] на місці етимологічних звуків іншої природи – передусім давніх *Ѣ, *О, *Е.

Ікавізм – це характерна ознака фонологічної системи української мови, якою вона виразно виділяється серед інших слов'янських мов і одночасно пов'язується із спорідненими явищами в полабській, серболужицькій, сербській, хорватській, польській та чеській мовах [2, 199].

Голосна фонема /І/ в своєму головному вияві реалізується у звукові [і] переднього ряду високого піднесення, артикуляція якого відрізняється сильною звуженістю. Такого голосного не знали попередники української мови – не було його ні в протоукраїнських говірках попраслов'янського періоду, ні у самій спільнослов'янській мові. Почасти схожа давньослов'янська голосна переднього ряду високого підняття /И/ відрізнялася дещо обниженою і зсунутою до середнього ряду вимовою, що й стало, зрештою, однією з причин перетворення її в сучасну українську фонему /И/. Отож, фонема /І/ є українським новофоном. Як же і коли, за яких умов і чому вона з'явилася?

Зіставлення сучасних українських слів із їх праслов'янськими, давньо- і староукраїнськими попередниками дозволяє встановити, які фонemi у ті далекі епохи займали позицію нинішньої /і/.

Отож, сучасна /і/ виступає на місці таких попередників:

1) праслов'янської /О/ у закритому складі: д.укр. *ДОМЪ*, *РОГЪ*, *КОНЪ*, *ВОЛЬ* - укр. *ДИМ*, *РИГ*, *КІНЬ*, *ВІЛ*;

2) праслов'янської /Е/ у закритому складі: д.укр. *РЕЧЬ*, *ОСЕНЬ*, *НЕСЛЪ*, *ПЕЧЬ* – *РІЧ*, *ОСІНЬ*, *НІС* (дієсл.), *ПІЧ*;

3) праслов'янської /Ѣ/: д.укр. *лѣсь*, *дѣдь*, *сѣно* - укр. *ліс*, *дід*, *сіно*;

4) праслов'янської /И/ у небагатьох словах: д.укр. *ИМЯ*, *И*, *ИДТИ* – укр. *ІМ'Я*, *І*, *ІТИ*.

5) давньоукраїнської /У/, що виникла із носової /Q/, у небагатьох словах: **dQbrova* – *ДЖБРОВА* – *ДУБРОВА* – **ДОБРОВА* – укр. *діброва*; *ЗАМЖЖЬ* – *ЗАМУЖЬ* – *ЗАМІЖ*;

б) давньої /А/ в одиничних словах на зразок *АЛТАРЬ – ОЛТАР – укр. вІвтар*;

7) нова приставна /І/(<И), що з'явилася як засіб усуненення важкої для вимови початкової звукосполюки, що виникла внаслідок занепаду зредукованих після [Р], [М], [Л] : д.укр. *РЪЖА, МЪГЛА, ЛЬВОВ – укр. Іржа, Імла, діал. Ільвів*.

Вживання /І/ поширилося і через різні додаткові (часто нез'ясовані) фонетичні причини або аналогічно у нетипових позиціях. Так, зустрічається /І/ на місці нових /О/, /Е/ у повноголоссі (як правило, під наголосом) : *беріз, коліс, поріз*; замість старого /Ъ/ у словах *брів, крїт, блїх, недокрів'я*; у слові *сліз /і/* розвинулася на місці /Ъ/.

Досить повно у навчальних курсах історичної фонетики та фонології розглядаються умови появи /і/ на місці етимологічних /О/, /Е/ у новозакритих складах [див., наприклад, 3]. Така /і/ має здатність чергуватися з /О/, /Е/ у відкритих складах: *рЕчі – рІч, пЕчі – пІч, снОпа – снІп, стОла – стІл*.

Але в українській мові досить багато /І/, що не чергуються з іншими фонемами. У мовознавчій літературі їх інколи називають “ятевими”/і/, оскільки вони витворилися на місці праслов'янської фонемі /іе/ чи, за іншими даними, довгої, напруженої /ê/, яка передавалася літерою ѣ. Перехід /ѣ/ в /і/ безсумнівно задокументовується з XIII ст. [4, 11], хоч уже в XIст. на місці ѣ трапляється написання И. Напр., в Ізборнику Святослава 1073 читаємо: *въ вѣри, нимая, исцили*.

Зміна /ѣ/ на /і/ в українській мові не залежить від фонетичного оточення чи наголосу (крім деяких лівобережнополіських і правобережнополіських говорів та деяких південно-західних, де рефлексія ѣ залежить від наголошеної чи ненаголошеної позиції: під наголосом на місці давнього [ѣ] фіксується дифтонг [іе] або [іе], а в ненаголошеній позиції – [Е]).

Які ж причини переходу ѣ у /і/? Єдиного пояснення цьому явищу немає. Безперечним залишається факт певної ізолюваності староукраїнської фонемі /ѣ/, оскільки вона тільки за ознакою довготи-короткості входила до двочленного протиставлення голосних переднього ряду /ѣ/ – /Е/, бо кореляції голосних непереднього ряду за цією ознакою вже не існувало. Цим уносилося певна асиметрія у будову системи вокалізму.

Як один із наслідків дії регресивної вокалічної асиміляції голосних О.Б.Ткаченко бачить і перехід /ѣ/ в /І/:"...Після е як рефлекса “нового ь(е)” виступали передньорядні (або близькі до них) звуки і або ^{bl} / ^u, під їхнім впливом є мало переходити в [і]. У цей рефлекс також фонетично,

принаймні частково (у позиції перед слабкими редукованими), мав бути втягнений і первинний **ѣ**[ě], а точніше його тодішній рефлекс [ě]. У тих випадках, коли [ě](< **ѣ**(ě) не знав цього фонетичного впливу, могла діяти вирівнювальна аналогія. У такий спосіб фонетичний чинник міг сприяти, підсилюючи фонологічний фактор, переходові є в [i] (незалежно від походження цього є, – чи від старого, чи від нового **ѣ**)”[5, 18–19].

Трансформацію **ѣ**/ в /i/ були небезпідставні, як на нашу думку, спроби пояснити фонологічними германськими впливами, які не можна виключати, оскільки “германським впливом були засягнуті анти ще доби пшеворської культури в Середньому Наддунав’ї, пізніше – під час готантського співжиття в Україні” [6, 148–149]. Якраз у німецькій мові виявляється послідовний перехід */ie/ – /i/*. Одним із перших про германські впливи заговорив Ю.Шевельов у 60-і роки минулого століття, а вже в кінці 90-х до цієї думки повернувся О.Царук.

Отож, /i/ на місці старого **ѣ**/ стала характерною рисою української мови, яка відрізняє її від російської й білоруської, де на місці **ѣ**/ вимовляється /E/: білор. *дзед, лес*; рос. *дед, лес*.

Важко сказати, як і чому на місці праслов’янського /И/(i) на початку слова – *ИМЯ, ИНАКО* – з’явилася в українській орфографії літера Іі – *ім’я, інакше* тощо, коли закономірно тут мав постати звук [И]. Це стосується і староукраїнського приставного [И] перед сонорними Р, Л: *ИРЖА, ИМЛА*. Чи не вперше ця орфографічна норма фіксується у “Руській правописі зі словарцем” 1904 року, а пізніше закріплюється правописом 1927р.(1928р.). І це тоді, коли практично на всій території України у живому мовленні фіксується початковий [И] [1, 24]. Можливо, зрослий ікавізм підштовхнув укладачів правописів до передачі початкового [И] як [i]? Дискусії з цього приводу тривають і досі [див., наприклад, 4, 34–37]. Тепер уже правописні норми стають руйнівниками живомовного явища, адже під “тиском” писаного слова починає хибно вимовлятися і засвоєне з дитинства [И] в слові, наприклад, *ИРЖАТИ*, як [i]. Щоб уникнути втручання правопису у систему українського вокалізму, робоча група Національної правописної комісії запропонувала повернути букву И на позначення початкового звука [И] в таких питомих українських словах перед Н: *инак, инако, инакомовний, инакше, инде, инколи, инкуди, иноді, иноземний, иний, иномовний, индичка*, а також перед приголосним Р: *иржа, иржати, ирій, ирод* (давно засвоєне слово); у відзвуконаслідувальному *икати* та похідних від нього *икавка* тощо. Початковий И трапляється і в поодиноких тюркських словах (*ир* – пісні), у власних назвах (*Игуатта* – річка в Якутії, *Ийм* – естонське прізвище).

Отож, сучасний український ікавізм породжено багатьма фонетичними процесами, що пронизали фонетико-фонологічну систему

української мови початкових періодів її становлення, і підсилено в новітній період певними фонетико-орфографічними тенденціями, які ще потребують свого глибокого вивчення, опису і закріплення як в орфоепічній, так і в орфографічній традиції.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Атлас української мови. – К., 1984.
2. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – 917 с.
3. Жовтобрюх М., Волох О., Самійленко С., Слинко І. Історична граматики української мови. – К., 1980. – 318 с.
4. Німчук В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст.ст. – К., 2002. – 113 с.
5. Ткаченко О. Українська фонетика на історико-типологічному тлі// Мовознавство. – 1998. - №2-3. – С.14-25.
6. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998. – 322 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Крижанівська Ольга Іванівна – доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми словотвірної морфеміки, ономастики, історії української мови.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2005 р.

НАЗВИ РОСЛИН У КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІЙ ПОЕЗІЇ

Ірина КРУТЬ (Кіровоград)

У статті розглядається рослинна лексика календарно-обрядової поезії, яка відбиває і зберігає свідчення про духовний світ українців.

The article is considering the lexics calendar-customary poetry, which reflexes and retains, evidence about the spiritual world of Ukrainian people.

У сучасній гуманітарній науці простежується тенденція посилення інтересу до духовного світу народу: будь-який об'єкт аналізується з позиції втілення і реалізації ним певної культурної інформації. У 2004 році Національною Академією Наук України видано колективну монографію „Комплексне дослідження духовної культури слов'ян”, в якій висвітлюються філологічний, історичний, культурологічний і музикознавчий аспекти проблеми. Значний обсяг її становлять етнолінгвістичні студії, зокрема українських науковців Лукінової Т., Гриценка П., Юдкін-Ріпун І. та болгарських – Карболової З. і Георгієвої Св. Об'єднує ці праці проекція на мовну картину світу: її сліди в етимології лексем (Юдкін-Ріпун І.), можливість варіювання на ареальному рівні (Гриченко П.), реалізацію у фольклорних творах (Карболової З. і Георгієвої Св.), дослідження важливого аспекту – магічної функції чисел (Лукінова Т.) [8]. Долучається до згаданого напрямку лінгвістичних пошуків і запропонована стаття, присвячена характеристиці календарно-обрядової лексики як втілення світобачення українців.

Дослідження обрядової лексики поповнить знання про культурний компонент у семантичній моделі слова, в цьому і полягає наукова проблема пропонованого дослідження. У статті ставиться за мету з'ясувати значення зафіксованих в українських календарно-обрядових піснях найтипівіших назв рослин і описати визначальні тенденції розвитку їх значень. Реалізація поставленої цілі передбачає здійснення компонентного аналізу зафіксованих номенів, формулювання їх семантики загалом з можливим з'ясуванням мотивації (дійсними чи приписуваними характеристиками денотата), виявлення своєрідності функціонування слів у фольклорних текстах, простеження зв'язку в середині тематичної групи.

Калина у народній картині світу 'кущ, який цвіте білими квітками, має червоні гіркі плоди'. *Калина* та її *цвіт* є символом краси: *Вибери собі дівку, як калинову квітку* [5, 86], відповідно, у народній творчості сталим є порівняння: *Господиня, як калина* [7, 169] або *Калино, калино рясна, Галино красна в батенька* [7, 331]. Українське *калина*, від псл. **kalina*, походить од **kaľ* 'мокра земля, болото, драговина, грязь', назва зумовлена вологолюбністю рослини та її поширенням у болотистих місцях. Теза про номінацію на основі колористичного перенесення (огненно-червоні плоди) та етимологічний зв'язок із псл. **kaliti* у сучасному мовознавстві підтримки не знаходить [3, т. 2, 350]. Проте внутрішня форма лексеми свідчить, що для культурного стереотипу характеристика за кольором є релевантною, пор. *калин'як* 'сорт червоних яблук', *калин'я* 'червона корова' [3, т. 2, 350]. Атрибутив *червона* стосовно *калина* є сталим у обрядовості: *Вибери собі дівчину, Як червону калину* [5, 86].

За свідченням В. Махека, колись *калини* було вельми багато і русичі її використовували для гаті, звідки й походить вислів *калиновий міст* [17, 188]. Підтвердженням цього є свідчення В. Даля: *мости калинові* – гать, мощена хворостом і калиною, дорога по болоту [2, 350]. Трапляються у піснях згадки про прагматичне використання *калини*: *Заплетем хижку з калинового листу* [5, 82]. Згадки про *калинові мости* трапляються у весняних іграх хлопців і дівчат: *Аж ми мости поломимо, Калинові накладемо* [5, 56]. Поєднуючи культурні значення компонентів, *калиновий міст* набуває семантики поєднання, зокрема, й любовного.

Калина як культова рослина може виконувати роль оберегу: – *Чого ж маю боятись, Під калиною стоячи?* [5, 237].

Калину можна віднести до „жіночих рослин”, у веснянках під *калиновим лугом* маються на увазі дівчата-учасниці: *З калинового лугу вибирай пару другу* [5, 99]. Фразеологізми *Калину ламати*, *Калину стратити* у весільних піснях позначають втрату дівоцтва, вони трапляються і в календарно-обрядових піснях [напр., 5, 275], що закономірно з огляду на ізоморфізм різних обрядових пластів. Спостерігаємо, що при формуванні символіки 'дівчина' залучені різні

характеристики калини – і плодів, і власне деревця, як і в пісні – *Червона калина, а біле деревце*.

Важливе місце в календарно-обрядовій поезії займає *барвінок* – ‘трав’яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами’ [10, т. 1, 105]. Барвінок є знаковою рослиною в народній обрядовості. Релевантні для українців властивості експлікує, зокрема, внутрішня форма лексеми: назва *барвінок* первинно закріплена за рослиною, що в ботаніці позначена як „*Vinca minor L.*”, перенесена на інші рослини, напр., *всезелен* („*Chimaphila umbellata Nutt.*”), *омелу* („*Viscum album L.*”) за подібністю листя або за належністю до вічнозелених рослин [3, т. 1, 141].

Характеристика рослини ‘здатність плестися, витися’ покладена в основу первинної номінації: латинський термін *vinca, pervinca* ‘барвінок’ утворений від основи *vincire* ‘обв’язувати, обвивати’, через польську і чеську лексему запозичено з німецької [3, т.1, 141]. Ця ознака рослини є важливою і в умовах української культури, що бачимо у тексті: *А в тому саду чисто метено Ще й хрещатим барвінком дрібно плетено* [5, 211]. Природне плетіння набуває рис ритуального, а цвіт барвінку в народній міфології є знаком злагоди та благополуччя: *Як чашечка з меду виринає, Так барвінок в саду процвітає!* [7, 110] або *Там барвінок в саду процвітає, Там чоловік жону вихваляє* [5, 59].

Барвінок обов’язковий у традиційному вінку: *Вили віночки все паняночки З барвінку!* [7, 406]. Зв’язок із любовною семантикою спостерігаємо у текстах: *Вирости, барвінку, коло мого города, Приходи, молодий, хороший, до мого двора* [15, 91], а також у фразеологізмі *Барвінок рвати*, що значить ‘любовне побачення’. *Барвінок* важливу роль відіграє у весільних обрядах, відомі *барвінкові обряди* – дівчина збирає квіти барвінку, плете вінок з друзками, пор. у піснях: *Ми йдемо на барвінок, Іванові на вінок, На любе вінчанейко, На довге мешканейко* [14, 65] або *Ми барвіночок жнемо, Від бога ласки ждемо* [14, 65].

Сталі епітети до лексеми *барвінок* – *хрещатий, кучерявий, кудрявий: Хрещатий барвінку, розстелися!* [5, 81]. У піснях спостерігаємо явище субстантивації: атрибутиви є настільки зв’язаними асоціативно з лексемою *барвінок*, що можуть самостійно виступати на позначення рослини: *Лелю-полелю, кудрявче, Не стелися близько мене, Бо у мене нелюб грізний* [15, 96].

Барвінок пов’язаний і з поховальною обрядовістю: традиційно його висаджували на могилах хлопця чи дівчини, що засвідчують його регіональні назви *могильник, гроб-трава*.

Тройзілля в українській мові функціонує як народна назва конюшини лучної [1, т. 4, 286] та братків [10, т.10, 281]. Номінація виправдовує себе – релевантні характеристики обох рослин зв’язані з концептом *три* – у конюшини трійчасті листки, найпоширеніший на Україні вид братків – триколірні, зв’язок з концептом *три* відбито також у латинських назвах

квіток – відповідно *Trifolium* та *Viola tricolor*. Акцент на числовій віднесеності та варіювання конкретного реалемного втілення спостерігаємо у тексті обрядової пісні: *Та посіяла вона тройзілля,.. Перве зілля барвінок,.. Друге зілля васильок,.. Третє зілля чорнобрив Й Михайло Параску полюбив* [5, 65]. У тексті тройзіллям названо сукупність трьох квіток, які залучено до обрядового чарування.

Рожса (варіант *ружса*) – ‘багаторічна декоративна рослина родини мальвових з високим стеблом та великими яскравими, різних кольорів квітами, зібраними в китицеподібне суцвіття’, розм. ‘троянда’ [10, т.8, 598]. Часто фігурує в обрядових піснях: *Повна рожса – Жовтий цвіт,.. Краща царівна на весь світ* [5, 60] або *Процвітай червона ружса рано в неділю* [7, 401], має символічне значення ‘сонце’. Важливим є зовнішній вигляд квітки, а найперше – колір, що видно з наведених вище прикладів. Часто трапляється у веснянках *Рожса* як ім’я дівчини: *Доню ж моя Роженько, Як підеш у таночок, Та не ставай край думи* [15, 77], що, певне, є персоніфікованим образом весняного сонця. *Рожса* відіграє важливу роль також у весільній обрядовості, де вона є символом веселощів, щастя: *Ломіте роженьку, стеліте дороженьку нашому молодому до Божого дому, щоб м’ягче ступати на двір танцювати* [4, 187].

Мак – ‘трав’яниста рослина з довгим стеблом і великими квітками (переважно червоного кольору), що дає кулястий плід, наповнений дрібним насінням; квітка цієї рослини’, ‘насіння цієї рослини’ [10, т.4, 601]. Обидва значення актуальні для календарно-обрядових пісень.

Красивий цвіт рослини є релевантною ознакою для культурного стереотипу *мак*. Квіти служать прикрасою: *Да я мак сію, посіваю, Да за русу косу закладаю* [5, 72]. У цьому тексті простежується натяк на очікування одруження: квіти *маку* чіпляли на себе молоді та їхні дружки на весіллі. Порівняння з *маком* має величальну семантику: *Не мак процвіта – То ж челядь гуля* [5, 426], фразеологізм *Як мак процвітає* має семантику ‘розцвітати в повну силу’; важливою є й колористична характеристика: *Зацвісти маком* ‘почервоніти, зарум’янитись’, *маковіти* ‘червоніти’. *Мак* традиційно застосовується в обрядових стравах: *Ой, коляда, колядиця, Дайте мачку до кутиці* [7, 525]. Снодійні та психотропні властивості квітів маку фіксуються фразеологізмами *Як після маку (спати)* ‘дуже міцно’, *Наїстися маку* ‘очманіти, здуріти’. Дрібне насіння плоду зумовило відповідну семантику: *На нім шапочка, як мак дрібненька* [14, 42] або у паралелізмі *Макове зернятко, Мизинне дитятко* [5, 61], фразеологізм *Бідний, як мак начетверо* значить ‘дуже бідний’ [10, т. 4, 601], *мачкатий* (дощ) ‘дрібний’ [3, т. 3, 364]. Гадаємо, ця ознака маку відображена й у фразеологізмі *Піднести дулю з маком* ‘нічого не дати’. Водночас, велика кількість насіння у головці маку також відбита у ментальному образі, пор. фразему *Як маку* ‘дуже багато’. Ця характеристика проявляється у звичаї сипати дитині в першу купіль *мак* – дівчинці, ‘щоб було хлопців, як маку’,

а хлопчиків, „щоб прибутку в господарстві було, як макового зерня” [16, 58], в останньому випадку бачимо подальшу проекцію багато – багатство. Сема ‘множинність’ покладена в основу звичаю на похоронах услід за труною, а також на поріг дому сипати *мак*, „щоб небіжчик тоді тільки ступив до хати, коли вибирає увесь мак” [12, 46].

Найвне у лексеми *мак* і власне обрядове значення: у весняному циклі так називається гра, центральні фігури у ній іменуються *маківнички*: *По долині мак, мак; Любі наші маківночки, Просили вас сокопочки Орить же го так* [5, 70]. У тексті веснянки знаходимо опис: *Чи не видів-с, горобелю, Як мак труть? – Ой я видів, ой я бачив, Що в долоні б’ють* [5, 71]. Певне, спосіб приготування маку покладений в основу ідіоми *Утерти маку ‘дорікати, карати’*.

Хміль – ‘витка рослина’: *А хміль в’ється круг деревця*, певні види використовують у пивоварінні, звідки семантика ‘сп’яніння’. Обидві релевантні властивості – в’ється і п’янить – знайшли втілення у любовній сфері, пор. у росіян (Вологодська губернія) „на чистий четвер... бігли з водою на місце, де росте хміль, і там вмивалися водою, примовляючи: „Как хмель любят добрые люди, так и меня бы любили” [6, 84].

Полин – ‘трав’яниста або напівкущова рослина родини складноцвітних з міцним запахом і гірка на смак’ [10, т. 7, 68]: *Батьків хліб Полином пахне, А материн гірчицею, А милого – пшеницею* [5, 72]. Текст фіксує характеристику *полину* – непридатний до їжі, відворотний. Певно, ця властивість, а також гострий гіркуватий запах закладені в основу уявлення, що *полин* відганяє лихих духів, його брали дівчата, коли йшли до лісу напередодні Трійці, щоб не залоскотали русалки. Також, згідно з народними віруваннями, на питання русалки „Полин чи петрушка?” відповідь „Полин” гарантує свободу.

Папороть – ‘спорова безквіткова трав’яниста рослина з великим, дуже розсіченим листям, що росте в тінистих сирих місцях’ [10, т. 6, 58]. Згідно з легендою, у ніч на Івана Купала можна знайти цвіт *папороті*, який принесе удачу (гроші, надзвичайні знання чи вміння). Відомо, що *папороть* не цвіте, такий конфлікт сприйняття закладений у русальній загадці: *Папороть цвіте без цвіту*.

З’ясовуючи культурну семантику назв рослин, зауважуємо, що можна виявити т. зв. „чоловічі” та „жіночі” рослини – деякі представники флори у свідомості мовців мають закріплені характеристики щодо гендерної аксіології. Ця звичайна практика в усній народній творчості експлікується традиційними художніми засобами – паралелізмом, протиставленням або порівнянням, напр.: *Хвалилася береза Перед дубами,.. Хвалилась Одарка Перед парубками* [5, 203]. Як свідчить і наведений приклад, морфологічна категорія роду та ментально закріплена віднесеність переважно збігаються. Проте ця належність може бути імпліцитною – виявляє її контекст і дані етнографії.

Барвінок (чоловічного роду) можна віднести до „жіночих рослин”. У текстах трапляються паралелізми типу *Ходить пташок по зарінку, А дівчина по барвінку* [5, 107], в іншій веснянці *барвінок* не пізнали чоловіча, жіноча, парубоча громади, тільки *Дівки єго пізнали, по квіточці пірвали* [14, 37]. *Барвінок* традиційно присутній у дівочому вінку. Але в деяких контекстах морфологічна категорія роду лексеми *барвінок* набуває значимості, відповідно рослина набуває маскулінної атрибутики: *Чом ти, барвінку, не стелишся? Чом ти, Миколо, не женишся? – Я ще зелений, – постелюся. – Я ще молодий – оженюся. – Чом ти, руточко, вгору не йдеши? Чом ти Ганусю заміж не йдеши? – Я ще зелена, – вгору піду. – Я ще молода, – заміж піду* [5, 412].

Привертає увагу те, що *горох* ‘стручки гороху’ в піснях є атрибутом маскуліним: *І кожному парубкові Гороху та по стручкові, А старому голубець, Бо він таки молодець* [5, 171], *Та посіяли горошок,.. Щоб ся парубки женили...Кожному парубкові гороху стручок* [5, 239]. Так само й *огірок*: *Огірочки, підростайте, А ви, хлопці, нас сватайте,.. Огірочки пожовтіли, Парубочки постаріли, Як у лісі гриби* [5, 79] або *Огірочки-пупіночки так сі завивають, А молоді молодчики медок попивають* [5, 79], *Огірки, жовтяки, Старійтеся, парубки!* [5, 82].

Драголюб – ‘вовконіг’, ‘польова м’ята’, ‘шавлія лісова’ (морфологічно близькі рослини), назва, ймовірно, мотивується застосуванням однієї з них у приготуванні приворотного зілля [3, т. 2, 120]. Згадку про це знаходимо у тексті веснянки: *Копай, доню, драголюб, Чаруй, доню, хто нелюб* [5, 250].

На окрему увагу заслуговують назви частин рослини.

Корінь ‘частина рослини, що міститься в землі й за допомогою якої рослина всмоктує з ґрунту воду з поживними речовинами’ [10, т.4, 292], звідки й культурне значення – ‘основа основ, квінтесенція життєвих сил’: *(Вода) Всі коріння вимиває, З верби гіллячко всихає, З верби листячко спадає.* [5, 163]. *Корінь* часто використовувався при чаруванні: – *Копай, дівча, коріння, З-під білого каміння. Та вари го в молоці, Може прийдуть молодці* [5, 248], розвиток обрядової ситуації маємо в іншій веснянці: *А ще корінь не кипів, А вже милий прилетів* [14, 38].

Квітка – ‘частина рослини, що виростає на кінці стебла або гілки й складається з маточки, тичинки й пелюсток навколо них; звичайно має різне забарвлення і приємний запах’ [10, т. 4, 135]. *Квітка* є символом краси, що й засвідчується порівняннями: *Діточки, як квіточки – ‘гарні* [7, 169]. Лексема має обрядову семантику ‘вінок із квітів (переважно штучних), який носить засватана дівчина’, *квітка* як знак сватання: *Панна Яринка Квітку зірвала, За голівку клала. Десь узялися буйнії вітри, Майнули квітку на бистру річку... – Ой риболовці, ви гарні хлопці, Віддайте квітку, перейма буде: Першому буде пляшка горілки, Другому буде золотий перстень, Третьому буде красна дівчина* [9, 118]. Є звичай на весіллі нареченому та боярам до одягу чіпляти *квітку*, натяк на нього

знаходимо у веснянці: *Русую косу чесала, Собі милого бажала: До мене, миленький, до мене! Зав'ю я тобі квіточку Із рожевого цвіточку* [5, 201]. При обжинках в'яжуть *квітку* – символ успішно завершеної праці, на Поділлі це п'ять чи шість окремих невеличких снопиків або пучків, сплєтених до купи так, що зовні нагадують квітку.

У ботанічній лексиці спостерігається перенесення назви з цілого на його частини і навпаки. Культурно закріплена закономірність: частина об'єкта представляє сам об'єкт (лексеми *гілка, стеблина, листок* у піснях позначають рослину загалом), водночас, уточнення *гілка, верхівка* та інше у текстах часто опускаються (*На білій березі Сиділа русалка* [5, 309]). Традиційними є також перенесення назви з рослини на плід (*горіх*), на деревину (*дуб*), квітку чи суцвіття (*мак*).

Інтерес становлять також обрядові предмети, елементами яких є рослини.

Для лексеми *вінок* у обрядовості актуальним є значення 'квіти, листя, гілки і т. ін., сплєтені в коло, яким звичайно прикрашають голову' [10, т.1, 677]. *Вінок* є символом дівочтва, напр., у веснянці *Рутвяний віночок – дівування твоє* [5, 151] або у погрозі: *Як не будеш віночка Носити, То не будеш на весілля Просити* [5, 414]. *Носити вінок* – бути незайманою [10, т.1, 677], а звичай *вити вінки* засвідчує готовність дівчини до шлюбу. У купальських піснях *вінок*, окрім безпосереднього значення 'прикраса', є водночас невід'ємним атрибутом обрядових дійств, за якими дівчата ворожать, щоб передбачити свою долю, як-от описано у тексті: *Уже дівочки попелли віночки, Віночки не в'януть, дівочки не плачуть, Віночки потонули, дівочки сплакнули* [5, 398]. У творах знаходимо закликання щасливої долі: *Ой полинь, віночку, Прудко за водою, На щастя, на долю Милому зо мною* [5, 383]. Відомий також обжинковий *вінок*, сплєтений із останніх колосків, зібраних після жнив, який жінці урочисто несуть до дому господаря: *Не лежи, віноньку, не лежи При зеленій межі; Підведи головоньку, Час тобі додомоньку* [5, 474]. У жнивварських обрядах *вінок* є знаком успішно завершеної праці: *І житечко дожали, І віночок зв'язали* [5, 475]. Окрім символічного, у слові *вінок* прочитується глибинно міфологічне значення – репрезентант *сонця*.

Борода 'у жнивварських обрядах останні колоски, залишені на полі', їх своєрідним чином закручували, пригинаючи до землі. Звичай здобув назву *завивати бороду*. *Сидить півень на копі, Дивується бороді: Ой диво мені Об вашій бороді! Що наша борода Не велика, не мала, Не сива, не гніда, Як у того діда* [5, 467]. Трапляються у піснях назви – *Волосова борода, борода Іллі* або *Христа*, або й *борода господаря*, на якого працювали, *борода козла*. Подібне розмаїття свідчить про затемнення змісту поняття. Обрядова семантика лексеми *борода* і виразу *завивати бороду* є антропоморфними метафорами, що „засновані на первинному позначенні людського підборіддя – дещо загостреної нижньої частини обличчя і

рослинності на ній – іє. **bharthā* від **bher-* / **bhor-* ‘гострий, різать’” [13, 314]. Пояснення призначення *бороди* є різні, найпереконливішим же видається твердження М. Сумцова, що борода – останній притулок польового (житнього) духа, водночас вона забезпечує зв’язок теперішнього врожаю з майбутнім [11, 119]. У народі трапляється інтерпретація: *борода* – „на всякого долю – і бідного, і багатого”, пожива для птахів і всіх польових істот. На Волині вважається, що *бороду* залишають для померлих.

Аналіз ботанічної лексики привів до висновку, що вона виявляє розгалужену систему метафоричних і символічних значень, напр., *калина* символізує дівчину, квітка *маку* є втіленням краси. Культурні значення лексем ґрунтуються в першу чергу на об’єктивних характеристиках, тому насіння *маку* символізує велику кількість. Загалом же дослідження семантики термінів у обрядових текстах виводить нас на новий, якісно відмінний рівень дослідження – на світоглядні орієнтири наших предків та водночас допомагає з’ясувати ментальну своєрідність українців у сучасному світі.

БІБЛОГРАФІЯ

1. Грінченко Б.Д. Словарь української мови: в 4 т. – К.: АН УРСР, 1958–1959. – т.1–4.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х томах. – М.: Русский язык, 1978-1980. – Т.1–4
3. Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. /Гол. ред. О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1982-1989. – т. 1–4 (т.2)
4. Жайворонок В.В. Українські обрядові мовні формули на етнокультурному тлі // Слово. Фраза. Текст. – М.: Азбуковник, 2002. – С. 182–195.
5. Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року / Упорядкування, передмова і примітки О. І. Дея. – К.: Наук. думка, 1963. – 670 с.
6. Кісь Роман. Ерос і водна стихія // Сучасність. – 1994. – №1. – С. 83–98.
7. Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. / Упоряд., передмова і примітки О.І. Дея. – К.: Наук. думка, 1963. – 804 с.
8. Комплексне дослідження духовної культури слов’ян / Упоряд. В.О. Захаржевська – К, 2004 – (Національна Академія наук України. Український комітет славистів) – 168 с.
9. Пісні Поділля. – К.: Наукова думка, 1976. – 523 с.
10. Словник української мови: в 11-ти т. / Гол. ред. І.К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1971-1980. – Т. 1–11.
11. Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях. – Харьков, 1885. – 130 с.
12. Тищенко О.В. Обрядова семантика у слов’янському мовному просторі. – К.: КДЛУ, 2000. – 236 с.
13. Трубачев О.Н. Славянская этимология и праславянская культура // Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. – М.: Наука. – 1988. – С.292–346.
14. Українські народні пісні в записах Володимира Гнатюка. – К.: Муз. Україна, 1971. – 323 с.
15. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – К.: Наукова думка, 1974. – 782 с.

16. Чудак М.Д. Українські обрядові символи, пов'язані з народженням дитини, в українців Придністров'я // Мова та стиль українського фольклору. – К: ІЗМН, 1996. –С. 57–63.

17. Machek Václav. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha: NČAV, 1957. – 617 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Круть Ірина Юріївна – викладач кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: семантика і стилістичні особливості слів у календарно-обрядовій поезії.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2004.

ВІДСУБСТАНТИВНІ АДВЕРБІАТИВИ У ФОРМІ ОРУДНОГО БЕЗПРИЙМНИКОВОГО В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ірина МАРИНЕНКО (Кіровоград)

На великому фактичному матеріалі розглядаються давні й сучасні типи прислівників, утворених від безприймникових форм орудного відмінка іменників, їх семантичні групи, стилістична диференціація, шляхи засвоєння літературною мовою. Виокремлюються структурно-семантичні різновиди іменників, що стали базою для утворення адвербіативів від орудного безприймникового іменників.

The old and the modern types of adverbs formed by forms of instrumental case of nouns without prepositions, their semantic groups, stylistic differentiation, ways of acquiring by literary language are analyzed on the large actual material. The structural-semantic types of nouns are distinguished, which became the base for forming the adverbs from instrumental case of nouns without prepositions.

Сучасна морфологічна система кожної мови перебуває у стані постійного розвитку, свідченням чого є регулярні зміни у складі лексико-граматичних класів (ЛГК) слів, що є в цій мові. Такі зміни стосуються і можливостей переходу лексем з одного ЛГК до іншого, що супроводиться втратою ними одних морфологічних категорій і набуттям інших. Свідченням такого процесу в сучасній українській мові є поповнення складу прислівників за рахунок адвербіалізації орудного відмінка іменників, який «з усіх відмінків у граматичній системі української мови найбільше спрямований у сферу адвербіальних відношень» [5, 198]. Це явище не є морфологічною новацією сучасної мови; воно було відоме ще давньоукраїнській мові [див. 1, 380 – 383; 2, 374]. Проте нинішній етап розвитку української мови свідчить про значну продуктивність творення прислівників, які є скам'янілими формами орудного відмінка іменників. Це дає певну підставу стверджувати про наявність тенденції до економії мовних засобів, оскільки часто прислівники у згорнутій формі передають зміст описових поширених обставинних членів речення або предикативних частин складного речення, як правило, підрядних, пор., наприклад:

Чоловік сидів, повернувшись спиною до вікна > Чоловік сидів спиною до вікна; або:

Хлопчик біжить додому так швидко, як птиця летить > Хлопчик біжить додому швидко, як птиця > Хлопчик біжить додому птицею.

Така можливість використання мінімальної кількості слів із максимумом інформативності і спричинила появу в сучасній українській мові значної кількості адвербіалізованих іменників у формі орудного відмінка.

Ця проблема вже привертала увагу українських лінгвістів. Так, до питання адвербіалізації іменників, прикметників та дієслівних форм зверталися І. Вихованець у монографії «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» [5], О. Безпояско, К. Городенська, В. Русанівський у «Граматичній української мови» [3], Г. Ярун у монографії «Кореляція форм і змісту у розвитку української прислівникової системи» [8], І. Вихованець і К. Городенська в «Теоретичній морфології української мови» [4], Т. Ніколашина у статті «Порівняльно-уподібнювальні прислівники синтаксичного ступеня адвербіалізації у сучасній українській літературній мові» [7] та деякі інші мовознавці. Проте в названих працях висвітлюються лише окремі аспекти проблеми, при цьому не подається комплексного аналізу всієї системи відсубстантивних адвербіативів, що походять із форми орудного відмінка. У цьому і полягає мета нашої розвідки.

Як уже зазначалося, перші прислівники, що утворилися на базі орудного відмінка іменників, зустрічаються ще у спільнослов'янських та давньоукраїнських писемних пам'ятках [6, 233; 2, 374]. З урахуванням історично зумовлених шляхів творення прислівників від іменників в орудному відмінку слід виокремити такі три групи у процесі адвербіалізації безприйменникових форм цього відмінка:

1) Похідні від давньої форми орудного відмінка множини на **-и**: *верхи, пішки, задки, гонки, дибки, ліньки, рачки, цапки* тощо. Ця група прислівників є замкненою і не поповнюється новотворами у сучасній українській мові з причини зникнення флексії **-и** в орудному відмінку множини. Серед прислівників цієї групи багато таких, що не співвідносяться з похідним іменником через його втрату сучасною мовою, тому сприймаються як непохідні прислівники і в мові, і в мовленні. Формант **-и**, втрачений мовою у процесі історичного розвитку як флексія орудного відмінка множини, не асоціюється у мовців із закінченням. Отже, можна говорити, що слова даної групи зазнали семантичної адвербіалізації [5, 197 – 202] і є повноправними членами ЛГК прислівників. У сучасній мові на їх співвіднесеність з іменниками вказує виключно наявність у багатьох прислівників паралельних однокореневих адвербіативів з суфіксом **-ом**, пор.: *верхи – верхом, задки – задком, дибки – дибком, рачки – раком, цапки – цапком, пішки – пішком*. Про давнє походження таких утворень свідчить і їх стилістична диференціація: у словниках такі

лексеми, як правило, супроводжуються ремарками «розм.», «діал.» або «рідко». Таким чином, до складу активної нейтральної літературної лексики ці прислівникові лексеми не завжди належать.

2) Утворення від орудного відмінка двоїни з кінцевим формантом **-ома, -ма**: *жартома, кружкама, смеркома, тайкома, хапкама, швиргома; бічма, кружма, ницьма, притьма, сліпма, сторчма, торчма* тощо. Прислівники цієї групи мають багато спільних рис з лексемами першої групи. Так, ця група адвербіативів не поповнюється новими утвореннями у сучасній українській мові; не до всіх збереглися відповідні твірні іменники, хоч вони і не вийшли з ужитку; у сучасній мові не використовується закінчень орудного відмінка двоїни іменників **-ома, -ма**, тому цей формант як реліктовий зберігся лише в аналізованій групі прислівників у статусі суфікса. Таким чином, лексеми цієї структурної групи є виключно прислівниками, що повністю втратили зв'язок із твірними іменниками. Поміж них є й такі, що мають співвідносні однокореневі утворення з суфіксом **-ом**: *жартома – жартом, смеркома – смерком, тайкома – тайком, хватькома – хватком, хапкама – хапком; ницьма – ничком, притьма – притьмом; сторчма – сторцем, сторцом, сторчаком*. Утворення з суфіксом **-ома, -ма** також характеризуються словниками як розмовні, рідше – діалектні.

До цих двох груп відіменникових прислівників належать віддієслівні утворення з суфіксами **-и, -ома, -ма**, що виникли в той же історичний період, наприклад: *лежачки, мовчки, подумки, покрадьки, полапки, помацки, пошепки, стоячки, хапки, хильки; кидькома, крадькома, хватькома, швиргома; бігма, лежма, мішма, сидьма, ставма, стойма* і под. Щодо прислівників типу *подумки* дослідники історії мови дещо по-різному трактують їх походження, вважаючи їх похідними лексемами від «неспрефіксованих чи частіше спрефіксованих дієслівних основ з прислівниковим суфіксом займенникового походження **-ки** (← **к + и**)» [2, 379]; або ж від «дієприкметникових основ, ускладнених суфіксами і префіксами, які тепер сприймаються як прислівникові форманти» [6, 239]. На думку С.П.Бевзенка, до цієї ж підгрупи варто віднести також і утворення від дієслівних основ з варіантом прислівникового суфікса **-ки** – формантом **-ці**: *назириці, нахильці, згинці* і под. [1, 385]. Однак у цілому погоджуючись з віддієслівним походженням таких прислівників, можна припустити утворення дериватів типу *мовчки, пошепки* як аналогічні до лексем типу *гонки, пішки*, які мовознавці одностайно зараховують до утворень від орудного відмінка старої множини іменників.

Що ж до прислівників типу *бігма, ридма* та *крадькома, хватькома*, то ці деривати безсумнівно належать до утворень від дієслівних основ з афіксом **-ома, -ма**, який є колишньою іменною флексією орудного двоїни [див.: 6, 239; 2, 379; 1, 380]. Однак і ці структурні підгрупи прислівників через втрату зв'язку з похідними основами і з причин зникнення в сучасній

українській мові дериваційних формантів *-ки, -ома, -ма* на сучасному мовному ґрунті не поповнюються новими лексемами, тобто належать до структурно непродуктивних груп адвербіативів.

Отже, усі розглянуті групи прислівників є лексичними одиницями, що поступово виходять з активного вжитку, про що свідчить, по-перше, їх кількісна обмеженість, по-друге – відсутність новотворів, по-третє, їх обмеження у стилістичному вживанні такими видами мовлення, як розмовне та діалектне, що, у свою чергу, є свідченням їх периферійності в лексичній системі сучасної української мови.

На відміну від аналізованих вище груп прислівників, у сучасній українській мові досить активно поповнюваною є група прислівників із афіксами *-ом, -ем*, рідше *-ю, -ою, -єю, -ами*, напр.: *боком, толком, тихцем, вистрибцем, риссю, повністю, миттю, весною, ступою, сторицею, неволею, обхідцями, верхами*.

Ця група адвербіативів досить неоднорідна за складом, структурою, ступенем адвербіалізації лексем та семантикою як мотивуючих, так і похідних основ. Тому відразу зазначимо, що об'єктом нашого дослідження є саме безпрефіксні деривати, утворені від іменників у орудному відмінку обох чисел, усіх родів.

Загальновідомим є факт, що перехід лексичних одиниць з одного ЛГК до іншого – це тривалий процес, який для кожного конкретного випадку має свої часові рамки. Причин такого індивідуалізованого процесу адвербіалізації є, на нашу думку, кілька: по-перше, це вихідна семантика лексеми, яка може сприяти або, навпаки, перешкоджати процесу адвербіалізації; по-друге, функціонування у мові паралельно вживаної лексичної одиниці, що слугувала мотивуючою основою для відсубстантивного адвербіатива; по-третє, частота вживання таких похідних прислівників у мовленні.

Процес адвербіалізації орудного безприйменникового іменників не є новим для української мови, оскільки ще пам'ятки давньоукраїнської мови зберегли приклади вживання прислівників – скам'янілих безпрефіксних іменників у формі орудного відмінка, пор.: *нишком, жуужмом, галопом, бігцем, бігом, дибом, тайком, гуртом, разом, ходором, миттю, весною, манівцями* [2, 373; 6, 233 – 234]. Проте кількість давніх лексем цього типу в писемних пам'ятках незначна, це є свідченням того, що давня прислівникова система української мови перебувала у стані формування її дериваційних засобів і моделей. Доказом цього є також досить незначна кількість відповідників українським адвербіативам у російській мові: *галопом, бегом, дыбом, тайком, ходором, ходуном, весной / весною*. Це є свідченням того, що основний процес творення адвербіативів аналізованої структури проходив уже на власне українському мовному ґрунті. Саме тому практично поодинокими є відповідники більшості українських адвербіативів від орудного безприйменникового іменників у обох мовах,

пор.: укр. *днями* – рос. *на днях*, укр. *ранком* – рос. *утром*, укр. *часами* – рос. *временами*, укр. *разом* – рос. *вместе*, укр. *поповзом* – рос. *ползком*.

Більшість адвербіалізованих ще у давньоукраїнській мові іменників втратили морфологічні (колишне закінчення скам'яніло і перетворилось на суфікс) та синтаксичні (можливість мати узгоджене означення у препозиції) ознаки іменників, повністю або частково пройшли процес переосмислення, тобто втратили безпосередні семантичні зв'язки з мотивуючим іменником і сучасними словниками фіксуються як прислівники.

У сучасній українській мові процес творення прислівників на базі орудного безприйменникового іменників відбувається дуже активно, про що свідчить значна кількість лексем із позначкою «у значенні прислівника», «у порівнянні» у словниках, а також форм орудного відмінка у художніх та публіцистичних текстах, які через своє недавнє виникнення не потрапили ще до словників. І тут показовим є той факт, що цілий ряд лексем, що не увійшли, наприклад, до 11-томного «Словника української мови» (1970 – 1980 роки вид.) [10], реєструються «Великим тлумачним словником української мови» (2001 р.) [9], пор.: *колом, ладом, навісом, натрусом, нирицем, плавцем, повертом, прибагом, самосудом, сумиром, циркулем*. Ми не брали до уваги такі поповнення словника, які марковані як «діал.», «зах.», «рідко». Таким чином, у сучасній мові йде постійний, неперервний процес поповнення ЛГК прислівників за рахунок новотворів від орудного відмінка іменників. Цей процес складається з трьох основних етапів: синтаксичної, морфологічної і лексичної адвербіалізації. Синтаксичний ступінь «передбачає вживання цих форм у синтаксичній позиції прислівника» [4, 301], тобто цей ступінь переходу іменників у прислівники не передбачає фіксації аналізованих лексем словниками як прислівників. Цей етап відзначається, зокрема, тим, що відсубстантивні адвербіативи характеризуються «наявністю при формі орудного відмінка прикметникових означень» [5, 198], тісним семантичним зв'язком з іменниковою словоформою. Такі лексеми досить активно використовуються в художніх текстах, наприклад: *Везли незвичайно швидко – найглухішими вулицями* (В. Барка); *Двоє птицями вилетіли на коней* (І. Багряний); *Лютим роєм завихрило, дзеньком, скреготом заквилило* (А. Любченко).

Другий, більш глибокий ступінь адвербіалізації – морфологічний, який полягає в тому, що відіменникові прислівники «повністю ізолюються від іменникової парадигми, „застигають“ і у зв'язку з цим не можуть супроводжуватися означальними елементами» [5, 200]. Саме на цьому етапі адвербіалізації похідні прислівникові лексеми реєструються вже словниками або як прислівники, або з позначкою «у знач. присл.», оскільки відбувається їх граматичний і семантичний відрив, ізоляція від іменникових форм, пор.: *зимою, весною, бігом, гуртом, днями,*

експромтом, присмерком, силою, чудом, лавою /лавами і под., наприклад: *А вже як розв'ючували коней гуртом, старий Сірко додав: – І коня матимеш, синку...* (І. Багрянний); – *Можливо, днями заскочу...* (А. Любченко); *Зимом зерно трави криється в ґрунті...* (В. Барка); *Чому ж вдавалось йому, майже схопленому, якимось чудом знову випорскувати з міцних матроських рук* (О. Гончар). Такі адвербіативи є вже надбанням мови, оскільки навіть поза контекстом сприймаються мовцями як прислівники, а не іменникові словоформи.

Між морфологічним і лексичним етапом адвербіалізації неможливо провести чіткої межі, проте зазначимо, що лексичний етап переходу лексеми до ЛГК прислівників передбачає її повний відрив від мотивуючого іменника, а іноді й повну його втрату сучасною мовою (*нишком, жужмом, тайком, гамузом, лагідком, огулом, прямцем, раптом* тощо). Це, у свою чергу, повністю унеможливорює появу означального слова до такого прислівника, наприклад: *Останнє, щоправда, сказано було науверти, манівцями* (А. Любченко); *Постояли трохи і пішли – прямцем поміж руїни* (В. Барка); *Кульбака раптом – ні сіло, ні впало – вилазить із запитанням* (О. Гончар). Ці прислівники належать до найбільш давніх утворень з-поміж адвербіативів від орудного відмінка іменників, а тому вони складають своєрідну базову основу цього процесу, слугують зразком, моделлю для творення прислівників від іменників у формі орудного безприйменникового.

З-посеред великої кількості аналізованих одиниць (нами зареєстровано близько 570 лексем) чітко виокремлюються семантичні групи адвербіативів розглядуваної структури. Найбільш чисельною і дослідженою групою є прислівникові лексеми зі значенням способу дії. Ця група семантично неоднорідна. В ній виокремлюються кілька підгруп.

1. Лексеми, що виражають спільне або роздільне виконання дії: *разом, гуртом, дуєтом, колгоспом, колонами, купою, купками, миром, натовпом, парами, строем, толокою, хором, чередою, шарварком, юрбою / юрбами; одинаком, одинцем, поєдинцем*, наприклад: *І оце безглузде “лап-тап-туба” хором підхоплюють інші голоси* (О. Гончар); *Там шарварком громада щось будує, то ми отаборились в тій місцині* (Л. Українка); *Помітив: на крик прямували інші – кожен одинцем, не так, як колись гуртками єдналися...* (В. Барка).

2. Лексеми, що означають власне спосіб виконання дії, серед яких значну частину складають похідні од віддієслівних іменників: *бігом, махом, наїздом, натрусом, поспіхом, пропадом, прихватком, неквапом, повзком, покотом, приступом, тюпцем* тощо: *Він підводився неквапом, довго струшував з себе пісок і якісь невидимі смітинки* (П. Загребельний); *Чоловік ішов повагом...* (В. Барка); *Кілька чоловік похапцем почали продиратися до дверей. За ними тюпцем подався і начальник штабу* (М. Стельмах).

Крім того, до адвербіативів із безпосередньою семантикою способу дії належать лексеми типу *боком, віччю, задком* з назвами частин тіла; *добром, жартом, ладом, силою* з назвами вольових і фізичних якостей; *авансом, залпом, даром, тихцем, цілком, оптом, раптом* тощо: *У вибої хто працював згинці, хто навколішках, чи приладнавшись боком* (А. Любченко); *Його силою вдержали* (І. Багрянний); *Голова раптом зникла, ніби належала привидови* (В. Барка).

3. Лексеми, які передають порівняльно-уподібнювальні значення, або порівняльно-уподібнювальні прислівники, в основі семантики яких лежить «метафоричне перенесення за зовнішніми ознаками предмета чи явища, живої істоти або за основними властивостями предметів» [7, 119]. Слід зазначити, що процесу адвербіалізації підлягають іменники не всіх семантичних груп. Серед порівняльно-уподібнювальних прислівників найчастіше зустрічаються “застиглі” іменники таких семантичних груп [див.: 7, 120]:

1) іменники – назви тварин: *вовчуком, гадючкою, зайцем, цапком, риссю, метеликами, їжаком, котами, раком, хижаком* і под. До цієї ж семантичної групи належать і назви людей та міфічних істот: *солдатиком, юнаком, чортом* тощо, наприклад: *Пал Палич враз юнаком знявся на ноги...* (А. Любченко); *Кубанка завжди сиділа на ньому чортом* (О. Гончар);

2) іменники-орнітоніми (назви птахів): *птицею / птицями, орлом, орлицею, жайворонком, соловейком, чайкою* та ін.: *Двоє птицями вилетіли на коней* (І. Багрянний); *Річка, що мчить орлицею, проводить праве крило при глиняних кручах...* (В. Барка);

3) іменники – назви природних і стихійних явищ: *градом, вихором, гейзерами, сполохом, ураганом, буруном, валом, завірюхою, потоками, хмарою / хмарами* і под.: *Перед вами – море; бує стихія, б’ється об граніт, зривається білими гейзерами* (В. Барка); *А думки – вихором і врозтіч* (А. Любченко);

4) іменники – назви конкретних предметів і геометричних форм: *дзигною, калачиком, ланцюгом, драбиною, мішком, свічкою / свічками, снопами, стеблинкою, стрілою, штопором, ялинкою, циркулем; спіраллю, трикутником, чотирикутником, кругом, колом, зигзагом, смужкою, іксом, хрестом / хрестами* тощо: *Ланцюгом простяглися понад Осколом крейдяні гори, завітчані лісами* (А. Шиян); *Як глянеш кругом – так тобі настрій на цілий день і пропав* (А. Любченко).

3-посеред обставинних прислівників виокремлюються дві групи адвербіативів, похідних від орудного безпріменникового іменників, – це прислівники часу й місця. Ці групи не такі чисельні, як прислівники способу дії, проте вони активно вживані у мовленні. Так, до прислівників часу належать такі лексеми, як *весною, літом, літком, зимою, вечорами, днями, годинами, місяцями, ночами, ранком, смерком, часом / часами,*

тисячоліттями і под.: **Вечорами** ... іноді чути скрики птахів у темному небі (О.Гончар); *Хочу себе потішити, що літом буде нам краще* (М.Коцюбинський). Прислівникам з темпоральним значенням, похідним від орудного відмінка, характерна, на думку І.Вихованця, «нестійка морфологічна рівновага, викликана неповною ізоляцією цієї відмінкової форми від залежних супровідних означальних засобів» [5, 200], пор.: *ранньою весною, темною порою, довгими тижнями, сонячним ранком* і под. Разом з тим у цій групі є і абсолютно морфологізовані й закріплені в граматичній системі української мови відсубстантивні прислівники: *миттю, смерком, смерканням, часом*.

Група прислівників місця менше репрезентована в словниках, ніж група прислівників часу, але у художньому мовленні прислівники-локативи вживаються чи не частіше адвербіативів з темпоральним значенням. Тобто можна стверджувати, що саме на сучасному етапі розвитку української мови йде активне поповнення класу прислівників новотворами на базі орудного безприйменникового з локативною семантикою, наприклад: *вулицею / вулицями, дорогою, алеєю, рікою / ріками, сподом, стежкою, місцями, стороною, низом, шляхом, яром* тощо, пор.: *Антон Никандрович виходив із лазні і дорогою думав...* (В. Барка); *Грицько йшов стороною, Наталка оддалік* (І. Багрянний); *Жовтень грізно проходив десь там, великими шляхами* (А. Любченко). Адвербіативи місця досить часто сполучаються з означальними препозитивними словами, що є підтвердженням їх незначного, тобто синтаксичного рівня адвербіалізації, наприклад: *густими нетрями, широкою алеєю, швидкою рікою, знайомою стежкою*.

На підтвердження активного словотворчого процесу у сфері адвербіалізації орудного безприйменникового іменників можна навести появу і повноправне існування полісемантичних адвербіативів типу *горами* (*їхати* (де?) *горами* і *буряки лежать* (як?) *горами*), *морем* (*плисти* (де?) *морем* і *розливатись* (як?) *морем*), *річкою* (*брести* (де?) *річкою* і *сльози течуть* (як?) *річкою*) та ін.

Аналіз граматичних форм орудного відмінка твірних іменників, які адвербіалізувалися, свідчить про певну їх неоднорідність, непропорційність розподілу за граматичними формами числа і роду. Найактивніше адвербіалізуються форми однини, яких з-поміж прислівникових лексем переважна більшість – 86,21%, а серед відмінкових адвербіативів способу дії скам'янілих форм однини абсолютна більшість – близько 90%. Серед адвербіативів з темпоральним значенням форми однини складають 57,5% , з локативним значенням – 68,5%. Це пояснюється тим, що саме однина найбільш точно і влучно передає спосіб дії, тоді як форми множини більш схильні до передачі темпоральних і локативних значень, які мають певну часову або просторову протяжність,

пор.: *вечорами, днями, роками, часами; манівцями, шляхами, вулицями, місяцями* тощо.

Серед форм однини абсолютну більшість складають адвербіалізовані форми іменників чоловічого роду – 78,9%, на форми жіночого роду припадає 18,9%, на форми середнього роду – всього 4,2%. Така диспропорція у розподілі родових форм пояснюється здебільшого тим, що значна кількість адвербіалізованих іменників є віддієслівними субстантивами, утвореними за моделлю іменників чоловічого роду, пор.: *вивертати – виверт – вивертом, мовчати – мовчок – мовчком, помахувати – помах – помахом* і под. При цьому цілий ряд віддієслівних прислівникових лексем утворено безпосередньо від дієслівних основ за відсутності проміжної ланки – віддієслівного субстантива, наприклад: *пригинатись – пригинцем, повзти – повзком, лежати – лежмом, пропадати – пропадом, трусити – труськом* тощо. Часто такий словотворчий процес супроводиться появою іменникового суфікса *-к-* або його фонетичного варіанта *-ц-*, що може свідчити про існування у давньоукраїнській мові іменника, від якого безпосередньо й утворилися такі прислівники, проте сучасною українською мовою ці віддієслівні субстантиви повністю втрачені, пор.: *вистрибцем, виступцем, нахильцем, наглядком, перевальцем, похапцем, прихватком, тюпцем, хильцем, щипком*. Подібні утворення не засвідчені серед адвербіалізованих іменників жіночого та середнього роду, тому їхня кількість у мові значно менша. Що ж до невеликої групи мотивуючих основ іменників середнього роду, то їх кількість приблизно співвідносна з кількістю іменників середнього роду відносно до загальної маси іменників у мові взагалі.

Отже, з проведеного нами аналізу шляхів і способів адвербіалізації форм орудного безприйменникового іменників можна зробити висновки, що адвербіативи, похідні від орудного відмінка, з'явилися ще в давній українській мові у формі орудного двоїни та старої форми множини. Адвербіативи цього типу активно поповнюють лексичний склад української мови на сучасному етапі її розвитку, що знаходить відображення у нормативних словниках. У процесі творення адвербіативів спостерігаються певні семантичні обмеження і морфолого-словотвірні закономірності й тенденції.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород: Закарпатське обл. вид-во, 1960. – 416 с.
2. Безпалько О.П., Бойчук М.К. та ін. Історична граматики української мови. – 2-е вид., випр. – К.: Рад. шк., 1962. – 510 с.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / За ред. І.Вихованця. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400с.

5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
6. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т. та ін. Історична граматики української мови. – К.: Вища шк., 1980. – 319 с.
7. Ніколашина Т. Порівняльно-уподібнювальні прислівники синтаксичного ступеня адвербіалізації у сучасній українській мові // Наукові записки. – Випуск 31. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2001. – С. 118 – 121.
8. Ярун Г.М. Кореляція форми і змісту у розвитку української прислівникової системи. – К.: Наукова думка, 1993. – 111 с.
9. Великий тлумачний словник української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
10. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мариненко Ірина Олегівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми сучасної морфології української мови.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

ДИФЕРЕНЦІЮЮЧІ НАПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Тетяна НЕСТЕРЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядаються випадки диференціюючих написань великої й малої літер в українській мові та виявляються принципи їх розмежувань.

The article investigates the cases of differentiative ways of writing small and capital letters in Ukrainian language and clears up the principles of their demarcation.

Диференціація – це поділ, розчленування чого-небудь на окремі різномірні елементи. Явище диференціації властиве мові взагалі й, зокрема, українській. У ній існують диференціюючі елементи, які „служать для розрізнення, забезпечують розрізнення” [5, 63]. Такими елементами є диференційні ознаки. Наприклад, ознаки, що використовуються для розрізнення звукових одиниць: дзвінкість-глухість (*дам – там*); твердість-м’якість (*стан – стань*); зімкненість-фрикативність (*грати – грати*).

Є декілька різновидів диференціації. Це, по-перше, розуподібнення сусідніх звуків з метою уникнення омонімів, другим різновидом диференціації одна з властивостей історичного розвитку мов, коли проявляється тенденція діалектів відокремитися і сформуватися в окремі мови. Українській мові притаманна також родова диференціація невідмінюваних іменників, яка „основана насамперед на семантиці їх, що проявляється і в синтаксичному вживанні” [1, 15].

По-четверте, це семантичне і стилістичне розмежування лексики, яке зумовлюють: а) диференціація значень; б) диференціація стилістична. „Відбір, як і сполучення слів, завжди визначається не лише завданнями безпосередньої передачі інформації, але й тими умовами, тією ситуацією, в якій відбувається мовленнєве спілкування” [8, 151].

Це стосується не лише мовленнєвої (лексично-стилістичної) диференціації, а й розрізнення в написанні, тобто, орфографічної. Диференціюючі написання є предметом вивчення орфографії, системи загальноприйнятих правил про способи передачі мови в писемній формі. Зокрема, це стосується деяких правил, що визначаються орфографією: написання слів разом, окремо чи через дефіс, уживання великої букви та ін.

Орфографія будується на певних принципах, основними з яких є фонетичний та морфологічний (його ще називають фонематичним або фонемним, оскільки він забезпечує відповідність між фонемою і буквою). Стосовно диференціюючих написань існують різні думки. Наприклад, „Український правопис побудований на фонетичному, морфологічному та смисловому принципах. Крім цього, в українській мові є так звані диференціюючі або смислові написання, що залежать від смислового значення слова і сполучення слів” [2, 63]. Ось інший погляд: „Власні імена пишуться з великої літери. Неправильно, що ця особливість зовсім не пов’язана з фонемною характеристикою нашого письма: велика буква виділяє слова, котрі становлять особливу підсистему – і особливу саме стосовно використання фонемного принципу. Відзначимо, що й написання разом-окремо не містяться зовні фонемного принципу: вони, добре чи не зовсім, знаходяться у зв’язку з передачею пограничних сигналів, а пограничні сигнали – явище фонематичне” [3, 208].

Найдоцільнішим здається вважати, що, крім фонетичного, фонематичного (морфологічного) та історичного принципів, певне значення в сучасній українській орфографії має також смисловий, або семантично-диференціюючий принцип письма. Написання слів за цим принципом становить самостійний різновид написань, які залежать від смислового значення слова і сполучень слів і тісно пов’язаний із фонематичним принципом правопису.

До диференціюючих написань належить, по-перше, вживання великої і малої букви. Пор.: *Орел* (місто) – *орел* (птаха), *Кавун* (прізвище) – *кавун* (рослина), *Бостон* (місто) – *бостон* (шерстяна тканина)); по-друге, написання слів разом, окремо і через дефіс. Пор.: *насилу* (присл.) – *на силу* (ім. з прийм.), *по-нашому* (присл.) – *по нашому* (займ. з прийм.).

Отже, „диференціюючі написання – різні написання, що служать для розрізнення на письмі омофонів” [4, 71]. Відповідно, об’єктом нашого розгляду є омофони, різні слова, що співпадають за звучанням, але пишуться неоднаково. Актуальність розгляду даного питання полягає в тому, що диференціюючі написання в українській мові недостатньо вивчені й не систематизовані. І саме це часто спричиняє порушення орфографічних і лексичних норм літературної мови. Визначивши всі випадки розрізнюючих написань, можна було б створити відповідний словник. Адже існує такий різновид диференціального словника, як-от:

Словник близькоспоріднених мов, що включає слова, які не є спільними для цих мов.

Отож, ми ставимо собі за мету дослідити випадки диференціюючих написань великої й малої букви та виявити принципи їх розмежування.

В Українському правописі редакції 1993р. містяться правила вживання великої літери за різними диференційними ознаками. Вживання великої й малої літери – це передусім графічний прийом. „Графічний поділ тексту на речення здійснюється за допомогою використання великої літери на основі синтаксичного принципу орфографії” [7, 5]. Так, з великої літери пишеться перше слово речення, напр., *День був сонячний*. У той же час з малої літери пишуться слова, що стоять у середині або в кінці речення, пор.: *Був сонячний день*.

Великою літерою позначається слово, що стоїть після звертання, відділеного знаком оклику; але якщо це ж саме слово займає позицію після звертання, відділеного комою, то воно позначається малою літерою. Пор.: *Рідний Києве! Милуюся твоєю красою*. -- *Рідний Києве, милуюся твоєю красою*. Аналогічна диференціація в написанні прослідковується у слові, що стоїть після вигука, відділеного знаком оклику: *О! Горе тому буде, хто з мечем на нас піде*. Написання слова, що знаходиться після вигука, відділеного комою, відрізняється: *О, горе тому, хто з мечем на нас піде*.

З великої літери пишеться перше слово кожного поетичного рядка, незалежно від наявності та якості розділового знака в кінці попереднього рядка. Але у випадку вживання цього ж речення не в поетичному контексті якість літери залежить від розділового знака. Порівняймо:

<i>Кожен має своє пекло – Воно раєм зветься (І. Драч).</i>	<i>Кожен має своє пекло – <u>воно</u> раєм зветься.</i>
--	---

Диференціюючі написання спостерігаються при прямій мові. Розрізень у написанні зазнають слова автора. Якщо вони стоять на початку речення, то пишуться з великої літери. Але незалежно від розділового знака після власне прямої мови слова автора пишуться з малої букви. Пор.: *Усі гукнули: „Так тому й бути!”* – *„Так тому й бути!” – усі гукнули*. Диференціюючі написання першого слова прямої мови спостерігаються при заміні прямої мови непрямою. Пор.: *„Тепер вона вже бабуся”*, -- *зауважив старшина (О.Гончар)*. -- *Старшина зауважив, що тепер вона вже бабуся*.

Розрізнення написань відзначаємо також в рубриках, де з великої літери пишеться перше слово тексту, якщо кожна рубрика закінчується крапкою. Наприклад, порівняємо рубрикацію в аналогічних оголошеннях:

Сьогодні о 18.00 відбудуться загальні збори колективу з порядком денним:

1. Про завдання на наступний календарний рік.
2. Звіт правління.

Перше слово рубрик пишеться з великої літери, бо вони відокремлені одна від одної крапкою. Якщо ж засобом відокремлення є крапка з комою, то рубрики починаються з малої букви:

- 1) *про завдання колективу на наступний календарний рік;*
- 2) *звіт правління.*

Слід зауважити й про особливості вживання великої й малої літер у цитуванні. Якщо цитата пишеться після слів автора, як пряма мова, то зв'язується зі словами автора без сполучника і перше слово цитати пишеться з великої букви. Напр., *Незабутній Максим Рильський згадував: „Усе моє свідоме життя зв'язано з поезією”*. Для порівняння приведемо іншу інтерпретацію цієї ж цитати: *Незабутній Максим Рильський згадував, що усе його свідоме життя зв'язано з поезією.*

Отже, вживання великої і малої літери у вищезгаданих випадках зумовлене синтаксичною структурою речення, його інтонуванням, іноді суб'єктивним вибором мовця з-поміж декількох нормативних варіантів одного і свідчить про високий рівень граматичної організації української мови. Написання великої чи малої літери тут має зовсім інший зміст, ніж диференціація в написанні власних і загальних імен, омонімічних за своєю природою. Написання останніх керується морфологічним або, як його ще називають, фонематичним (фонемним) принципом. Морфологічний принцип полягає в тому, що велика й мала літери відображають віднесеність слова до тієї чи іншої категорії – власних або загальних назв та їх взаємоперехід” [7, 6].

Морфологічним принципом диференціюються написання:

1. Прізвищ та імен людей, що є власними назвами і пишуться з великої літери. У той же час імена та прізвища, які стали загальними назвами імен та предметів, пишуться з малої літери. Пор.: *Донжуан – донжуан, Рентген – рентген* (промінь), *Максим – максим* (кулемет).

2. Індивідуальні назви міфологічних істот і божеств пишуться з великої літери, але, якщо вони перетворилися в загальні назви або вживаються в переносному значенні, то пишуться з малої літери. Пор.: *Аполлон – аполлон* (метелик), *Молох – молох* (війни).

3. Назви дійових осіб у байках, казках і драматичних творах пишуться з великої літери, як власні імена, хоч у звичайній мові вони вживаються як загальні імена. Пор.: *Засць – засць, Перелесник – перелесник, Хліб – хліб*. Це ж стосується і назв персонажів із казок, творів для дітей і т.ін., якщо вони використовуються як загальні. Пор.: *Баба Яга – баба яга, Дід Мороз – дід мороз*.

4. Клички свійських тварин, а також приручених чи дресированих звірів і птахів пишуться з великої літери. Якщо в основу їх назв покладено загальні імена чи родові назви, то спостерігається диференціація в написанні. Пор.: *Сніжинка -- сніжинка, Стріла (кобила) – стріла*.

5. Астрономічні назви (незалежно від кількості їх складників) пишуться з великої літери. Так само пишуться народні назви сузір'їв і галактик. Загальні або родові назви, звучання яких збігається із вищевказаними, пишуться з малої літери. Пор.: *Козеріг* – *козеріг*, *Квочка* – *квочка*.

6. Велику групу слів з диференціюючим написанням становлять географічні й топографічні назви, утворені семантичним шляхом від одноструктурних апелятивів шляхом топонімічної метонімізації. Вони співпадають зі своїми етимонами і мають спільну з ними внутрішню форму. Тільки серед назв населених пунктів з суфіксом **-иц(я)**, наприклад, 13,4% від загальної кількості утворились семантичним шляхом. Пор.: *Паляниця* (назва села в Івано-Франківській області області) – *паляниця* (хлібина, переважно з пшеничного борошна, певним чином змішаного). Топонім *Криниця* має внутрішню форму однойменного апелятива, що позначає яму з водою.

7. Назви вулиць (бульварів, провулків, проспектів), шляхів (залізничних, морських) і т. ін. пишуться з великої літери. Якщо ці самі слова є означеннями або загальними назвами, то спостерігається диференціація в написанні. Пор.: *Кишинівська траса* – *кишинівська траса* (траса, яка веде до Кишинева).

Родові позначення вищеперерахованих назв пишуться з малої літери. Але „є певна непослідовність в тих власних назвах, у яких важко визначити, до власної чи загальної назви їх віднести” [7, 6]. Так, диференціація прослідковується у назвах *Ромоданівський шлях* і *Добрий Шлях*. Такий різнобій у написаннях існує у назвах вулиць, проспектів, парків, де є родові за походженням поняття, що втратили свою семантику.

Різне написання спостерігається у назвах порід тварин, птахів, страв, напоїв, тканин і т.ін., які пишуться з малої літери, а твірні слова – з великої: *Йоркшир* – *йоркшир* (порода свиней), *Свалява* – *свалява* (мінеральна вода).

8. З великої літери пишуться складові частини географічних назв, що позначають титули, посади, фах і т.ін.: *набережна Лейтенанта Шмідта*, *мис Капітана Джерельда*, тоді як в загальному вжитку такого типу родові поняття пишуться з малої літери: *лейтенант Шмідт*, *капітан Джерельд*.

9. Написання прикметників, які входять до складених особових назв людей як прізвиська і ті ж прикметники, що вживаються як означення, диференціюються. Пор.: *Карл Сміливий* і *Володя* (який?) *сміливий*.

10. Назви держав та автономних територіальних одиниць пишуться з великої літери. Причому, коли назва держави чи автономної республіки складається з кількох слів, то всі слова пишуться з великої літери, хоча в іншому контексті ці слова можуть бути загальними назвами. Пор.: *Республіка Індія* – *наша республіка*.

11. У назвах груп, союзів держав і найвищих міжнародних організацій усі слова, крім родових позначень, пишуться з великої літери, причому

назви підрозділів, установ, частин, відділів місцевого значення пишуться з малої літери. Пор.: *Всесвітня Рада Миру – рада університету.*

12. Диференціюватись можуть всі слова, крім початкового, у назвах і організацій України та інших держав. Пор.: *Конституційний Суд України – Верховний суд США.*

13. У назвах міністерств і їхніх головних управлінь, а також інших установ та організацій, що складаються з кількох слів, з великої літери пишеться тільки перше слово, але це ж слово може вживатись як загальна назва, і тоді спостерігається диференціація в написанні. Пор.: *Палата мір – лікарняна палата.*

14. Початкове слово складених назв заводів, фабрик і т.ін. може з іншим значенням переходити до розряду загальних назв. Пор.: *Київський завод „Арсенал” – київський завод, Донецька шахта „Вітка-Глибока” – донецька шахта.*

15. Така ж диференціація може відбуватися при співставленні першого слова власних назв академій, університетів, інститутів, кінотеатрів, музеїв і т.ін., які є родовими позначеннями, але все ж пишуться з великої літери і родових понять в прямому значенні не передають. Пор.: *Кінотеатр ім.О.Довженка – кінотеатр нашого міста*

16. Якщо перше слово назви вокзалів, станцій, портів співзвучне з апелятивною назвою, використовується диференціація в написанні. Пор.: *Київський вокзал (у Москві) – київський вокзал (у Києві).*

Вживання великої чи малої літери залежить від стилю документів, які оформляються на державному чи міждержавному рівні. Наведемо приклади таких випадків.

1. У спеціальному стилістичному вживанні з великої літери пишуться іноді загальні назви. Автор таким чином надає символічного або патетичного значення. Пор.: *Батьківщина – батьківщина, Мати – мати, Людина – людина.*

2. Цим принципом зумовлюється вживання великої літери у назвах свят і історичних подій: *Новий Рік – новий рік.*

3. Диференціація за семантико-стилістичним принципом фіксується також у написанні назв сторін світу з малої літери, а назв країв чи народів, які розуміються під цими назвами – з великої. Пор.: *На сході піднімалась вранішня зоря. – На Близькому Сході знову розгорається полум'я війни.*

4. Назви сортів рослин у загальному вжитку пишуться з малої літери: угорка, антонівка та ін. Напр., В саду у дідуся дозрівала угорка. На противагу їм – назви сортів рослин у спеціальній літературі пишуться з великої літери Напр., *Сорт сливи, плоди якої мають видовжену форму з продовжуватою кісточкою, яка легко виймається з соковитого м'якуша, називається Угорка [5, 2, 379].*

5. Деяка семантична умовність властива назвам вищих державних, партійних установ, титулів, звань, що може залежати від контексту їх

уживання. Диференціююче написання в даному випадку зумовлене ще й стилістичними причинами. Напр., *посол Ірану (США, Малайзії)* пишуть з малої літери, коли він перебуває на батьківщині, але з великої літери – коли він приїжджає в Україну: *Посол Ірану*.

6. Згідно з вимогами дипломатичного протоколу, назви найвищих державних посад інших країн пишуться з великої літери, хоча в інших стильових написаннях допускається мала літера. Пор.: *Президент Сполучених Штатів Америки – президент США*.

7. Стилем зумовлюється диференціююче написання назв посад міністрів, президентів тощо в офіційних документах або для підкреслення урочистості. Пор.: *Президент Академії Наук України – президент АН України*.

8. Родові назви, що пишуться звичайно з малої літери, в умовних власних назвах (в актах та інших офіційних документах пишуться з великої букви. Пор.: *Автор і Видавництво – автор і видавництво*.

Отож, використання великої літери може зумовлюватись морфологічними та стилістичними показниками. Але будь-яке з диференціюючих написань викликане передусім умовами контексту. На нашу думку, написання великої й малої літери диференціюється морфологічним і семантичним критерієм одночасно, тобто, **морфолого-семантичним**. Семантика слова обов'язково враховується також і при **стилістичному** диференціюванні написання великої літери, тому цей принцип варто назвати **семантико-стилістичним**.

Критерії рознень написань за семантикою можуть бути такі:

1) врахування семантики слова, яка встановлюється із вузького контексту (словесного оточення). Напр., у реченні -- *Глянув на зорі, а Віз уже докочується геть-геть* (Квітка) – легко встановлюється назва сузір'я, тому пишемо це слово з великої літери;

2) врахування семантики слова, яка визначається з більш широкого контексту. Без цієї умови при сприйманні на слух важко визначити, про що йдеться в таких реченнях: *Тільки Надія (надія) вберегла його від загибелі* (сподівання чи особа?). *Автобус виїхав на Київську (київську) вулицю* (на одну з вулиць Києва чи вулицю якогось міста, названу в честь столиці нашої країни?). Отож, потрібен ширший контекст. Пор.: 1) *Тільки Надія вберегла його від загибелі. З нею хлопець був знайомий ще зі школи.*; 2) *Тільки надія вберегла його від загибелі, бо ж сподіватись на краще завжди треба.* Пор.: 1) *Ми під'їжджаємо до столиці України: ось уже автобус виїхав на київську вулицю.*; 2) *Автобус виїхав на вулицю Київську нашого міста.* Додатковим засобом диференціації в останньому реченні має стати порядок слів.

3) врахування семантики слова, виходячи з життєвої ситуації. Наприклад, змалюємо таку ситуацію. *Іде урок. Учитель говорить: „Відповідати піде Білий”.* У такій ситуації може йти мова тільки про

прізвище учня, яке пишемо з великої літери. Ось інша ситуація: – *Відповідати піде Андрій.* – „Який, білий чи чорнявий?” Йдеться, отже, про те, що у класі вчиться два Андрії з різним кольором волосся.

4) врахування семантики слова, яка підказується родовою назвою. Так, у реченні – *В озері Ясному водиться багато риби* – слово *Ясному* пишеться з великої літери бо це назва водного об'єкта. Про те що слово *Ясне* є власною назвою свідчить і порядок розташування цієї номінації: вона стоїть після родової назви. Для порівняння запропонуємо таку конструкцію: *В ясному озері водиться багато риби.* Або: *У верхній ставок* (який розташований вище іншого) *запустили мальків різних видів* – *У ставок Верхній* (назва ставка) *запустили мальків різних видів.* Проте, написання слова *верхній* з великої чи з малої літери і за таких обставин може бути не з'ясоване, оскільки в мові багато регіональних (локальних) назв, відомих лише жителям певної місцевості. У таких випадках тому, хто читає текст для запису слід повідомити тих, які пишуть, що йдеться про назву ставка.

Як бачимо, диференціація в написанні великої й малої літери виявляється, по-перше, в реченні як значимий елемент при його графічному поділі, і цей тип розрізнення зумовлений синтаксичними причинами.

По-друге, вказана диференціація виявляється у написанні власних і загальних назв і базується на морфологічному і смислового (семантико-морфологічному) принципах правопису.

По-третє, розрізнення написання великої і малої букв у словах з тотожним значенням буває зумовлене стилем письма і, відповідно, ґрунтоване на смислового принципі орфографії з врахуванням стилістичного критерію.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Дзюбишина Н.Я. Родова диференціація в українській мові // Українське мовознавство. – 1985. – №13. – С. 15–17.
2. Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. – К.: Вища школа, 1987. – 350с.
3. Современный русский язык / Под ред. В.А.Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1989. – 800с.
4. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1972. – 195с.
5. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 435с.
6. Український правопис. – 4-те вид. – К.: Наукова думка, 1993. – 240с.
7. Шевченко Л.Ю., Різун В.В., Лисенко Ю.В. Сучасна українська мова. Довідник. – К.: Либідь, 1993. – 330с.
8. Шмелев Д.Н. Современный русский язык: Лексика. – М.: Просвещение, 1977. – 355с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Нестеренко Тетяна Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: словотвір, морфонологія, актуальні питання граматики української мови.

Стаття надійшла до редакції 19.01.2005 р.

КОМУНІКАТИВНИЙ ПАСПОРТ НОМО LOQUENS

Валентина ПАРАЦУК (Кіровоград)

Стаття присвячена проблемі моделювання структури homo loquens/комуніканта як учасника комунікативного процесу. Узагальнені чинні підходи до розуміння homo loquens та виділена парадигма його ролей/позицій/особистостей. Визначений зміст комунікативної, соціометричної, психологічної, мовної, мовленнєвої та національно-культурної складових, які створюють комунікативний паспорт homo loquens.

The paper views the problem of modeling of homo loquens/communicant as part of communication process. Current approaches to the interpretation of homo loquens in linguistics are systematized, and a paradigm of communicant's roles/positions/identities is defined. The content of the communicative, sociometric, psychological, language, speech and national-cultural components which constitute the communicative passport of homo loquens is explored.

Сучасна антропоцентрична парадигма ставить у центр дослідницької уваги основний суб'єкт комунікації – homo loquens (людину, котра говорить). Комунікація охоплює намір кожного комуніканта виразити *Себе*, власне *Я* (Ego), визнання *Іншими* цього наміру, організацію дій (індивідуальних актів) та взаємодію (соціальну інтеракцію) у відповідності з цими взаємоспрямованими інтенціями [9, 62]. Інтелект людини, як і її саму, неможливо уявити поза мовою та здатністю породжувати й сприймати мовлення.

Інтерес до людини як мовної особистості втілюється в численних підходах до її вивчення та інтерпретації в сучасному мовознавстві [4; 5; 6; 8; 11; 12; 16; 21; 22]. Сам термін “мовна особистість” був уведений у науковий обіг російським мовознавцем Ю.М. Карауловим, однак перше звернення до цього поняття пов'язують з іменем німецького вченого Й. Вейсбергера. Український термін “особистість” має латинський відповідник *persona*, що означає “маска актора”. Як член певної національно-лінгвокультурної спільноти індивід засвоює та “привласнює” суспільну свідомість цієї спільноти, тобто систему значень у широкому смислі на шляху становлення його як особистості [15, 45], при цьому мова виступає одним з найпотужніших засобів соціалізації. У російському мовознавстві шляхи вивчення мовної особистості розроблялись В.В. Виноградовим (особистість автора та особистість персонажа), О.О. Леонтєвим (людина, котра говорить), Г.І. Богіним (людина як носій мови), Ю.М. Карауловим, котрий запропонував рівневу модель мовної особистості з опорою на художній текст [12]. На часі поняття мовна особистість належить до “модних” у мовознавстві й вивчається як система “особистісних”

феноменів (В.В. Красних), мовна та мовленнєва особистість (Ю.Е. Прохоров), етносемантична особистість (С.Г. Воркачов), елітарна мовна особистість (О.Б. Сиротініна), мовна особистість західних та східних культур (Т.І. Снітко), словникова мовна особистість (В.І. Карасик), емоційна мовна особистість (В.І. Шаховський). Досліджуються менталітетні та дискурсивні властивості мовної особистості (К.Ф. Сєдов), типи мовних особистостей, зокрема спроба визначення дискурс-портретів комунікантів на основі комунікативно-функціональної моделі дискурсу (П.В. Зернецький), виділення й опис авторитарної мовної особистості (О.О. Пушкін, П.Г. Крючкова), акцентуєваних мовних особистостей (Я.О. Бондаренко) тощо. Однак, незважаючи на досить широке розповсюдження цього поняття у працях дослідників, дотепер відсутнє узагальнення й осмислення різних його розумінь, а комплекс характеристик мовця як учасника комунікативного процесу не знайшов вичерпного опису.

Мета цієї статті – узагальнити чинні підходи до розуміння *homo loquens* та виділити парадигму ролей/позицій/особистостей комуніканта як учасника комунікативного процесу, іншими словами, укласти його (комуніканта) комунікативний паспорт. Комунікативним паспортом мовця, услід за Ф.С. Бацевичем, вважаємо комплексну інформацію, яку комунікант підсвідомо повідомляє про себе різними комунікативними засобами – мовного коду, статусу, ролі, позиції, паралінгвістичними ознаками – у процесі мовленнєвої взаємодії (вибору й використання принципів, максим, конвенцій, стратегій і тактик спілкування) іншим учасникам комунікативного акту та спостерігачам [2, 272].

Homo loquens вступає в комунікацію не як глобальна особистість, у якій злиті всі її складники, а як особистість “параметризована”, котра виявляє в акті мовлення, одну із своїх соціальних функцій або психологічних аспектів, у зв’язку з якими й повинно інтерпретуватися її висловлювання [1, 357]. Відтак, доцільно розглядати комуніканта як парадигму особистостей/ролей/позицій та рівнів, яким властиві різні комунікативно-мовні підсистеми й відповідні комунікативні та метакомунікативні оргресурси, що вступають у взаємодію з такими ж підсистемами партнера-комуніканта залежно від соціальних функцій/умов спілкування. Визначимо основні складові цієї парадигми.

Філософське розуміння поняття особистості охоплює: 1) людський індивід як суб’єкт відносин і свідомої діяльності та 2) стійку систему соціально значущих рис, котрі властиві індивіду як члену певної спільноти/суспільства [14, 314]. Особистість слід розглядати як “надскладний феномен з багаторівневою організацією...” [8, 175], у структурі якої можливо вичленити *Я тілесне* (фізичне, фізіологічне), *Я соціальне*, *Я інтелектуальне*, *Я психологічне* та *Я мовленнєво-мисленнєве* [23, 106]. При цьому “...пов’язаність лінгвістичного типу особистості з

психологічними та антропологічними характеристиками індивіда дозволяє стверджувати, що за сукупністю цих параметрів можна розрізнити людей майже так само чітко, як і за відбитками пальців”[8, 175].

У сучасній мовознавчій науковій парадигмі особистість постає головним чином у таких іпостасях: 1) мовна особистість; 2) людина, яка говорить (*homo loquens*); 3) комунікативна особистість; 4) мовленнєва особистість. Ми підтримуємо точку зору В.В. Красних, згідно з якою *homo loquens* виступає як родове поняття до інших трьох понять [15, 51], тобто людина у кожен момент своєї комунікативної діяльності постає одночасно як 1) мовна особистість 2) мовленнєва особистість і 3) комунікативна особистість. Однак, *homo loquens* майже ніколи не говорить без мети і, як правило, спрямовує своє повідомлення іншому, тобто є учасником комунікативного процесу. На нашу думку, поняття “*homo loquens*” та “комунікант/комунікативна особистість” можна вважати синонімами. Структура *homo loquens*/комуніканта як учасника комунікативного процесу охоплює наступні складові:

1) **комунікативну**; 2) **соціометричну**; 3) **психологічну**; 4) **мовну**; 5) **мовленнєву**. Окрім цього, кожна лінгвокультура має власний ідіоетнічний комунікативний ідеал, вплив якого у найбільшій мірі експлікується при міжмовному/міжкультурному спілкуванні. Отже, можливо також виділити 6) **національно-культурну** складову поняття “комунікант”. Надамо характеристику кожному з виділених компонентів.

Комунікативна складова – найголовніший компонент особистості взагалі, адже комунікація займає 80% усього існування людини (аудіювання – 45%, говоріння – 30%, читання – 16%, письмо – 9%) [13]. Цей компонент охоплює 1) *комунікативну роль*; 2) *комунікативний статус*; 3) *комунікативну позицію*; 4) *комунікативний тип*. У найзагальнішому вигляді комунікативна роль може визначатися як функція в тій сфері діяльності людини, де центральне місце займає мовленнєва діяльність [20, 41] Вважаємо за необхідне уточнити, що *комунікативна роль*, перш за все, характеризує функцію комуніканта по відношенню до продукції або рецепції мовленнєвого продукту, тобто комунікант у певний момент комунікативного процесу може або створювати й передавати вербальне повідомлення – *мовець/адресант/A1*, або сприймати та інтерпретувати його – *слухач/адресат/A2*. Саме з комунікативною роллю пов’язані два основні види діяльності мовця – кодування адресантом/A1 та декодування адресатом/A2 вербального повідомлення. Зміна комунікативних ролей визначається механізмом обміну репліковими кроками (*turn-taking*), основні закономірності якого розроблені на матеріалі англо-американської лінгвокультури представниками школи конversaційного аналізу (*conversation analysis*) [25].

Поняття *комунікативного статусу/КС* вже було предметом дослідження [20] і визначається як комунікативні права й обов’язки

учасників мовленнєвої взаємодії в процесі її реалізації [Там само, 41]. За О.Г. Почепцовим, *комунікативний статус* – це обсяг повноважень, котрими володіє комунікант відносно 1) ініціації, регулювання й припинення вербального контакту; 2) вибору та моніторингу тематики спілкування; 3) вибору та реалізації мовленнєвих дій або “актомовленнєвого репертуару” (термін О.Г. Почепцова). КС комуніканта визначається сукупністю чинників, найважливіші з яких охоплюють: а) *комунікативну роль*; б) *тип мовленнєвих актів/МА*, здійснюваних комунікантом, наприклад, директиви, квеситиви, перформативи, вжиті А1, спонукають А2 до дії та задають тематичні параметри спілкування; в) *соціальний статус* комуніканта (комплекс постійних соціальних і соціально-демографічних ознак, котрі характеризують індивіда), вплив якого на комунікацію полягає в тому, що, наприклад, у лінгвокультурах з ієрархічною/вертикальною структурою побудови владних відношень (“високою дистанцією влади”) усім носіям владних повноважень – начальникам, батькам, мовцям старшого віку тощо, традиційно висловлюється підкреслена повага та демонструється слухняність і виключається відкрита критика та протидія, що автоматично робить їхній КС вищим; 4) *психологічний статус* комуніканта, який базується на виділених Е. Берном певних Я-станах індивіда: Батька, Дорослого, Дитини [3]. Комунікант, котрий грає психологічну роль Дитини, виявляє нижчий КС на відміну від вищого КС Батька; 5) *соціальні конвенції мовленнєвої взаємодії*, наприклад, згідно з правилами, такі комуніканти, як лектор, голова зборів, начальник, що проводить ділову нараду, мають вищий КС, їх зазвичай не перебивають, не вимагають змінити тему спілкування тощо. Усі зазначені чинники можуть виступати як сигналізаторами, так і форматорами комунікативного статусу, який конструюється та реконструюється в мовленнєвій діяльності комунікантів.

Якщо адресант/А1 і адресат/А2 мають однакові повноваження відносно усього комплексу дій у процесі мовленнєвої взаємодії, їхній КС – симетричний; у випадку більшого обсягу повноважень одного з комунікантів, його статус – вищий, статус партнера – нижчий, а загальна ознака КС кожного з мовців – асиметричний. Однак, як слушно зауважує В.В. Богданов, незалежно від комунікативної симетрії чи асиметрії відносини між А1 та А2 нерівні, адже мовець/адресант завжди знаходиться у більш вигідній позиції, маючи комунікативний пріоритет порівняно зі слухачем/адресатом, який тільки сприймає та декодує інформацію, а мовець – це початок комунікації, він задає стратегії спілкування, специфіка котрого знаходить своє вираження в системі установок або орієнтацій А1 [4, 8]. Урахування цієї точки зору спонукає нас зробити наступне уточнення: у ситуації особистісно-орієнтованого спілкування, де комунікативні права та обов’язки комунікантів відносно рівні, мовець і слухач періодично підвищують або понижують свій КС у

ході обміну репліковими кроками. При спілкуванні у межах інституційних дискурсів (ділового, освітнього, юридичного, медичного, політичного, медіа-дискурсу тощо), де комуніканти грають роль *агентів* (представників певного соціального інституту) та *клієнтів* (індивідів, котрі користуються послугами цього інституту), комунікативний статус визначається імпліцитними *рольовими приписами* – хто, коли говорить, та *тематичним й актомовленневим репертуаром* – про що та як говорить.

За визначенням О.Г. Почепцова [20, 43], комуніканти з вищим КС демонструє більш широкий актомовленневий репертуар, має менш обтяжливі комунікативні обов'язки та більшою мірою керує мовленневими діями партнера. Під його контролем перебувають тематичний, прагматичний та структурний параметри мовленневої взаємодії на всіх етапах її розгортання у межах комунікативного акту. При цьому чітко визначаються аспекти мовленневої діяльності комуніканта з нижчим КС [Там само, 43], котрі можуть підлягати регуляції з боку комуніканта з вищим КС, і які можливо систематизувати наступним чином: 1) реалізація мовленневих дій/МД, особливо їхніх прагматичних параметрів (дозвіл/заборона вживати певні мовленнєві акти, переривання МД партнера, пряма вказівка партнеру, який мовленнєвий акт здійснювати тощо), наприклад, *Негайно вибачтесь, Відповідайте на питання, Не треба компліментів* тощо; 2) тематичні параметри мовленневих дій, наприклад, *Поговоримо про..., Не відволікайтесь від теми, На городі бузина, а в Києві дядько* тощо; 3) окремі параметри мовного коду (складність/простота лексики, ампліфікація/компресія мовного вираження думки тощо); 4) паралінгвістичні параметри. У цілому комунікативний статус – це важлива складова комунікативного паспорту людини, що говорить.

Комунікативна позиція визначає відношення мовця до мовленнєвого продукту, який транслюється під час вербальної взаємодії. Е. Гоффман запропонував три різновиди комунікативних позицій [24]: 1) по-перше, це – *аніматор*, тобто той, хто озвучує створений кимось іншим текст повідомлення, наприклад, диктор телебачення, котрий виголошує тексти, створені журналістами та редакторами; 2) по-друге, це – *автор*, тобто мовець, котрий обирає, що саме сказати та якими словами це зробити, наприклад, журналіст, що написав текст, який потім прочитав диктор телебачення як аніматор, або мовець у ситуації міжособистісного побутового спілкування; 3) по-третє, це – *принципал* ("винний"), тобто мовець, чиї позиції викладені, чиї уявлення розкриті у виголошуваному тексті, той, хто відповідає за слова, котрі промовляються. У цьому випадку мовець говорить "ми", а не "я". Разом ці три позиції створюють комуніканта. Е.Гоффман вважає, що один і той же мовець може переключатися з однієї позиції на іншу залежно від контексту. В одному випадку вони можуть об'єднуватися в одній особі, в іншому – це буде лише аніматор, як, наприклад, прес-секретар, котрий виголосив заяву уряду або

міністерства закордонних справ. Американське політичне життя має офіційну роль "спічрайтера", тобто автора текстів, що виголошуються державними діячами.

Г.Г. Почепцов додає до цієї класифікації ще дві функціональні позиції, з яких може виступати мовець – *контактера* та *символізатора* [19]. У випадку фатичного спілкування, яке має на меті лише підтримання соціального контакту, а не передачу інформації (розмови про погоду, за святковим столом, різні етикетні бесіди) перед нами – аніматор, а автор і принципал хоча реально відсутні, але символічно вони є. Г.Г. Почепцов називає цю функцію *контактером*. Тут промовець, крім того, що він аніматор, є автором і не є автором, бо це ритуальне спілкування. У подібній ситуації головне не мовчати, а підтримувати розмову. Мовець, котрий не володіє етикетним різновидом спілкування, – досить важкий співрозмовник, бо вважає комунікацію реальною, а не етикетною. Він може червоніти, "соромитися" розмовляти або на запитання "Як справи?" розповісти довгу історію про справжній стан речей. А це вже перехід від фатичної, етикетної розмови до іншого різновиду спілкування, котрий повинен бути санкціонований співрозмовником. У випадку іронії, лестощів та брехні, коли мовець говорить не те, що насправді думає, він є автором, аніматором, але не принципалом, бо думки, що озвучуються, неправдиві. За Г.Г. Почепцовим, ця функціональна позиція умовно називається *символізатором*. Урахування вищевказаних комунікативних/функціональних позицій важливе для розуміння та інтерпретації мовленнєвої діяльності учасників комунікативного процесу.

Комунікативний тип мовця, а саме сукупність ознак, котрі характеризують стиль/манеру його користування мовним кодом, також відносимо до комунікативної складової паспорта комуніканта. Типологія комунікантів за такими параметрами на часі ще не знайшла кінцевої розробки в теорії мовної комунікації та комунікативній лінгвістиці. Одна з класифікацій, яка наведена у праці В.Б. Кашкіна [13], поділяє комунікантів на *домінантних, мобільних, ригідних* тощо. До виділених типів додається наступна характеристика: 1) *домінантний комунікант* – намагання заволодіти комунікативною ініціативою, тяжіння до використання регулятивних мовленнєвих актів, динамічне використання паралінгвістичних засобів (голосне, різке мовлення); для успішної взаємодії з такими комунікантами ефективна стратегія "мовленнєвого виснаження", тобто взяття реплікового кроку після паузи, швидке формулювання питань, прохань, позицій тощо; 2) *мобільний комунікант* – легке започаткування контакту, перехід з теми на тему, швидке "освоєння" незнайомої комунікативної ситуації, значний обсяг мовленнєвого продукту тощо; 3) *ригідний комунікант* – труднощі на стадії встановлення контакту в спілкуванні, на котрій потребує використання тактики комунікативного "розігріву" (фатичне спілкування, розмови про погоду тощо), на решті

стадій вербального контакту демонструються логіка та чіткість. Ці ознаки фактично визначають комунікативну компетентність індивіда: його практичне володіння вербальними та невербальними засобами для здійснення комунікативних функцій, уміння варіювати комунікативні засоби в процесі комунікації у зв'язку зі змінами ситуацій та умов спілкування. Але критерії, за якими відбувається ідентифікація вказаних типів, нечіткі й потребують подальшого дослідження.

Соціометрична складова комунікативного паспорта *homo loquens* пов'язана із соціальним статусом мовця, під яким розуміють становище індивіда в соціальній системі, котре включає його права й обов'язки та пов'язані з ними очікування поведінки [10, 1]. Найбільш сучасне та детальне лінгвістичне вивчення соціального статусу людини представлено в монографії В.І. Карасика “Язык социального статуса“ [10], яка побудована на матеріалі англomовних культур. Традиційно у соціолінгвістиці протиставляються два типи соціально зумовленої варіативності мови – *стратифікаційної* та *ситуативної* [10, 21], де перша – опосередковано відбиває соціальні ознаки комунікантів, а друга – умови ситуації спілкування. Одиницями стратифікаційного та ситуативного вимірів мови вважають *ролі* – статусні, позиційні та ситуаційні, які побудовані на соціально зумовлених відносинах між комунікантами. *Статусна роль* – це стандарти поведінки, що визначаються антропологічними характеристиками, котрі комунікант отримує від народження: стать, етнічна/національна приналежність, вік; *позиційна роль* охоплює стандарти поведінки, котрі комунікант отримує в результаті соціалізації та участі в професійній діяльності: начальник, вчитель, лікар, пенсіонер тощо; *ситуаційна роль* – це фіксовані стандарти поведінки у певних комунікативних ситуаціях: перехожий, щасливчик, покупець, пацієнт, переможець змагань тощо. Соціометрична складова комунікативного паспорта охоплює характеристики комунікативно-мовної діяльності комуніканта, які корелюють з його статусною, позиційною та ситуативною ролями у певній точці вербального контакту.

Психологічна складова. Кожен комунікант володіє сукупністю психологічних характеристик (мотивами, уявленнями, пізнавальним стилем, темпераментом тощо), котрі знаходять своє (ре)конструювання в комунікативній діяльності. Вивчення психологічних типів людей відноситься до більш традиційних наукових розвідок, аніж дослідження їхніх лінгвістичних типів, і охоплює велику кількість теорій. На нашу думку, найбільш релевантні для психологічної складової комунікативного паспорта *homo loquens* – 1) *стани Я/Его-стани мовця* згідно з теорією трансактної моделі спілкування американського психолога Еріка Берна [3] та 2) *моделі міжособистісної взаємодії*, котрі використовують комуніканти. За Берном, у процесі комунікативної діяльності мовці схильні обирати найбільш зручні для них Его-стани, які відповідають

умовним особистостям Батька/Матері, Дорослого, Дитини, і котрі (ре)конструюються в мовленнєвій діяльності, наприклад: **Батько** (критичний керівник): *Коли Ви нарешті почнете працювати?*, (викладач студенту): *Не хвилюйтеся, зараз Ви все згадаєте*; **Дорослий** (партнер у бізнесових перемовинах): *Вас влаштовує такий графік? Я готовий надати Вам інформацію в кінці тижня*; **Дитина**: (підлеглий керівнику): *Я повністю з Вами згодний. Як це краще зробити?*, (колега колезі): *Ну ти і геній, старий!*

Усі схеми поведження мовців зі своїми партнерами-комунікантами можна описати двома ціннісними орієнтаціями: 1) ставлення до партнера-комуніканта як до цінності; 2) ставлення до нього як до засобу отримання мети [7]. Ці орієнтації зумовлюють наступні типові моделі міжособистісної поведінки: 1) *домінування* (намагання А1 отримати необмежену односторонню комунікативну перевагу, ігнорування інтересами А2, демонстрація А1 відкритого імперативного впливу та стереотипного уявлення про інших; 2) *маніпуляція* (здійснення прихованого впливу на А2 з метою отримання комунікативної переваги, маскування як мети впливу, так і факт самого впливу); 3) *суперництво* (відкрите декларування А1 факту впливу на А2, але приховування мети впливу, врахування А1 інтересів А2 в тій мірі, яка диктується інтересами боротьби з ним); 4) *партнерство* (ставлення А1 до А2 як до рівного, але одночасно намагання не завдати собі шкоди при розкритті цілей своєї комунікативної діяльності); 5) *співробітництво* (ставлення до А2 як до самоцінності, намагання об'єднати зусилля в спільній діяльності для досягнення близьких цілей); 6) *конфлікт* (реальні або ілюзорні протиріччя цілей А1 та А2 при спробі їхнього вирішення на фоні гострих емоційних станів). Вищезазначені психологічні характеристики – важливі складові комунікативного паспорту комуніканта.

Мовна складова такого паспорту охоплює сукупність характеристик мовної особистості комуніканта, котра відбиває особливості створення й сприйняття мовцем текстів, “що вирізняються рівнем структурно-мовної складності та глибиною й точністю відображення дійсності” [2, 188]. Інтеграційна концепція мовної особистості Ю.М. Караулова [1987] представляє її структуру як єдність лексику, тезаурусу та прагматикону, яким відповідають наступні три рівні: 1) *вербально-семантичний*, тобто володіння природною мовою; 2) *когнітивний*, одиниці котрого охоплюють *ментефакти* (термін В.В. Красних) – знання, концепти, уявлення, що складають “картину світу” мовця; 3) *прагматичний*, який включає цілі, мотиви, інтереси та інтенції мовця.

Якщо мовна складова відбиває лінгвістичні особливості мовленнєвої діяльності комуніканта, то **мовленнєво-риторична** демонструє його дискурсивно-риторичні характеристики, тобто охоплює специфіку побудови дискурса відповідно до норм коду, соціальних конвенцій та

основних законів риторики. *Дискурсивний* аспект мовлення комуніканта в межах комунікативного акту ще не достатньо вивчений і змодельований в теорії дискурсу та комунікативній лінгвістиці. На нашу думку, він повинен включати стратегії й тактики ініціації, регулювання та припинення вербального контакту, особливості вибору й моніторингу мовцем тематики спілкування, вибір та реалізацію мовленнєвих дій/актів, адекватних певним комунікативним намірам. *Риторичний* аспект мовлення традиційно охоплює *логос* (поєднання думки та слова), *етос* (морально-етичну позицію, імідж, харизму мовця) та *пафос* (інтелектуальне, вольове та емоційне устремління мовця), завдяки яким реалізується вплив/переконання комуніканта у межах комунікативного акту.

Національно-культурна складова комунікативного паспорта *homo loquens* тісно пов'язана з його національно-комунікативною свідомістю як носія тієї чи іншої лінгвокультури [18, 265], певні категорії якої виявляють культурно-специфічний характер. Так, *контактність* (прагнення спілкування, питома вага спілкування в структурі діяльності, активність у спілкуванні, можливість спілкування з незнайомими людьми), *етикетність* (характер вступу, підтримання та виходу з комунікативного контакту, комунікативна привітність, оптимізм, самопрезентація, роль формального/неформального спілкування) та *регулятивність* (комунікативний контроль, комунікативний тиск, комунікативна недоторканність/суверенітет), за визначенням З.Д. Попової та Й.О. Стерніна [18], мають як універсальні, так і ендемічні риси (тобто властиві тільки одній лінгвокультурі). Наприклад, такі фрейми спілкування англomовної лінгвокультури, як *small talk* (світська бесіда), *privacy* (приватність, комунікативні табу на певні теми), *political correctness* (політична коректність), *tolerance* (толерантність) певним чином лакунарні для пересічного україномовного комуніканта. У той же час “душевна розмова” (рос. “разговор по душам”), “сварка-вияснення відносин” менш властиві англomовним лінгвокультурам. Ендемічність *комунікативного оптимізму* американця проявляється в тому, що етикетно приписаною відповіддю на питання “Як справи?” є “Fine!” (Прекрасно!/Чудово!). Україномовний комунікант може варіювати відповіді: “Нічого”, “Так собі”, “Більше-менше”, “Добре”, інколи доповнюючи їх детальним звітом про стан своїх справ. Носії англomовних лінгвокультур володіють *комунікативним суверенітетом*, тобто комунікативне вторгнення у сферу партнера-комуніканта зазвичай відбувається згідно з чіткими правилами. На відміну від цього, як зауважує Й. Стернін, російській комунікативній свідомості властиве національне уявлення про *обмежений комунікативний суверенітет особистості*, коли вважається допустимим вторгнення в комунікативний простір іншої людини, можливо робити зауваження, давати поради, втручатися та висловлювати свою думку відносно тем, котрі обговорюють незнайомі люди. Детальне вивчення національно-культурної складової в комунікативній поведінці *homo*

loquens видається дуже перспективним в умовах глобалізації та інтенсивних міжкультурних контактів.

Отже, моделювання структури homo loquens/комуніканта як учасника комунікативного процесу дозволяє визначити зміст його комунікативного паспорта, котрий включає такі компоненти:

1. КОМУНІКАТИВНА СКЛАДОВА: 1.1. Комунікативна роль: *адресант – адресат*

1.2. Комунікативний статус: *симетричний – асиметричний* (вищий vs. нижчий)

1.3. Комунікативна позиція: *автор, аніматор, принціпал, контактер, символізатор*

1.4. Комунікативний тип: *домінантний – пасивний; мобільний – ригідний.*

2. СОЦІОМЕТРИЧНА СКЛАДОВА: 2.1. *Статусна роль*
2.2. *Позиційна роль* 2.3. *Ситуаційна роль.*

3. ПСИХОЛОГІЧНА СКЛАДОВА: 3.1. Психологічна роль (за Е. Берном): *Батько – Дорослий – Дитина* 3.2. Моделі міжособистісної взаємодії: *домінування, маніпуляція, суперництво, партнерство, співробітництво, конфлікт.*

4. МОВНА СКЛАДОВА: 4.1. *Лексикон* 4.2. *Тезаурус* 4.3. *Прагматикон.*

5. МОВЛЕННЄВО-РИТОРИЧНА СКЛАДОВА: 5.1. *Дискурсивний аспект* 5.2. *Риторичний аспект (логос, етос, пафос).*

6. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СКЛАДОВА: 6.1. Ендемічні (лакунарні) аспекти комунікативно-мовної поведінки.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Известия АН СССР СЛЯ. – Т.40.– №4. – 1981. – С.356-367.

2. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. – Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.

3. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. – М.: Литур, 2002. – 576 с.

4. Богданов В.В. Коммуниканты// Вестник Харьковського университета. – 1989.– № 339.– С. 7-10.

5. Богин Г.И. Модель языковой личности и ее отношение к типам текстов: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Л., 1984. – 31 с.

6. Бондаренко Я.О. Дискурс акцентуованих мовних особистостей: комунікативно-когнітивний аспект (на матеріалі персонажного мовлення в сучасній американській художній прозі): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002. – 16 с.

7. Доценко Е.А. Психология манипуляции: феномен, механизмы и защита. – М.: ЧеРо, 1997. – 344 с.

8. Зернецький П.В. Хто я? Який я? Антропологічні, психологічні та мовленнєві типи особистості// Іноземні мови. – 2004.– С. 164-176.

9. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.

10. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: Гнозис, 2002. – 333 с.

11. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.

12. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 261 с.

13. Кашкин В.Б. Введение в теорию коммуникации: Учеб. пособие. – Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. – 175 с.
14. Кон И.С. Личность// ФЭС. –М.: Сов. энциклопедия, 1983. – С. 314.
15. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.
16. Крючкова П.Г. Дискурсивні риси авторитарних особистостей//Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія “Філологія”. – 2003.–Том 6.– №1.– С. 115-119.
17. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
18. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальное сознание. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2004. – 303 с.
19. Почепцов Г.Г. Теорія комунікації.– Київ: Спілка рекламистів України, 1996. – 198 с.
20. Почепцов О.Г. Комунікативний статус як параметр мовленнєвої взаємодії// Мовознавство. – 1989. – №4. – С. 40-45.
21. Пушкин А.А. Способ организации дискурса и типология языковых личностей // Язык, дискурс и личность: Сб. науч. тр. – Тверь: Изд-во Твер. ун-та, 1990. – С.50-60.
22. Сухих С.А. Структура коммуникантов в общении// Языковое общение : процессы и единицы: Межвуз. сб. науч. тр./Калинин.гос.ун-т. – Калинин, 1988. – С. 22-29.
23. Тарасова И.П. Структура смысла и структура личности коммуниканта // Вопросы языкознания. – 1992. – №4.– С. 103-111.
24. Goffman E. Footing // Forms of Talk. – Philadelphia: University of Penn. Press, 1981. – P. 197-259.
25. Sacks H., Schegloff E., Jefferson G. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation // Language. – No. 50. – 1974. – P. 696-735.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Паращук Валентина Юліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської філології КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: теорія мовної комунікації, комунікативна лінгвістика, міжкультурна комунікація.

Стаття надійшла до редакції 11.12 2004 р.

ОЦІННИЙ КОМПОНЕНТ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА

Ганна ПРИХОДЬКО (Запоріжжя)

Стаття присвячена розгляду співвідношення раціонального та емоціонального в семантичній структурі слова. Дається характеристика емоційно-оцінного та раціонально-оцінного значень. Доводиться доцільність виділення емоційно-раціонального значення.

The paper outlines topical problems of present-day research of the semantic structure of the word. The author gives characteristics of emotional and rational evaluatory meanings and makes an attempt to prove the necessity of singling out of the emotional-rational meaning.

Вважається, що всі слова, які містять оцінку, можна класифікувати як:
 а) розумово-оцінні, в яких оцінка "йде не від серця, а від розуму";
 б) емоційно-оцінні, що вказують "на почуття, звичайно пробуджувані предметами, які певним чином оцінюються суспільством" [8, 143, 156 – 157]. Але слід визнати, що чітко розмежувати розумово-оцінні й емоційно-

оцінні слова доволі складно, оскільки всі слова, що вказують на почуття, викликані тими чи іншими явищами, містять у собі розумову оцінку.

Метою запропонованої статті є вивчення взаємозв'язку різноманітних типів оцінного значення, які складають композицію семантики лексичних одиниць.

У зв'язку з цим потрібно, на наш погляд, звернути увагу на те, що оцінне значення – це понятійна основа конкретних оцінок, що поєднує в собі семантичні й прагматичні аспекти. Оцінне значення виступає як вид когнітивної інформації, що передається через семантику слова та відтворює в дефініції поняття когнітивну структуру концепту, вираженого цим словом. Оцінювання слід розуміти як психічний акт, діяльність двох автономних сфер психіки – розуму та почуттів, що значною мірою є суб'єктивними [11, 6] і здійснюється як довільно усвідомлене, коли ми керуємося розумом, а не почуттями. Когнітивне оцінювання результатів діяльності складає провідний компонент структури емоцій, що відображає головне в загальній реакції.

Генетичні корені оцінки, на нашу думку, полягають саме в емоційному способі (як найдавнішому) відображення суб'єктно-об'єктних відносин. Загальновідомим є той факт, що пізнання починається з безпосереднього чуттєвого контакту суб'єкта з навколишнім світом і закінчується виникненням у свідомості суб'єкта ідеального образу цього світу. Емоції відтворюють не явища та предмети реального світу, а ті об'єктивні відношення, в яких ці предмети та явища пристосовані до потреб людини. Специфіка емоцій полягає в тому, що вони є й об'єктом відображення в мові, й інструментом відображення самих себе та інших об'єктів навколишнього світу [7, 13; 12, 7 – 8].

За справедливим твердженням О.М. Вольф та В.І.Шаховського, в основі емоції лежить оцінка [3, 40–42], а кожна емоція людини є результатом певного виду оцінки [12, 18]. У цьому плані можна говорити про оцінні підстави емоцій.

З іншого боку, емоція може й сама служити підставою для оцінки. У будь-якому разі емоції та оцінки пов'язані між собою причинно-наслідковими відношеннями. Отже, оцінка та емоції взаємодіють таким чином: оцінка – це думка суб'єкта про цінність об'єкта для нього, а емоція – це переживання суб'єктом цієї думки. Емоційне ставлення є важливою складовою частиною мовної модальності.

Мова завжди передбачає раціональний аспект, а тому розмежування раціонального та чисто емоційного в мові є умовним. Однак, останні дані деяких наукових досліджень довели правомірність виділення емоційного типу мислення, розокремлення емоційного та раціонального як різних сфер інтелекту [7, 96; 12, 45]. Крім того, параметри оцінки та емоції в семантиці мовних одиниць можуть комбінуватися: перехрещуватися, нашаровуватися один на одного [9, 14–19; 10, 36–66]. Отже, це може бути компромісним

вирішенням питання про співвідношення раціонального і емоційного в мові, що дозволяє виділити такі типи оцінного значення: раціональне, емоційне, емоційно-раціональне [1, 38].

Під **раціонально-оцінним значенням** розуміємо таке значення, яке ґрунтується на раціонально-оцінних, логічних судженнях про ознаки, що об'єктивно притаманні референту [5, 6]. Когнітивний зміст раціональної оцінки – це думка суб'єкта оцінки про позитивну чи негативну цінність позначуваного в цілому або якої-небудь його властивості, заснованої на знаннях неписаних, узуальних норм ціннісної картини світу, що базується на повсякденно-побутовому образі світу, який склався в даному мовному колективі та на його життєвій філософії.

Емоційно-оцінне значення входить до спектру "схвалення / несхвалення", має своїм змістом певне почуття-ставлення, що надає найменуванню іллокутивної сили. Отже, цей тип оцінного значення заснований на емоціях та почуттях, що пов'язані з властивостями, які не притаманні референтові, а лише приписуються йому "творчим мисленням суб'єкта" [5, 7].

Емоційно-раціональне оцінне значення орієнтоване на позначуване (денотат) і представляє психічний аспект раціональної оцінки, описує почуття, засноване на раціонально-оцінних судженнях та переживаннях в органічній їх єдності [1, 39].

Варто зауважити, що хоча характер емоційного і раціонального оцінювання дуже часто збігаються, оскільки вони мають один і той же самий об'єкт і суб'єкт оцінки (різними є лише характер та основа оцінювання), проте це має місце не завжди, що "наочно спостерігається на прикладах гумору, іронії, сатири та сарказму" [4, 76].

Типологія оцінних значень порушує ще одне важливе для їх вивчення питання, а саме: до якого аспекту значення входить оцінка, тобто питання про місце оцінного значення в семантичній структурі слова. Неоднорідність оцінного компонента зумовлює його різну взаємодію з іншими компонентами у структурі значення мовного знаку.

У лінгвістичній літературі існує декілька схем зображення семантичної структури слова, кожна з яких є достатньо об'єктивною та логічною. Більшість дослідників визнає існування ядерної та периферійної зон у семантиці слова і виділяє семантичні компоненти залежно від їх позиції стосовно цих зон.

Так, традиційно протиставляються предметно-логічний компонент – денотативне значення (в зарубіжній лінгвістичній літературі його іноді називають термінами *conceptual* [16, 9], *cognitive* [18, 22] *meaning*), понятійна співвіднесеність імені та співзначність означуваного, тобто додатковий до предметно-логічного компонент, відтінки значення (конотативне значення слова).

Більшість лексем англійської мови володіють лише денотативним значенням, а тому з точки зору виражальних можливостей вони нейтральні. Ці слова позначають поняття, але не виражають ставлення мовця до предмета мовлення. Зауважимо, що нейтральними такі слова є у своєму основному, прямому значенні та в типових випадках уживання. Такими вони фіксуються і в словниках, наприклад: *dog, lion, fox, wooden, red* та багато інших. Разом з тим, "у живому вжитку, особливо в усно-розмовному мовленні, в художній та публіцистичній мові, так звані нейтральні слова здатні набувати досить несподіваних емоційних і навіть функціонально-стилістичних забарвлень" [12, 221–324]. Отже, оцінність нейтральних слів є контекстуально-зумовленою.

Проте в англійській мові чимало й таких слів, що мають стале додаткове забарвлення. Їх називають стилістично забарвленими. Саме така лексика переважно й використовується для передачі оцінки, оскільки вона містить компонент стилістичного значення, здатного виражати позитивне або негативне ставлення мовця до позначуваного словом предмета чи явища.

У цьому зв'язку підкреслимо, що оцінка, яка міститься в значенні стилістично забарвлених слів, настільки явно виражена, що не дозволяє вживати їх в інших значеннях. Такі слова ілюструють необмежені й різноманітні вияви людського фактора: оцінка "зазирає" у кожен з основних розділів ідеографічного словника" [14, 34].

Вивчення стилістичного значення слова є важливим і з огляду на те, що ми розглядаємо всі лексичні одиниці передусім у комунікативно-прагматичному аспекті. Виходячи з цього, варто, на нашу думку, зупинитися на підході до аналізу стилістичного значення, виробленому Т.В. Шульдиною, яка пропонує об'єднати всі відтінки стилістичного значення в одну групу на тій підставі, що всі вони передають ставлення мовця до предмета думки [13, 49]. За цією ознакою такі відтінки у стилістичному значенні можна співвіднести з першою особою акту комунікації й виділити особливий аспект, функція якого полягає в модальній орієнтації мовної одиниці в процесі її стилістичної трансформації.

Всі стилістично забарвлені слова мають численні відтінки, які, як уже зазначалося, зумовлені тим чи іншим ставленням мовця (суб'єкта) до явища чи предмета, що називається. Емоційне забарвлення виникає у слові внаслідок того, що саме його значення містить елемент оцінки. Оцінний компонент, поєднуючись з емотивним відображає національно-культурні особливості суб'єкта оцінювання, які реалізуються передусім через оцінну лексику.

Оцінний компонент стилістичного значення включає позитивну чи негативну оцінку. Позитивна оцінка міститься переважно у словах схвальних, пестливих, почасти у словах жартівливих. Негативні відтінки

складають ширший спектр – несхвальний, глузливий, зневажливий, докірливий, зневажливо-фамільярний, брутальний, лайливий, який реалізується у відповідній лексиці. Слід визнати, що всі ці відтінки часом ледь відчутні, а до того ж мінливі історично й контекстуально зумовлені.

Зазначимо, що хоча оцінний компонент семантики слова традиційно відносять до конотації [15, 52], необхідно враховувати той факт, що сучасний погляд на складний характер оцінного значення, виділення в ньому двох аспектів (раціонального та емоційного) зумовили необхідність визнання, що в мові можуть бути слова, оцінне значення яких входить до денотативного аспекту, та слова з емоційним значенням – складовою частиною конотації. Ці типи оцінного значення іноді присутні одночасно, що дає підстави виділити третій тип – емоційно-раціональне оцінне значення, яке пронизує обидва аспекти значення слова та невіддільне від жодного з них.

З огляду на вищесказане, оцінне значення розглядається нами як макрокомпонент семантичної структури слова, який входить до прагматичної зони та експлікується у тлумаченні, тобто в зоні семантики. Різноманітність типів оцінного значення, що структурують семантику лексичних одиниць, відтворює багатогранність ціннісного світосприйняття оточуючої дійсності, складну взаємодію оцінних та емоційних параметрів процесу пізнання.

Тепер перейдемо безпосередньо до аналізу оцінної лексики. Аналіз масиву вибірки (12 000 слів) показав, що 8 620 слів (72%) – це лексеми, семантична структура яких містить негативно-оцінні сем. Решта – 3 380 слів (28%) – мають семантичну структуру з семою позитивної оцінки. Це ще раз підтверджує думку про неоднорідність оцінного пласту лексики. Подібне явище можна також розцінювати як ще один доказ правомірності висновку про те, що в житті будь-якого мовного колективу значно більше негативних явищ, аніж позитивних.

При доборі матеріалу з лексикографічних джерел враховувалося кілька моментів. По-перше, зверталась увага на оцінну номінацію, що виражається:

а) словами-маркерами негативно-оцінних сем, а саме: *derogatory*, *contemptuous*, *ironical*, *vulgar* [6, 7], наприклад: *ballad-monger* (*derog.*) – *worthless poet*, *poetaster* – віршомаз, автор чи продавець балад; *bint* (*colloq. usu. derog.*) – *girl* – дівчина; *brat* (*contempt.*) – *child* – дитина, виродок; *dabbler* (*contempt.*) – *one who engages in or at pursuit as a hobby* – дилетант; *gas-bag* (*derog.*) – *empty talker* – базіка, пустодзвін;

б) покажчиками сем позитивної оцінки – *humorous*, *facetious*, *jocular*, *poetic*, наприклад: *casque* (*poet.*) – *helmet* – шолом; *bide* (*poet.*) – *wait for a favourable opportunity* – чекати на сприятливий випадок; *avaunt* (*joc.*) – *go away*, *begone* – геть;

в) індикатором негативної чи позитивної оцінки, що міститься безпосередньо в самому лексикографічному витлумаченні слів. У ролі таких індикаторів виступають якісні прикметники, що виражають власне ознаку і одночасно вказують на її негативну чи позитивну оцінку. Це в основному прикметники *bad* і *good*, які найчастіше використовуються для тлумачення інших лексичних одиниць і виражають негативну чи позитивну оцінку в найбільш повній абстрактній і нейтральній формі [11, 10].

Негативна чи позитивна оцінка в словах цього типу може міститися або у структурі твірної основи, наприклад: *calf* – *stupid fellow* – придуркуватий хлопець; *admire* – *look at with pleasure or satisfaction* – приходити в захват; захоплюватися, милуватися; або в похідному слові: *represser* – *one who quells, suppresses* – гнобитель (*repress* – *to restrain, to keep under restraint; to put down, to suppress, to quell*); *beautiful* – *giving pleasure or delight to the mind or senses* – гарний, прекрасний, пречудовий (*beauty* – *combination of qualities that give pleasure to the senses or to the moral sense or the intellect*);

г) індикатором *guilty of*, який не зводиться до основного й вихідного індикатора *bad*, проте дефініції слів *guilty* та *guilt*, з допомогою яких витлумачується ця група лексем, характеризують носія ознаки як людину, що порушила моральні й соціальні закони, прийняті в певному мовному колективі, а іменні компоненти цього тлумачення виступають як позначення дій, вчинків, якостей, що не відповідають соціально встановленим нормам, а тому засуджуються [5, 10]. Наприклад: *hypocrite* – *person guilty of hypocrisy, dissembler, pretender* – лицемір.

Зважаючи на це, ми вважаємо за можливе "guilty of" як самостійний індикатор негативної оцінки, а слова, тлумачення яких містять його, виділити в окрему групу. На наш погляд, до неї могли б бути включені й іменники, у словниковій статті яких з-посеред інших є і цей індикатор: *turncoat* – *one who turns his coat, renegade* – ренегат, зрадник.

д) семами семантичної структури слова, що вказують на надмірність ознаки, якості *too much, exorbitant*. Причому ці семи можуть вказувати як на наявність негативної, так і позитивної оцінки у слові, як наприклад: *extactor* – *person who demands money illegally or exorbitantly* – вимагач; *gourmet* – *person who enjoys eating too much, and is expert in the choice of, delicate food, wines, etc.* – гурман; *exquisite* – *of great excellence*; *brought to a high exorbitant state of perfection* – вишуканий, витончений, чарівний.

По-друге, при доборі матеріалу ми враховували також оцінну конотацію, причому як контекстуальну, так і ситуативну, що включає й екстралінгвальні фактори.

Оскільки контекстуальну оцінну конотацію ми розглядаємо як лінгвальний фактор, тому що вона вербальна, то основну свою увагу приділимо екстралінгвальним, невербальним чинникам, що спричиняють

появу оцінки у висловлюванні. Отже, можна сказати, що мовленнєва ситуація – це процес, в якому виникає оцінка, а контекст – це результат, що фіксує оцінку в висловлюванні.

На лексичному рівні оцінка об'єктів дійсності відтворюється завдяки дериваційним процесам. Оцінність – це не просто "відтінок у лексичному значенні слова, а можливий компонент його семантичної структури, причому такий, який може модифікувати значення слів, йому належить творча роль у зміні значення" [2, 29]. Таким чином, можна стверджувати, що аксіологічна деривація є окремим випадком семантичної деривації, яка має розглядатися як самостійний спосіб поповнення словника оцінними словами.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Антонченко Т.М. Основні тенденції аксіологічних змін у семантичній структурі американізмів: Дис... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 2000. – 229 с.
2. Виноградов В.В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – 560 с.
3. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
4. Гамзюк М.В. Эмотивный компонент значения у процессе створення фразеологічних одиниць. – К.: ВЦ КДЛУ, 2000. – 256 с.
5. Кошель Г.Г. Оценочные предметные номинации в современном английском языке (на материале дерогативных наименований лица): 10.02.04 / МГПИИЯ им. М. Тореца. – М., 1980. – 28 с.
6. Кузнецова В.А. Категория отрицательной оценки и ее отражение в системе глагола современного английского языка: Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.04 / ЛГПИ им. А.И. Герцена. – Л., 1982. – 21 с.
7. Мягкова Е.Ю. Эмоционально-чувственный компонент значения слова. – Курск: Изд-во Курск. гос. пед. ун-та, 2000. – 110 с.
8. Петрищева Е.В. Стилистически окрашенная лексика русского языка. – М.: Наука, 1984. – 221 с.
9. Радзівська Т.В. Ціннісні орієнтації у семантиці мовних одиниць // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 14 – 19.
10. Теля В.Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности / Отв. ред. В.Н. Теля. – М.: Наука, 1991. – С. 36 – 66.
11. Френкель Е.И. Парадигматика оценочных семем в современном английском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.04 / Одесский гос. ун-т. – Одесса, 1982. – 22 с.
12. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1987. – 192 с.
13. Шульдинова Т.В. К проблеме понятия "стилистическое значение" // Проблемы лингвистического анализа текста. – Иркутск: Иркутский гос. пед. ин-т. – 1980. – С. 43 – 51.
14. Ягубова М.А. Оценка в языковой картине мира // Вопросы стилистики. – Саратов: Саратовск. ун-т. – 1996. – Вып. 26. – С. 30 – 40.
15. Gowerdowskiy Wladislaw. Affixale Konnotation im Deutschen und im Russischen: Vergleichende Typologie. – Aachen: Shaker Verlag. – Band 4. – 2002. – 176 S.
16. Leech G. The Study of Meaning. – L.: Penguin Books, 1990. – 383 p.
17. Šahovskij V.I. Zur linguistischen Analyse von Konnotationen // Wissenschaftliche Zeitschrift. – Zwickau, 1982. – H. 1. – S. 221 – 324.

18. Taylor J.R. The Two-Level Approach to Meaning // Linguistische Berichte. – 1994. – Bd. 149. – P. 3 – 26.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Приходько Ганна Іллівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри англійської філології Запорізького державного університету.

Наукові інтереси: проблеми функціонування оцінних одиниць у мовленнєвій діяльності; питання когнітивної лінгвістики.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2004 р.

МІКРОТОПОНІМІЯ ЯК КЛАС ОНІМІВ: ОБСЯГ, ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА СТРУКТУРИ

Тамара ПОЛЯРУШ (Кіровоград)

У статті розглядаються проблеми функціонування й обсягу мікротопонімії як класу географічних онімів. На великому фактичному матеріалі північно-східного Лівобережжя (Сумщина) аналізуються способи і моделі творення мікротопонімів у порівнянні з гідронімами та ойконімами регіону.

The problems of microtoponyms' functioning and their amount as a class of geographical onyms are delivered in the article. Also the ways and models of microtoponyms' creation in comparison with hydronyms and names of settlements based on the large amount of factual material from the Sums'ka region are analyzed.

Найчисельніший і живий пласт власних географічних назв (ВГН) – мікротопоніми (МТ) – викликають значний інтерес учених – істориків, географів, найбільшою мірою лінгвістів-топонимістів. У мовознавстві маємо значну наукову літературу, дисертаційні дослідження, присвячені цьому класу ВГН. Проте не до кінця розв'язаними залишаються проблеми обсягу, статусу мікротопонімів з-посеред інших топонімів, особливості їх функціонування й структури.

Мета цієї розвідки – на основі наукового досвіду, що склався в ономастиці, та в результаті спостережень над мікротопонімією північно-східного Лівобережжя України (Сумська область) з'ясувати особливості складу, функціонування та структури цього класу ВГН.

Мікротопонімія є тим пластом топонімії, вивчення якого розпочалося у вітчизняній топонимістиці у 70-их роках минулого століття. Проблемам цієї галузі ономастики була присвячена нарада з мікротопоніміки, проведена в Московському університеті [див. 10; 11], кандидатські дисертації російських та білоруських дослідників Е.Адамович, А.Нікітіна, А.Прищепчик, Е.Головіної та ін. В Україні в цей час вивчення мікротопонімії зводилось головним чином до збирання фактичного матеріалу, окремих спорадичних статей та інших публікацій часткового характеру. Праці більш широкого узагальнюючого змісту з'являються у 80 – 90-их роках.

Нині доводиться констатувати, що стан цієї галузі топоніміки в українському мовознавстві не цілком достатній. Саме цим пояснюється наявність низки нерозроблених теоретичних проблем у науці про власні

географічні назви. Однією з найбільш актуальних є проблема термінологічної неусталеності цієї галузі ономастики, що, зрештою, є ознакою початкового етапу становлення будь-якої науки. Актуальними питаннями, що досі остаточно ще не розв'язані, є, зокрема, зміст поняття мікротопонім та обсяг класу ВГН – мікротопонімії. У вітчизняній топономастиці цей термін прийнято вживати на позначення індивідуальних назв невеликих природних географічних об'єктів локального значення [13, 34; 14, 69]. Однак у працях багатьох дослідників нерідко зустрічаємо інші терміни на позначення окремих видів мікрооб'єктів, пор. поль. nazwy terenowe, gruntowe, чесь. jména tratóvá [див. 24, 53; 23]. За такої нечіткості змісту основного поняття обсяг класу ВГН лишається невизначеним, невиразно окресленим. Окремі спроби конкретизації змісту поняття “мікротопонім” у різних дослідників базується на різних критеріях його визначення. Так, О.Суперанська пов'язує його одночасно і з співвідношенням з видом чи властивостями названого об'єкта, і з поняттєвістю, що її виражає МТ, і з іншими властивостями назви, як-то: особлива роль у житті людини, нестійкість, вузьке локальне поширення [19, 37–38]. Ю.Карпенко, наголошуючи на тому, що “належність до класу визначається не розмірами, а характером відповідних географічних об'єктів” [4, 15], усе ж вважає розширене розуміння мікротопонімії (як назв дрібних географічних об'єктів, що протиставляються топонімам – назвам поселень, гідрооб'єктів тощо) зручним і присутнім при вивченні властивостей і специфіки існування ВГН. Визнаючи доцільність і логіку цього положення, не можна, не погодитися з думкою Н.Подольської про те, що виокремлення кожного класу онімів, у т.ч. і мікротопонімії, має базуватись “на основі відмінності об'єктів називання, а не відмінності самих географічних іменувань”, оскільки “ці відмінності, ця специфіка – об'єкт пошуку дослідника” [15, 39]. З нашого погляду, поділ онімів на класи за принципом відмінності денотатів слід розглядати як робочий варіант, оскільки шляхом лише механічного поділу географічних об'єктів не можна створити лінгвістичної класифікації топонімів [2, 31]. Такий поділ можливо використовувати доти, доки не будуть докладно вивчені всі мовні особливості топонімних мікросистем (пластів), на підставі чого стане реальністю створення науково виправданої лінгвістичної класифікації топонімів, виділення їх класів.

Немає досі єдиного підходу і щодо належності назв певних об'єктів до того чи іншого класу назв, у т.ч. і до мікротопонімії. Так нечітко визначеним лишається статус назв дрібних гідрооб'єктів. До прикладу, болгарський топономаст І. Дуриданов усі назви річок, довжина яких менша 50 км, зараховує до мікротопонімів. Н. Подольська, Ю. Карпенко назви всіх протічних водних об'єктів, навіть найдрібніших, розглядають у класі гідронімії, а назви боліт, дрібних озер – у мікротопонімії. О. Стрижак, І. Муромцев, О. Корепанова, О. Карпенко, І. Железняк,

В. Лучик та ін. до гідронімії зараховують усі без винятку назви водних об'єктів. Саме цей підхід останнім часом набув найширшої реалізації. Така практика базується на суворо логічному поділі об'єктів номінації, що є найбільш доцільним на етапі аналізу, встановлення особливостей, у тім числі і словотвірних, топонімів різних класів. Ряд дослідників ВГН, і автор цієї розвідки в їх числі, до мікротопонімії зараховують назви об'єктів фізичної географії, що мають локальне значення (ярів, балок, горбів, круч тощо), а також частин земельних угідь (урочищ, полів, лісів і їх частин тощо). Не розглядаються тут назви дрібних об'єктів територіально-адміністративного порядку – вулиць, кутків, частин поселень, які часом виявляють відойконімний характер (напр., хутір стає вулицею або частиною села) чи є порівняно недавніми утвореннями офіційно-ділового характеру. Специфіку назв вулиць, їх відмінність від мікротопонімів відзначала О. Суперанська [19, 32–33], їй же належить і термін на позначення цього різновиду назв – урбанонімія. Польський топономаст С. Грабець назви вулиць і частин поселень розглядає разом з ойконімами [22, 64], так само об'єднує ці назви і В. Шмілауер [23, 49] та ін. Ряд дослідників виокремлюють як клас назви гір, підвищень, горбів, називаючи їх оронімією. На нашу думку, виділяти такі назви в окремий клас доцільно в гірських регіонах, де вони справді чисельні і мають виразну специфіку. На інших територіях назви різноманітних об'єктів рельєфу – горби, узвишся, яри, вибалки – мають, з нашого погляду, усі ознаки інших мікротопонімів.

Майже всі дослідники мікротопонімії звертають увагу на одну специфічну її рису – більшу близькість, порівняно з іншими класами топонімів, до назв загальних – апелятивів [див. про це: 19, 7; 15, 43; 14, 7]. Мікротопоніми як індивідуальні назви природних і штучно створених об'єктів місцевого значення є назви лексично поняттєві, топоніми ж – не поняттєві [19, 38], звідси топоніми лише називають, а мікротопоніми (МТ), як і апелятиви, ще і вказують. Таку відмінність між топонімами і апелятивами відзначав і Є. Курилович [7, 252]. Н. Подольська вказувала на особливий проміжний стан МТ у мові: вони перебувають на грані загальних і власних назв [15, 43]. Таке твердження можна сприймати як правомірне стосовно цілого класу мікротопонімії, яку справедливо вважають “природною топонімічною лабораторією” (В. Никонов). Що ж до конкретної окремо взятої назви неможливо допустити жодного перехідного стану: або це топонім, або апелятив, якогось середнього, проміжного стану бути не може, як зауважує Ю. Карпенко [5, 6]. Інша справа, коли йдеться про усталеність, традицію вживання назви, що в мікротопонімії, як правило, виявлено слабше порівняно з назвами інших класів.

Із загальнолінгвістичного погляду основною передумовою топонімізації апелятива є переважання в ньому в певній ситуації

номінативної функції (*На узліссі росла стара, розбита блискавкою сосна*) над семасіологічною (*Сосна належить до хвойних дерев*). Таке переважання є початковим етапом топонімізації апелятива. Якщо ж номінативне вживання апелятива із ситуативного перетворюється в традиційне, тоді можна вважати, що відбувся остаточний перехід назви загальної у власну [6, 26].

Однією з примітних функціональних властивостей мікротопонімії є її безпосередній і найбільш тісний зв'язок із місцевим усним мовленням, її “справжня народність” [16, 213]. МТ завжди виникають безпосередньо в живому народнорозмовному середовищі, тоді як ойконіми, наприклад, можуть зазнавати офіційно-ділового впливу. Для дослідника сучасної мікротопонімії найбільш надійним джерелом матеріалу є усне розмовно-побутове мовлення, тоді як назви поселень та гідроніми частіше фіксуються в офіційних довідниках, словниках, на картах, де вони нерідко зазнають певних деформацій. Саме тому про мікротопонімію як клас можна говорити, що вона найменшою мірою підлягає впливові офіційно-ділових штампів, суб'єктивізму окремих осіб.

Тісним зв'язком мікротопонімії з народно-розмовним мовленням зумовлена принаймні ще одна характерна риса назв цього класу – їх одноваріантність з погляду словотвірної структури. У місцевому мовленні МТ може репрезентуватись, крім місцевого діалектного, ще олітературненим (і теж місцевим) варіантом, що відрізняється від першого, як правило, лише фонемним складом. Наявність таких варіантів спричинена виключно рівнем мовленнєвої культури суб'єктів комунікації. Як свідчать наші спостереження, поширеними в мікротопонімії є дублетні назви того самого географічного об'єкта, які зустрічаються й на інших теренах [див.: 1, 63 – 70]. На відміну від дублетів ойконімічних (пор. *Чорторіги – Шевченкове, Ёсмань – Червоне*), що найчастіше перебувають у часових зв'язках (стара назва → нова), дублети – МТ функціонують як вузьколокальні утворення, що перебувають у просторових відношеннях: один об'єкт у тому самому селі або в двох сусідніх може мати різні назви, напр.: ліс *Чуївка*, він же *Гнилиця* (Ясенове, Чернеччина О); ліс *Шапочка*, він же *Чорний*, бір *Рогівці*, він же *Жовтий* (Микитівка, Дернова Т), ліс *Чернечке*, він же *Байрак* (Гнилиця, Ясенова О) та ін. Цією особливістю мікротопонімії підтверджуються відомі положення дослідників про нестійкість, недовговічність цього класу ВГН та вузьку локальну поширеність МТ (В. Никонов, О. Суперанська, Н. Подольська, Ю. Карпенко). Без сумніву, є в цьому класі назви досить давнього походження, які, проте, загалом не змінюють суті попереднього положення. Хоча відсутність ґрунтовних досліджень мікротопонімії усіх без винятку територій у їх часових і просторових зв'язках дає підстави розцінювати наведені положення як наукові гіпотези.

Особливостями мікротопонімії як класу зумовлена до певної міри і її структурно-словотвірна специфіка, що виявляється “в специфічному кількісному розподілі спільних для всієї топонімії джерел” [4, 22], тобто в семантичному відборі твірних топооснов та розмаїтті словотворчих засобів, які в цьому класі мають своєрідні якісні й кількісні показники. Показовим у цьому плані є порівняння топонімівтвірних засобів у різних класах ВГН північно-східного Лівобережжя, де нами проводився аналіз словотвірної структури топонімів трьох основних класів – гідронімії, ойконімії і мікротопонімії. Наслідки цього аналізу в кількісних показниках наведені в таблицях.

Таблиця 1. Питома вага способів словотворення у трьох класах топонімів (у відсотках)

Класи	Способи словотворення				
	Лексико-семантичний	Афіксація	Субстантивація прикметників	Слово-сполучення	Композиція
Гідронімія	13	31,5	37,5	17	1
Мікротопонімія	11	17	36	36	–
Ойконімія	7	48	36	8	1

Таблиця 2. Частотність словотворчих суфіксів у трьох класах топонімів (у відсотках)

Класи	Суфікси							
	-івк(а)	-к(а)	-щин(а)	-ок	-ик	-и	-ищ(е)	-ищ(я)
Гідронімія	0,09	0,17	0,08	0,07	0,05	0,12	менше 0,05	0,08
Мікротопонімія	0,06	0,1	0,4	0,1	0,05	0,05	менше 0,05	менше 0,05
Ойконімія	0,46	0,05	0,08	менше 0,05	менше 0,05	0,26	менше 0,05	менше 0,05

Таблиця 3. Відонімні та відапелятивні назви у трьох класах топонімів (у відсотках)

Класи	Твірні основи				Неясні
	Відонімні		Відапелятивні		
	Відантропонімні	Відтопонімні	ГТ*	інші	
Гідронімія	31	11,5	12	42,5	3
Мікротопонімія	43	15	11	31	-
Ойконімія	46	12	18	24	-

*ГТ – географічні терміни

Порівняльний аналіз словотворення назв трьох основних класів у межах досліджуваного регіону показав, що ВГН різнотипних об'єктів мають як спільні, так і відмінні риси. Словотвірна спільність репрезентована наявністю тих самих способів назвотворення, а саме: лексико-семантичного (переосмислення), афіксації з виразною перевагою суфіксації, морфолого-синтаксичного (субстантивація прикметників),

словосполучення та композиції основ. Спільними для різних класів є певні словотвірні моделі творення ВГН: модель метонімії в лексико-семантичному способі, із суфіксальних – відапелятивні моделі на *-к(а)*, *-ок*, відантропонімії на *-івк(а)*, *-щин(а)*, плюральні утворення на *-и (-і)*, окремі моделі словосполучень (типу “прикметник + ГТ”).

Словотвірні відмінності топонімів різних класів виявляються у різній кількісній представленості способів і моделей деривації ВГН (див. таб. 1, 2). Дослідження лексико-семантичних похідних у різних класах свідчить про спільність їх основних джерел та моделей номінації і підтверджує положення про детермінованість ВГН на семантичному рівні. Топонімічну універсальність при творенні назв різнотипних об’єктів виявляє модель метонімії [див. про це: 17], яка “так само порушує семантичну умотивованість, як аналогія фонетичні закони” [9, 196]. Моделі метафори та синекдохи більшою мірою властиві мікротопонімії. За нашими спостереженнями, близько 52% усіх МТ, утворених лексико-семантичним способом, становлять назви-синекдохи. Такі назви являють собою переосмислені у власну назву об’єкта географічні терміни. Висока частотність такого типу назв у мікротопонімії пояснюється, на наш погляд, однією з характерних лінгвальних властивостей цього класу онімів – його близькістю до апелятивів. З-поміж усіх МТ найближче до апелятивів, вочевидь, стоять ті, що утворені як їх переосмислення (тобто лексико-семантичним способом), а з-посеред останніх – МТ-синекдохи, які є, по суті, ембріонами топонімів. Ступінь онімізації їх досить низький. Саме це спричиняє певні труднощі при збиранні матеріалів з усного мовлення – до власної чи загальної назви зарахувати певну назву об’єкта. У таких ситуаціях до інформатора ставляться питання, що сприяють виявленню призначення назви, її положення в місцевому топонімному контексті. Напр., інформатор називає об’єкт: /ʏ s'el'i ʏe kruč'a/ так і назива́йеца круч'а/. До нього ставимо додаткові питання: Чи не має круча іншої назви, Чи немає поблизу ще круч, гір, пагорбів. Якщо є, то як їх називають. Виявляємо, що таких немає, робимо висновок, що ГТ *Круча* у цьому випадку і називає об’єкт, і вирізняє його з-поміж інших, тобто це – онім. З цього приводу польський топономаст К.Дейна відзначав, що найвиразніше свідчать про перехід загальних назв у власні такі приклади, як *Stawek*, *Ląki*, *Lipy* (*Ставок*, *Луки*, *Липи*), що позначають оброблювані поля на місці колишнього ставу, луки, липового лісу [22, 114]. Перехід ГТ у власну назву об’єкта спостерігається найчастіше тоді, коли цей об’єкт одиничний у певній місцевості і не має собі подібних. Звідси не виникає потреби якось вирізняти його, а від інших, різнотипних, його вирізняє вже сам ГТ.

МТ-синекдохи у мовленні вживаються без іншого ГТ, який визначав би видову належність об’єкта номінації. Вживання таких МТ із синонімічними ГТ або лексемами на позначення інших понять можуть свідчити про зміну господарчого призначення об’єкта (напр., використання

частини поля як пасовища) або ж про деетимологізацію ГТ у місцевій говірці. Ось приклади: *Степ* Куземин О, *Бéрег* Шевченкове Г, *Пусті́ръ* Роща П, *Аврáг* Солдатське Вл, *Рóсчисть* Дунаєць Г, пас. *Кулі́га* Семереньки Т, пор. апелятив *кулига* “рівне місце, чисте, без лісу” [3, II, 216], “лісова поляна, розчищена під землеробство” [12, 123], пас. *Низ* Козацьке Кн, п. *Дібрóва* Буймер Т, п. *Поді́л, Поді́л, Падóл* Уздиця Г, Совинка Кн, Н.Сагарівка Бр, пор. *поді́л* “низинне місце, низина” [18, III, 241], горб *Груд* Тулиголове Крл, ліс *Пу́ща* Слоут, Уздиця Г; 16 разів зафіксована назва *Кут* на позначення лісів та полів (О, Т, Крл, Г, Р р-ни) тощо. Можливо, як топоніми-синеكدох виникли такі назви незначних заглибин у землі, як яр *Завáлина* Лантратівка О, пор. *завалина* “місце, де провалилась земля, заглибина” [8, 227], бал. *Макі́тра* Рубанка Н, яр *Макі́тра* Тростянець, Жигайлівка Т, пор. *макі́тра, макотерть* “котловина” [18, II, 399-400], *макотьор* “вир” [21, 224]. Проте однойменна назва гори *Макі́тра* (Рубанка Н) могла утворитись як метонімічна назва внаслідок асоціації за суміжністю з назвою негативного елемента рельєфу або ж як метафора: гора своєю формою нагадувала макітру-посудину. Такого типу МТ поширені і на інших слов'янських теренах, зокрема, в Польщі, про що свідчать ономастичні студії М. Куцали, В. Любася, К. Дейни.

Окрім ГТ, базою для творення МТ-синеكدох могли бути апелятиви іншої семантики: п. *Ору́га, Уру́га* С. Качанівка О, пор. *руга* “церковна земля і угіддя, відведені на утримання всього притчу; пустка, левада, незаселена земля у приватному володінні” [3, IV, 108]. Звуки [o] та [y] розвинулися вже в мікротопонімах, пор. д.-рус. багатозначне *руга* (грець. *ρούρα*) [20 III, 185–186]; п. *Баи́тан* Кандиби Бл, вигін *Толо́ка* Роща П, *Сті́йло* Басівко Р та ін.

Досить продуктивною в мікротопонімії, як і в інших класах, є модель метонімії, про яку ми вже мали нагоду докладно писати [17, 133 – 135]. В мікротопонімії, порівняно з гідронімією, вищу регулярність виявляють метафоричні назви. Цей факт легко пояснюється самим характером об'єктів даного класу – їх порівняно незначними розмірами, розмаїттям природних форм, обриси яких людина – суб'єкт називання уподібнює до тварин, речей, явищ, відомих їй із повсякденного досвіду. Основою метафоричного іменування частіше могла бути зовнішня подібність форми об'єкта називання і предмета, назва якого переосмислюється: яр *Коло́ша* В.Бубни Р, горб *Колі́но* Уздиця Г, бугор *Кабáн* Дунаєць Г, провалля *Бұ́хта* Басівка Р, яр *Шта́ні*, част. провалля *Закапéлок* Микитівка Т тощо. Первісна мотивація назв-метафор нерідко виразно ситуативна, тим швидше вона втрачається, а МТ, закріплений традицією вживання, стає невмотивованою назвою, пор.: ліс *Не́бо* Терехова Крл, п. *Подáрок* Микитівка Т, п. *Саранá* Ямне В, п. *Абісі́нія* Станова Т, ліс *Корéя* С.Качанівка О і под. МТ типу *Корея, Абісі́нія, Сахалін* тощо є

мікротопонімійними універсалиями, про що свідчать дослідження польських, російських, білоруських топономастів. Наявність подібних назв, проте, зовсім не спростовує думки, що “у виникненні нової назви майже відсутній елемент випадковості й довільності” [2, 21].

За нашими даними, суфіксація як один із найбільш продуктивних способів топонімоторення найбільшою мірою властивий ойконімії, меншою гідронімії, найменшою – мікротопонімії, про що свідчать дані табл. 2. Інвентар дериваційних суфіксів є показником тривалості процесу становлення класу топонімів, що видно з таких даних: у гідронімії регіону виявлено до 30 словотворчих суфіксів, у ойконімії їх 18, у мікротопонімії 16. Загальнотопонімійний характер у досліджуваному регіоні виявляють моделі з суфіксами **-к(а)**, **-івк(а)**, **-щин(а)**, **-ок**, **-ик**, **-ищ(е)**, **-ищ(я)** та плюральні назви з флексіями **-и**, **-а**, що виконують у топонімоторенні функції своєрідних формантів. Найвищу регулярність у місцевій мікротопонімії мають утворення на **-щин(а)**, **-івщин(а)**, **-к(а)**, **-ок**. Продуктивними виявляються як відапелятивні, так і відантропонімні деривати: п. *Шелюхівщина* Н.Сагарівка Бр, пор. *шелюг*, місц. *шелюх* “червона лоза, тальник, *salia acutifolia*” [18, IV, 491], п. *Лугівщина* В.Бубни Р, ліс *Галківщина* Іващенко Г, пор. *гала*, *гало* “низовинна болотиста місцевість” [8, 222], п. *Абалонщина* Уздиця Г, ліс *Пастовенщина* Дідівщина Крл, пор. місц. *пастовник* “лугове або болотисте місце для випасу худоби”, ур. *Таранщина* Уздиця Г, пор. місц. прізвище *Таран*, п. *Галаганщина* Голінка Р, пор. місц. прізвище *Галаган*, п. *Явтухівщина* Гнилиця О, *Лобасовщина* Береза Г, ліс *Хоменківщина* Пластюки О тощо. Загальне співвідношення відапелятивних та відантропонімних МТ становить 27 до 73 відсотків відповідно. Як свідчить табл. 2, досить поширеними у всіх класах топонімів є похідні з суфіксами **-івк(а)**, **-к(а)**, **-щин(а)**, **-ок**, **-ик** та ін., що є засобами їх топонімійної спеціалізації у даному регіоні. А наявність значних груп структурно однотипних назв у різних класах є свідченням дії словотвірної аналогії в місцевому топоніміконі.

Представлені у мікротопонімії і назви прикметникового типу, що мають у своєму складі суфікси **-ів-** (**-ов-**), **-ин-**, **-ськ-**, **-н-**, які є найчастотнішими в цьому класі порівняно з гідронімією та ойконімією. 90% усіх МТ прикметникового типу оформлені саме цими суфіксами: ліс *Хоменків* Грунь О, яр *Чорноусів* Гребениківка Т, г. *Грицайова* Кролевець, дол. *Каленикова* Іващенко Г, бал. *Панаскова* Липова Долина, п. *Грунське* Мала Павлівка О, пор. с. *Грунь* О, ур. *Уздицьке*, пор. *Уздиця* Г, луг *Козлівський* Сваркове Г, сад *Панський* Слоут Г тощо.

Назви–словосполучення різного типу (складені назви) також найбільшою мірою властиві місцевій мікротопонімії, де їх питома вага становить 36% від усієї кількості МТ, що є ще одним свідченням відносної молодості цього класу, пор.: *Чистий Ліс* Кролевець, *Мохова Долина*

Верхосулка Бл, Шведська Могіла В.Бубни Р, Сэймський Пакос Путивль, ліс Чакунова Макітра Уздиця Г, п. Антоненків Шпиль Боромля Т, п. Гріхів Чобіт Тулиголове Крл, г. Сахарна Головка Люджа Т, Яр Гросса Старикове Г, п. Під Кут (пор. ліс Кут там само), п. У Ріжках Куземин О (пор. яр Ріжкі).

У результаті словотвірної інтерпретації усіх зібраних МТ (а їх 12 261 назва) цікавим видається співвідношення відонімних і відапелятивних дериватів, що представлені в табл. 4.

Таблиця 4. Відонімні та відапелятивні утворення в мікротопонімії (в абсолютних цифрах)

Спосіб творення	Основи				Всього
	Відонімні		Відапелятивні		
	Відантропонімні	Відтопонімні	ГТ	Інші	
Лексико-семантичний (переосмислення)	2	227	687	409	1325
Афіксація	860	73	534	665	2132
Субстантивация прикметників	2126	676	68	1495	4365
Словосполучення	2319	854	42	1224	4439
Всього	5307	1830	1331	3793	12261

Більшість МТ утворена від основ онімів, у т.ч. від антропонімів (93%) та топонімів (13%). Назви мікрооб'єктів, утворені від апелятивів, становлять 44%, помітне місце у цій підгрупі посідають похідні від місцевих ГТ. Мікротопонімія консервує давні географічні та інші лексеми, такі, як *уру́га*, *кулі́га*, *макі́тра*, *ро́счисть* та ін., проте частіше назви виникають на базі слів, що є живими в говірці. Це є ще одним свідченням відносної мобільності мікротопонімії, у якій нерідко замінюються неясні назви більш семантично прозорими, новими, що, в свою чергу, спричиняє появу дублетних назв.

Проведений зіставний аналіз способів і засобів словотворення мікротопонімії з гідронімією та ойконімією свідчить, що статистична потужність цього класу не є водночас показником його словотвірного розмаїття. Мікротопонімія поступається палітрою словотворчих засобів перед іншими класами (див. табл. 1, 2, 3). Порівняно невисока питома вага в цьому класі ВГН суфіксальних утворень, перевага прикметникових та складених назв є свідченням відносної молодості цього класу, порівняно низького ступеня його словотвірної формалізації. Можна відзначити певну спеціалізацію словотворчих суфіксів у межах самого класу мікротопонімії. Так, суфікси *-щин(а)* / *-івщин(а)*, що є в цьому класі найпродуктивнішими, спеціалізуються на творенні назв територій місцевого значення, частин земельних угідь (полів, лісів, урочищ); суфіксом *-к(а)* здебільшого оформляються назви елементів рельєфу (горбів, ярів тощо).

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Адамович Е.М. Варианты названий и названия-ориентиры в микропонимии Случчины // Микропонимия. – М., 1967. – С. 63 – 71.
2. Беленькая В.Д. Топонимы в составе лексической системы языка. – М., 1969. – 167 с.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: ГИС, 1955. – Т. 1 – 4.
4. Карпенко Ю.А. Свойства и источники микропонимии // Микропонимия. – М., 1967. – С. 15 – 23.
5. Карпенко Ю.А. Взаимосвязь географических терминов и топонимов // Местные географические термины в топонимике. – М., 1966. – 65с.
6. Карпенко Ю.О. Велика літера і власні назви // Укр. мова і література в школі. – 1969. - № 11. – С. 24 – 27.
7. Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – 360с.
8. Марусенко Т.А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье. – М., 1968. – С. 206 – 298.
9. Матвеев А.К. Значение принципа семантической мотивированности для этимологизации субстратных топонимов // Этимология – 1967. – М., 1969. – С. 192 – 200.
10. Микропонимия. Тезисы совещания. – М.: Изд-во МГУ, 1964. – 42с.
11. Микропонимия. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – 154с.
12. Мурзаевы Э. и В. Словарь местных географических терминов. – М., 1959. – 650с.
13. Німчук В.В. Українська ономастична термінологія // Повідомлення української ономастичної комісії. Вип. 1. – К., 1966. – С. 34 – 35.
14. Никонов В.А. Научное значение микропонимии // Микропонимия. – М., 1967. – С. 67 – 71.
15. Подольская Н.В. Микропонимы в древнерусских памятниках письменности // Микропонимия. – М., 1967. – С. 39 – 54.
16. Подольская Н.В. Вопросы исследования микропонимии // Питання ономастики. – К., 1965. – С. 209 – 214.
17. Поляруш Т. Метонімія як лексико-семантична модель топонімічної номінації // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Вип. 53. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім.В.Винниченка, 2004. – С. 129 – 136.
18. Словарь української мови: В 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958 – 1959. – Т. 1 – 4.
19. Суперанская А.В. Микропонимия, макропонимия и их отличие от собственно топонимии // Микропонимия. – М., 1967. – С. 31 – 39.
20. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка. – М., 1958. – Т. I – III.
21. Толстой Н.И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды. – М.: Наука, 1969. – 261с.
22. Dejna K. Terenowe nazwy śląskie // Onomastica. Roczn. II, zeszyt. 1. – 1956. – S.31 – 39.
23. Šmilauer V. Úvod do topomomastiky. – Praha, 1963. – 164s.
24. Hrabiec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny. – Kraków, 1950. - 204s.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ РАЙОНІВ:

Бл – Білопільський, Бр – Буринський, Г – Глухівський, Кн – Конотопський, Крл – Кролевецький, Крс – Краснопільський, Лб – Лебединський, Лп – Липоводолинський, Н – Недригайлівський, О – Охтирський, П – Путилівський, Р – Роменський, Т – Тростянецький, Ш – Шостинський, Я – Ямпільський.

ІНШІ СКОРОЧЕННЯ:

бал. – балка, г. – гора, дол. – долина, місц. – місцеве, п. – поле, ур. – урочище, част. – частина.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Поляруш Тамара Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми словотвору топонімів і апелятивів.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2004 р.

ПОЕТИКА АКМЕЇЗМУ І МОВНО-ОБРАЗНА ПАРАДИГМАТИКА ТВОРЧОСТІ М. ГУМІЛЬОВА І Є. МАЛАНЮКА

Олена СЕМЕНЕЦЬ (Кіровоград)

У статті розглядаються близькі й відмінні риси образної парадигматики поетичної творчості Миколи Гумільова і Євгена Маланюка в аспекті детермінованості мовних явищ феноменами ментальної сфери автора, творчим методом, літературним напрямом.

The article considers similar and different features of image paradigms of N. Gumilyov's and E. Malanyuk's poetic creative works in the aspect of the determination by phenomena of the author mental sphere, creative method, belles-lettres direction.

Вивчення мовно-образної системності поетичної творчості в аспекті її детермінованості специфікою авторського світобачення і творчим методом митця, літературним напрямом – важливе й актуальне завдання лінгвостилістичних досліджень. Компаративний аналіз доробку двох митців у плані виявлення дії детерміністичних і стохастичних закономірностей постання індивідуального стилю письменника покликаний не лише простежити близькі й відмінні мовні явища, а й встановити системне підґрунтя своєрідної реалізації загальнолюдських культурних концептів. Метою даної статті є розкриття близькості образних парадигм у творчості М. Гумільова і Є. Маланюка, спроба обґрунтування світоглядних підстав цієї подібності і простеження відмінних рис, зумовлених специфікою національно-мовної картини світу письменників.

У мистецькому діалозі Микола Гумільов – Євген Маланюк схожість певних життєвих обставин, особливостей світосприймання і суголосність, співзвучність доміант ментальної сфери двох поетів зумовлюють близькість постатей ліричних героїв, перегук основних образів і мотивів. Так, надзвичайно близькими за своїм настроєм виявляються поезії “Самофракийская победа” М. Гумільова і “Символ” Є. Маланюка:

В час мого ночного бреда
Ты возникаешь пред глазами –
Самофракийская Победа
С простертыми вперед руками.

Чим далі, тим похмуріш мряки,
Тим небезпечніша дорога...
О, ніби Ніке з Самотраки,
Твоя смертельна перемога:

Спугнув безмолвие ночное,
Рождает головокруженье
Твое крылатое, слепое,
Неудержимое стремленье.

З одірваною головою,
Безумна і посмертно біла,
Вона несе над полем бою
Своє сліпе й крилате тіло.

В твоём безумно-светлом взгляде
Смеется что-то, пламенея,
И наши тени мчатся сзади,
Поспеть за нами не умея (267).

Але в руках, у тьму простертих,
В несамовитій силі руху –
Така страшна погорда смерті,
Таке сліпуче сяйво духу,

Що кам'яніє скудний розум,
Заблуканий в словесних пушах,
І шкіра терпне, і морозом
Проймає теплі жили сущих...

І ось встає із піни Понту
Над хвиль розгойданим свічадом
Співуча мрія горизонту –
Сліпуча Степова Еллада (303)¹.

Поезії подібні за своєю метричною схемою – чотиристопний ямб з постійною жіночою клаузулою в усіх рядках. Звичайний для чотиристопного ямба пірихій на третій стопі, який утворює (разом із завершальною стопою) пеон, уповільнюючи рух наприкінці віршового рядка, – послідовніше витриманий у М. Гумільова. Несиметрично розташовані стопи пірихія у вірші Є. Маланюка створюють ефект більшої схвильованості, емоційної наснаженості. Можна припустити певний вплив твору російського поета на Євгена Маланюка, враховуючи також розташування поезії “Символ” в одній збірці “Перстень Полікрата” поблизу з українським перекладом вірша М. Гумільова “Любов”. У творі Маланюка внаслідок паралелізму образів богині перемоги Ніке і рідної землі – Степової Еллади – поглиблюється смислова перспектива символу.

Роком пізніше, в поетичному циклі 1938 р. “Батьківщина”, а саме в його II частині (“Так владарний розгін до пінисто-сапфірного Понту...”), автор досягає зростання внутрішнього драматичного напруження символічного образу завдяки використанню оксюморонних сполук:

І тому ця смертельна напруга, цей порив упертий,

Невгасима жага, що несе до мети крізь віки:

Безголовая Ніко, осяяна славою смерті,

Безвлад крил необорних і вірність сліпої руки (327).

Цикл “З літопису” (1944 р.) виявляє ще одну грань символічного образу Ніке в поезії Є. Маланюка – різнополюсну зарядженість на аксіологічній шкалі, що загалом відповідає аксіологічній амбівалентності

образу рідної землі в системі його поетичного ідіолекту. Контекстуальна сполучуваність лексем спричинює негативно-оцінне забарвлення й виявляє взаємодію цього образу з мотивом кари (пор.: *фурія* – “1. Кожна з трьох богинь помсти в давньоримській міфології. 2. *перен.* Про лиху, сварливу або розлючену жінку” [СУМ, X, 655]). Особливий змістовий акцент є результатом взаємопідсилення віршового уступу й enjambement’у у вертикальному вимірі твору:

Заплющивши заслізені повіки,
Все викликаю весни осяїні
Юнацьких літ...

І безголова Ніке,
Як *фурія*, проноситься в мені (467).

Зміна змістових та оцінних акцентів в образі Ніке зумовлена апокаліптичними мотивами, що виникають під враженням від подій Другої світової війни, мотивами, які спричинені непроминущим болем вічних мандрів у вигнанні: “Не зупинитися. Жене-бо Безмежний вітер пустоти, І апокаліптичне небо Мовчить над долом самоти. Блакить порожня – тільки простір Для бомбоносних літаків. Мандруй, мандруй в земній корості І гнів перетворюй у спів” (Там само).

Майже через три десятиліття після створення “Символу”, в 1965 році Є. Маланюк пише вірш “Ностальгія”, якому судилося стати завершальним у його останній збірці поезій “Перстень і посох”. У тому ж ритмі чотиристопного ямба, але з послідовно витриманими пеонічними подовженнями в кінці віршового рядка (та поступовим зменшенням їхньої кількості в строфі: 3 – 2 – 1, – що створює ефект деякого пришвидшення темпу наприкінці твору), з рівномірною альтернацією жіночих та чоловічих клаузул, що надає віршу більшої сили, твердості й урівноваженості, поезія звучить як невтихаюче відлуння “Самофракийской победы” М. Гумільова (“В час мого ночного бреда Ты возникаешь пред глазами <...>”) та Маланюкового “Символу” 1937 р. (“І ось встає із піни Понту Над хвиль розгойданим свічадом <...>”):

Ти виникаєш і зникаєш
В жагучих чорториях сна,
Моя понтійська Навсікає,
Нетлінним сяєвом ясна.

І виникатимеш довіку,
Рокам і добам навпаки,
Усупереч страшному віку –
Крізь всі епохи і віки <...> (614).

Поетичні ідіолекти М. Гумільова і Є. Маланюка близькі й у плані аксіологічної амбівалентності символічного образу вовка. З одного боку, це втілення ворожої сили: “<...> А уж ко мне ползет в тумане

Нетерпеливо-жадный волк” (119), “<...> Бродят бешеные волки по дороге скрипачей” (114); “*Голодным вовком* виє листопад. Все полягло в єдиній пізній жертві” (176), “Лютый місяцю, справді – лютый. Зачаївся, пантруєш і ждеш <...> І тоді ти, як *вовк зголоднілий*, Скочиш ззаду на крижі мені <...>” (554). Специфіку ідіолекту М. Гумільова становить те, що до смислового поля цього образу потрапляють *жесткие травы* (219), назви колючих будяків – рос. *терновник, волчец (волчцы)*: “У них на пастбище горькие травы, Колючий *волчец*, полынь, лебеда” (334), “И вокруг скита пустого *Терн* поднялся и *волчцы*...” (411). Ще одна особливість – яскраво виражена опозиція пейоративного забарвлення образу вовка та меліоративної семантики образу лебедів: “И новое солнце заблещет в тумане, И будут стрекозами тени, И *гордые лебеди* древних сказаний На белые выйдут ступени” (137). Найбільш експліцитно й послідовно ця антитеза виражена в драматичній поемі М. Гумільова “Гондла”, де на основі давніх легенд змальоване протистояння лебединого, одухотвореного в кельтах – носіях християнської культури – та вовчого, звіриного, яке долається в норманнах-язичниках.

З іншого боку, образ вовка може бути наділений яскравою позитивною оцінністю, наприклад у Є. Маланюка: “<...> Враз *вовком* кинутись, налять залізом руки І *кров’ю ворога* жагу свою зрсить!” (188). У такому випадку образ пов’язаний з давніми міфологічними уявленнями, культом проводаря бойової дружини та родоначальника племені. М. Гумільов у поезії “Рим” художньо відтворює божественно-звірине походження вічного міста:

И город цезарей дивных,
Святых и великих пап,
Он крепок следом призывных,
Косматых звериных лап (219).

З надбання світової літератури, з традиційних образів і тем поети відбирають найближче до їхнього світовідчуження. До сфери близьких образів М. Гумільова і Є. Маланюка належать *чуже небо, самотність, життя – театр*. Доля поетів і воїнів зумовлює особливе художнє навантаження образів Георгія Побідосця, Михайла Архистратига, святого Пантелеймона. З поетичним відтворенням обставин особистого життя пов’язаний перегук – навіть метрико-ритмічний (тристопний анапест) – образних картин:

Ты стояла на дальнем утесе,	Ти стояла у білім завої.
Ты смотрела, звала и ждала <...> (98)	Воском плакали білі свічки.
	Поруч станув поет і воїн,
	Як рапіра стрункий і дзвінкий (201).

Одіссей, Юдита, Беатріче – “спільні” образи Гумільова і Маланюка, однак змістова домінанта творчості українського поета зумовлює їхній міцний, нерозривний зв’язок з образом рідної землі (подібно до образу

богині перемоги Ніке): “Та *Одіссеем*, стомленим до дна Лихим безмежжям чужини глухої, Вдивляюся у острів той, що гоїв Солодким видом ясного сна <...>” (341).

Історіософська концепція Євгена Маланюка скерована на обстоювання ідеї української державності. “Нація постає як динамічне переборення етносу-племені-люду, як заперечення племінної фізіологічності, як опанування етнічної стихії і одуховлення її. Нація – це невсипуща внутрішня “боротьба” сил, формотворчих і ідеотворчих, з інертною масою (“більшістю”!) етносу”, – наголошує він на історичній складності цього процесу у своїй публіцистичній праці “Мислі в роковини (1917 – березень – 1937)” [8, 134]. Міцна українська держава в історіософії Маланюка – найвища позитивна цінність у сфері аксіології. У статті “Буряне поліття (1917 – 1927)”, згадуючи історію Війська Запорозького як “творчого ферменту Української Республіки XVI – XVII ст.”, він робить висновок, що “ці варязькі явища ще яскравіше підкреслюють та тлі хutorянсько-еллінського пейзажу України її елліністичну (пасивну, жіночу, замріяну) суть і брак мужеських державно-творчих, *римських* первнів в її психіці” [8, 14]. Еллінському типу характеру, втіленому в національній психіці українців, з яким асоціюються риси *жіночості* (*лагода Еллади*): м’якість, спокій, поступливість, споглядальність, – поет протиставляє конче необхідну *мужеськість* римської волі – силу, твердість, загартованість, войовничість, яких історично бракувало в національній вдачі українців і у вихованні яких він бачив надзавдання своєї творчості.

Цим зумовлена й особлива роль у творчості Євгена Маланюка поетичних образів Хмельницького, Мазепи, Орлика, Гонти, Залізняка, Тютюнника, Петлюри – тих постатей національної історії, котрі яскраво втілюють волелюбність, мужність і владність, відвагу й рішучість. Цікаво, що у світовій історії найбільш привабливими для поета були особистості Наполеона, Олександра Македонського, Жанни д’Арк, котрих і Лев Гумільов, син поета, вважає взірцями пасіонаріїв, здатних створити етнічну домінанту, підняти народ, скерувати його до поставленої мети, до перемоги [4, 255–261]. (Маланюкове бачення історії своєю енергетичною наснаженістю надзвичайно суголосо з теорією пасіонарності Льва Гумільова, однією з найяскравіших сучасних історіософських гіпотез.)

Державно-політичний акцент історичної концепції Є. Маланюка й відверта політична заангажованість його поезії виступають контрастом до відомої політичної індиферентності Миколи Гумільова, чиї історичні погляди мають яскраво виражене філософське підґрунтя. Рядками з його “Поэмы начала” Лев Гумільов у своєму історичному дослідженні “Давня Русь і Великий степ” ілюструє думку про суперечливу гармонію життя й смерті, вічних і прекрасних перетворень і ускладнень життя – як основний напрям еволюції системних цілостей на планеті [3, 507]:

С сотворенья мира стократы,
Умирая, менялся прах:
Этот камень рычал когда-то,
Этот плющ парил в облаках.
Убивая и воскрешая,
Набухать вселенской душой –
В этом воля земли святая,
Непонятная ей самой (467).

Якщо генетична пам'ять ліричного героя Маланюка – це *голос крові*, необхідної спадковості (згадаймо, що своїх давніх предків – здогадно римських засланців – поет виводив цілком конкретно по лінії бабусі Євдокії, звичайно, вдаючись до художніх переосмислень та узагальнень, – і до них теж скерований його імператив:

Поможи мені, римський órле,
Моїх каторжних предків тавро! (238)), –

то прапам'ять ліричного героя Миколи Гумільова існує в модальності можливого, спалахує в підсвідомості і, як правило, постає на тлі мотиву сновидіння. Вона виникає – не без впливу східної філософії – на основі уявлень про вічні й ненастанні метаморфози у всесвіті, коли саме життя – це “круженье, пенье, Моря, пустыни, города, Мелькающее отражение Потерянного навсегда” (265). Характерне завершення цієї поезії “Прапамять” – питальним реченням:

Когда же наконец, восставши
От сна, я буду снова я –
Простой индиец, задремавший
В священный вечер у ручья?

Або ж подібний мотив сну і запитання – й знову не риторичне – у вірші “Стокгольм”: “Зачем он мне снился, смятенный, нестройный, Рожденный из глубины не наших времен, Тот сон о Стокгольме, такой беспокойный, Такой уж почти и не радостный сон... <...> “О боже, – вскричал я в тревоге, – что, если Страна эта – истинно родина мне? Не здесь ли любил я и умер не здесь ли, В зеленой и солнечной этой стране?” И понял, что я заблудился навеки В слепых переходах пространств и времен. А где-то струятся родимые реки, К которым мне путь навсегда запрещен” (263).

У поетичному тлумаченні М. Гумільовим історії людства простежується складна еволюція поглядів: від провіденціалізму, ідеї фатальної визначеності наперед, пов'язаної з інтерпретацією А. Шопенгауером та Ф. Ніцше історичного процесу як “вічного повернення” (“Император Каракалла”, “Основатели”, “Варвары”, “Сон Адама”), – через оспівування стихії мас, діонісійського струменя й “доблесті рас” (“Ода Д'Аннунцио”) – до звеличення творчої волі сильної особистості, дисциплінуючої державної міці, яка долає печенізький хаос (поезії “шведського циклу” – “Швеция”, “Стокгольм”, “На Северном

море”, “Ольга”). І знову модальність запитання – у зверненні до землі варягів:

И неужель твой ветер свежий
Вотще нам в уши сладко выл,
К Руси славянской, печенежьей
Вотще твой Рюрик приходил? (261)

У вірші “Ольга” поетична метамова й – з погляду семіотики – метаобразність мають своїм планом змісту й оцінки сам мовний знак – “дзвінке ім’я” *Ольга*:

И за дальними морями чужими
Не уставала звенеть,
То же звонкое вызванивая имя,
Варяжская сталь в византийскую медь.

Все забыл я, что помнил ране,
Христианские имена,
И твое лишь имя, Ольга, для моей гортани
Слаще самого старого вина (333).

Ліричний герой М. Гумільова, що відчуває себе останнім варягом, *древних ратей воин отсталый* (333), поєднує у своїй поетичній душі часи й простори: “Зачарованный викинг, я шел по земле, Я в душе согласил жизнь потока и скал, Я скрывался во мгле на моем корабле, Ничего не просил, ничего не желал. В ярком солнечном свете – надменный павлин, В час ненастья – внезапно свирепый орел, Я в тревоге пучин встретил остров ундин, Я летучее счастье, блуждая, нашел” (377).

Емоційне підґрунття історіософії Миколи Гумільова і Євгена Маланюка спільне – оптимістичне, мужнє, життєствердне. Однак виявляється воно у творчості поетів з певною специфікою: “космічний оптимізм” М. Гумільова (Р. Тименчик) зростає на основі філософського осмислення в модусі можливого законів руху життя і всесвіту; “трагічний оптимізм” Є. Маланюка (Д. Донцов) зорієнтований на конкретику емпіричної дійсності, спирається на філософію волюнтаризму й має у своєму осерді моральний імператив, освячений ідеєю української державності (що зумовлює першорядне значення деонтичної модальності в його поетичному дискурсі).

Дослідниками творчості Євгена Маланюка була зауважена близькість його художніх принципів до поезики акмеїзму. Ю. Барабаш розглядає “металеву” парадигму образів (*сталь, криця, залізо, мідь, бронза*), а також образний зміст лексем *камінь, кремінь*, взагалі прагнення до “речовості” зображення – як вияв акмеїстської компоненти в Маланюковій поетичній системі [2, 16]. Акмеїзм, засновником і визнаним *maître*’ом якого був Микола Гумільов, відзначався інтенсивною розробкою семантики віршового слова, поглибленням його змістової структури на основі зв’язку

зі світовою культурою. Він являв своєрідну “російську семантичну поетику” (за визначенням Р. Д. Тименчика, Т. В. Цив’ян, В. М. Топорова). У плані вираження пріоритетними для акмеїзму виступають строгість і точність поетичної форми у відтворенні предметної матеріальності світу, бездоганний смак, увага до віршової техніки. За цими критеріями поетична творчість Є. Маланюка, безперечно, суголосна з поетикою акмеїзму. Спільні риси поезій Гумільова і Маланюка – чіткість і твердість зображення, точність вислову, мужня простота, палкий темперамент і напруженість душевних поривань.

Дослідники поезії М. Гумільова відзначають пружність його вірша як провідну властивість, пор.: “<...> світ Гумільова, напружений, екзотично барвистий, патетичний і мужній <...>” [7, 131]; О. І. Павловський говорить про “пружну, вольову, точну й по-своєму мажорну – лірику Гумільова-акмеїста”, про “мускулястість”, “пружність ритму”, “враження тугої пружини” від стриманої ліричної енергії [11, с. 18, 19, 36, 42]. І в цьому теж, без сумніву, споріднені поетичні системи М. Гумільова і Є. Маланюка (зближуючи творчість двох поетів, Б.-І. Антонич зупиняв увагу й на фактурі вірша Маланюка: “<...> це переважно чіткий ямб, часто жорсткий” [1, 508]).

Микола Гумільов у своїх теоретичних, літературно-критичних працях надавав чималого значення опозиції рис мужності – жіночості в змісті й формі поетичного вислову. У статті “Життя вірша” (1910 р.) він протиставляє “сонячність і суто чоловічу силу” В’ячеслава Іванова – “місячній жіночості” символіста Брюсова [5, 12]. “Мужньо твердий і ясний погляд на життя”, який вимагає “більшої рівноваги сил і точнішого знання відношень між суб’єктом і об’єктом, ніж те було в символізмі”, – так визначає він сутність акмеїзму, літературного напрямку й нового бачення світу, де “етика стає естетикою, розширюючись до області останньої”, як писав він у своєрідному маніфесті – статті “Спадщина символізму і акмеїзм” [5, 16, 18]. Нестійкість форми в символізмі, на думку М. Гумільова, пов’язана з жіночим струменем, і навпаки – твердість, визначеність форм в акмеїзмі детерміновані чоловічим струменем поезії. Саме тому “один з принципів нового напрямку – завжди йти лінією найбільшого опору” [5, 18].

Осип Мандельштам у статті “Про природу слова”, надрукованій уже після смерті М. Гумільова, розвиває цю думку: “Акмеїзм не тільки літературне, а й суспільне явище в російській історії. <...> Суспільний пафос російської поезії досі підносився лише до “громадянина”, однак є вище начало, ніж “громадянин”, – поняття “мужа”, – і продовжує: “Ідеал досконалої мужності підготовлений стилем і практичними вимогами нашої епохи. Усе стало важчим і величезнішим, тому й людина повинна стати твердішою, як людина мусить бути твердішою понад усе на землі й відноситися до неї так, як алмаз до скла. Гієратичний, тобто священний,

характер поезії зумовлений упевненістю, що людина твердіша за все інше у світі” [10, 186].

Творчість Анни Ахматової, Осипа Мандельштама зберігає в подальшому провідні ознаки поезики акмеїзму: психологічну реалістичність і переконливість, передану через конкретну деталь, увагу до культурних традицій, чіткість і строгість гармонійної форми, – зважаючи на які, В. Жирмунський, Б. Ейхенбаум, М. Оцуп, М. Недоброво й ін. схильні були називати цей напрям неореалізмом чи неокласицизмом. Справжнім поетичним маніфестом акмеїзму свого часу став переклад М. Гумільовим програмного вірша Т. Готьє про мистецтво як важке ремесло – своєрідне його *L’art poétique*:

Созданье тем прекрасней,

Чем взятый материал

Бесстрастней –

Стих, мрамор иль металл.

<...>

Чеканить, гнуть, борются –

И зыбкий сон мечты

Вольется

В бессмертные черты (184, 186).

Провідними рисами “петербурзького класицизму” (Гумільов, Ахматова, Мандельштам) залишаються штивність, виваженість і гармонійність вислову, підпорядкування чуття розумові, бездоганно вивірена, струнка, симетрична – карбована форма вірша (наприклад, ретельно продумані й виважені пеонічні подовження у віршах Гумільова, що передають стримане хвилювання, збагачують психологізм лірики).

“Пізнні” твори М. Гумільова виявляють складний синтез акмеїстських (класицистичних) та символістських принципів, і картина світу “пізнього” Гумільова, як визнає більшість дослідників, швидше символістська – нематеріальна, хистка, ефемерна й мінлива. В останні роки життя поет схилився саме до символізму – але не як літературної школи, а як принципу споглядання й осягнення світу. Символізм у найзагальнішому розумінні зростає на основі “космічного” – філософського й релігійного – осмислення буття та ролі людини в ньому. Порівняно з М. Гумільовим, значно послідовнішим “класицистом” залишається Євген Маланюк, у творах якого повинь почуттів послідовно підпорядкована строгості поетичної форми, інженерно вивірені композиція і внутрішнє креслення вірша скеровані до чітко визначеної мети.

Спільна – “цехова” – для поетів віра в магічну силу слова знаходить своєрідне втілення в їхній творчості. У п’єсах Гумільова 1916 – 1918 рр., де центральними образами є горбатий, проте сильний духом королевич-скальд Гондла в однойменній драматичній поемі, поет-обранець Гафіз (“Дитя Аллаха”), поет-воїн Імр (“Отравленная туника”), – цими

екзотичними образами ставиться питання ролі поета, співця-філософа, носія найвищої художньої, етичної та релігійної ідеї, в житті народу. Пряма екзотика цих образів перегукується з утопічною ідеєю “поетократії” (поети повинні керувати світом), “друїдизмом” Миколи Гумільова:

Земля забудет обиды
 Всех воинов, всех купцов,
 И будут, как встарь, друиды
 Учить с зеленых холмов (267).

Концепція Євгена Маланюка набагато реалістичніша й раціональніша. Поет – вождь, пророк, месія – покликаний пробуджувати національну свідомість рідного народу:

<...> Як в нації вождя нема,
 Тоді вожді її – поети <...> [8, 470].

Таким чином, компаративний аналіз мовно-образної системності поезії Миколи Гумільова і Євгена Маланюка виявляє близьке ладотональнісне підґрунтя асоціативної бази креативних процесів, а також специфіку авторського світобачення, домінуючу роль феноменів ментальної сфери автора – передусім естетичної й історіософської концепції. Цими факторами, а також потужним впливом національно-мовної картини світу зумовлена своєрідність інтерпретації традиційних культурних концептів, образів, мотивів. Детальне вивчення процесів формування індивідуального стилю митця з урахуванням дії детерміністичних і стохастичних закономірностей природної та поетичної мови – важливе й перспективне завдання подальших досліджень у царині індивідуальної поезики.

ПРИМІТКИ

¹ Тут і далі в круглих дужках указані сторінки цитованих поетичних творів за виданнями відповідно [9] і [6]. Усі поетичні цитати наводяться мовою оригіналу.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Антонич Б.-І. Твори. – К.: Дніпро, 1998. – 591 с.
2. Барабаш Ю. “Варязька сталь”, “візантійська мідь” та “азійська пика”: Євген Маланюк і Ніколай Гумільов // Євген Маланюк: література, історіософія, культурологія. Матеріали міжнар. наук. конф., присв. 100-річчю від дня народження Є. Маланюка: У 2 ч. – Кіровоград: КДПУ, 1997. – Ч. II. – С. 13 – 16.
3. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Товарищество Клышников, Комаров и К°, 1992. – 512 с.
4. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – 2-е изд., испр. и доп. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 496 с.
5. Гумилев Н. Сочинения: В 3 т. – М.: Худож. лит., 1991. – Т. 3: Письма о русской поэзии. — 430 с.
6. Гумилев Н. С. Стихотворения и поэмы. – Л.: Сов. писатель, ЛО, 1988. – 632 с.
7. Жирмунский В. М. Преодолевшие символизм // Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, ЛО, 1977. – С. 106 – 133.
8. Маланюк Е. Книга спостережень. Проза. – Т. I. – Торонто: Гомін України, 1962. – 529 с.

9. Маланюк Є. Поезії. – Львів: УПІ ім. Івана Федорова; “Фенікс Лтд”, 1992. – 686 с.
10. Мандельштам О. Э. Сочинения: В 2 т. – Т. 2. Проза. – М.: Худож. лит., 1990. – 464 с.
11. Павловский А. И. Николай Гумилев // Гумилев Н. С. Стихотворения и поэмы. – Л.: Сов. писатель, ЛО, 1988. – С. 5 – 62.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Семенець Олена Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: стилістика художнього тексту, лінгвопоетика.

Стаття надійшла до редакції 06.01.2005 р.

ПРЕФІКС **ОБ-/О-** В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Валерій СКЛЯРЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядається походження дієслівного префікса **об-/о-**, встановлюються його основне, первинне значення та додаткові, що виникли у процесі історичного розвитку.

The article runs about the origin of the verbal prefix **об-/о-** and gives the definition of its main original meaning and of the additional ones, which originated in the process of its historical development.

Префіксальні дієслова складають переважну більшість всього дієслівного лексикону. Їх вивчення ведеться, головним чином, у двох напрямках: *аспектологічному* (зв'язок префіксації і перфективації, роль препозитивних формантів при творенні видової пари доконаного виду і т. ін.) і *слотворчому* (формальна характеристика префіксів у синхронному плані, відношення між твірним і похідним словом, словотвірне значення префіксальних дієслів, їх словотвірні типи і т. ін.). На жаль, часто поза увагою залишаються історичні проблеми дієслівної префіксації. Зрозуміло, що без цієї важливої складової не можна повною мірою уявити загальну картину дієслівної деривації.

Метою статті є з'ясування історії виникнення та розвитку дієслівного префікса **об-/о-** в українській мові. У зв'язку з цим ставляться завдання реконструювати первинну функцію досліджуваного форманта, прослідкувати зміну цієї функції, виявити деякі загальні закономірності розвитку дієслівних префіксів в українській мові.

Своєю проблематичністю із групи подібних йому виділяється дієслівний префікс **об-/о-**. З погляду синхронії у даному випадку можна було б говорити про два форманти – **об-** та **о-**, так як вони дещо різняться своїми функціями, мають різне фонетичне оформлення. Однак з погляду діахронії це, безперечно, один формант. “У спільнослов'янській мові **о-** і **об-** були варіантами одного й того ж слова”, - зазначає М. Кронгауз [7, 132]. Вивченням даного питання займався А. Мейє: “Слово **о**, **об**, що представляє одночасно і префікс і прийменник, спостерігається в умовах менш виразних... Поряд з **о**, **об**, що відповідають лит. ар, ав, існує в

дійсності форма з кінцевим редукованим, **объ, обь**, яка відповідає скр. *abhi* і зустрічається в таких випадках, як ст.-слов. *объ-стояти* і *обь-стояти*, *объ-ходити*, *объ-дръжати* і т. д.; саме форму **объ-** ми знаходимо в похідних типу ст.-слов. *обьць* “загальний “ (рос. “общий” – В. С.) і в складенні типу *объ-до* “багатство”, а підсилену форму **оби-** (пор. лит. *arų-*) – в д.-руськ. *обистоупити*, *оби-сѣсти* і т. д.”[9, 124]. Автор звертає увагу на те, що форма **о** (варіант прийменника без кінцевого приголосного) – звичайне явище у старослов’янській мові. Походить вона з давнього **ор*, **ов*, але перед голосним маємо **об** (ст.-слов. *об онъ поль* “з іншого боку, на іншому боці”).

Префікс **о-**, **об-**, за словами А. Мейє, загалом зберіг представлений вище фонетичний розподіл: **о-** вживається перед всяким приголосним, наприклад, *о-дръжати*, *о-стояти* і т. д., **об-**, як правило, перед голосними та сонантами, наприклад, *об-оути*, *об-ати*, *об-лещи*, *об-рѣзати*, *обити* (із **ob-viti*). Перед **-м-** за загальним правилом приголосний відсутній (така редуція послідовно спостерігається в даному префіксі), пор. *о-мочити*. Навпаки ж, перед **-н-** маємо паралельні форми: *об-нищати* (поряд з *обь-нищати*), *об-новити*, але *о-нѣмѣти*. Тобто можна, очевидно, сказати, що в одних випадках редуція губного відбувалась безповоротно, в інших – він зберігався (можливо, поновлювався) за аналогією до форм аориста, похідних дієслів недоконаного виду та іменників [див.: 9, 124, 114]. Слід, таким чином, визнати, що розподіл варіантів префікса в давніх слов’янських текстах був виключно фонетичним і, як правило, зрозумілим.

А.П. Алексеєва історію дієслів з **об-** і **о-** розглядає як процес формування самостійних морфем на базі фонетично відмінних варіантів однієї морфеми. Вона вважає, що в ранніх пам’ятках давньоруського періоду префікс **об-** у більшості випадків не мав у своєму складі редукованого. Це й призвело до виникнення важковимовних поєднань приголосних. Подолання орфоепічних труднощів проходило двома шляхами: або в сполуках приголосних відбувалося спрощення шляхом випадання одного з компонентів (*обх-* – *ох-*, *обс-* – *ос-*, *обт-* – *от-* і т. ін.), або між компонентами груп приголосних з’являлась голосна вставка. Так виникли варіанти утворень з префіксами **об-** і **о-** від єдиної твірної основи. Однак, звертає увагу дослідниця, уже в найдавніший період розвитку мови початкове **о-** можна зустріти там, де його наявність не відповідала фонетичним нормам, наприклад, перед сонорними і голосними: *ольгъчити*, *омедвити*, *онебеситися*, *оросити*, *ооубождати* та ін.

Питання становлення дієслівних утворень з **об-** і **о-** ускладнюється ще тим, що початкове **о-** могло виникнути, зазначає А. П. Алексеєва, в результаті спрощення в давні часи не тільки префікса **об-**, але й **от-**. Так, у “Матеріалах для словаря древнерусского языка” І. І. Срезневського зафіксовано ряд паралельних утворень з **от-** і **о-**: *отьгребатися* –

огребатися, отъкрошитися – окрошитися, отъоставити – оставити, отъстругати – остругати, отъступати – оступати та ін.

Варто відзначити, що конструкції з **об-** частіше співвідносяться з безпрефіксними дієсловами (маємо тут лише префіксальний спосіб словотворення). У “Матеріалах” І.І. Срезневського цей же препозитивний компонент виступає в складі 15 відіменних дієслів (перед голосними: *обутрѣти* (< *утро*), *обузити* (< *узъкыи*), сонантами: *обънавляти* (< *новый*), *обънажѣти* (< *нагыи*), *объневѣждатися* (< *невѣжда*), *обънизити* (< *низъ*), *объюродити* (< *юродъ*) і т. п. Перед іншими приголосними маємо префіксальне **о-**: *омедвити* (< *медъ*), *омякъчити* (< *мякъчай*), *опразнѣти* (< *праздъныи*) і т. д. Творення цих і подібних дериватів відбувалося шляхом двохстороннього ускладнення основи іменника чи прикметника препозитивним **о-** та постпозитивним *-и(ти)* чи *-ѣ(ти)*, тобто за допомогою конфікса [див.: 2, 7–8].

А. Вайан, говорячи про вибірність співвіднесення старослов’янських дієслівних утворень з **о-** і **об-** із іменами і дієсловами, зазначав, що, з одного боку, прийменник у будь-якому положенні постає у вигляді **о** і дуже рідко, лиш у певних випадках, як **об**. Префікс же **о-** представлений в *ооубожавы* поряд з *объоубожавый*, а також в *онѣмѣти*, *онѣмляти* (від *оубогъ*, *нѣмь*) внаслідок розповсюдження звичайної у відіменних утвореннях форми **о-** (наприклад, *очистити* від *чистъ*). З іншого боку, **об(ь)-** міститься в *объходить*, *объстояти*, *обътекло бѣаше*, а також *объсѣнитъ*, *объдръжати*, *объдръжа* замість більш вживаних форм *осѣнити*, *одръжати*. У даному випадку відбулось поновлення **об-** з конкретним значенням “навколо” у зв’язку з ослабленням значення **о-** [4, 86].

Ряд префіксальних дієслівних утворень з **о-**, звертає також увагу А. П. Алексеева, у мові давньоруського періоду міг мотивуватися безпрефіксними дієсловами, пор. *ожесточити* < *жесточити*, *оживити* < *живити*, *озарити* < *зарити*, *освободити* < *свободити*, *освоити* < *своити* і т. д. Всі ці форми засвідчені в “Матеріалах” І. І. Срезневського. З часом безпрефіксні дієслівні форми зникли із вжитку, тому їх префіксальні відповідники стали вже розглядатися як такі, що утворені префіксально-суфіксальним способом від відповідного імені, тобто за допомогою конфікса, пор. *о* + *жив* + *и(ти)* < *живий*. У даному випадку, очевидно, на певному етапі розвитку форм варто було б говорити про подвійну мотивацію префіксальних дієслів, тобто що вони могли утворитися як за допомогою префікса від безпрефіксного дієслова, так і за допомогою одночасного приєднання префікса і суфікса до імені.

Таким чином, ще в давньоруській мові на основі протиставлення фонетичних варіантів префікса **об-** починають формуватися самостійні морфеми: початкове **о-** разом із суфіксом (у складі конфікса), поєднуючись

із іменною твірною основою, виражають словотвірне значення “зробити якимсь” чи “стати якимсь”, а префікс **об-** переважно виступає у віддієслівних утвореннях з характерним словотвірним значенням “здійснити дію, виражену твірним дієсловом, навколо чи по всій поверхні об’єкта”[2,10].

Подібну думку про те, що **о-** і **об-** не можна вважати варіантами одного префікса, обґрунтовує А.П. Авер’янова. Звертається увага, зокрема, на те, що названі компоненти не мають повної тотожності значень; **об-** бере участь у позначенні більш конкретних дій, ніж **о-** (*обхопити* щось руками і *охопити* поглядом); за допомогою **о-** і **об-** виражаються різні значення слів (*обжити* – *ожити*, *обсадити* – *осадити*); префікс **о-** на відміну від **об-** більш звичний для відіменних дієслів [1, 28-35].

Для з’ясування відношень між морфемами **о-** і **об-** Г.А. Волохіна та З.Д. Попова вважають необхідним враховувати також ситуації, коли ці компоненти входять до складу зв’язаних основ [5, 102].

Важливі дані про походження, розвиток досліджуваного форманта містяться, в першу чергу, в етимологічних, історичних словниках. Префікс і прийменник **о(-)**, **об(-)** мають відповідники у багатьох мовах: рос. **о(-)**, **об(-)**, **обо(-)**, блр. **а(-)**, **аб(-)**, **аба(-)**, д.-р. **о(-)**, **об(-)**, **объ(-)**, **обь(-)**, п. **об-**, **обе-** (лише префікс), ч. **об(-)** – префікс і прийменник, як префікс також **обе-**, свц. **об-** (лише префікс), в.-луж. **wo(-)**, **wob(-)** – префікс і прийменник, н.-луж. **wo(-)**, **ho(-)**, **hob(-)** – префікс і прийменник, болг. **о** (прийменник), **об(-)** – префікс і прийменник, с.-хорв. **о(-)**, ст. **об(-)** – префікс і прийменник, ст.-сл. **о(-)**, **об(-)** – префікс і прийменник. Найдавніша праслов’янська форма ***об(-)** перед приголосним спростилася в ***о(-)** [6, 4: 124; 13, 3:96].

М. Фасмер вважає, що префікс **об-** слід реконструювати без **ъ** в кінці, тому що тільки **-бв-** могло дати **-б-**, пор. *обитати* (<**обвитати*) [13, 3: 96]. Форма прийменника **объ** виникла, на думку П. Я. Черних, під впливом прийменника **съ**, **въ** і т.п.[14, 1: 583].

Історію виникнення прийменника-префікса **о(-)/об(-)** А. Г. Преображенський вважає не зовсім зрозумілою і наводить кілька гіпотез дослідників цього питання [див.: 11,1: 624–625]. “У слов. співпали два і.-євр. прийменники: **orhi* і **ori*: **eri*,– вважає М. Фасмер [13,3: 96]. Майже такої ж точки зору дотримуються автори Етимологічного словника української мови (припускається лише, що прийменників в основі могло бути й три). Як особливо семантично близькі до українського **об(-)** видаються відповідники і.-євр. **ori* (**eri*): лит. *arië* “про, навколо”, *ari-*, *arü-*, *ar-* “о-, об-“, лтс. *ar* “біля, навколо”, лат. *ambi-* “навколо-“, гр., *ἀμφί* “навколо, біля” та ін. [6, 4: 124]. Подібних поглядів, очевидно, дотримується П.Я. Черних, вважаючи, що “сп.-сл. ***об** (звідки – **о**) не можна вивести із і.-євр. **obhi*. Воно знаходиться у явному зв’язку з лит. *ar-*

– префікс (= рос. об-, о-), і ариє – прийменник “о (об)”, “навколо”, “біля”, лат. ob – прийменник “до”, “перед”, “внаслідок” (де $b < p$; пор. орегіо (<*ор – уегіо) – “покриваю” і деякі інші дієслова з ор-), що походять з і.-євр. прийменника *ері: *орі, який за значенням спочатку відрізнявся від *obhi, але потім в окремих і.-євр. мовах співпав з ним” [14, 1: 583].

Не заперечується положення про зв’язок слов’янського *ob з і.-євр. *ер/*ор(і), *obhi/*a(m)bhi та ін. в “Етимологическом словаре славянских языков”. “Хоча подальшого аналізу звичайно уникають, – зазначається у словниковій статті, – видається вірогідним виникнення від і.-євр. займен. *е- у поєднанні з елементами флексії” [15, 26 : 73]. Продовженням *об є давній числівник *оба*, зафіксований у Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст., словниках Б. Грінченка, Є. Желеховського і С. Недільського та ін.

При проведенні діахронічного аналізу дієслівних утворень з **об-/о-**, очевидно, найбільшої ваги набуває завдання з’ясувати первинне, стержневе значення префіксального компонента, тісно пов’язаного із відповідним прийменником і, можливо, прислівником, прослідкувати основні етапи його розвитку. У цьому плані заслуговують на увагу роботи М.В. Нефедьєва. На основі паралельного аналізу дієслів з префіксами **на-** і **об-** дослідник прийшов до висновку, що існують три характерні для обох формантів групи похідних: з яскраво вираженим локальним значенням префіксів, з результативним значенням, з вторинними конкретними значеннями препозитивних компонентів. Це може свідчити про те, що в історії не лише названих, а й інших формантів наявні спільні закономірності розвитку [10, 73].

Детальний аналіз дериватів з **на-** і **об-** дозволив також виділити чотири етапи семантичної еволюції дієслівних префіксів. На першому етапі преверби, приєднуючись до мотиватора, вносили до похідного слова лише лексичне значення, уточнюючи дію дієслова. У кінцевому результаті префіксальне утворення фактично дорівнювало безпрефіксному дієслову у поєднанні з локальним конкретизатором (прийменником чи прислівником), а сам префікс зберігав властивості самостійного слова. Подібне співвідношення в структурі похідного слова відображають утворення від дієслів стану з локальними префіксами, пор. д.-р. *обстојати* “оточувати, стояти навколо” (Срезн.). Первинне просторове значення дієслівного префіксального компонента реалізовувалось у варіантах: “спрямовувати дію, названу мотиватором, навколо чогось” або “знаходитись у просторі навколо чогось”.

Другий етап семантичної еволюції характеризувався розвитком у дієслівних префіксів функції вираження значення граничності, яка стала поєднуватися із первинною функцією вираження просторових відношень (тобто стала формуватись локальна граничність). Таке поєднання функцій легко відбувалось, очевидно, тоді, коли префікси сполучались із

термінативними (або граничними) дієсловами на означення дії, яка передбачає певну межу (відбувшись, досягає своєї границі), пор. д.-р. *объварити* “зварити” (Срезн.), тобто “зварити з усіх боків”. Коли ж префікси поєднувались із дієсловами, що виражали значення стану, утворювались деривати, які не могли вказувати на певну межу, означати граничність (пор. д.-р. *обстояти* Срезн.), бо препозитивні компоненти із зрозумілих причин не виконували тут цю нову функцію. Виникало протиріччя між статальними основами і локальними префіксами, так як семантика стану не передбачає граничності, змін у просторі. Це стало причиною того, що наведений словотворчий тип дієслів стану з локально-граничним значенням префікса *о-/об-* згодом втратив свою продуктивність. Уже сформовані ж дієслова або виходили з вжитку, або змінювали своє значення, щоб ліквідувати зазначене протиріччя [див. 10, 74 – 75].

На третьому етапі, за гіпотезою М.В. Нефедьєва, відбувається процес становлення в різних дієслівних префіксах значення результативності. Здійснювалось це спочатку на базі нейтральних щодо граничності/неграничності дієслів, в першу чергу – з еволютивними (за термінологією Ю.С. Маслова) [8, 23] основами, що означали активні дії, спрямовані на досягнення результату. За сприятливих умов у них починає переважати значення результативності. Такою “сприятливою умовою” стає, очевидно, відповідність значення префікса і мотивуючої основи. “Збіг значення дієслова і локального значення префікса розчиняє його семантику, у результаті чого його значення розуміється лише як результативне або видове”, – зауважує з цього приводу П.С. Сігалов [12, 24]. Іншими словами, настає період, коли семантика мотиватора нейтралізує семантику префікса, що відповідає їй за змістом; у результаті цього й з’являється результативна граничність. Згодом до процесу формування результативного значення долучаються й інші семантичні групи дієслів, нейтральні щодо граничності /неграничності.

По закінченні даного етапу починається процес розширення кола мотивуючих основ: додаючи лише значення результативності, префікс приєднується до різних основ (у тому числі й статальних). З цього моменту можна говорити про наявність результативного способу дії. Він, за словами Ю.С. Маслова, першим із префіксальних способів виникає і найбільшу роль надалі відіграє [8, 28].

Результативність, вказуючи на характер протікання дії, була значенням більш граматичним, ніж лексичним, Саме дієслова результативного способу дії утворили базу при становленні граматичної категорії виду. Із розвитком засобів імперфективації значення результативності стало усвідомлюватися мовцями як значення доконаного виду [див.: 10, 77]. Таким чином, можна, очевидно, говорити, що перші видові кореляції префіксального дієслова і похідного від нього

імперфектива оформлялися в колі результативних утворень, тобто таких, що вказували на межу дії.

На четвертому етапі семантичної еволюції відбувається оформлення вторинних конкретних значень префіксів, раніше їм не властивих. Вживаючись із стійкими смисловими групами дієслів, об'єднаних спільним семантичним полем, препозитивний компонент поступово просякає, наповнюється цією новою, не властивою йому раніше семантикою, а згодом стає її носієм. Однак новим змістом результативний префікс може наповнюватись не лише від твірних основ, а й у результаті переносного вживання мотиватів, під впливом контексту, що прийнято називати “семантичним зараженням” [3, 14].

На основі даних, в першу чергу, етимологічних словників, можна припустити, що префікс **об-/о-** генетично пов'язаний не лише з відповідним прийменником, а й більш давнім словом прислівникового характеру із значенням “навколо” (рос. “вокруг”). Префікс **об-/о-** (як і прийменник) не втратив цієї первинної прислівникової функції і на початковому етапі становлення продовжував відповідним чином конкретизувати значення дієслова, локально його уточнювати. На цій основі ще в праслов'янській мові сформувався головний словотворчий тип дієслів, в яких префікс, виконуючи функцію своєрідного локалізатора, мав значення “дію, названу мотиватором, спрямовувати навколо когось чи чогось”. Найбільш чітко ця функція препозитивного компонента проявляється при його поєднанні з дієсловами руху, якогось переміщення:

оббігати (<*obbĕgati) “біжучи навкруги чого-небудь, описувати замкнуте коло” (СУМ), док. *оббігти* (<*obbĕgt'i); пор. рос. обѣгать, блр. абабѣгаць, д.-р. обѣгати, ч. obĕhati, свц. obehat', в.-луж. wobĕhas, н.-луж. hobbĕgas, п. obiegać та ін.;

обходити (*<obxoditi) “іти, рухатися навколо кого-, чого-небудь” (СУМ) док. ; пор. рос. обходит, блр. абхадзіць, д.-р. обѣходити, ч. ochoditi, свц. obchodit', в.-луж. wobkходзіć, н.-луж. hobchojžíš, п. obchodzić, болг. обходя, с.-хорв. ohoditi, слн. obhoditi, ст.-сл. обѣходити та ін.;

обсідати (<*obsĕdati) “сідати навколо кого-, чого-небудь” (СУМ), док. *обсісти* (<*obsĕsti); пор. рос. обседать, блр. асядаць, д.-р. обѣсѣдати, ч. obsedati, в.-луж. wobsydać, н.-луж. hobsedaš, п. obsiadać, болг. обсеѣдамь, с.-хорв. òpsjedati, свн. obsĕdati та ін.;

облазити (<*oblaziti) “обповзати кого-, що-небудь кругом” (СУМ), док. *облізти* (<*oblĕzti); пор. рос. облазить, блр. аблазіць, в.-луж. wobłazyć, н.-луж. hobłazus, п. obłazić, болг. облазж, мак. облази (про комахи), с.-хорв. òblaziti, свн. oblaziti та ін.;

обступати (<*obstqpati) “ставати довкола кого-, чого-небудь” (СУМ), док. *обступити* (<*obstqpiti); пор. блр. абступаць, д.-р.

обступати/обоступати, ч. ст. *ostoupati*, в.-луж. *wobstupać/wostupać*, н.-луж. *hobstupaś*, п. ст. *obstapać* та ін.;

облітáти (<*oblětati) про птаха “літаючи, здійснювати рух по колу” (СУМ), док. *облетіти* (<*obletěti); пор. рос. *облетать*, блр. *аблятаць*, д.-р. *облетати*, ч. *oblétati*, в.-луж. *woblětać*, н.-луж. *hoblětas*, п. *oblatać*, ц.-сл. *облѣтати*, мак. *облета*, с.-хорв. *obljètati*, свн. *oblétati* та ін.;

облягáти (<*oblěgati) “розміщуватися навколо чого-небудь; тісно оточувати щось” (СУМ), док. *облягти* (<*oblěgt’i); пор. рос. *облегать*, блр. діал. *аблягаць*, ст.-ч. *obléhati*, ст.-свц. *oblíehat’*, в.-луж. *woblěhać*, п. *oblegać*, ц.-сл. *облѣгати*, болг. *облѣгамь*, с.-хорв. ст. *obljègati* та ін.

Вищенаведені та аналогічні дієслова руху широко представлені, як свідчить матеріал, у слов’янських мовах, мають багато споріднених слів, у тому числі й застарілих, діалектних, що підтверджує думку про їх глибоку історію.

Давніми за походженням є дієслова з префіксом **об-/о-**, що означають не рух навколо кого-, чого-небудь, а іншу фізичну діяльність, спрямовану на об’єкт. Функція препозитивного компонента як своєрідного локалізатора на початковому етапі в них залишається незмінною (“дію, названу мотиватором, спрямовувати навколо когось чи чогось”):

обривáти (<*obryvati) “рити кругом, навколо чого-небудь” (СУМ), док. *обрити* (<*obryti); пор. рос. *обрывать*, блр. *абрываць*, ч. *obřívati/orřívati*, свц. *obrývat’*, в.-луж. *wobrywać*, н.-луж. *hobrywaś*, ст.-п. *obrywać*, болг. *обривам*, свн. *obrívati* та ін.;

обсівáти (<*obsěvati) “засівати; сіяти щось навколо чого-небудь” (СУМ), док. *обсіяти* (<*obsě(ja)ti); пор. рос. *обсевать*, блр. *абсяваць*, ч. *osívati/osévati*, *obsívati/obsévati*, свц. *osievat’/obsievat’*, в.-луж. *wośywać/wobsywać*, н.-луж. *hosewaś/hobsewaś*, п. *osiewać/obsiewać*, болг. *осявам*, свн. *osévati/obsévati* та ін.;

обно́сити (<*obnositi) “проносити кого-, що-небудь по колу або кругом когось або чогось” (СУМ), док. *обнести* (<*obnesti); пор. рос. *обносить*, блр. *абнасіць*, р.-ц.сл. *обносити*, ч. *obnositi*, свц. *obnosit’*, в.-луж. *wobnosyć*, н.-луж. *hobnosyś*, п. *obnosić*, ст.-сл. *обносити*, болг. *обно́сямь*, с.-хорв. *obnòsiti*, свц. *obnósiti* та ін.;

обложі́ти (<*obložiti) док. “обкласти щось кругом, по всій поверхні кого-, чого-небудь”(СУМ); пор. рос. *обложить*, блр. *аблажыць*, д.-р. *обложити*, ч. *obložiti*, свц. *obložit’*, в.-луж. *wobložić*, н.-луж. *hobložić*, п. *obložyc*, ст.-сл. *обложити*, болг. *облѝжа*, мак. *обложи*, с.-хорв. *oblòžiti*, свн. *obložítiti* та ін. В аналогічному значенні в українській мові вживається дієслово *обклáсти* (<*obklasti), недок. *обкладáти* (<*obkladati);

обсаді́ти (<*obsaditi) “посадити (рослини) навколо або з країв чого-небудь; оточити насадженнями щось” (СУМ), док.; пор. рос. *обсадить*, блр. *абсадзіць*, д.-р. *обсадити*, ч. *obsaditi*, свц. *obsadit’*, в.-луж.

wobsadzić/wosadzić, н.-луж. hobsajziś, п. obsadzić, болг. обсадж, свн. obsadíti/osadíti та ін.;

обгородити (<*obgorditi) “звести, спорудити огорожу навколо чого-небудь; огородити”(СУМ), док.; пор. рос.обгородить/огородить, блр. абгарадзіць, ч.obhraditi, свц. obhradit’/ohradit’, в.-луж. wohrodzić/wobhrodzić, п. obgrodzić/ogrodzić, ст.-сл. оградити, болг. обградж, мак. обгради, с.-хорв. ogradíti, свн. ograditi та ін.

Аналогічна функція префікса-локалізатора спостерігається також у багатьох інших дієсловах української мови. Однак не всі вони своїм походженням сягають глибокої давнини, мають великий радіус поширення, пор.: *оббудовувати* “зводити будівлі навколо чого-небудь, оточувати спорудами з декількох або з усіх боків що-небудь”(тут і надалі посилання на “Словник української мови” не подаються); *обв’язувати* “обмотуючи, обводячи мотузку і т. ін. навколо чого-небудь, зав’язувати кінці”; *обгинати* “охоплювати півколом що-небудь, розташовуватись навколо чого-небудь”; *обкóпувати* “скопувати землю навколо чого-небудь”; *обкóчувати* “котити щось навколо чого-небудь”; *обкóшувати* “скошувати траву, бур’ян і т. ін. навколо чого-небудь”; *обнóсити* “проносити кого-, що-небудь по колу або кругом когось, чогось”; *обóрювати* “обходити плугом кругом чого-небудь; зорювати землю навколо чогось”; *обповзати* “повзти навколо кого-, чого-небудь”; *обпóлювати* “виполювати бур’ян навколо чого-небудь”; *обса́джувати* “садити (рослини) навколо або з країв чого-небудь; оточувати насадженнями щось”; *обса́пувати* “виполювати, зрізувати сапою бур’ян і розпушувати ґрунт навколо чого-небудь; обполювати”; *обска́кувати* “скоком рухатися навколо кого-, чого-небудь”, *обтанцьóбувати* “танцюючи, обходити навколо кого-, чого-небудь”; *обтика́ти* “утикати що-небудь навколо чогось”; *обто́птувати* “утоптувати (землю, сніг і т. ін.) навколо чого-небудь” та ін.

Процес семантичної еволюції, розширення семантичних можливостей префікса **об-/о-** проходив поступово. На основі своєї первинної функції (конкретизуючи чи локалізуючи її) формант з часом набув здатності виражати додаткові значення. Так, згодом виділяються деривати, в яких префікс починає означати “дію, названу мотиватором, спрямовувати на всі боки (охоплювати об’єкт дією з усіх боків), на поверхню (чи окремі її місця)”: *обглядати/оглядати* (<*obgłędati) “уважно розглядати кого-, що-небудь з усіх боків; обдивлятися”, док. *оглянути* (*obgłędnQti) ; пор. рос. оглядывать, блр.абглядáць/аглядáць, д.-р. огладати, ч. obhlędati, свц. ohliadat’, в.-луж. wobhladać, н.-луж. hobględaś, ст.-п. ogleđać, болг. оглядамь, мак. огледа, с.-хорв. oględati та ін.; *обгортати* (<*obgъrtati) “покривати, обмотуючи кругом, з усіх боків”, док. *обгорнути* (<*obgъrnQti); пор. рос. діал. обгортать, блр. огорнуць, д.-р. обгърнути,

ч. *ohrnouti/obhrnouti*, свц. *ohrnut'*, п. *ogarnać*, ц.-сл. *огрънжти*, болг. *обгърна*, мак. *огрне*, с.-хорв. *огрнути*, свн. *ogrniti* та ін. До даної семантичної групи належать також дієслова *обволікати* “густо огортати, обкутувати, оточувати з усіх боків (про пару, дим і т. ін.)”, *обкраювати* “дуже коротко або нерівно підрізувати щось кругом, з усіх боків”, *обгладжувати* “водячи чим-небудь по якійсь поверхні, робити її рівною; гладити кругом, по всій поверхні”, *обкидати* “кидати щось на кого-, що-небудь з усіх боків, по всій поверхні; закидати з усіх боків чим-небудь”, *обкладати* “класти щось кругом, по всій поверхні кого-, чого-небудь”, *обкутувати* “покривати щось кругом, з усіх боків, щільно огортаючи, обвиваючи чим-небудь; обмотувати”, *облапувати* “мацати руками кругом, з усіх боків, по всій поверхні”, *облатувати* “нашивати латки на чомусь кругом, по всій поверхні”, *обмивати* “мити кругом, з усіх боків; обполіскувати”, *обмоцувати* “обкладати кругом, з усіх боків чим-небудь”, *обнюхувати* “нюхати кого-, що-небудь кругом, з усіх боків”, *обплітати* “сплітаючи щось, покривати, оточувати ним кого-, що-небудь кругом, з усіх боків”, *обростати* “укриватися якою-небудь рослинністю, заростати кругом, з усіх боків”, *обстругувати* “стругати кругом, з усіх боків або по всій поверхні, надаючи потрібного вигляду, розміру, форми”, *обтісувати* “обробляти дерево сокирою, знімаючи верхній шар, рівняючи кругом, по всій поверхні”, *обстукувати* “стукати по поверхні у багатьох місцях, усюди” та ін.

У групі дієслів, де префікс **об-/о-** означав охоплення об'єкта дією з усіх боків, розвинулось додаткове значення форманта “дією, названою мотиватором, оточувати когось чи щось”, пор. *обскакувати* “швидко оточувати кого-, що-небудь верхи”, *обложити* (док.) “оточити військами з метою оволодіння, завоювання”, *облягати* “тісно обступати, оточувати кого-, що-небудь”, *обсаджувати*, *оббудовувати* (див. вище), д.-р. *обиходити* “оточувати”, док. *обити* та ін.

На основі тих випадків, коли рух навколо об'єкта виконувався не до кінця, а потім продовжувався, розвинулось таке додаткове значення префікса **об-/о-**, як “дію, названу мотиватором, спрямовувати мимо, в обхід когось чи чогось”, пор. *обтікати* “обминати, огинаючи під час руху”, *обповзати* “повзти, обминаючи що-небудь, залишаючи осторонь”, *облітати* “літати стороною, обминаючи кого-, що-небудь”, *обходити* “проходити стороною, обминаючи кого-, що-небудь; обминати”, *обпливати* “пливти, обминаючи кого-, що-небудь на своєму шляху”, *обгинати* “обминати що-небудь, продовжуючи шлях” та ін.

Обминаючи, огинаючи об'єкт, що також рухається, деякі дієслова з **об-/о-** набули іншого відтінку значення: префіксальний компонент в них став означати “дією, названою мотиватором, випереджати когось або щось; (згодом) перемагати когось, перевершувати”, пор. *обганяти* “рухаючись швидше, обминати й залишати позаду кого-, що-небудь;

переганяти, випереджати”, *обска́кувати* “обганяти, випереджати кого-небудь верхи”, розм. *обліта́ти* “випереджати кого-, що-небудь при польоті”, *обіграва́ти* “здобувати перемогу над ким-небудь у якійсь грі; вигравати в кого-небудь” та ін.

Із значення префікса **об-/о-** спрямовувати дію на всю поверхню чи окремі місця в межах цієї поверхні (див. вище), очевидно, розвинулась дистрибутивна функція форманта “дію, названу мотиватором, поширювати на багато об’єктів, розміщених на певній площі”, пор. *обчастува́ти* (док.) “почастувати, пригостити кожного, всіх горілкою”, *обшива́ти*, *обпира́ти* (Своїми невсипущими руками виношувала, вигодовувала, *обпирала* й *обшивала* своїх дітей) та ін.

Всі представлені вище додаткові значення префікса **об-/о-**, як свідчить матеріал, розвинулись на основі його основного, просторового значення. Не менше семантичних відтінків (часто переносних за своїм походженням) виникло у зв’язку з його фінітивною функцією, здатністю виражати результативність закінченої дії:

“надмірною дією, названою мотиватором, завдавати шкоди комусь”, пор. *обпо́ювати* “надмірно напувати, завдаючи шкоди”, *обгодо́вувати* “надмірно годувати, шкодячи здоров’ю; перегодовувати” та ін.;

“дією, названою мотиватором, обманювати когось”, пор. *обва́жувати* “недоважувати щось кому-небудь”, *обма́нювати* “словами, вчинками або діями вводити в оману кого-небудь; обдурювати”, *обрахо́вувати* “неправильно підраховуючи, недодавати що-небудь комусь”, *обмі́рювати* “недомірювати щось кому-небудь” та ін.;

“дією, названою мотиватором, пристосовувати когось чи щось до чого-небудь”, пор. *обжива́ти* “освоювати нові місця, заселяючи їх і пристосовуючи для життя”, *об’їжджа́ти* привчати ходити в запряжці або під сідлом (про коня)” та ін.;

“дією, названою мотиватором, відділяти що-небудь від чогось”, пор. *обрізува́ти* “ріжучи, відділяти частину від цілого”, *обсіка́ти* “відділяти що-небудь, відсікаючи одне за одним” та ін.

Як бачимо, нові значеннєві відтінки часто виникали в результаті переносного вживання похідних, взаємодії з дієсловами певної семантики і т. ін. Так, наприклад, приєднуючись до дієслів із загальною семантикою “відділяти що-небудь від чогось”, префікс **об-** набуває значення “відділяти” [10, 81].

У багатьох словах префікс **об-/о-** не змінює нічого в значенні мотивата, крім виду, пор. *обрятува́ти*, *обсоро́мити/осоро́мити*, *охарактеризува́ти*, *охресті́ти* та ін.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аверьянова А.П. Семантические различия глагольных образований с приставками о- и об- (обо-) // Вопросы семантики. – Вып. 1. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974.

2. Алексеева А.Г. Из истории приставочного глагольного словообразования (на примере образований с об- и о-): Автореф. ... канд. филол. наук.– Л., 1978.– 18 с.
3. Архангельская Э.М. Семантическая эволюция предлогов и приставок в истории русского языка XI–XVII вв. (на примере приставки и предлога на-): Дис. ... канд. филол. наук.– Рига, 1983.
4. Вайан А. Руководство по старославянскому языку.– М.: Изд-во иностр. л-ры, 1952. – 446 с.
5. Волохина Г.А., Попова З.Д. Русские глагольные приставки: семантическое устройство, системные отношения.– Воронеж: Изд-во ВГУ, 1993.– 196 с.
6. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т./ Гол. ред. О.С. Мельничук.- К.: Наук. думка, 1982–2002.– Т. 1–4.
7. Кронгауз М.А. Приставки и глаголы в русском языке: Семантическая грамматика.– М.: Шк. “Языки русской культуры”, 1998.– 286 с.
8. Маслов Ю.С. Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида.– М., 1958.
9. Мейе А. Общеславянский язык. – М.: Иностранная л-ра, 1951.– 491 с.
10. Нефедьев М.В. Семантическая эволюция глагольных приставок на- и об- в истории русского языка XI–XVIII вв.//Вопросы языкознания.– 1994. – № 4.– С. 73–83.
11. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка.– В 2-х т.– М.: Госиздат иностр. и нац. словарей, 1959.– Т. 1–2.
12. Сигалов П.С. История русских ограничительных глаголов// Труды по русской и славянской филологии.– Серия лингвистическая.- Тарту, 1975.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.– М.: Прогресс, 1964–1973.– Т. 1–4.
14. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2-х т. – М.: Рус. яз., 2001.– Т. 1–2.
15. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под общ. ред. О.Н. Трубачева.– Вып. 1–30.– М.: Наука, 1974–2003.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Скляренко Валерій Григорович – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: префіксальний словотвір.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

“ОБРАЗ АВТОРА” ЯК ОБ’ЄДНУЮЧИЙ ПРИНЦИП МОВНОГО СТИЛЮ ХУДОЖНЬО-ПРОЗАЇЧНОГО ТВОРУ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ НІМЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

Тетяна ТОКАРЕВА (Кіровоград)

У статті розкрито значення “образу автора” у художньо-прозаїчному творі (на прикладі творів німецької літератури). Також дано аналіз найбільш поширених типів “образу автора” та особливості їх використання у художній літературі.

The article reveals the meaning of the notion “author’s image” in fiction prose, taking works of German Literature as a model. The most widespread kinds of “author’s image” as well as peculiarities of their usage in fiction is analysed.

Лінгвостилістичною категорією, яка об’єднує всі елементи змісту і стилю художнього твору у текстове ціле, є категорія “образ автора”. За

словами М.П. Брандеса, образ автора – це “внутрішній стержень, навколо якого групується вся стилістична система твору. Образ автора виражає внутрішню єдність і цілісність прозаїчного твору” [2, 112].

Будь-який художній твір є в першу чергу вираженням особистості свого творця як у плані сукупності ідей, так і на рівні їх лінгвостилістичної реалізації. Ще Й.В. Гете відзначав, що кожен письменник, хоче він того чи ні, певним чином зображує у своїх творах самого себе. Це означає, що зображуючи той чи інший відрізок життя, письменник тим самим показує своє власне відчуття світу, стилістику власних думок та почуттів. Але це лише одна із сторін художньої категорії “образу автора”; поряд із суб’єктом твору, творцем його художнього світу, який наділений певними ідейно-художніми поглядами, які втілені у творі, вона включає в себе і словесно-мовленнєву структуру, яка є організуючим центром художнього твору. “Образ автора” у такому його розумінні знаходить своє синтезоване мовленнєве вираження у словесній тканині художнього тексту, початковим етапом якого можна вважати авторське мовлення. Авторське мовлення в свою чергу поняття неоднорідне, так як, поряд з ідеальним “образом автора” включає в себе певний мовленнєвий план, який можна визначити як план оповідача. Це означає, що автор вважає за необхідне або ідентифікувати себе із картиною дійсності, або ж максимально віддалитися від неї.

“Образ автора” виступає суб’єктом, з яким пов’язане висловлення у художньому прозаїчному творі. У ліриці – це ліричний суб’єкт, який передає свій стан, у драмі дія виражається діючими особами, у прозаїчному творі теж хтось повинен розповісти про події. Цим “хтось” і виступає “образ автора-оповідача”. Дослідження показали, що “образ автора” – це не просто категорія розповіді, викладу, “виконання змісту”, а й категорія, яка пов’язана із формуванням самого змісту.

Проблема полягає в тому, що часто “автора” плутають із певною людиною, оскільки художній твір є чийсь витвором, або навпаки, певний твір може бути продуктом колективної праці. Але художній твір не можливо відірвати від особистості творця.

Проблеми “образу автора” у своїх дослідженнях торкалися такі видатні літературознавці, як Б. Томашевський, В. Виноградов, К. Федін, Й.Р. Бехер, Е. Різель, М. Храпченко та ін. Саме образ автора є провідним у будь-якому художньому творі. Автор постає як особистість, яка має значний вплив на читача, передаючи йому всі психологічні та стилістичні особливості художньо-прозаїчного твору. Оскільки “образ автора” є невід’ємною частиною художнього твору, то актуальним сьогодні є дослідження типів його вираження у ліричних, драматичних та епічних творах. Дана стаття присвячена типології “образу автора” та виділенню характерних ознак і стилістичних елементів образу оповідача.

Мета статті – розкрити сутність категорії “образу автора” та виділити його основні типи на прикладі творів німецької літератури, показати складові елементи образу оповідача.

Уявлення про автора складається у читача й тоді, коли автор не персоніфікований у творі, тобто не названий і ніяк не охарактеризований у соціально-психологічному відношенні. Однак у художній мові завжди проступає характеристика того, хто говорить. Суб’єктивно-експресивні форми мовлення не можуть бути повністю усунені із оповідання, отже авторські прийоми побудови художньої дійсності не можуть втратити свій індивідуальний характер. Навіть у найбільш об’єктивному оповіданні присутній “образ автора”, тому що ця об’єктивність є не що інше, як особлива конструкція, особлива будова “образу автора”. Тому не виправдані суперечки з приводу того, чи в кожному прозовому творі є “образ автора”. Суб’єкт мовлення присутній у будь-якому творі, у будь-якій частині [5, 116].

Оскільки у поетиці та в стилістиці не існує однозначного тлумачення категорії “образ автора” і її значення для твору, то слово “автор” у художньому творі багатозначне і вживається в трьох значеннях: 1) “автор” як та чи інша реальна людина, яка написала твір; напр.: Томас Манн, Анна Зегерс; 2) “автор” як суб’єкт, який діє у самому творі поряд з іншими його персонажами, саме у цьому випадку “автор” є одним із компонентів твору; 3) “автор” як суб’єкт, що творить, про який ми й дізнаємося, власне лише із твору, інакше кажучи, “автор” – це художня особистість письменника. Необхідно підкреслити, що всі ці три значення слова “автор” органічно пов’язані між собою.

Духовне, пізнавальне, естетичне збагачення читача завдяки художньому твору є фактично збагаченням завдяки особистості художника, його життю, переживанням, способу його творчого відношення до речей і подій, його манері до них відноситися та виражати їх. Звідси твір несе на собі відбиток діяльності і особистості свого творця. “При більш пильному погляді на речі не дуже легко вирішити, що важливіше у художньому творі, чи предмет, який зображається, чи особистість автора, оскільки художні твори є “епізодом особистої духовної біографії їх творця, в яких відображається загальний процес розвитку його країни чи людства в цілому” [4, 31].

Що стосується відношення між “образом автора” та образами героїв твору, то на відміну від героїв твору, мовлення яких є результатом первинної індивідуалізації мовлення у житті, мовлення оповідача – вторинна індивідуалізація. У такому вигляді вона сприймається як явище художньо-стилістичного порядку. Тому “образ автора” – не тільки породження мовленнєвої практики, а й витвір письменника – продукт літературно-художньої культури.

“Образ автора” органічно пов’язаний не тільки з такими категоріями, як письменник та персонажі твору, а й з категорією “читач”. “Читач” – це не та наявна публіка, яка стала читацькою масою твору даного письменника, а щось створене, щось, що бере участь у поетичному світі. Внутрішній світ і мислення кожної людини має свою стабілізовану соціальну аудиторію, в атмосфері якої формуються його внутрішні докази, внутрішні мотиви, оцінки і ін. Оскільки мовлення завжди орієнтоване на співрозмовника, то будь-яке висловлення будується між двома соціально-організованими людьми, і якщо реального співрозмовника немає, то він передбачається у особі представника тієї соціальної групи, до якої належить той, хто говорить.

Характер читача, характер зв’язку і форми контактів автора з ним визначають структуру художньо-мовленнєвого висловлення. Цікавими є думки Й.Р.Бехера про “триєдиність” особистостей у художньому творі: “Відзначено, що у творі мистецтва людина може виявлятися чи ховатися трояко: як особистість художника, як особистість того, що зображено чи діючої в творі людини, або як особистість того, до кого звернений твір [1,343-344]. Бехер говорив, що манера, в якій особистості відносяться сама до себе і одна до одної, складає специфічний характер твору мистецтва, його фабулу, розвиток його характерів та стиль.

З точки зору стилістики, в “образі автора” можна виділити внутрішню і зовнішню сторони, які пов’язані із двома іншими сторонами створення мовленнєвого оформлення твору: правилами цього оформлення і функціонування мови твору як носія жанрово-прагматичної і стилістично-естетичної функцій.

З внутрішнього боку “образ автора” є “певною точкою зору” [1], яка створює єдність самотнього морального відношення письменника до предмета. Гете говорив: “Я не заспокоююсь до тих пір, поки не знаходжу визначальну точку, із якої можна багато вивести, чи, точніше, яка сама з доброї волі багато виводить і несе мені на зустріч, мені лишається тільки старанно сприйняти це і обережно розпочати справу” [1, 109-110].

Взагалі, “образ автора” – різноманітний, багатоликий феномен. Він – оповідач, який проникає у приватні будинки, знайомлячи нас з інтимною перепискою, він заходить у державні установи і широко цитує офіційні документи; він пропонує нам зовнішній погляд неначеб-то стороннього спостерігача за подіями і пристрасну сповідь героя як свою власну. “Образ автора може видозмінюватися у межах одного жанра у різних творах і навіть у межах одного твору в різних його частинах. Саме свобода переміщення автора-оповідача у фізичному просторі і співвідношення двох чи кількох голосів, яке виникає паралельно і пояснює надзвичайне розмаїття форм оповідання.

Оповідач у формі “я”, який сполучає у собі дві функції – діючої особи і оповідача, – широко використовується в автобіографічних романах-

сповідях. Із сучасних німецьких романів в такій формі написано твір Т. Манна “Зізнання авантюриста Фелікса Круля”. У подібних оповідях всі соціальні і характерологічні прикмети оповідача найбільш широко представлені в цій формі. У вищезгаданому романі Томаса Манна автор використовує різноманітні вставні слова, дужки, тому що розповідає про героїв від себе відкрито. Нерідко ця форма пов’язана не з оповіданням, а з вираженням стану, настрою, переживання. Тому вона часто використовується у розповідях автобіографічного та сповідного типу. Письменник сповідається перед своїм сучасником, він насичує полотно твору особливою емоційністю і живою інтонацією.

Великі можливості у сфері перспективи розповіді мають особові займенники, які здатні відігравати роль релевантного показника того чи іншого типу розповіді. Особливо слід підкреслити роль займенника “я”, який дав назву особливому прозаїчному жанру – „Ich-Erzählung“ (розповідь від першої особи), який об’єднує різноманітність форм суб’єктивного опису

У суб’єктивних течіях літератури у формі “я” втілюються індивідууми, в уяві яких картина світу часто перетворюється у непроникну таємницю. Суб’єктивні враження видаються за об’єктивну дійсність. Наприклад, у оповіданнях Ф.Кафки дійсність подається відбитою через свідомість героя-оповідача у формі “я”. Автор не втручається у події, не вносить корективи у зображення. Предмети реального світу набувають при цьому фантастичних обрисів, оскільки такими їх бачить герой-оповідач [7]. Те ж саме можна сказати і про головного героя роману Ф. Грасса “Жерстяний барабан” (G. Grass. Der Blechtrommel), який виступає у якості оповідача. Це – психічно-неповноцінна людина, яка так себе і відрекомендує: “Зізнаюся, я мешканець психіатричного лікувального закладу” (Zugegeben, ich bin Insasse einer Heil- und Pflegeanstalt). Повідомивши про це герой і оповідач розвиває далі опис, в якому складно переплітаються реалістичні і сюрреалістичні мотиви, які створюють сатиричну картину жорстокого капіталістичного світу.

В німецькій художній літературі відомі й інші типи текстів від першої особи, такі як: епістолярний текст, мемуари, автобіографія, сповідь. Кожен з них може бути засобом художньої і нехудожньої комунікації.

Прикладами ж персоніфікованого оповідача можуть слугувати: оповідач Серенус Цайтблом у романі Т.Манна “Доктор Фаустус” (Th. Mann. Doktor Faustus), хлопчик Тінко у романі Е. Штритматера “Тінко” (E. Strittmatter. Tinko), герой першої частини роману М. Фріша „Штиллер“ (M.Frisch. Stiller) і друг героя – у другій частині.

У романі Е. Штритматера „Оле Бінкоп“ (Ole Bienkopp) саме оповідання носить яскраво виражений суб’єктивний характер: хоча оповідач і виступає у формі “він”, складається враження, що це один із персонажів роману, іноді він прямо звертається до героїв роману, втручається в їхнє

життя, неначе забуваючи про те, що його роль – розповідати про все читачеві [11].

Саме різноманітність розповіді дозволяє письменнику вести розповідь одночасно у кількох напрямках, створюючи таким чином поліфонізм оповідання. Що стосується структурної організації “образу автора”, то виділяють три типи такої організації в залежності від різновидності художньо-прозаїчного твору:

- 1) “образ автора” складає єдину точку зору протягом всього твору;
- 2) “образ автора” у творі єдиний, але розпадається у процесі розповіді на різні образи “;
- 3) “образ автора” являє собою множинність оповідачів, де кожний образ виражає свою точку зору, своє відношення до того, що зображається.

Прикладом оповідача першого типу може слугувати новела К.Ф.Майєра “Весілля монаха” (K.F.Meyer. Die Hochzeit des Mönchs). У ролі оповідача виступає Данте як представник середньовіччя (“Mein Dante ... ist eine typische Figur und bedeutet einfach Mittelalter“). Його розповідь прямолінійна та оцінюється з однієї точки зору.

Другий тип автора-оповідача в залежності від способу розповіді може виступати не тільки як оповідач, але й як спостерігач, репортер, режисер. Емоційний діапазон розповіді може бути дуже широким, починаючи від об’єктивного тону і до різноманітних суб’єктивних фарб. Так, наприклад, у романі А. Зегерс „Оцінена голова“ (A. Seghers. Der Kopflohn) розповідь організується різновидностями “образу автора”: автором-оповідачем, автором-спостерігачем, автором-письменником і змішаними образами: спостерігачем-оповідачем і спостерігачем-письменником [10].

Третій тип автора-оповідача, який являє собою множинність оповідачів, означає, що кожна нова сповідь, кожен новий оповідач – це нова точка зору, нове висвітлення фактів та подій, нова інтерпретація душевного світу інших персонажів, які не беруть участі в розповіді. Так, наприклад, однією з найбільш ранніх форм множинності була “рамочна розповідь” (Rahmenerzählung). Це особливо характерно, наприклад, для героя роману Й.В. Тете “Страждання молодого Вертера” (J.W. Goethe. Die Leiden des jungen Werthers), де оповідач сам бере слово у той момент, коли Вертер настільки переповнений почуттям, що не може спокійно поглянути на обставини і більш або менш об’єктивно їх зобразити. Більш складні форми множинних оповідачів зустрічаються, наприклад, у Е.Т.А. Гофмана у „Життєвих міркуваннях кота Мурра“ (E.T.A. Hofman. Kater Murr). Тут біографія кота переплітається з біографією капельмейстера Крейсера. Відповідно і точок зору може бути декілька. Одна і та сама подія може бути висвітлена з різних боків. Іноді одна і та ж ситуація викладається двічі, з різних точок зору. Але автор робить і свої зауваження, таким чином, виклад ведеться з трьох різних точок зору.

Поряд із “рамковим оповіданням” існує так звана Schachtelerzählung, коли розповідь (і точка зору відносно подій) другого оповідача підхоплює розповідь і точку зору третього, а перший – розповідь і точку зору другого і третього оповідача, як це має місце, наприклад, у повісті Т. Шторма “Вершник на білому коні” (Th. Storm. Schimmelreiter): перший оповідач тут знаходить у старому журналі історію, в якій виступає новий оповідач, який приходить у фрізький будинок, де старий (третій оповідач) розповідає йому історію про вершника на білому коні.

Найважливішою стороною будь-якого твору є ідея. Ідея художнього твору – це естетична ідея. На відміну від нехудожнього твору естетична ідея – не абстрактна думка, а сукупність вражень, почуттів, переживань, настроїв, роздумів, які виникають у людини, яка сприймає художній твір. Естетична ідея художнього твору втілюється у конкретному художньому образі, який відображається у “образі автора” і функціонально завершується у типі тексту. Різноманітність “образу автора” (як персоніфікованого представника) і його функція не вичерпується відмінностями по горизонталі, тобто за способом комунікації змісту та за способом реалізації конкретного значення твору. Жанрово-прагматична функція художнього твору на відміну від аналогічної функції художнього твору, носить естетичний характер, тобто спонукає читача до естетичного переживання. Більше того, у одному й тому ж творі на одному проміжку авторської розповіді образ автора може бути змальований епічними тонами, на іншому – драматичними, на третьому – ліричними. Саме ці відносини утворюють типи тексту: епічний, драматичний і ліричний.

Ліричне у прозі майже завжди взаємодіє з епічним. Ліричні мотиви пронизують епічну основу, а іноді весь твір будується за законами ліричного жанру, і тоді в ньому панує ліричний мотив, це і є лірична проза. У ліричній розповіді не існує дистанції між образом автора і предметом розповіді. Образ автора, переважно, пасивний, він нічого не створює, він лише піддається настрою, його емоції виражають стан.

Іноді для концентрованого виразу ліричного змісту використовується розповідна рамка. Так, в новелах Т. Шторма, починаючи з “Іммензее” (Th. Storm. Immensee), обрамлені спогади (Erinnerungsrahmen) використовується не для створення дистанції між оповідачем та світом, який зображається, а для інтенсифікації способу вираження ліричних почуттів оповідача.

У суто ліричній прозі герой і оповідач, зазвичай, одна і та ж особа. Є випадки, коли фігура оповідача неначеб-то відсутня, але фактично герой сам розповідає про себе, хоча й від третьої особи. Саме так побудований, наприклад, ліричний роман Е.М. Ремарка “Триумфальна арка” (E.M. Remarque. Arc de Triumphe). Світ тут побачений очима героя. Він присутній у кожному епізоді. Навколо нього об’єднані всі діючі особи. Зміст роману – життя Равіка, його думки і переживання, його сприйняття

дійсності. У романі дуже важливим елементом для оповідача-лірика є пейзаж. Він є засобом створення особливої поетичної атмосфери, яка налаштовує читача на емоційну хвилю.

Існують сталі способи зображення деяких естетичних змістів. Вони можуть бути фабульного характеру, наприклад, для зображення комічного використовується прийом “комізм ситуації”. Вони можуть бути мовленнєвого порядку, наприклад, включення у авторське мовлення осколків мовлення або мовленнєвої манери того героя, якого висміюють, або прийом “невідповідності змісту і форми”, різні композиційні прийоми, як це, зокрема, має місце у романі Г. Манна “Вірнопідданий” (H. Mann. Der Untertan) [8].

Отже, кожен видатний художник слова, виражаючи своє бачення, своє розуміння явищ дійсності, намагається переконати читачів у їх істинності, намагається захопити читача світом образів, емоцій та ідей, який відкривається перед ним. Художньо-прозаїчний текст став тим підґрунтям, яке дало змогу виділити різні типи і жанри, а також системи зберігання і передачі естетичної інформації. Жанри художньої прози індивідуалізовані за рахунок саме такої художньо-естетичної категорії, як “образ автора”. Тому стиль прозаїчного твору тісно пов’язаний перш за все з “образом автора”, який є механізмом переведення природньої мови у мову художню.

БІБЛЮГРАФІЯ

1. Бехер И.Р. В защиту поэзии. – М.: Высшая школа, 1969. – 226 с.
2. Брандес М.П. Стилистический анализ. – М.: Высшая школа, 1971. – 280 с.
3. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М.: Высшая школа 1980. – 284 с.
4. Леканов Л. Собрание сочинений. – М.: Просвещение, 1962. – Т.8
5. Томашевский Б. Стилистика и стихосложение. – Л.: Просвещение, 1959. – 335 с.
6. Goethe J.W. Die Wahlverwandschaften. – Berlin, 1951.
7. Kafka F. Der Jäger Gracchus. – // Deutschland erzählt. Hamburg, 1963.
8. Mann Th. Der Untertan. – Berlin, 1958.
9. Riesel E., Schendels E. Deutsche Stilistik. – М.: Высшая школа, 1975.
10. Seghers A. Der Kopflohn. – Berlin, 1956.
11. Strittmatter E. Ole Bienkopp. – Berlin, 1963.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Токарева Тетяна Станіславівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри германської філології КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми стилістики сучасної німецької мови.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2004 р.

ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЕВОЇ ПОВЕДІНКИ У МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Тетяна ТРУХАНОВА (Кіровоград)

У статті визначаються основні складові вміння мовленнєвої поведінки майбутніх вчителів англійської мови та пропонуються шляхи для формування вмінь практичного керування навчальним процесом у класі: вправи для засвоєння виразів класного вжитку, підготовка та демонстрація уроків, фрагментів уроків, рольові ігри.

This article defines the main skills of the relevant speaking behaviour of trainee teachers of English. By applying accurate, authentic classroom phrases in some drills, in the preparation of lesson plans, in micro teaching sessions and actual demonstration of lessons students will practise the language for practical day-to-day management of classes.

Релевантність мовленнєвої поведінки є необхідною професійною потребою майбутніх учителів іноземної мови. Зокрема однією з основних вимог до практичної підготовки вчителя іноземної мови вітчизняна методика визначає вміння реалізовувати комунікативно-навчальну функцію, яка складається з інформаційного, мотиваційно-стимулюючого і контроль-коригуючого компонентів [3, 13].

Мовленнєва поведінка вчителя розглядалась кількома авторами: Ткаченко Р.Г., Роговська Б.И., Карлайл М.С. (вирази класного вжитку, класифікація типових помилок вчителів), Рогова Г.В. (навчання учнів виразам класного вжитку), Роман С.В. (врахування рідної мови у навчанні англійської мови на початковому ступені), Вишневський О.І. (рідна та іноземна мови як засоби ситуативної, мовної та мовно-ситуативної підтримки), Hughes G.S. (практика використання виразів класного вжитку у керуванні навчальною групою).

Завданням нашої статті є визначення переліку вмінь, які складають релевантну мовленнєву поведінку вчителя іноземної мови, та засобів для її формування у майбутніх вчителів під час вивчення курсу методики викладання англійської мови у середніх навчальних закладах.

Аналіз теоретичного матеріалу з проблеми та власний досвід дали нам змогу визначити такі складові вміння релевантної мовленнєвої поведінки вчителя іноземної мови:

- вміння висловлюватись коректно в мовному відношенні;
- вміння вчителя адаптувати мовлення до рівня іншомовної підготовки учня та вимог програми;
- вміння коректно застосовувати вирази класного вжитку;
- вміння доцільно застосовувати рідну мову на уроці;
- вміння чітко та доступно формулювати інструкції до вправ та завдань для учнів;
- вміння правильно встановлювати співвідношення мовлення вчителя та учнів на уроці;

- уміння застосовувати іншомовне мовлення для створення позитивного психологічного клімату на уроці.

Розглянемо ці вміння більш докладно.

Уміння висловлюватись коректно у мовному відношенні.

Харківські методисти [5] визначили типові помилки вчителів. Найчастіше вчителі роблять граматичні помилки, а саме: 1) використання Present Indefinite замість Present Continuous; 2) заміна Present Perfect формою Past Indefinite; 3) заміна Present Perfect Continuous формою Past Continuous; 4) застосування Present Indefinite замість Future Indefinite або конструкції to be going+Infinitive; 5) застосування Present Indefinite замість імператива; 6) застосування займенникового підмета, який дублює субстантивний підмет; 7) застосування yes? so? Замість традиційного закінчення розділового запитання; 8) порушення структури непрямих запитань. До переліку харківських вчених доцільно додати 9) некоректне застосування прийменників: One book for every three pupils замість One book to every three pupils; 10) майбутній час після сполучників when, after, before, while; 11) некоректне застосування артиклів. Наприклад: Others, don't help him. Правильний варіант: The others, don't help him.

До типових недоліків мовлення вчителів англійської мови на уроці відносять також обмеженість використання синонімічних слів та виразів, розділових та альтернативних запитань, ввічливої форми розпоряджень, інструкцій та прохань.

Типові помилки студентів є важливим джерелом інформації як для викладача, так і для студентів. Інформація стосовно помилок дає змогу викладачеві спланувати подальшу роботу, спрямовану на допомогу студентові. А студент звертає довільну увагу на власні помилки і самостійно виробляє засоби для запобігання цих помилок.

Уміння адаптувати мовлення до рівня мовної підготовки учнів та вимог програми.

Теоретичний курс методики викладання англійської мови у мовних вищих навчальних закладах починається в V семестрі, з VI семестру студенти самостійно готують і проводять фрагменти уроків із застосуванням рольової гри: один студент виконує роль учителя, а його одногрупники виконують ролі учнів та аналітиків. Зрозуміло, що майже за три роки навчання у вищому мовному навчальному закладі у студентів вже сформовані на досить високому рівні лексико-граматичні мовленнєві навички. Під час проведення фрагментів з'ясовується, що далеко не всі студенти можуть адаптувати своє мовлення до рівня мовної підготовки учнів. Так, вони застосовують саме ту лексику та граматичні конструкції, які використовують вузівські викладачі та самі студенти на заняттях зі спеціальних предметів. На думку студентів їм важко відібрати саме той варіант мовлення, який відповідає певному ступеню навчання в школі, тому що майбутні вчителі не знають, якою лексикою та граматичними структурами вже володіють учні, не ознайомлені з чинними

підручниками та недостатньо орієнтуються у функціональних показниках, визначених Програмою для загальноосвітніх навчальних закладів з англійської мови 2-12 класи.

Уміння коректно застосовувати вирази класного вжитку.

Це уміння пов'язане з такою галуззю дослідження у вивченні іноземної мови як контрастивний аналіз, який в нашому випадку порівнює українську та англійську мови. Нас цікавить перш за все педагогічне застосування результатів контрастивного аналізу. Некоректність застосування виразів класного вжитку майбутніми вчителями обумовлюється недостатнім володінням англійським узусом. Наприклад: I don't hear замість I can't hear; Let's take it again замість Let's try (say, do) it again. Очевидно, що багато помилок студентів у виразах класного вжитку пояснюється інтерференцією рідної мови. Наприклад, студенти застосовують фразу Bring some chalk замість автентичної фрази Will you go and get some chalk.

Уміння доцільно застосовувати рідну мову на уроці.

Дидактичне мовлення вчителя рідною мовою в основному здійснюється на початковому ступені навчання і, як зазначає С.В. Роман [4, 48], на кінець вивчення іноземної мови у початковій школі моделювання іншомовного мовленнєвого середовища має здійснюватись переважно англійською мовою. Тобто, студенти повинні чітко знати, що на середньому і старшому ступенях спілкування рідною мовою є скоріше винятком, ніж правилом. Щодо початкового ступеня, то методист С.В. Роман визначає такі випадки застосування рідної мови: під час стимулювання потреби й інтересу до вирішення конкретної навчальної задачі; при ознайомленні з правилами ігри, умовами виконання складного завдання, при моделювання ситуацій мовленнєвої взаємодії; при ознайомленні з національними реаліями; при демонстрації функції мовного явища; при організації спостережень над фактами мови; при повідомленні мовних правил; при здійсненні неформального спілкування з дітьми.

Наведемо приклад вдалого сполучення рідної та іноземної мов на уроці (2 клас, перший рік навчання).

Учитель: Good for you, dear friends. Молодці. Добре попрацювали. До зустрічі з англійськими дітьми ви готові. Отже, викликаємо чарівний ракетоплан і літимо до Англії. One, two, three, four, five... Ось ми і в Англії. Заходимо по одному та рекомендуємо себе.

Pupil 1: Hello, I'm Masha.

Pupil 2: Hi, how are you?

Pupil 1: I'm fine. Thank you [2, 91].

Уміння чітко і доступно формулювати інструкції до вправ та завдань для учнів.

Як відомо, прості, адекватні та достатні інструкції (без надлишку або нестатку інформації з певним невербальним управлінням) зменшують

можливість нерозуміння процедури та цілей [6, 52] виконання завдання або вправи. Для запобігання формулювання неадекватної інструкції необхідно провести її апробацію. З цією метою студенти можуть запропонувати виконати складену ними вправу або завдання своїм товаришам. Якщо в ході виконання вправи не виникне питань стосовно процедури, то це буде свідченням того, що інструкція адекватна.

Уміння правильно встановлювати співвідношення мовлення вчителя та учнів на уроці.

Якщо на початковому ступені навчання іноземної мови мовлення вчителя явно переважає мовлення учнів, то на середньому та старшому ступенях питома вага мовлення вчителя на уроці знижується. Це обумовлено рівнем володіння іноземною мовою, рівнем сформованості соціального досвіду, віковими особливостями учнів, рівнем складності завдань. Учителю необхідно стимулювати активність учнів, розвивати мовленнєву ініціативу. Зрозуміло, що більше можливостей для цього є на середньому та старшому ступенях навчання. Саме в основній та старшій школах постає завдання організувати навчання згідно особистісно-діяльнісного підходу, коли на уроці домінує не вчитель, а учень. “Вчитель в контексті такого підходу визначає навчальну мету уроку, організує, спрямовує і коректує весь навчальний процес відповідно до інтересів учня, рівня його знань та вмінь”[1, 63].

Уміння застосовувати іншомовне мовлення для створення позитивного психологічного клімату на уроці.

Це вміння передбачає здатність вчителя підбадьорити, стимулювати учня, висловити позитивну оцінку, висловити негативну оцінку в делікатній формі, застосовувати автентичні вирази для полегшення соціальних контактів, налагодити невимушене спілкування. Студентка четвертого курсу І. Дерипаско знайшла в Інтернеті сучасні автентичні вирази “101 Ways to Praise a Child”, які вибірково можна застосовувати для підбадьорення, стимулювання учнів: You tried hard; I knew you could do it; good job; you are catching on; looking good; you are responsible; I trust you; you mean a lot to me; you are on your way; you learned it right; what a good listener; а також для висловлення дуже високої позитивної оцінки: fantastic (job); beautiful work; remarkable job; hurray for you; you are wonderful; I’m proud of you; super (work, job, star); bravo; you’re flying.

Для налагодження невимушеного спілкування в класі необхідно, щоб студенти не лише самі володіли спеціальними реактивними репліками для висловлення згоди, незгоди, подиву, незадоволення тощо, а й навчили учнів таким виразам. Це такі реактивні репліки як: Sorry! Pity! Tough luck! Tough break! OK. It’s OK. Not bad! Really? You don’t say! Is that so? No way! Безумовно, застосування цих виразів допоможе студентам подолати не лише мовленнєві труднощі, а й труднощі соціокультурного характеру.

Наведемо вправи, які ми використовуємо з метою формування релевантної мовленнєвої поведінки майбутніх вчителів англійської мови. Ці вправи поділяються на такі види: **підготовчі** та **мовленнєві**. Типи вправ визначаються 1) за характером домінуючого психологічного процесу (прийом або видача інформації) – рецептивні, репродуктивні, продуктивні; 2) за характером виконання – усні, письмові; 3) за участю рідної мови – одномовні та двомовні; 4) за функцією в навчальному процесі – тренувальні та контрольні; 5) за кількістю учасників: індивідуальні, парні, групові. Зауважимо, що студенти навчаються багато чого, коли вони слухають один одного, але недоцільно організовувати великі групи.

До **підготовчих** вправ ми відносимо:

1. тренувальні вправи. Наприклад:

Answer

VERB: NO PREPOSITION – ANSWER MY QUESTIONS.

Noun + to – What is the answer to this?

+ for – What answer have you got for question 9?

Make up sentences using the table.

What is the answer	Alice's questions
What answer have you got	for the third question
Answer	to this question
	for point 3
	the teacher's question
	to your mother's question

2. Вправи на вибір з двох або більше варіантів.

Choose the correct variant

1) Let's revise the material we've done so far.

Let's revise the past material.

2) Who wants to recite a poem (by heart)?

Who wants to read a poem by heart?

3) Don't forget the word-order.

Observe the word-order.

4) Put your desk in order.

Tidy your desk, will you?

3. Вправи на заповнення прогалін.

Fill in the gaps, using the appropriate word or phrase from the following list.

a) getting on

d) absent

g) slam

b) the matter is

e) a move on

c) miss

f) on time

1) Who was ... last time?

2) Hurry up! Get!

3) Try to be here next week!

4) How are you, Alice?

5) Please don't ... like that!

- 6) What is David today?
 7) Did you ... the last Wednesday lesson?

4. Вправи на трансформацію.

Use the following sentence frames to produce negative questions.

Зразок: You live in London (do)?

Don't you live in London?

- 1) The answer / at the back of the book (be)?
 2) You / find the right page (can)?
 3) It/ a good idea to look the word up in a dictionary (would be)?
 4) You/ finish off your essays by Friday's lesson (will have)?
 5) You/ have enough time to do it before the bell went (had)?

5. Вправи на виправлення помилок.

Correct mistakes in the following sentences.

- 1) Let's take it again!
 2) At first
 3) Take this away!
 4) Answer to the first four questions.
 5) Is there still something you want to ask?
 6) I'd like to point some difficulties.
 7) You are on my way.

6. Вправи на використання rejoinders.

Listen to the following sentences and respond to each with an appropriate rejoinder.

- 1) Your time is up now, I'm afraid.

- 2) Shall we try to behave like normal human beings for a change?

- 3) Stop doing that!

- 4) Listen to me carefully!

7. Вправи на переклад.

- 1) Сьогодні ми будемо говорити про ...
 2) Хто знає ...,
 3) Опишіть стисло ...
 4) Закінчить цю роботу до понеділка.
 5) Випишіть незнайомі слова.
 6) Намагайтеся зробити це завдання самостійно.

До **мовленнєвих** вправ ми відносимо ситуативні вправи, рольові ігри, складання вправ різних типів та видів з інструкціями, підготовка уроків та фрагментів уроків.

1. Ситуативна вправа¹.

The passage below is the beginning of an English lesson. At the places numbered, e.g. (1), the teacher might say something appropriate in English. What does the teacher say?

It's Monday morning and the time is 8 o'clock. You go into the classroom. Most of the pupils are already in their desks but some of them are still outside the corridor. You notice that two boys are still hanging about the corridor (1). They come in but leave the door open (2). When you ask them to close it, they slam it (3). At last everybody seems to be ready. You greet the pupils (4) and then ask Lucy and Maria how they are (5 and 6). After that you announce that it really is time to start (7), but first you have to get their attention. Taras is chatting with Kate (8); and Roman has his Geography book open in front of him (9). You almost forget the register (10). You check who is missing (11). You notice that Ann is away and wonder why (12). At that very same moment the door opens and Andrey comes in. It's now almost ten past 8 (13). He explains sleepily that he was so busy studying his English vocabulary and he forgot to get off the bus. This is the second time he has been late in a week, and you make it clear that you will be very angry next time (14). At last you are ready to start your lesson (15).

2. Рольова гра.

Цю ситуативну вправу можна застосувати й як рольову гру.

Take it in turns to play the part of the teacher. See how quickly you get your 'pupils' to settle down. Remember that the beginning of the lesson provides plenty of opportunities for using the language naturally – ask about the pupils' weekend, talk about the weather, enquire about absentees.

3. Складання вправ різних типів та видів з інструкціями.

1) Складіть вправу на диференціацію, спрямовану на розвиток фонематичного слуху.

2) Складіть мовленнєву рецептивну вправу з аудіювання.

3) Виберіть комунікативно спрямовану інструкцію до вправи на засвоєння форми дієслова та перекладіть інструкцію англійською мовою:

а) зробіть подані речення питальними;

б) вставте необхідне допоміжне дієслово;

в) спитайте свого товариша, чи виконав він дії, які я називав.

4. Підготовка уроків та фрагментів уроків.

1) Підготуйте фрагмент уроку для навчання техніки письма у 5 класі. Використайте один з підручників англійської мови для 5 класу. Підберіть або розробіть необхідні наочні посібники, запропонуйте власні вправи.

2) Сплануйте і запишіть фрагмент уроку з навчання діалогічного мовлення на середньому ступені. Використайте один з чинних підручників англійської мови для середньої школи. Підготуйте необхідне унаочнення. Розіграйте свій фрагмент, виконуючи роль вчителя.

Очевидно, що для формування релевантної мовленнєвої поведінки доцільно ввести спеціальні практичні заняття, тому що кількість годин, відведених зараз на вивчення курсу методики викладання англійської

мови, дає змогу студентам засвоїти лише декларативні знання, а процедурні та практичні навички, вміння за обмеженістю часу формуються без певної системи.

ПРИМІТКИ

¹Пропонуємо модифіковану нами вправу з книги Hughes G.S. A Handbook of Classroom English, p. 67.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991. – С. 63.
2. Коломинова О.О. Учим детей общению на английском языке// Иноземні мови. – 1995. – № 3-4. – С. 91.
3. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник. – К.: Ленвіт, 1999. – С. 13.
4. Роман С.В. Реалізація методичного принципу врахування рідної мови у навчанні англійської мови дітей молодшого шкільного віку// Иноземні мови. – 2003. – № 4. – С. 48.
5. Ткаченко Р.Г., Роговская Б.И., Карлайл М.С. О речи учителей на уроках английского языка// Иностр. яз. в шк.. – 1984. – № 2. – С. 57–63.
6. Ніколаєва С.Ю., Шерстюк О.М. Сучасні підходи до викладання іноземних мов// Иноземні мови. – 2001. – № 3. – С. 52.
7. Hughes G.S. A Handbook of Classroom English. – Oxford: Oxford Univ. Press, 1993. – 224 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Труханова Тетяна Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри германської філології КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: професійно орієнтоване навчання англійської мови.

Стаття надійшла до редакції 14.10.2004 р.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЛЕКСИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В АСПЕКТІ СЕМАНТИКО- ФУНКЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Ірина ХОЛЯВКО (Кіровоград)

У статті висвітлені теоретичні засади семантико-функціонального вивчення суспільно-політичної лексики української мови: проаналізовано особливості впливу екстралінгвальних чинників на мову, визначені причини змін значень лексичних одиниць, з'ясовано теоретичний принцип опису значення одиниці суспільно-політичного словника, обґрунтовано доцільність семантико-функціонального аналізу суспільно-політичної лексики у межах публіцистичного стилю.

As a result of the investigation the author comes to the conclusion that social and political vocabulary demands the complex research and semasiological, social and linguistical and also communicative approach. Linguistic facts testify to the fact that the units of political vocabulary can receive new conotative and semantic peculiarities in the conditions of a new political situation. This fact causes the breach of conventionally established limits of their usage.

Трансформація основних складових функціонування українського соціуму (політики, економіки, ідеології, культури, побуту) в кінці ХХ ст.

не могла не позначитися на мові, яка фіксує відбитки різноманітних змін, перетворень, подій, що відбуваються у суспільстві. Одним з таких “відбитків” є потужний пласт слів та виразів, які належать до суспільно-політичної лексики. Вивчення цієї групи мовних одиниць привертало увагу вчених-лінгвістів у ХХ ст., і останнім часом помітна цікавість до вивчення стану та функціонування української суспільно-політичної лексики (Д.Х. Баранник, Л.Т. Масенко, Г.Б. Мінчак, О.А. Стишов та ін.).

При вивченні суспільно-політичної лексики увага дослідників, як правило, концентрується на проблемах її становлення та збагачення в певний історичний період, а лінгвістична інтерпретація мовних змін є недостатньою. Семантичні процеси, що виникають у цій групі лексики, менш досліджені, хоча вивчення закономірностей семантичних модифікацій лексичних одиниць у процесі їхнього функціонування належить до кола актуальних проблем лінгвістики, оскільки дозволяє простежити тенденції та способи розвитку семантики слова. Лексикологія протягом останніх десятиліть переходить до нової наукової парадигми – функціоналізму, оскільки визначення сутності будь-якого явища, у тому числі й мови, не може бути обмеженим лише структурно-системними аспектами організації. Підхід до змісту слова з “відображального” боку, без зв’язку з функціональним аспектом, позбавляється пояснювальної сили. Отже, теоретичні засади семантико-функціонального вивчення мови та її словникового складу можуть бути прийняті за загальну методологічну основу вивчення суспільно-політичної лексики. Застосування функціонального підходу до дослідження цього шару слів ґрунтується на здатності лексичних одиниць відображати динаміку розвитку мови, тобто розкривати свої потенційні можливості в процесі реального функціонування.

Називаючи ознаки, на основі яких концепції кваліфікуються як функціоналізм, лінгвіст В.З. Дем’янков виділяє таку суттєву ознаку, як вплив екстралінгвальних факторів на мову: “Мова розглядається не лише зсередини, у термінах її формальних властивостей <...>, але й зовні, з погляду того, що вона дає системам, до яких входить як підсистема, – культурам, соціальним системам, системам поглядів і т. ін. (відповідно до професійних зацікавленостей дослідника)” [3, 269]. Урахування зазначеного чинника сприяє більш глибокому усвідомленню взаємозалежності мови й суспільства, а також дає змогу більш чітко, наочно висвітлити мовні фактори, які визначають розвиток семантико-функціональних процесів у суспільно-політичному шарі лексики.

Взаємодію соціокультурних чинників та мовних потреб можна простежити на прикладі аналізу суспільно-політичних концептів – номенів державних перетворень (*відродження, державність, незалежність, розбудова, самостійність, соборність, суверенітет*), які стали одними з ключових слів українського суспільно-політичного словника історичного

етапу кінця ХХ ст., характеризуючись високою функціональною активністю. Актуалізація потенційних оцінних елементів цих мовних знаків у процесі співвіднесення комунікативної одиниці мови з дійсністю полягає в пристосуванні потенційних оцінних сем до вимог реальної мовленнєвої ситуації та приводить до виникнення значень, що містять соціально-ідеологічну оцінку. При цьому під оцінкою слід розуміти не стільки об'єктивну наявність деяких позитивних властивостей, скільки суб'єктивну значущість позначуваного для учасників знакової комунікації, причому суб'єктивність виступає в аналізованих лексичних одиницях не як факт індивідуальної психіки, а як ставлення, закріплене в суспільній свідомості.

Семантико-функціональний аналіз пов'язаний із проблемами специфіки організації словника мови як зберігача усвідомленого людиною розмаїття зовнішнього і внутрішнього світу та має на меті його опис як системи, включеної в комунікацію. В аспекті лінгво-філософського підходу до комунікативності мова тлумачиться як системно-структурне утворення знакового характеру, тобто в знаковій формі відбувається вираження об'єктивних властивостей і зв'язків дійсності, яку людина пізнає шляхом розщеплення світу на фрагменти [2, 149]. Все це, у свою чергу, передбачає виявлення та опис функціональних властивостей мовних одиниць суспільно-політичної семантики. У руслі когнітивної парадигми основою комунікативного підходу є позиція про причинну детермінованість окремих мовних явищ і мовної системи в цілому потребами спілкування, а також розумовою та психічною діяльністю людини.

Особливого значення під час аналізу суспільно-політичної лексики новітньої доби набуває дослідження того, “якими тенденціями реагує словниковий склад на ситуацію у світі, що змінюється” [5, 29]. Адже функціонування мови в суспільстві зумовлює нестатичний, динамічний характер мовної системи на сучасному етапі її розвитку. Тому важливою особливістю дослідження суспільно-політичної лексики сучасної української мови є розгляд фактичного матеріалу з урахуванням функціонування мови, рухливості мови в синхронії. І.О. Бодуен де Куртене, розглядаючи питання про статику та динаміку мови, писав: “Статика мови є тільки окремим випадком його динаміки” [1, 349], тобто динамічні моделі співвідносні як з діахронним, так і з синхронним станом мови. Отже, підхід до аналізу суспільно-політичної лексики варто здійснювати з погляду динамічної синхронії, причому мовні явища розглядати процесуально, тобто визначається, унаслідок яких процесів вони виникають або перетворенням яких мовних одиниць вони є.

Передумовами змін значень є різні причини: соціально-історичні, зумовлювані змінами в позначуваній дійсності, розвитком семантики при переходах слова між різними соціальними прошарками мовців тощо;

психологічні, зумовлювані прагненням посилити або послабити характер сказаного, розвиток прагматичного компоненту в лексичному значенні; власне лінгвістичні, які виявляються в переміщенні значення на синтагматичній осі [8, 190–191]. Зазначені причини, стимулюючи формування різних типів змін значення, приводять до різних результатів (звуження, розширення, семантичної конденсації тощо). Наприклад, формою еволюції значення при переосмисленні іменників *контингент*, *миротворець*, *речник* є його звуження, тобто експлікація видової семи. Схематично цей процес можна показати так:

миротворець: ЛСВ¹ 1 – “той, хто сприяє встановленню миру, усуває ворожнечу, сварки” (СУМ², IV, 715) → ЛСВ 2 сусп.-політ. – “той, хто сприяє усуненню військових, політичних, етнічних конфліктів”;

речник: ЛСВ 1 – “виразник чийхось поглядів, бажань, інтересів” (СУМ, VIII, 523) → ЛСВ 2 сусп.-політ. – “виразник чийхось політичних поглядів, бажань, інтересів”;

контингент: ЛСВ 1 – “сукупність людей, що становлять подібну з певного погляду групу; склад осіб певної категорії” (СУМ IV, 268) → ЛСВ 2 сусп.-політ. – “військове формування, призначене для врегулювання міжнародних конфліктів”.

При утворенні в словах цієї групи суспільно-політичного значення набір категоріальних сем залишається незмінним. Отже, еволюція значення відбувається за рахунок диференційних і потенційних сем. Суспільно-політичне значення цих лексем розвинулось через необхідність позначати нові поняття, що з’являються в мові: *Серби не стерпіли, виникла кривава бійка, яку загасили лише французькі миротворці* (ПК³, 1999, 27, 24). *По-четверте, введення на територію Косова миротворчого контингенту не створило умов для встановлення справжнього миру на цій землі <...>* (ПК, 1999, 20, 16). *Заступниця речника UNMIK Данила Разгонова каже, що на озброєнні корпусу тільки 2 тис. пістолетів <...>* (ПК, 1999, 27, 26).

Основним теоретичним принципом опису значення одиниці суспільно-політичної лексики вважаємо “інтегральний підхід до лексичного значення, якому в достатній мірі притаманна пояснювальна сила для опису різних модифікацій значення слова в комунікативному акті” [7, 156]. Отже, лексичне значення суспільно-політичних лексем розглядається як структурована цілісність трьох аспектів знакової одиниці мови: власне семантичного, прагматичного та синтактичного. Слушною є думка В.В.Левицького, який вважає, що синтактика і прагматика не просто належать до складу лексичного значення, а утворюють разом із сигніфікативним компонентом єдину, цілісну структуру: “Сполучувальні властивості знака та його конотація не можуть бути виведеними за межі лексичного значення, так само, як не можуть бути відокремлені один від одного сигніфікативний і конотативний компоненти слова” [6, 45]. Так,

оцінність політем та ідеологем суспільно-політичної сфери може створюватися за рахунок не прямого лексичного значення слова, а тих емоційно-оцінних конотацій, які, нашаровуючись на основне лексичне значення слова, надають йому меліоративного або пейоративного забарвлення. Такі слова мають здатність до наведення оцінки конситуацією, тобто за певних умов оцінка може навіюватися екстра- чи інтралінгвальним контекстом. Наприклад, у словниковій дефініції номена *ортодокс* (“той, хто неухильно дотримується принципів якого-небудь учення, світогляду; послідовний” (СУМ V, 750)) закладена семантика, на яку при вживанні нашаровується пейоративна емоційно-оцінна конотація: *Впевнений, що якісь ортодокси або ліві до влади ніколи не прийдуть* (ПК, 2000, 2, 15). *За надмірне захоплення ленініаною Симоненка часто називають ортодоксом* (ПК, 1999, 11, 12). Закріплена в семантичній структурі цього іменника сема “послідовний” створює лише системно-мовну основу для наведення негативної соціальної конотації: надмірна “послідовність” як перевищення норми якості оцінюється на аксіологічній шкалі знаком “мінус”.

На сучасному етапі розвитку мовознавства перспективним є вивчення закономірностей семантичних модифікацій лексичних одиниць у процесі функціонування. Той факт, що на початку ХХІ ст. в умовах зростаючої ролі політики у світі зміст політичного дискурсу стає проблемою не лише політичною, але й лінгвістичною, зумовлює актуальність виявлення й опису функціональних властивостей мовних одиниць суспільно-політичної семантики у межах публіцистичного стилю. У межах цього функціонального стилю найбільш виразно відтворюється реакція суспільства на соціальні та політичні зміни. Суспільно-політична лексика як складова лексики публіцистичного стилю не лише віддзеркалює картину світу та виражає суспільну свідомість, але й формує її.

Пріоритет розробок сфер функціонування дає право стверджувати, що на сучасному етапі саме вони слугують базою для вивчення словникового складу мови. Зокрема, засоби масової інформації активно використовуються як лінгвістичне джерело, набуваючи статусу об’єкта міждисциплінарного дослідження. Суспільно-політичний шар лексики постійно фіксується ЗМІ. Це робить спостереження над ним особливо ефективним, адже комунікативна функція мови зумовлює її гносеологічне й суспільне значення. Отже, вивчення суспільно-політичної лексики в семантико-функціональному аспекті має ґрунтуватися на фактах її функціонування в рамках публіцистичного стилю, адже політика як сфера суспільної діяльності найбільше потребує засобів масової інформації для встановлення й підтримки постійних зв’язків між суб’єктами політичного життя. Вона неможлива без опосередкованих форм спілкування і спеціальних засобів зв’язку між різними носіями влади, а також між державою та громадянами. Тому, на наш погляд, доцільніше аналізувати

суспільно-політичну лексику не за словниками, а за публікаціями в пресі, оскільки тільки в цьому випадку досліджуються лексичні одиниці, що дійсно вживаються в аналізований період. Звернення до словників у багатьох випадках не дає вичерпної інформації про сучасний стан лексики і процесів у ній.

Суспільно-політичний шар лексики відзначається рухливістю і не завжди підлягає вчасному лексикографічному фіксуванню, а соціально-ідеологічні конотації здебільшого формуються на рівні смислової структури дискурсу та не складаються безпосередньо зі словникових дефініцій мовних одиниць. Аналіз суспільно-політичної лексики, яка функціонує в пресі, дозволяє фіксувати випадки вживання слів у невластивих для них значеннях. В умовах політичного дискурсу предметні значення іноді відступають на задній план перед оцінними конотаціями, підлягають як зовнішній, так і внутрішній деформації. Так, у 90-их роках ХХ ст. у дискурсах суспільно-політичного змісту отримав поширення номен *місіонер* – метафорична назва для представників закордонних фінансових структур, які намагаються чинити фінансовий вплив на економіку України. Для декодування цього виду перейменування необхідне знання того, що у вихідній сфері слово *місіонер* має значення “проповідник, якого посилає церква для релігійної пропаганди і навернення до своєї віри” (СУМ IV, 748). Негативній оцінці підлягає нейтральна сема вихідного значення “пропаганда” шляхом експлікації компоненту “негативний вплив”, при цьому диференційні семи “церква”, “віра” нейтралізуються.

Аналіз досягнень лінгвістичної думки останніх десятиліть щодо аспектів вивчення мови, її категорій, рівнів та одиниць свідчить, що семантичний підхід є традиційним та найбільш розробленим у науці про мову. У той самий час ураховується погляд на словниковий склад як на системно-структурне утворення – множину лексичних одиниць, пов’язаних між собою. Слушною видається думка дослідника Ю.А.Зацного щодо “онтологічної, системно-структурної взаємопов’язаності, упорядкованості елементів словникового складу, існування реальних, об’єктивних зв’язків між цими елементами” [4, 12]. Отже, системність мови, особливо лексики, має не лише операційний (класифікаційний) характер. Обидва (системно-структурний і семантико-функціональний) різновиди аналізу взаємопов’язані, оскільки вони мають спільне спрямування та кінцеву мету: системно-структурні дослідження систематизують формальні засоби мови, а семантико-функціональні виявляють особливості функціонування цих засобів у тексті – середовищі функціонування мовних одиниць.

ПРИМІТКИ

¹Лексико-семантичний варіант.

²Словник української мови/ За заг. ред. І.К. Білодіда. – Т. 1- 11. – К.: Наукова думка, 1971-1980.

³Політика і культура (всеукраїнський тижневик).

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.
2. Гетьман З.А., Архипович Т.П. Когнитивность текста, гуманитарное познание и лингвистика “мира”// Язык и культура. – К., 1994. – Т. 2. – С. 149–150.
3. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические категории в конце XX века// Язык и наука конца 20 века: Сб. статей. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1995. – С. 239-320.
4. Зацний Ю.А. Розвиток словникового складу англійської мови у 80-ті – 90-ті роки ХХ ст.: Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.04 / Київський ун-т ім.Т.Г.Шевченка. – К., 1999. – 403 с.
5. Ивлева Г.Г. О задачах теории слова и теории словарного состава (на материале немецкого языка)// Вестник Московского ун-та. Серия 9. Филология. – 1994. – № 5. – С. 28-31.
6. Левицкий В.В. К вопросу о структуре лексического значения// Значение и его варьирование в тексте: Сб. научных трудов. – Волгоград, 1988. – С. 36–46.
7. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 171 с.
8. Українська мова: Енциклопедія/ НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. Ін-т української мови; Редкол.: В.М.Русанівський (співголова) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Холявко Ірина Вікторівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми семантико-функціонального вивчення мови та її словникового складу.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2005 р.

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИЧНИХ НОВОУТВОРЕНЬ – АМЕРИКАНІЗМІВ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ „ЛЮДИНА” В АСПЕКТІ ПЕРЕКЛАДУ

Лариса ЯРОВА (Кіровоград)

У статті проаналізовано особливості лексичних неологізмів – назв осіб в американському варіанті мови та шляхи їхнього перекладу українською мовою.

The peculiarities of lexical neologisms – names of persons in American English and ways of their translation into Ukrainian are considered in the article.

Процес утворення нових слів розглядається у сучасному мовознавстві як форма функціонування мови, необхідна для організації її словникового складу [1, 5], а також як конкретний спосіб репрезентації дійсності. Відомо, що кожна ідіоетнічна мова являє собою когнітивну модель світу, що відрізняється від інших мовних моделей конкретним способом витлумачення дійсності [3, 5]. До того ж мова не лише пасивно втілює образ світу, властивого певній культурі, але й активно впливає на формування цього образу в різних його елементах, внаслідок чого у

процесі своєї теоретичної і практичної діяльності має справу не безпосередньо зі світом, а з його когнітивними моделями.

Всебічне вивчення лексичних неологізмів є актуальним у зв'язку з потребою більш глибокого пізнання відбиття у певній ідіоетнічній мові природного та антропогенного середовища існування її носіїв, визначення відбитого у мові внутрішнього світу носіїв, їхньої ментальності, оскільки мова і, зокрема, її семантична система є найважливішою для людства формою збереження знань.

У теоретичному плані загальні аспекти функціонування неологізмів розглядалися у працях відомих вітчизняних та іноземних науковців: Ю.О. Жлуктенка, Р.П. Зорівчак, Є.М. Верещагіна та В.Г. Костомарова, Г.Д. Томахіна; Estrin Menus, Gozzi, Gorrell, Flexner, Soukhanov.

Поряд з цим, неологізми як компонент етнокультурного контексту та особливості їхнього перекладу українською мовою недостатньо висвітлені у спеціальній літературі.

Стаття має на меті встановлення структурних та семантичних особливостей лексичної підсистеми новоутворень – назв осіб і специфіки їхнього перекладу українською мовою.

Лексика – сфера мови, яка найбільш безпосередньо пов'язана із зовнішнім світом, що оточує людину. Уся пізнавальна діяльність людини фіксується насамперед у словах, назвах. Процес людського пізнання, досвід людини у зовнішньому світі – необмежені, тому кількість нових назв об'єктів реальної дійсності збільшується з геометричною прогресією. Сучасний розвиток суспільного пізнання, науки, техніки, мистецтва і матеріальної культури, зміни умов життя носіїв мови як наслідок мають постійне збільшення вокабуляра за рахунок нової лексики або лексичних новоутворень, що належать до різних семантичних полів.

У лінгвістичних дослідженнях для позначення всіх нових слів, які поповнюють словниковий склад мови, користуються терміном „неологізм”. Усі нові факти, всі зміни в оточуючому людину світі речей та ідей неодмінно означаються – створюються їх найменування, які мають форму слів та словосполучень. Саме ці назви в момент їхньої появи називають неологізмами – новими словами, новими висловлюваннями [1].

Як відомо, слово здатне зберігати різноманітну інформацію. Зміст інформації кожної лексичної одиниці має два рівні [3, 39–40]. Перший рівень – понятійний. Це найбільш важливі, суттєві відомості про предмет, які визначальні для його назви. Перший рівень змісту слова називається лексичним поняттям. Ознаки, критерії, за якими предмет включається або не включається у об'єм лексичного поняття, називаються семантичними долями.

Лексичне поняття може бути міжмовним, тобто властивим для більш етнокультурних і мовних загалів і без втрати інформації здатний передаватися двома або більше мовами [3, 42].

Семантика слова не вичерпується одним лише лексичним поняттям. Другий рівень змісту слова – непонятійний, він містить у собі додаткові відомості про предмет. Така інформація віддзеркалює позамовні відомості і визначається як фонова. Сукупність непонятійних семантичних долей, які стосуються слова, визначається як його лексичний фон. Виникає питання, чи еквівалентні фони слів у різних мовах, які є повністю еквівалентними у понятійному плані, наприклад, „студент сільськогосподарського вузу” та „aggie” (a student at an agricultural college or a university with an „ag school tradition”). При співставленні лексичних понять цих двох слів приходимо до висновку, що вони еквівалентні у англійській та українській мовах. Поряд з тим, їх лексичний фон – не повністю еквівалентний: в англійській мові це слово має додаткову інформацію: „the aggie is frequently depicted, on rival non-aggie campuses, as the ultimate numskull”.

Лексика, що відрізняється лексичними фонами при міжмовному співставленні (рівень лексичного поняття при цьому співпадає), називається фоновою [3, 44].

Безеквівалентна та фонова лексика утворює специфічну підсистему певної ідіоетнічної мови у плані міжмовного співставлення у зв'язку з тим, що вона відбиває специфіку національної культури етносу і є скарбницею національно-культурної семантики.

Беручи до уваги способи творення сучасних ціннісних орієнтацій у певному контексті, а саме у неологізмах американського варіанту англійської мови, слід зазначити, що новоутворення – назви людей – є своєрідною картою кордонів культурних цінностей та орієнтацій.

НКС (неологічна картина світу) англійськомовного суспільства кінця ХХ століття охоплює 40 когнітивних категорій, їхній номінативний потенціал є досить неоднорідним. Найінтенсивніше поповнюються новою лексикою ті з них, котрі належать до базових і складають підґрунтя концептуальної моделі світу в цілому, а також ті, які виявляються найважливішими для діяльності людини в певний період. Інакше кажучи, утворення нових слів відбувається також у залежності від реального стану екстралінгвальної дійсності. Найбільший пласт нової лексики охоплює категорія ЛЮДИНА. Це є свідченням того, що когнітивна діяльність останньої має яскраво виражений антропоцентричний характер.

Дослідження лексичних неологізмів, досліджуваних у статті, дають змогу виокремити певну кількість слів, які співвідносяться зі способом життя американців та різними соціальними, етнічними, інтелектуальними та сексуальними відмінностями певних його представників.

Насамперед, слід відзначити, що дві третини лексем експериментального матеріалу на позначення людей мають негативну

конотацію, і відносно невелика група неологізмів – позитивну. Нові слова, утворені в період 60-х – на початку 90-х років зафіксували негативне ставлення американського суспільства до тих його індивідів, які не володіють необхідними інтелектуальними якостями для адекватних дій і функціонування у технотронному суспільстві кінця ХХ ст.: turkey, straight, freak, flake, schmuck, airhead, nerd, rat, rat fink, scumbag. Американська культура виділяє компетенцію і інтелект як визначальні людські якості та засуджує їхню відсутність. У процесі аналізу була створена класифікація неореалій на позначення способу життя та назв осіб за певними семантичними критеріями, що охоплюють 13 лексичних підгруп (див. Табл. 1)

Види неологізмів – назв осіб за семантичним критерієм

Номінативна семантика	Абсолютна та відносна частота	Приклад
1	2	3
1. Назви осіб, яким не властива соціальна компетенція (incompetent stereotypes)	51 (25,5%)	Airhead, dropout, loser, nerd
2. Назви представників формальних та неформальних об'єднань	35 (17,5%)	Animalist, Bircher
3. Назви осіб, яким властива соціальна компетенція (achievement stereotypes)	22 (11%)	Big Enchilada, domo, honcho
4. Назви осіб, зумовлені способом життя у технотронному світі (hight-tech life)	21 (10,5%)	Nine-to-fiver, techie
5. Назви осіб, зумовлені індивідуальними рисами зовнішності, інтелекту, психіки	20 (10%)	Dude, slaphead, motormouth
6. Назви осіб, зумовлені специфічними звичками проведення вільного часу, хобі	16 (8%)	Couch potato, groupie
7. Назви осіб, пов'язані з родинними відносинами та вихованням дітей	6 (3%)	Househusband, live-in lovers, open marriage
8. Назви осіб, зумовлені їх сексуальною орієнтацією	6 (3%)	Fag hag, nelly
9. Назви осіб, пов'язані із їх ставленням до сучасних тенденцій моди	6 (3%)	Fashion victim, trend-setter
10. Назви осіб, що вживають різні види наркотиків	5 (2, 5%)	Doper, freak, head

1	2	3
11. Назви осіб, пов'язані зі специфічними звичками вживання їжі	4 (2%)	Bulimic, chocooholic
12. Назви представників певних демографічних груп (demographic generations)	3 (1, 5%)	Baby boomer, baby buster
13. Інші групи	5 (2, 5%)	Waitron, straight

Аналіз неологізмів за семантичним критерієм (Див. Табл. 1) дає підстави визначити, що серед виділених 14 семантичних груп найчисельнішою є група осіб, яким властива негативна соціальна компетенція, наприклад, loser, dropout. Таких слів у картотеці експериментального матеріалу налічується 51, або 25, 5%. Також чисельними є групи назв представників формальних та неформальних об'єднань (animalist, Bircher), яких налічується 35 (17, 5%) та назв осіб, яким властива соціальна компетенція (domo, honcho) – 22 одиниці (11%).

Така велика кількість неологізмів з негативним значенням дає підстави для питання: чи є даний факт відображення огрубіння американської культури у період з 1961 по 1999 роки (саме неологізми цього періоду стали матеріалом дослідження). На перший погляд, відповідь повинна бути позитивною. Однак, можна вважати, що це явище сприяє відображенню більшої кількості людських типів та поглядів у мові, ніж це було у минулому. Культура повинна бути поза межами мовних стереотипів та розпізнавати загальну гуманність на ґрунті порівняння протилежних явищ у суспільстві.

Таким чином, на підставі аналізу експериментального матеріалу із зазначеної проблеми, слід зробити наступні висновки:

1. Мова як суспільне явище виражає національно-специфічні та загальнолюдські особливості культури народу.

2. Найпоширенішими одиницями досліджень є неологізми семантичного поля „Людина”.

3. Ступінь усвідомленості культурних розбіжностей та їхнє значення при порівнянні різних культур можна описати за допомогою схеми зображення взаємозалежності розумових та соціальних процесів у людському середовищі (поведінки, звичаїв, вірувань, цінностей, переконань та ін.)

4. Беручи до уваги цінності як найглибший аспект культури, ціннісну орієнтацію слід визначати як узагальнене поняття природи, місця людини у ній та її відношення до навколишнього середовища.

5. Сучасні ціннісні орієнтації знаходять своє віддзеркалення у мовному контексті, а саме у неологізмах-американізмах, які визначають ставлення суспільства до певних людських типів. Факт значної кількості

неологізмів із негативним значенням (25,5 %) (51), не свідчить про огрубіння нації, а лише віддзеркалює більшу кількість людських типів та поглядів, ніж це було у минулому.

6. Неологізми – назви осіб є свідченням відбиття у мові культурних орієнтації та цінностей. Наприклад, кількість назв осіб, що мають специфічні звички вживання наркотиків є досить незначною – 2,5 % (5). Ця група неологізмів – приклад того, як американська нація ставиться до вживання наркотиків.

Отже, неологізми-назви осіб можна поділити за семантичним критерієм на 13 основних типів. Найбільшою є група неологізмів – назв осіб, яким не властива соціальна компетенція. Це свідчить про відображення більшої кількості людських типів та поглядів у мові, а не про огрубіння нації. Назви представників певних демографічних груп складають 1,5 % (3) від загальної кількості експериментального матеріалу, що є найнижчим показником таблиці. Таким чином, за допомогою цієї класифікації можна визначити динаміку розвитку, відбиття у мовній системі соціальних процесів та явищ. Сфера номінації осіб – це динамічний розділ мовознавчої науки, на основі цього необхідно шукати адекватні шляхи перекладу новоутворень семантичного поля „Людина”.

Особливістю саме неологізмів є те, що вони здебільшого не фіксуються словниками. Та й саме визначення неологізму є відносним, оскільки тимчасові утворення у мові, які дуже часто бувають ще й okazionálníми.

Беручи до уваги ці особливості, матеріал дослідження було перевірено на наявність у словниках. Виявилось, що лише 34 одиниці із 200 були зафіксовані словником [2]. Переклад решти одиниць був здійснений власне нами. Необхідно зазначити, що оскільки переклад виконує функцію міжмовної комунікації, виникає необхідність у з'ясуванні відповідників для усіх новоутворень зіставлюваних мовах. Але переклад це нелише співставлення різних мовних систем, але й зіткнення різних культур. А тому переклад як двомовна комунікація вимагає врахування відмінностей культур. Переклад – це завжди трансформація, а тому під час перекладу проходить адаптація тексту до нового реципієнта, яка є причиною змін в інформації, наявній у вихідному тексті. Це й складає прагматичний компонент перекладу, який при перекладі неологізмів – назв осіб є дуже важливим, особливо, коли у мові мети є лише частковий відповідник.

Необхідно пам'ятати, що саме значення поняття мови оригіналу, а не його морфологічну природу чи структурну форму треба передати мовою мети. Як результат, одиниця мови мети, що адекватно та повно передає денотативне / конотативне значення відповідної одиниці оригіналу, не обов'язково повинна належати до того ж самого стратифікаційного рівня мови. У залежності від поняття, що виражається у мові оригіналу

словом\лексемою, його можна перекласти словом, словосполученням, а часто і реченням, тобто описово.

Лексика може бути еквівалентною, безеквівалентною та частково еквівалентною. Дослідження картотеки слів експериментального матеріалу показали, що найбільший відсоток матеріалу складає безеквівалентна лексика, яка є найважчою для перекладу (66 %) – наприклад, *ambulance chaser*, *acid head*, *aggie*. Далі йде фонова лексика, відсоток якої від загальної кількості неологізмів семантичного поля „Людина” складає 1\4, наприклад: *animalist*, *nerd*, *shithead*. А еквівалентна лексика, яка є найлегшою для перекладу, складає лише незначний відсоток (9 %) – наприклад, *fashion victim*. Ці показники свідчать про те, що переклад новоутворень семантичного поля „Людина”, вимагає значної уваги з боку перекладача, оскільки більшість слів цього семантичного поля належать до безеквівалентної лексики, а тому виникають труднощі під час передачі їх українською мовою.

Кількісні підрахунки прийомів передачі англійських назв осіб українською мовою свідчать, що опис та роз’яснювальний переклад – переважний спосіб перекладу новоутворень семантичного поля „Людина”. Саме цим способом перекладу було перекладено 67 % новоутворень семантичного поля „Людина”, наприклад: *bag lady* – визначення цього неологізму є таким – *the term refers to the female tramps who wander the streets burdened down by their vast collections of brimming shopping bags, the contents of which are often taken out, picked over and stored, but which have little relevance to anyone but owner*; очевидно, що відповідника в українській мові немає. Тому під час перекладу необхідно вдатися до описового методу для найбільш адекватного відтворення поняття в українській мові – жінка – жебрачка, бездомна, всі речі якої вміщуються у декількох господарських сумках; так само й, наприклад, *groupie* – *a girl who follows and sleeps with the rock-groups* – молода дівчина (13–15 років), яка шукає сексуального спілкування з членами поп-груп чи зірками спорту; або *right-to-lifter* – *anyone who rejects the rights of a woman to exercise her rights in having an abortion if she wishes, and who campaigns to reverse the laws that permit it* – той, хто відкидає право жінок на аборт, і виступає за те, щоб відповідний закон було замінено. Саме такий вибір перекладу пояснюється тим, що вся лексика, яка була перекладена за допомогою цього методу належить до безеквівалентної, тобто є реалією. Звісно, такий спосіб перекладу є неунікним у зв’язку з тим, що необхідно передати значення новоутворення повністю, проте недоліком такого перекладу неологізмів назв – осіб є те, що слово в МП виражається не мовною одиницею, а словосполученням, реченням чи навіть декількома реченнями.

Наступна за кількістю група – **приблизний переклад**, сюди здебільшого належить фонова лексика, тобто така, що відрізняється у мові оригіналу і мові перекладу лексичними фонами (тобто значення слів

різняються семантичними долями). Це свідчить, що під час перекладу зберігається основне значення слова, проте у мові мети слово відрізняється від мови оригіналу лексичним фоном. Таким способом перекладено 26,5 % новоутворень семантичного поля „Людина”. Наприклад, *nerd* – неприємна, неприваблива людина; *buddy* – друг, товариш; *weeb* – нікчема, *scumbag* – покидьок, *shell* – безпритульний, *wimpr* – слабка людина, невдаха. Насправді, такий переклад не відтворює повністю лексичний фон слова, однак є припустимим перекладом. Такий спосіб також повністю не відповідає вимогам перекладу, оскільки втрачаються відтінки значення, конотативні відтінки слова, а з тим втрачається і прагматичний компонент.

Спосіб транслітерації або транскрипції слід використовувати якнайобережніше при перекладі, адже саме він призводить як до втрати цінності слова у мові мети так і до існування у мові декількох перекладів одного і того ж слова, що є небажаним (згадаймо хоча б приклад з авторським неологізмом *escapist*). Відсоток такого способу досліджуваного матеріалу складає 3,5 %. Наприклад, *punk* – панк, *ombudsman* – омбудсмен, (тут слід зазначити, що перша частина слова перекладається на рівні графем, а друга – на рівні фонем), *skinhead* – скінхед.

Калькування – це спосіб перекладу, який найчастіше застосовується під час перекладу еквівалентних понять у двох мовах або для називання поняття, яке нещодавно з’явилося у мові. Це не означає, що є відповідник, але це свідчить про зв’язок культур. Адже калькування з одного боку зберігає словотворчу модель мови оригіналу, а з іншої адаптує слово до мовної системи перекладу, за умови, що поняття, які виражає слово співпадають у співставлених мовах. У нашому дослідженні цей спосіб є маловживаним і складає лише 3 % від загальної кількості досліджуваного матеріалу. Це пояснюється тим, що таким способом перекладається переважно еквівалентна лексика. Наприклад, *workaholic* – трудоголік, *antihero* – антигерой, *Bircher* – Берчіст. Два перших приклади не викликають труднощів, оскільки перекладені поморфемно та вже закріплені у розмовній та письмовій українській мові, але ще не зазначені у словниках. Цікавим для перекладацького аналізу є останній приклад. Перша частина слова, тобто корінь, залишається незмінною, транскрибується, а суфікс *-er*, який служить для позначення осіб, замінюється відповідним українським суфіксом *-іст*, що повністю відповідає значенню і формі слова мови оригіналу та є адекватним перекладом. На перший погляд може здатися, що слово перекладено двома способами – транскрипція і калькування, проте при детальнішому аналізі стає зрозумілим, що перша частина слова – це відповідник української мови, оскільки прізвище *Birch*, було перекладено раніше, ніж політичний термін Берчіст.

Узагальнимо отримані дані у вигляді таблиці:

Таблиця №2

Способи перекладу неологізмів – назв осіб

№	Спосіб перекладу	Відносна та абсолютна частота	Приклад
1.	Опис та роз'яснювальний переклад	134 (67%)	Agony aunt, absentee, bag lady
2.	Приблизний переклад	53(26,5%)	Nerd, comparde, go-to-guy
3.	Транслітерація/транскрипція	7(3,5%)	Ombudsman, hacker, punk
4.	Калькування	6(3%)	Workaholik, sex-bomb, superwoman

Отже, за даними дослідження можна зробити висновок про те, що існує співвідношення між типами неологізмів у аспекті міжмовної комунікації та способами їх перекладу. Безеквівалентна лексика перекладається описовим способом; фонова лексика – найчастіше перекладається способом приблизного перекладу; а еквівалентна лексика – способом калькування, якщо існують спільні поняття у мовах, або за допомогою підбору еквівалента. Дані таблиці № 2 повністю підтверджують гіпотезу. Співвідношення виявляється таким чином: 67 % (134) матеріалу дослідження перекладено описовим та роз'яснювальним перекладом, 66 % (132) неологізмів – назв осіб, перекладених цим способом належать до групи безеквівалентної лексики. Спосіб приблизного перекладу складає 26,5 % (53) від загальної кількості матеріалу дослідження, 25 % (50) новоутворень, перекладених у такий спосіб становить частково еквівалентна лексика (фонова). Група еквівалентної лексики – 9 % (18) перекладається трьома способами: транскрипція /транслітерація (3,5 %); калькування (3 %) та пошук відповідника, або його наявність. Аце є надзвичайно важливим при перекладі новоутворень семантичного поля «Людина». Це співвідношення допомагає не лише провести перекладацький аналіз матеріалу, а й допомагає із визначенням шляху передачі неологізмів – назв осіб мовою мети.

Таким чином, сучасні ціннісні орієнтації знаходять своє відображення у мовному контексті. А саме у неологізмах-американізмах семантичного поля «Людина», які виражають ставлення суспільства до певних людських типів. Неологізми на позначення назв осіб є свідченням відображення у мові культурних орієнтацій та цінностей. Контекст-аналіз таких новоутворень-американізмів, проведений у даному дослідженні, повністю підтверджує тезу про специфіку розвитку американської культури у кінці ХХ століття в оцінках багатьох дослідників: **американська культура**

досягла визначного рівня розвитку технологічної могутності, але втратила контроль над способом життя і стала менш комфортною і безпечною для людини.

Основним принципом відбору неологізмів слід вважати їх належність до культурно значимих знань, якими володіє освічений представник даного етнічного колективу; а основними критеріями відбору – реальність, сталість та функціональність, чіткість, системність фонових знань.

Оптимальним способом семантизації новоутворень є використання одиничного, системного, комплексного коментаря. Типовими помилками при коментуванні є: пропуск справжніх неологізмів, заміна одного іншим, коментування несуттєвих ознак. У процесі перекладу найважливішим є його прагматичний аспект; тобто необхідно враховувати екологічні, соціокультурні, національні «відтінки» неологізмів. У процесі перекладу неможливо уникнути трансформації, але не слід забувати, що переключення вихідної інформації або повне уникнення перекладу вважаються небажаними явищами. Найуживанішими способами перекладу є: транслітерація (транскрипція), калькування, описовий та роз'яснювальний приблизний переклад. Жоден із способів передачі іншомовних новоутворень не є досконалим і не забезпечує абсолютно адекватного перекладу. При передачі неологізму – назви особи важливу роль відіграє контекст, який є адекватним фоном для їх розуміння, запам'ятовування.

Поглиблений аналіз особливостей процесу перекладу новоутворень семантичного поля «Людина» є необхідним для підвищення точності та якості перекладу, а також для створення словників неологізмів – назв осіб.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Андрусак І.В. Англійські неологізми кінця хх століття як складова мовної картини світу: Автореф. дис... канд. філол. наук.- К., 2003. – 15с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов.– М.: Советская энциклопедия, 1966.– 615 с.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура.- М.: Русский язык, 1979.– 75 с.
4. Зацний Ю.А. Розвиток словникового складу англійської мови в 80-90 роки хх століття: : Автореф. дис...доктор філол. наук. – К., 1999. – 24 с.
5. Murthy, Andrew F. Cultural Encounters in the USA. Cross-cultural dialogues and mini-dramas.– Lincoln-wood: National Textbook Company, 1991. – 198 p.
6. New Words and a Changing American Culture / Ed. By Raymond Gozzi, Jr.- University of South Carolina, 1990. – 124 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ярова Лариса Олегівна – доцент кафедри перекладу та загального мовознавства, кандидат педагогічних наук КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми перекладу художніх текстів, неологізмів.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

ПЕРВИННІ ОЙКОНІМИ ХАРКІВЩИНИ XVII – XIX ст.

Юлія АБДУЛА (Кіровоград)

Назви, структурно оформлені на доойконімному рівні, виникли лексико – семантичним шляхом на основі апелятивів (рідше – власних назв). Ойконіми такого типу називаються первинними. У публікації висвітлено особливості морфемної будови та семантики твірних основ таких назв, проаналізовано їх мотиваційну базу, а також з'ясовано ступінь поширення первинних топонімів на фоні загального ойконімікону Харківщини XVII – XIX ст.

Nouns structurally formed on a preoconymic level appeared lexically semantical on the basis of apelyativs (personal nouns were used more seldom). Oconyms of such a type are defined as original. Morfemic structure and semantic of such nouns derivatives are not only represented in the publication, but also there are analysed its motivational basis and defined the degree of original toponyms idesemination against a background of Kharkiv general oconyms in XVII – XIX centuries.

Сучасні дослідники цілком справедливо вважають онімізацію апелятивів давнім і основним способом утворення власних назв. Особливо чітко це явище простежується під час аналізу онімів, структурно оформлених на доойконімному рівні. Їх визначальною ознакою є особливість творення, яке відбувається без участі топонімотвірних формантів – шляхом топонімічного переосмислення апелятивів. Топонімізацію можна визначати як різновид лексико-семантичного способу словотвору, оскільки вона відбувається за рахунок переосмислення вже існуючої назви, зміни її лексичного статусу (*Підгір'я, Пасіки, Терни* тощо).

Первинні ойконіми як невід'ємна складова топонімікону були об'єктом вивчення багатьох регіональних досліджень (Карпенко Ю.О. "Топонімія Буковини" [5], Стрижак О.С. "Назви уходів на території Полтавщини XVIст." [11], Худаш М.А., Демчук М.О. "Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів" [14], Шульгач В.П. "На топонімічній карті Волині" [15], Бучко Д.Г. "Походження назв населених пунктів Покуття" [1] тощо).

Теоретичний аспект питання відбито в працях Д.Г. Бучка "Принципи номінації в топонімії України" [2], В.А. Никонова "Введение в топонимику" [8], О.В. Суперанської "Типы и структура географических названий" [12].

Завдання цієї статті – визначити склад первинних назв поселень Харківщини XVII – XIX ст., виявити особливості їх морфемної будови й мотиваційної бази та з'ясувати частотність відповідних структурно-семантичних моделей, у межах яких репрезентовано ойконіми Харківської області. Фактичний матеріал для дослідження дібраний із географічного покажчика „Описів Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела” [9], „Історії міст і сіл Української РСР” [4], „Карты Харьковской губернии” [6].

Формальним показником первинних ойконімів є афікси *-ич(i)*, *-івц(i)*, *-инц(i)*, *-ан(u)*, *-и*, *-і*, *-*ьj(e)*, *-*ьj(a)*, *-ець*, *-иц(я)*. Серед топонімів Харківщини відсутні форми на *-ич(i)*, *-івц(i)*, *-ан(u)* (час поширення яких припадає на XII – XVI ст.), що є одним із свідчень відносно пізнього формування харківського ойконімікону.

Аналіз досліджуваного фактичного матеріалу (морфемної будови та семантики твірних основ) дає підстави для виділення 5-ти структурних класів первинних топонімів.

1. Відантропонімні ойконіми на *-инц(i)*, мотивуючими для яких були патронімічні назви. Такі оніми утворювалися від імені власника населеного пункту або особи, адміністративне управління якої поширювалося на ту чи ту територію. Подібні назви спочатку мали відношення до нащадків або підданих людини, ім'я якої, прізвище чи назва професії пізніше лягли в основу ойконіма.

Серед харківських назв цього класу є 1 топонім – *Савинці* (XVII ст. – 0,7% від загальної кількості онімів; XVIII ст. – 0,1%; XIX ст. – 0,1%). Процес його творення відбувався в такий спосіб: особова назва родоначальника – *Сава* – дала початок іменуванню його нащадкам (можливо, підданим), з часом утворився відповідний патронім (*савинці*), який семантичним шляхом перейшов у назву поселення, де ці нащадки жили (*Савинці*).

2. Ойконіми на *-у/-і* становлять кількісно більший, порівняно з попереднім, клас первинних назв (XVII ст. – 5 онімів; 3,5 %; XVIII ст. – 16; 1,5 %; XIX ст. – 25; 1,8 %). Зважаючи на семантичну відмінність мотивуючих назв, усі ці оніми поділяємо на 3 групи.

2.1. Ойконіми, що походять від родових назв. Такі оніми як топонімічні утворення мають у своїй основі ім'я-прізвище першого поселенця, як правило, голови сім'ї. Це прізвище передавалося з одного покоління в наступне і врешті-решт закріплювалося за всіма людьми, що проживали на певній території. Згодом відповідний онім поширювався не тільки на жителів цієї місцевості, а й на територію, заселену ними, поступово перетворюючись на офіційну адміністративну назву.

Спочатку родові назви були властиві тільки мікротопонімії, але згодом закріплювалися за селами, значна частина яких утворювалася з колишніх хуторів чи господарств: *Кульбаки*, *Феськи*, *Тимченки*, *Білики*, *Церпуни*, *Бабаї* тощо.

2.2. Оніми, утворені від „службових” назв, з'явилися внаслідок номінації населених пунктів за характером виконуваних у них робіт чи за особливостями професійної належності мешканців або власника поселення: *Токарі* ← службова назва *токарі* “люди, що займаються токарською справою”, *Скрипаї* ← *скрипаї*, “*скрипаль* – музикант, який грає на скрипці” [10.IX, 319], *Стригуни* ← *стригуни* “стригунь – работник, стригущій овець” [3.IV, 340].

Межа, що відділяє оніми цієї групи від попередньої, не є стійкою. Не можемо остаточно стверджувати, службовими чи співзвучними з ними особовими назвами мотивовані основи таких ойконімів. Так, назва села *Стригуни* могла утворитися від апелятива *стригуни*, множина від *стригун* “работникъ, стригущий овецъ”, або від родового антропоніма *Стригун*.

2.3. Оніми, утворені від локально-етнічних назв, мають у своїй основі назви племен, народностей і народів: *Печеніги* ← етнічна назва *печеніги*, *Вільшани* ← етнічна назва *вільшани* – переселенці з поселення *Вільшана*, що на Київщині [16, 84].

Крім ойконімів, походження яких пов’язане з назвами осіб, серед первинних онімів велика кількість утворень від слів, що означають географічні реалії. Саме такими є топоніми наступних класів.

3. Ойконіми з давніми суфіксами *-*ьj(e)*, *-*ьj(a)* малопоширені на території Харківщини (XVIII ст. – 2; 0,2 %; XIX ст. 2; 0,2 %). Названі суфікси в складі первинних топонімів є складовими конфіксів із просторовим значенням: *Підгір’я* ← *під горою*, *Закобил’є* ← *за кобилкою* – “яром із переломом рельєфу в руслі, де утворюється східець” [7, 281].

Очевидно, дериват, *закобил’є*, що ліг в основу комоніма *Закобил’є*, утворився внаслідок усічення субморфа *-к-* твірної основи *кобилк-*.

4. Відгідронімні ойконіми утворювалися внаслідок трансонімізації „назва водного об’єкта ← назва населеного пункту”. Однією з ознак гідронімів, що відрізняє їх від ойконімів, є здатність безпосередньо виражати атрибутивні відношення до тих чи тих реалій навколишньої дійсності, відбитих в основах назв.

Так, річку із непрозорою, рудуватою водою названо *Ржавець*; річку, порослу очеретом, – *Тростянець*. Ті ж поселення, що виникали неподалік від водних об’єктів, іменувалися відповідно до гідроніма – *Ржавець*, *Тростянець*.

Найчастіше семантика твірних основ, що ними мотивовані відгідронімні ойконіми, пов’язана з кольором або ступенем забрудненості води (*Ржавець*, *Гнилиця*) та рослинністю, характерною для місцевості, де знаходиться водний об’єкт (*Тростянець*). Гідронім *Тростянець* походить від апелятива *трость* (праслав. **trъstь* “камыш, тростник”) [13.4, 106].

Структурно назви, пов’язані з водним середовищем, поділяються на кілька груп.

4.1. Відгідронімні ойконіми на *-ець*: *Тростянець* ← р. *Тростянець*, *Ржавець* ← р. *Ржавець* (XVII ст. – 2; 0,7 %; XVIII ст. – 1; 0,7 %; XIX ст. – 2; 0,2 %).

4.2. Відгідронімні ойконіми на *-иця*: *Гнилиця* ← р. *Гнилиця*, *Могриця* ← р. *Могриця*, *Братениця* ← р. *Братениця*, *Битиця* ← р. *Битиця* (XVIII ст. – 4; 0,4 %; XIX ст. – 4; 0,3 %).

4.3. Серед назв, твірні основи яких безпосередньо пов’язані з водним середовищем, є не тільки оніми на *-ець*, *-иця*. Формальне (структурне)

оформлення гідронімів, від яких утворилися первинні ойконіми, могло бути різним. Ойконіми відгідронімного походження мотивувалися як афіксальними (*Бобрик, Готище, Харків, Ольховатка, Студенок, Одринка, Хотімля*), так і безсуфіксними (щоправда, рідше) назвами водних об'єктів (*Уди, Суми, Лиман, Мерефа*) (XVII ст. – 8; 5,6 %; XVIII ст. – 74; 6,8; XIX ст. – 76; 5,6 %).

Суттєвим є те, що відгідронімні первинні ойконіми утворилися шляхом топонімійної метонімії і їхня структура абсолютно збігається із структурою назв водних об'єктів. Це важливо, оскільки відгідронімними можуть бути й вторинні ойконіми (*Уд'є* ← р. *Уда*, *Залопань* ← р. *Лопань*, *Задонська* ← р. *Дон*).

5. Ойконіми, утворені від безсуфіксних та суфіксальних апелятивів шляхом топонімійної метонімії, становлять кількісно найбільший клас первинних назв (XVII ст. – 11; 2 %; XVIII – 53; 4,8 %; XIX – 59; 4,3 %).

За семантикою базова апелятивна лексика ойконімів 3-х останніх класів дуже неоднорідна. Найчастіше “твірними” для ойконімів-дериватів є народно-географічні терміни, які можуть вживатися як у сингулярній, так і в плюральній формі (5-й клас). До лексико-семантичних груп таких термінів належать:

- назви форм рельєфу: *Низ, Курган, Перекіп, Окоп*;
- назви на позначення розташування та геометричної форми місцевості: *Довжик*;
- назви ґрунтово-літологічних умов території: *Піски*;
- назви, пов'язані з гідромежею: *Річки, Пруди, Стариця* ← *стариця* “колишнє русло річки” [13.3, 746];
- назви, пов'язані з фітоценозом: *Ізюм, Терни*;
- апелятиви з географічною семантикою „поселення”: *Городище, Селище*.

Рідше для номінації використовувалися назви будівель, споруд, які, очевидно, знаходилися на території об'єкта називання: *Будки, Буди, Пасіки, Гута, Гути, Заводи, Хрести, Землянки*.

Отже, первинні назви поселень на території сучасної Харківщини досить чітко ілюструють специфіку ойконіма як соціального явища, оскільки їх внутрішня семантика не обмежується відбиттям властивості об'єкта, а розкриває реалії минулих епох. Слова-терміни були одними з перших топонімів – їх використання максимально забезпечувало зручність орієнтування на місцевості *Низ, Підгір'я, Закобил'є*. Розвиток суспільства привів до урізноманітнення топонімій, яка почала відбивати такі соціальні явища як виникнення прізвищ (*Рябушки, Манченки, Зідьки, Пономаренки, Угроїди*), назв людей за відношенням до народних ремесел (*Токарі, Стригуни*) тощо. Звичайно, тенденція до економії мовних ресурсів є чи не визначальним фактором ойконімізації апелятивів, однак вищеокреслена динаміка мотиваційної бази онімів суттєво вплинула на варіювання й

ускладнення їх структури. Це й привело до появи вторинних назв, структурно оформлених уже на ойконімному рівні.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів: Квіт, 1990. – 144 с.
2. Бучко Д.Г. Принципи номінації в топонімії України // Українське мовознавство. – Вип.18. – К., 1991. – 136с.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: ГИС,1955. – Т.1 – 4.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область / Зав. ред. В.Г. Ткаченко. – К., 1967.
5. Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. – К., 1973. – 238с.
6. Карта Харьковской губернии С.П.Б., Картограф. зав. А. Ильина. – 1867.
7. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653 с.
8. Никонов В.А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – 176с.
9. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упоряд. В.О. Пірко, О.І. Гурій. – К.: Наук.думка, 1991. – 223с.
10. Словник української мови: В 11-ти т./ Гол. ред. І.К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. I – XI.
11. Стрижак О.С. Назви уходів на території Полтавщини XVIст. (Про назви сіл і міст Полтавщини) // Дослідження з мовознавства. – К., 1962. – 175с.
12. Суперанская А.В. Типы и структура географических названий // Лингвистическая типология и прикладная топонимия. – М., 1964. – С.87 – 89.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т./ Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – 2-е изд., стереотип. – М.: Прогресс, 1986–1987. – Т.1- 4.
14. Худаш М.А., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення). – К.: Наук. думка, 1991. – 267с.
15. Шульгач В.П. На топонімічній карті Волині // Культура слова. Республіканський міжвідомчий збірник. – Вип. 42. – К., 1992. – 98с.
16. Янко М.Т. Топонімічний словник - довідник Української РСР. – К.: Рад. Школа, 1973. – 432с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Абдула Юлія Анатоліївна – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історична ономастика.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2004 р.

ЕСТЕТИЧНА ЗНАЧУЩІСТЬ СЛОВА У ПРОЦЕСІ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ

Тетяна БАБИЧ (Кіровоград)

У роботі розглядаються питання вживання мови в естетичній функції та появи нової якості мовних одиниць в літературно-художньому творі – естетичної. Внаслідок чого у межах художнього твору відбуваються різного роду семантичні перетворення мовних одиниць та набувається контекстуальний смисл.

The Article is dedicated to problem of the using the language in aesthetic function and appearance new quality language units in literary-artistic text - aesthetic. Thereby, task of the aesthetics of the word becomes the determination most general regularities of such operation.

Стаття посвящена проблемі використання мови в естетичній функції та появи нової якості мовних одиниць в літературно-художньому творі – естетичної. Внаслідок чого у межах художнього твору відбуваються різного роду семантичні перетворення мовних одиниць та набувається контекстуальний смисл.

Розгляд естетичного феномену як центру комунікативно-когнітивного простору зумовлює актуальність даної проблеми, коли особистість виступає як завершений мікросвіт та шляхом естетичного оцінювання фокусує свою свідомість на оточуючій дійсності.

Метою статті стає дослідження світоглядних концепцій Л.В. Костенко та визначення естетичної значущості слова у процесі семантичної деривації.

Предметом дослідження є аналіз семантичних одиниць у поетичних творах шляхом їх співвіднесеності одна з однією на фоні загальнонародних значень.

Завданням статті стає встановлення сфери функціонування мовних одиниць в літературно-художньому творі в естетичній функції у результаті чого в художньому тексті відбуваються різного роду семантичні перетворення та набувається ними новий контекстуальний смисл.

Актуальним напрямком сучасного мовознавства є дослідження закономірностей семантичних трансформацій лексичних одиниць. У літературно-художньому творі слово виконує особливу естетичну функцію та набуває категорії „значущість”, яка у контексті зберігає своє основне значення і проявляється в певній системі лінгвістичної співвіднесеності з іншими словами.

Про поглиблену зацікавленість до естетичної значущості у системі літературно-художнього твору свідчать сучасні комплексні дослідження В. І. Тюпи, М. І. Голянич, Л. В. Оліфіренко, Л. Савицької, Л. А. Лисиченко, В. Д. Буряка, Л. І. Мельник, О. В. Степанюк, О. М. Тищенко, О.О. Семенець та ін.

У багатьох працях, присвячених ролі естетичної значущості у поетичних творах, зазначається принципово важливий факт, що її реалізація можлива лише на рівні індивідуального мовлення. І саме в образному мовленнєвому акті проявляються комунікативно-пізнавальні, оціночно-чуттєві, інакомовні, уявляємо-асоціативні та інші потенційні якості мови. Тому надзвичайно важливо для розуміння естетичної значущості мови художнього твору проаналізувати семантичні одиниці у їх естетичній функції.

Необхідним є дослідження, яке б допомогло прослідкувати механізм естетичного перетворення. Він здійснюється за допомогою експлікації значень мовної одиниці, яка представляє важливість та актуальність для даної естетичної ситуації, зумовленої комунікативними задачами висловлювання, де інші „ресурси” слова відступають на другий план.

Досліджуючи естетичну значущість мовних одиниць, слід враховувати її специфічність, яка зумовлена лінгвоестетичною природою мовного знака в художньому тексті. Іншими словами, функціонування мовних одиниць у творі мовного мистецтва визначається не лише правилами мовної системи даної мови, але й закономірностями організації художнього цілого, його ідейно-образним змістом. Таким чином, естетичну значущість визначаємо як нову якість мовних одиниць, яка виникає в системі художнього твору як особливого роду інформативність – здатність крім буквальних значень виражати ідейно-образну інформацію.

Естетична значущість словесного знака визначається, як правило, його семантичним перетворенням, явищем, у результаті якого слова в контексті художнього твору набувають відмінностей від загальнонародної мови змісту або відтінку змісту. Такі перетворення в художньому тексті не виникають довільно. Причина їх появи пов'язана з естетичними закономірностями організації мовної канви художнього твору. Художній текст заведено розглядати як складно організовану структуру. Обов'язковою умовою створення та здійснення художньої мови стає відображення в ній особистісного авторського світосприйняття. Тобто в основі естетики конкретного твору лежить авторська естетична концепція. Тому в художньому творі мовні одиниці можуть набувати смислової багатоплановості: слова в естетичній функції начебто надстроюються над звичайним вживанням мовних одиниць, утворюючи другий “ярус” системи. Така двоплановість слова і складає основу його образності. Навіть нейтральні слова можуть стати в літературному творі естетично значущими, неповторними.

Під естетичними закономірностями організації художнього твору розуміємо ті об'єктивні, необхідні зв'язки, які устанавлюються між мовними одиницями, що виражають ідейно-образний зміст [4, 89]. Поняття естетичних закономірностей включає, по-перше, зображення факторів об'єктивної дійсності, як вона представляється буденній свідомості, по-

друге, відношення автора до предмету зображення грає співвіднесеність слів або інших мовних одиниць, у результаті якої у словах з'являється новий, образний зміст, який виражає новизну авторського розуміння та оцінки предмету зображення [5, 75], фоном, на якому усвідомлюються протиріччя в художньому тексті, являється ідеал, тобто уявлення про належне або бажане, який в кожному творі має мовне вираження.

Таким чином, характер та ступінь прояву естетичної значущості у обумовлений естетичними закономірностями організації конкретного художнього твору, тобто тими необхідними зв'язками, які встановлюються між мовними одиницями, що виражають специфічний ідейно-образний зміст. Естетична значущість мовних одиниць виявляється шляхом їх співвіднесення один з одним та на фоні загальнонародних значень цих слів. Аналіз семантичних одиниць в їх естетичній функції дуже важливий для розуміння природи естетичної мови твору.

Так у прикладі:

„Ваші теплі долоні і мої відморожені руки” [2, 251].

Естетичний ефект даного уривку виникає передусім завдяки стилістичному заходу антонімічної співвіднесеності слів теплі – відморожені, які у результаті такого акцентування стають семантично значущими та естетично цінними, являючись найважливішими смисловими пунктами в художньому дискурсі. Зберігаючи своє значення, слово теплий (теплий – який захищений від холоду, зігріває [6, 771]) набуває особливо важливого значення на фоні трагічного стану ліричної героїні, який характеризується прикметником відморожений (у значенні іменника відмороження – внаслідок сильної дії морозу, пошкодження частини тіла, доведення її до омертвіння [6, 610]), який у даному контексті наділений особливою експресивністю.

У поетичному уривку:

*„Очі сині, очі сині, очі сонні! –
від котрих млосьно баранів
на його тавричеській персоні
залишали більма орденів”*

естетичний зміст знаходить втілення у контрастному зіткненні різностильових засобів: урочистий початок поезії очі сині, очі сині, очі сонні ніяк не передбачає вживання розмовних слів баранів, яке визначає людину нерозумну, більма у значенні плями та росіянізму котрих. Тому і піднесене персона (персона – ‘людина як окрема особистість’ [6, 569]) набуває іронічного змісту. Як зазначає Ю. С. Лазебник – „Кожен із протиставлених один одному компонентів залишається при своїх якостях, являючись каталізатором в проявленні стилістичних якостей одиниць протилежного ряду” [7, 231].

Повніше за все естетична значущість проявляється у повтореннях в тексті мовних одиниць.

У рядках:

*Життя – спокута не своїх гріхів.
Життя – це оббирання реп'яхів,
що пазурами уп'ялися в душу” [2,178]*

декількаразове вживання слова життя створює напругу цілого тексту. Лексичний повтор не лише структурно організовує поезію, але й підсилює значення лексеми життя (життя – ‘період існування кого-небудь, вік’ [6,535]).

Слід також звернути увагу на те, що образність у наведеному уривкові будується також на припустимій авторській тотожності слів, позначаючих різнопланові поняття: „життя – спокута не своїх гріхів...”, „життя – це оббирання реп'яхів”.

В уривкові:

*Гармонія крізь тугу дисонансів
проносить ритми танцю по землі” [2, 74]*

антонімічна співвіднесеність мовних одиниць гармонія та дисонанси створюють на перший погляд, внутрішнє протиріччя поезії, оскільки семантичні ознаки слова гармонія (гармонія – ‘закономірне поєднання тонів в одночасному звучанні’ [6, 333]) виключає появу лексеми дисонанс (дисонанс – ‘негармонійне поєднання звуків, порушення співзвучності’ [6, 285]), однак синтаксична організація поетичної фрази сприяє тому, що ці мовні одиниці у відповідності із задумом авторки сприймаються як синоніми. Результатом такої співвіднесеності є нейтралізація негативних моментів значення лексеми дисонанс на фоні витонченого концепту гармонія. Таким чином, естетична значущість даного явища міститься, по-перше в утраченні негативного смислу мовної одиниці дисонанс, закладеного у загальнонародному прикладі, та, по-друге, в актуалізації семантичних ознак слова гармонія, передається оптимістичне на лаштування авторки.

Подібне перетворення відбувається у наступному прикладі:

*„Час пролітає з реактивним свистом
жонглює будень святістю і свинством” [2, 5]*

концепт святість (святість – ‘морально чистий, благородний, бездоганний у житті, поведінці тощо’ [6, 102]) та концепт свинство (свинство – ‘бруд, неохайність, відсутність культурних навиків, невігластво’ [6, 71]), у словниковому тлумаченні визначається як антонімічні поняття, однак у контексті, слугуючи авторському задуму вони виступають синонімічними, характеризуючи мінливість життя. Естетична значущість особливо яскраво усвідомлюється у тих одиниць, семантичне перетворення яких відбувається у результаті порушення нормативної сполучуваності слів.

Наприклад:

*„А я дивлюсь на ріки темних вулиць,
на голови веселих ліхтарів,
одягнені в малі кашкети з жести” [2, 136]*

лексема голова (голова – частина людини або тварини, в якій міститься мозок [6, 109] у наведеному контексті нейтралізує семантичні компоненти, які дозволяють поєднувати цю лексему із мовними одиницями, які мають у своєму смисловому навантаженні семантичні ознаки „про людину та тварину” та набувають нового образного смислового значення: голова – ‘верхня частина ліхтарних стовпів’, визначаючи естетичну значущість зазначеного вживання. Крім того, у наведеному уривкові слово ліхтар збільшує свій смисловий об’єм у результаті незвичної для загальнонародної мови сполучуваності зі словом одягнений. Слово ліхтар контекстуально набуває значення предмета, здатного чинити дію. Тим самим авторка, проявляючи свій емоційний стан, надає естетичну значущість слову ліхтар, яке бере на себе додаткове смислове навантаження у порівнянні з тим, що воно виконує у повсякденному мовленні. Умовами такого перетворення є авторські асоціації.

У прикладі:

„Стугнить земля. Ідуть великі юрми
 Ти думає – люди, глянув – барани”
 „Гудуть стовпи гавайською гітарою
 Двобій душі й рогатого рагу” [2, 176]

домінуючу роль у створенні естетичної значимості грає ненормоване з точки зору загальноприйнятого вживання в одному контексті лексеми люди із лексемою рагу. Таке вживання змінює певним чином семантику слова рагу (рагу – ‘страва з дрібно нарізаного м’яса, тушкованого овочами’ [6, 426]), у даному контексті воно реалізує лише один семантичний компонент „м’ясо”. Семантичний зсув у наведеному словосполученні у результаті мовної співвіднесеності набуває нового образного смислу (рогате рагу – нерозумні, слабодухі), дає уявлення про склад думок та почуттів авторки.

Таким чином, використання мови в естетичній функції призводить до появи нової якості мовних одиниць у художньому творі, коли кожен елемент мовної системи художнього тексту, крім прямого значення, містить у собі естетичну інформацію. Як наслідок цього, виникають різного роду семантичні перетворення мовних одиниць, результатом яких є новий, контекстуальний смисл мовного знаку та його естетична значущість у системі художніх координат поетичного тексту.

Отже, навіть побіжний огляд проблеми естетичної значущості словесного знаку у формуванні художнього цілого, його ідейно-образного змісту дає всі підстави надавати важливого значення семантичним перетворенням як джерелу формування нового змісту або відтінку змісту. Адже саме в літературно-художньому творі слово виконує особливо естетичну функцію, сенс якої у тому, що мова, виступаючи формою мовного мистецтва, стає втіленням художнього замислу автора з властивими йому законами відображення дійсності.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Голянич М. І Внутрішня форма слова в художньому тексті: Дис... д-ра філолог. наук; 10.02.01. – Івано-Франківськ, 1998. – 455 с.
2. Костенко Л. Вибране. – К., 1989. – 560 с.
3. Костенко Л. Неповторність. – К.: Молодь. 1980. – 220 с.
4. Рудяков Н. А. Стилистический анализ художественного произведения. – Симферополь.: Таврия, 1977. – 136 с.
5. Рудяков Н. А. Поэтика, стилистика художественного произведения. – Симферополь.: Таврия, 1993. – 143 с.
6. Словник української мови. – К., 1979, в 11 т.
7. Лазебник Ю. С. Поэзия как модель мира: лингвистический аспект. Дисс. д-ра філолог. наук. – К., 1996. – 334 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабич Тетяна Валеріївна – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В. Винченка.

Наукові інтереси: лексична семантика, деривація.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2004 р.

ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ ТРИВАЛЕНТНИХ ДІЄСЛІВНИХ ПРЕДИКАТІВ

Віктор БЕЛІНСЬКИЙ (Кіровоград)

У статті порівнюються класифікації семантико-синтаксичних типів речень з тривалентними дієслівними предикатами на матеріалі української та німецької мов.

The article is devoted to the contrastive study of the sentence's syntactic-semantic structure classification. The author investigates the problem based on the trivalent verbal predicates in Ukrainian and German.

У дослідженнях питань синтаксису протягом останніх десятиліть однією з головних тенденцій є прагнення дослідження питань взаємозв'язку між семантичною структурою елементарного речення та формально-граматичними засобами вираження останньої, що зумовлено розумінням речення як структурно організованої одиниці, елементи якої перебувають у взаємодії у плані функціонування в мовленні. Предикат є логіко-семантичним ядром речення й визначає якісний і кількісний склад непередикатних компонентів. Таку його властивість визначено як валентність. Проблеми, пов'язані з валентністю предиката, набувають актуальності у сучасних лінгвістичних розвідках. Одним з найменш описаних аспектів сутності міжривневої дієслівної категорії валентності є вивчення останньої в процесі типологічного зіставлення її особливостей на матеріалі генетично споріднених та неспоріднених мов.

В історії розвитку досліджень, присвячених теорії валентності, виділяють кілька етапів. Уперше використав цей термін у західноєвропейському мовознавстві французький лінгвіст Л. Теньєр, для позначення *поєднуваності*, тобто здатності дієслова приєднувати певне число актантів [14, 107–108]. Спочатку проблема валентності мовних одиниць постала як загальнотеоретична (О. Бехагель, Г. Брінкман,

Г. Гельбіг та ін.) [18, 19, 22]. Валентність розглядали лише з опорою на дієслово та його роль у побудові речення. На другому етапі звернули особливу увагу на класифікацію предикатів, причому не тільки дієслівних (В.Г. Адмоні, О.І. Москальська, Ч. Філлмор, У.Л. Чейф, та ін.) [17, 11, 15, 16]. Третій етап пов'язаний із вивченням проблем валентності на матеріалі конкретних мов. В українському мовознавстві дослідженню її різних аспектів і пов'язаною з нею семантико-синтаксичною структурою речення присвячено праці Й.Ф. Андерша, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, М.Я. Плющ та ін. [1, 3, 20; 4, 8]. У германському мовознавстві це питання розглянуто в розвідках О.І. Москальської та М.Д. Степанової (на матеріалі німецької мови), [11, 13], а також Ч. Філлмора, У.Л. Чейфа (на матеріалі англійської) [15, 16]. Помітною стала тенденція до вивчення валентності на матеріалі одиниць різних рівнів мови.

Спочатку в центрі уваги українських лінгвістів були переважно предикати стану, дієслівні й недієслівні, і меншою мірою – предикати дії, причому це здебільшого маломісні одиниці. Предикати з середньою й максимальною валентністю було вивчено недостатньо. Проте зараз досліджено особливості семантико-синтаксичної структури речень з три – та чотиривалентними предикатами на матеріалі української мови в дисертаційних роботах О.М. Галаган [4] та О.В. Куц [8]. Питання дієслівної валентності останнім часом зацікавили зарубіжних спеціалістів з типологічного мовознавства. Варто згадати статтю Д. Цеферера, присвячену вичлененню подібних та відмінних складових у семантиці та синтаксичному функціонуванні безособового дієслова “*to rain (chuva, chover)*” у германських (англійська, німецька) та романських (іспанська та італійська) мовах [24]. Слід також вказати на відсутність систематичних наукових розвідок, виконаних як на матеріалі окремих мов різних груп індоєвропейської сім'ї, так і в межах однієї мовної групи або сім'ї в зіставному аспекті.

Проблема валентності як синтагматичної сполучуваності мовних одиниць поставала переважно у зв'язку з дослідженням особливостей структури простого речення, зокрема конститутивної ролі дієслова в його побудові. Це зумовлено кваліфікацією дієслова як основного носія семантико-синтаксичної валентності, що реалізується в повному обсязі на рівні речення. Властивість предиката визначати кількість компонентів непередикатної природи, які заповнюють відкриті ним позиції, є семантико-синтаксичною валентністю предиката. Вона ґрунтується на сумісності семантичних характеристик поєднаних компонентів. Сполучуваність, на відміну від валентності, об'єднує компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю й незумовлені нею, на основі їхньої семантичної кореляції, враховуючи словотвірні й морфологічні характеристики поєднаних елементів [2, 271–273].

Слід окремо зупинитись на основних визначеннях поняття валентності.

Валентність (від лат. *valentia* – сила) – здатність слова вступати в синтаксичні зв'язки з іншими елементами. Л. Теньєр розрізняв дієслова нуль-валентні (безособові), одновалентні (неперехідні), двовалентні (перехідні) та тривалентні та описував засоби зміни дієслівної валентності (стан, зворотність, каузативна конструкція). У його дослідженнях поняття валентності пов'язувалося з вербоцентричною теорією речення [9, 79–80].

Академічні тлумачні словники сучасної німецької мови визначають це поняття по суті так само:

Valenz – Fähigkeit eines Wortes, ein anderes semantisch-syntaktisch an sich zu binden, besonderes Fähigkeit eines Verbs, zur Bildung eines vollständigen Satzes eine bestimmte Zahl von Ergänzungen zu fordern [20, 2723; 21, 1228; 23, 1051]¹.

Валентність дієслова, за І.Р. Вихованцем, є „категорією міжрівневого, семантико-синтаксичного характеру, тому що вона пов'язана з трьома рівнями мови – лексичним, синтаксичним та морфологічним” [2, 218]. Отже, виокремлення категорії валентності зумовлене семантичною здатністю дієслівних лексем поєднуватися з певною кількістю залежних іменникових компонентів (актантів, аргументів, партнерів), що мають відповідну семантичну якість.

На думку С.Д. Кацнельсона, дієслівній валентності належить провідна роль у плані виділення „прихованих категорій” в різноструктурних мовах. У синтетичних мовах ця категорія полягає у поєднуваності словоформ повнозначних слів, оскільки в таких мовах здебільшого кожне слово, що входить до складу атрибутивного словосполучення чи речення, синтетично оформлене. Синтетична морфологія накладає відбиток своєрідності на валентність, у силу чого в синтетичних мовах доводиться виокремлювати валентність формальну та змістовну. Під валентністю слід розуміти вказівку, яка передбачається значенням слова чи імпліцитно міститься в цьому значенні, на заповнення „пустих місць” словами певних типів в реченні. Таким чином, „валентність притаманна не всім повнозначним словам, а лише тим з них, які самі по собі викликають відчуття неповноти висловлення та вимагають доповнення у висловленні” [6, 20–21; 7, 176–182].

При дослідженні цього явища в зіставному аспекті слід брати до уваги різницю між формальною та семантичною валентністю, яка полягає в наступному: на формальному рівні відбувається розходження між порівнюваними мовами, що проявляється в розбіжності форми субстанціальної синтаксеми, яка виступає в ролі об'єкта (те саме дієслово керує різними відмінками в різних мовах), що також виражається у наявності різної кількості відмінків в різних мовах.² Таким чином, неможливо на цьому рівні передбачити валентність того самого дієслова в

одній з порівнюваних мов, опираючись на знання валентнісних характеристик останнього в іншій мові. На відміну від формальної, семантична валентність є універсальною, оскільки в мовах різного ступеня спорідненості те саме дієслово має, незалежно від свого морфологічного чи фонетичного складу, однакове семантичне наповнення [6, 32]. Пор.: укр. *Скипівши люття за такі слова, економ **вдарив** Миколу нагайкою* (І. Нечуй-Левицький); нім. *Wenn Sie jetzt eine Dame machen, **schlägt er sie sofort mit dem Läufer ci**, Sie nehmen sie mit dem Springer zurück* (S. Zweig).

У даному прикладі тривалентне дієслово *schlagen* – *бити*, що належить до лексико-семантичної групи „нанесення удару”, вимагає об’єктну синтаксему, що вказує на предмет дії в обох порівнюваних мовах у знахідному відмінку: *sie* – *Миколу*; разом з тим, факультативна об’єктна синтаксема з семантикою інструмента виконання дії в українській мові вживається в орудному відмінку (*нагайкою*), а в німецькій зазнає керування *mit* + Dativ (*mit dem Läufer*).

Вищеописаний випадок є одним з типових, тому що дієслова зазначеного різновиду, як і інші тривалентні дієслова, наприклад, *braten* – *пекти*, *nehmen*, *в’язати* – *binden*, *перев’язувати* – *verbinden*, *накривати* – *entdecken*, *охоплювати* – *ergreifen*, *колоти* – *stechen*, *пиляти* – *sägen*, *різати* – *schneiden*, *рубати* – *abhauen*, *свердлити* – *bohren*, *стругати* – *hobeln*, *різьбити* – *schnitzen* etc. звичайно входять до складу предикатів дії і здебільшого поєднуються з іменниками на позначення діяча, знарядь і предметів, на які спрямовується дія. Ці синтаксичні значення виражають відповідно називний, орудний і знахідний відмінки в українській мові. Відсутність орудного відмінка в німецькій мові зумовлює вживання в німецькій мові іменників на позначення інструмента виконання дії в давальному або знахідному відмінках.

Крім того, у цьому випадку семантична валентність дієслівного предиката в обох мовах однакова, оскільки останній вимагає наявності таких компонентів: суб’єктної синтаксеми та двох об’єктних – на позначення предмета дії та знаряддя виконання останньої. Це положення також прослідковується і в інших випадках.

Зокрема з-поміж тривалентних дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії в обох порівнюваних мовах найбільш численними є лексеми із значенням: знищення суб’єкта за допомогою чогось; дії, спрямованої на об’єкт з відповідною метою; дії спрямованої на процесуальне оновлення предмета за допомогою чогось; зіпсування об’єкта за допомогою чогось; локалізації суб’єктів у просторі; переміщення когонебудь з певною метою групами у якесь місце; переміщення суб’єктів звідкись кудись (з одного місця в інше) [10, 13].

Структурна модель такого речення – **S + P + O + Loc (локатив)**: Пор.: укр. *Привезли панські слуги кармарену, люструну, позументів; ото зараз пошили нам запорізькі жупани і що треба, з степу*

понаводили волів, коней (О. Стороженко); нім. *Und jeden Morgen wiederbrachten die kleine Gruppen der Flüchtlinge betrübte Gerüchte aus dem West* (W. Bredel).

Також слід зважати на те, що перші безпосередні складники дієслів – *durch-, unter-, über-, um-, hinter-, wider-, wieder-, voll-*, модифікуючи спосіб вербального процесу, можуть змінювати синтаксичну та семантичну валентність дієслова. На синтаксичному рівні простежується як „елімінація, так і модифікація об’єктної позиції деривата відносно кореневого дієслова”. Елімінація веде до зменшення синтаксичної валентності, модифікація – до збільшення кількості обов’язкових синтаксичних актантів [12, 16].

Проблемами семантико-синтаксичної класифікації типів структури елементарних двоскладних речень з тривалентними дієслівними предикатами на матеріалі різних мов займалось багато вчених, зокрема І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, О.І. Москальська та ін. [1, 3, 2; 5]. Однак доцільно порівняти найбільш поширені в українському та німецькому мовознавстві класифікації моделей речень, що містять тривалентне дієслово в якості предиката.

Мета статті – порівняти існуючі класифікації семантико-синтаксичних моделей речень з тривалентними дієслівними предикатами в українській та німецькій мовах.

Завданням цього дослідження є спроба визначення спільних та відмінних підходів у систематизації основних типів семантико-синтаксичної структури елементарних двоскладних речень з тривалентним дієсловом у ролі предиката, наявних у сучасній славистиці та германистиці.

У даній роботі розглянемо класифікації, розроблені О.М. Галаган (для української мови) [4, 8–12] та О.І. Москальською [11, 62–85]. На думку авторів обох систем і в українській, і в німецькій мовах найбільшу кількість речень з тривалентними предикатами складають дієслівні предикати зі значенням дії (акціональні), процесу (процесуальні) та стану (статальні). Загальна структурна формула:

$$S_N - P_{Vf} - \{O_{Akk} / O_D (O_I) / O_{Inf}\},$$

де S_N – суб’єкт у називному відмінку (номінативі);

P_{Vf} – дієслівний предикат;

O_{Akk} – власне об’єкт у знахідному відмінку (акузативі);

O_D – об’єкт-адресат або інструмент (в німецькій мові) у давальному відмінку (дативі);

O_I – об’єкт-інструмент (в українській мові) в орудному відмінку (інструменталі);

O_{Inf} – інфінітив у функції об’єкта.

Елементи $O_{Akk} / O_D (O_I) / O_{Inf}$ узяті в квадратні дужки, оскільки вони не є обов’язковими для всіх моделей на відміну від перших двох, що реалізуються обов’язково у двоскладних реченнях. Складова формули O_I

подається в круглих дужках, тому що в такому вигляді присутня лише в українській мові: в німецькій її семантичну роль виконує синтаксема O_D .

З формально-синтаксичного погляду всі наявні в німецькій мові типи семантико-синтаксичних структур двоскладних елементарних речень з тривалентними дієслівними предикатами діляться на три класи:

- 1) структури з іменною об'єктною синтаксемою;
- 2) структури з інфінітивом або інфінітивним зворотом у функції об'єкта;
- 3) структури з тривалентним дієслівним предикатом у формі пасивного стану.

У цьому дослідженні детально зупинимось на моделях, що належать до перших двох класів, оскільки форми пасивного стану, які досить часто вживаються в німецькій мові, нетипові для української – такі речення, як правило, є односкладними в останній, якщо агент дії невідомий, що виходить за межі цієї статті; або ж вони реалізуються формами активного стану чи безособовими предикатними формами на *-но*, *-то*. (пор. нім. *Das Buch wurde von dem Verfasser seinen Eltern gewidmet*; – укр. *Автор присвятив книгу своїм батькам / Книгу присвячено батькам автора*; нім. *Der Dolch wurde ihm in das Herz gestoßen*; – укр. *Кинджал увігнано йому прямо в серце; / Кинджал увігнали йому прямо в серце*)

3-поміж елементарних речень з іменною об'єктною синтаксемою (1 клас) найбільшу групу становлять агентивно-двооб'єктні – [$S_N - P_{Vf} - O_{Akk} - O_{Akk}$]. Виділяємо спільні для всіх моделей об'єктну синтаксему, що вказує на предмет дії, та об'єктну синтаксему з семантикою обмеження або уточнення, напр.: нім. *Die Lehrerin bringt den Kindern das Lesen bei*; – укр. *Вона пригощала Оксану всім, чим була багата*. Окремо в німецькій мові серед моделей цієї групи виділено так звані об'єктно-обставинні структури, у яких об'єктна синтаксема з семантикою обмеження або уточнення характеризується як синтаксема напрямку виконання дії з обставинною семантикою, напр.: нім. *Sie legte den Arm um seine Schulter*; – укр. *Вона поклала руку йому на плече*. Такі структури нетипові для української мови – це підтверджується вищенаведеним прикладом, у якому німецькому реченню відповідає варіант перекладу з чотиривалентним дієслівним предикатом з інструментальною об'єктною синтаксемою.

Серед інших груп елементарних речень, які належать до першого класу (наявність іменної об'єктної синтаксеми), виділяємо агентивно-об'єктно-адресатні, що містять у своїй структурі адресатну синтаксему – [$S_N - P_{Vf} - O_{Akk} - O_D$], напр.: нім. *Der Forscher berichtete den Kollegen über seine Arbeit*; – укр. *Він має здати справу своєму наступникові*; а також агентивно-об'єктно-інструментальні, яким притаманна інструментальна синтаксема на позначення знаряддя виконання дії – [$S_N - P_{Vf} - O_{Akk/D} - O_D (O_I)$]. Щодо речень цього типу, то вони семантично подібні в обох порівнюваних мовах, проте існує принципова відмінність у формально-

синтаксичному плані, що зумовлено різними засобами вираження ідеї інструментальності в українській (орудний відмінок) та німецькій мовах (конструкція *mit + D*), напр.: нім. *Der Verbrecher drohte den Überfallen mit einer Pistole* – укр. *Кухарі навантажили хури харчами*. При чому об'єктна синтаксема, що вказує на предмет дії, може вживатись як у знахідному, так і у давальному відмінках (пор.: *хури – den Überfallen*).

Структурні типи речень, включені до другого класу, характеризуються досить частим уживанням інфінітива або інфінітивної конструкції у функції об'єкта у німецькій мові; у відповідних українських реченнях також може вживатись інфінітив у аналогічній синтаксичній ролі, проте часто інфінітивний об'єкт замінюється відповідним іменним, пор.: нім. *Die Kinder behindern den Vater, den Brief zu schreiben* – укр. *Діти заважають батькові писати листа*; але: нім. *Der Polizist beschuldigt den Fahrer, gegen die Verkehrsregeln verstoßen zu haben* – укр. *Полицейський звинувачує водія у порушенні правил дорожнього руху*. Подібно до речень, що складають перший клас, з-поміж структур з інфінітивним об'єктом також виокремлюють об'єктно-обставинні структури з такою самою семантикою як і у вищеописаному випадку, напр.: нім. *Der Vater nimmt den Urlaub um sich zu erholen* – укр. *Батько взяв відпустку, щоб відпочити*. Оскільки даний різновид елементарних речень цього класу принципово нічим не відрізняється від подібних до них речень агентивно-двооб'єктної групи, не будемо на них детально зупинятися.

Таким чином, в українській і німецькій мовах наявні гомогенні класифікації семантико-синтаксичної структури двоскладних елементарних речень з тривалентним дієслівним предикатом.

Значна частка цих речень у німецькій мові містить у своїй структурі пасивну форму дієслова-предиката. Ці структурні типи не мають прямих відповідників в українській мові, а корелюють або з активним станом предиката, або з односкладними реченнями. Також у германістиці спостерігається стійка тенденція до виділення в окрему підгрупу моделей з об'єктно-обставинними синтаксемами, які не виділено в класифікації в українській мові, в структурі кожної групи або класу. Питання щодо доцільності виокремлення цих структур належить розв'язати в майбутніх дослідженнях, присвячених зіставному вивченню семантико-синтаксичних особливостей тривалентних дієслівних предикатів.

Крім того, у німецькій мові порівняно з українською наявна більша кількість речень з інфінітивом або інфінітивною конструкцією у функції об'єкта. В українській мові не завжди інфінітив уживається в такій синтаксичній функції, натомість відбувається заміна останнього іменним об'єктом. Остаточне розв'язання цієї проблеми слід очікувати під час подальшого порівняння вищевказаних предикатних одиниць.

ПРИМІТКИ

¹ Валентність – здатність будь-якого слова приєднувати до себе інше в семантико-синтаксичному плані; насамперед властивість дієслова вимагати певну кількість синтаксем задля побудови закінченого речення (переклад наш – В.Б.).

² У нашому випадку це твердження не може стосуватися суб'єкта речення, оскільки в обох порівнюваних мовах останній виступає лише в називному відмінку.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / АН України, Ін-т укр. мови; Відп. ред. К.Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
2. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 255 с.
4. Галаган О.М. Семантико-синтаксична структура речень з тривалентними предикатами // Автореф. дис. ... канд. філол. наук / 10.02.01. – Кіровоград: Кіровоградський державний педагогічний університет, 2004. – 20 с.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
6. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. – №3. – С. 20-32.
7. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
8. Куц О.В. Семантико-синтаксична структура речень з чотиривалентними предикатами // Автореф. дис. ... канд. філол. наук / 10.02.01. – К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2003. – 22 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
10. Мединська Н.М. Структура семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії // Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2000. – 20 с.
11. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса (на материале немецкого языка). Учеб. пособие для пед. ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. шк., 1974. – 156 с.
12. Новак Г.Ф. Структурні та семантичні особливості німецьких дієслів з першим безпосереднім складником durch-, unter-, über-, um-, hinter-, wider-, wieder-, voll- // Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – К.: Національний лінгвістичний університет, 2001. – 22 с.
13. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке: Учеб. пособие для пед. ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. шк., 1978. – 259 с.
14. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 654 с.
15. Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубеж. лингвистике. – 1981. – Вып. 10. – С. 369-495.
16. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 482 с.
17. Admoni W. Der deutsche Sprachbau. – Л.: Просвещение, 1975. – 312 с.
18. Behagel O. Deutsche Syntax. – Bdd. II. – Heidelberg: Universität Verlag, 1924. – 113 s.
19. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung – Düsseldorf: Zentral-Verlag, 1962. – 465 s.
20. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache: In 6 Bänden. – Zürich: Dudenverlag, 1981. – 2992 s.

21. Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache: In 2 Bänden / U. der Leitung v. G. Kempcke. – Berlin: Akademie-Verlag, 1984. – 1399 s.
22. Helbi G. Beiträge zur Valenztheorie. – Halle: Saale-Verlag, 1971. – 349 s.
23. Langenscheidts Großwörterbuch. Deutsch als Fremdsprache. – Berlin: Langenscheidt, 2002. – 1216 s.
24. Zaefferer D. Polysemy, polyvalence, and linking mismatches: the concept of RAIN and its codings in English, German, Italian, and Spanish // DELTA. – 2002. – Vol. 18. – P. 27–56.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Белінський Віктор Юрійович – аспірант кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка

Наукові інтереси: зіставне вивчення семантико-синтаксичних явищ.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2005 р.

ВТОРИННІ ЧАСТКИ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ БАЖАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

Людмила БОНДАРЕНКО (Кіровоград)

У статті на рівні комунікативного синтаксису розглядаються функціональні можливості вторинних часток як засобів вираження бажальної модальності.

The functional possibilities of secondary particles as the means of expression of desirable modality at the communicative syntax level are inspected in this article.

На думку дослідників, виділення у 50–70-х роках трьох типів речень за метою висловлення (розповідних, окличних, спонукальних) є недостатнім [2, 92]. У ряді праць намітилася тенденція виокремлення ще одного окремого, самостійного комунікативного типу речень – оптативних (бажальних). Саме вони, на думку дослідників [3, 125], виражають модальність бажальності, а отже, бажання, вимогу суб'єкта щодо встановлення відповідності основного змісту речення з дійсністю (реальністю). У масиві модальних значень співіснують два типи бажальності – власне бажальність та бажальність спонукальна [3, 125-127, 134-135]. Значення бажальної спонукальності виражається формами дієслів дійсного способу з частками *хай*, *нехай* та умовного способу. Конструкції з частками *хай*, *нехай* вживаються, як правило, з дієслівними формами 3-ї особи обох чисел і 1-ї особи однини, для яких у сучасній мові немає спеціальних форм наказового способу [3, 134-135]. Модальне значення спонукальності виражається у реченні як вимога від співрозмовника такої дії, що забезпечувала б реальність позначуваного реченням явища [3, 134]. У бажальних реченнях (як одному із різновидів спонукальних) адресована співрозмовникові вимога певної дії виявляється не категорично. Таким чином, речення спонукальної бажальної модальності відрізняються від власне бажальних набором формальних та семантичних ознак, які ґрунтуються на особливостях способово-часової реалізації бажання, співвідносності понять мовець – суб'єкт. Важливе значення відіграє тут також співвіднесеність реченнєвої інформації з

дійсністю. Основою розмежування оптативних (бажальних) речень як одного із комунікативних типів речення і бажальних речень як різновиду спонукальних мовознавці вважають декілька диференційних семантичних ознак: 1) наявність елемента „бажання”; 2) наявність елемента „я” – мовець; 3) нейтральні модальні стосунки між адресатом та адресантом; 4) тотожність мовця і модального суб’єкта бажання; 5) відносно низький ступінь імовірності реалізації бажаної дії [5, 33–34]. Попри всі ці семантичні відмінності, речення двох розглядуваних типів є досить близькими за семантико-структурними особливостями, що власне і зумовило необхідність виділення їх диференційних ознак.

Однією із важливих спільних ознак бажальних та бажально-спонукальних речень-висловлень є широке вживання у їх складі значної кількості похідних та первинних (непохідних) партикул. Саме спостереження за функціонуванням похідних часток у реченнях із семою бажальності і становить собою окремий аспект предмета нашого дослідження. Вважаємо доцільним використовувати мовне поняття бажальності у широкому та вузькому значенні. У вузькому значенні як бажальні трактуватимемо оптативні речення без віднесення до їх складу спонукальних бажальних конструкцій. У широкому значенні бажальні речення включатимуть до свого складу спонукальні конструкції. Метою цієї розвідки є аналіз конструкцій-висловлень із значенням бажальності у широкому значенні. Синтаксичними засобами вираження бажальної модальності в сучасній українській мові є вторинні частки *б, би, аби, щоб, коб(и), бодай, нехай, хай* (у бажальній функції), *хоч би, хоча б, коли б, якби* [3, 125].

Однак безумовною є перспективність дослідження процесів функціонування саме вторинних партикул у якості синтаксичних засобів вираження бажальності. Не до кінця вивченими є різні можливості лексем, що належать до аналізованого масиву часток як засобів увиразнення основного модального фону висловлення. У зв’язку з категорією бажальної модальності можливим бачиться також і аналіз одиниць, що перебувають на різних стадіях партикуляції. Це лише декілька ескізів окреслених напрямків розроблення даної проблеми, а вже їх наявність є свідченням її актуальності.

У мовленні зустрічаються чисельні випадки комбінованого вживання у бажальних реченнях кількох функціональних партикул, які створюють виразний емоційно-експресивний план висловлень, ускладнюють їх модально-семантичний зміст [5, 82], напр.: *хоч би, хоча б, коли б, тільки б* та ін. Характер оптативної семантики у таких конструкціях багато в чому залежить від партикул, які сполучаються у названі вище функціонально-семантичні блоки [1, 113]. Напр.: **Лиш би** їх до серця тулити, **лиш би** ними серце кривавити (М. Черемшина); **Коли б** тільки одержати нам машини (О. Довженко). У першому прикладі виразно простежується видільно-

обмежувальна семантика, у другому – сема бажальної умовності. Її наявність зумовлена не тільки значенням частки **коли б** (відсполучникового походження) та її типовою семантичною реалізацією. По-перше, передумовою появи семантики умовності є структурний (позиція початку речення) та семантичний чинники. Останній виявляється в семантиці реченневої структури загалом, на користь аргументів про умовність як частину модального плану цілого речення свідчить і наявність попереднього контекстного оточення: *А ще от нові машини одержимо*. Описана ж подія можлива лише за певної умови, названої у наступному реченні, що є сигналом функціонально-семантичної близькості сполучника та частки. Проте у цьому випадку переважає, на наш погляд, значення бажальності. На це вказує і препозитивне розташування можливості певного факту дійсності, який подається вже як такий, що реально відбувся. Саме в таких випадках послаблення одного з модальних планів висловлення і появи у ньому іншого модального забарвлення виявляється поліфункціональність часток та, якщо зважити на їх значеннєві особливості, їх полісемантичність. У подібних прикладах можна спостерігати також і зближення частки з одиницями інших лексико-граматичних класів слів, що допомагає більш наочно простежити процеси функціонування вторинних партикульованих утворень. Такі одиниці за своєю семантикою та функціями виразно відрізняються від однозвучних слів інших частин мови, у даному разі від сполучників, пор.: *А хоч би їх рососою росити, не покрасніють* (М. Черемшина). Виділені одиниці виконують роль з'єднуючих елементів між частинами складного речення, на їх сполучниковий характер вказує наявність виразної семантики умовності при повній відсутності значення бажального. Подібну ж ситуацію маємо у випадку присутності у висловленні елемента **коли б**. У складних реченнях із підрядною частиною умови сполучник **коли б** набуває здатності виражати семантичний нюанс бажальної модальності. Такі одиниці ми пропонуємо проте трактувати ще як сполучники, на що вказує реченнева структура. Але модальність сигналізує нам також про появу в аналізованій одиниці невластивої, нетипової для неї функції, що вказує на певні зрушення у її семантичному полі, напр.: *Коли б сьогодні панич Михайло прийшов, та з гармонією: от би весело було!* (М. Старицький). Зрушення в семантиці компонента **коли б** є більш відчутними не в складнопідрядних конструкціях, а за умови наявності відповідних семантиці цієї складної конструкції кількох простих речень. Такі синтаксичні конструкції, на наш погляд, можна вважати ще одним кроком на шляху партикуляції сполучника. Характерно, що в значенні сполучника одиниця **коли**, разом із часткою **б**, вживається досить часто поряд із дієсловом у формі минулого часу, проте така форма предиката в описаних конструкціях не є єдино можливою.

Розглядаючи випадки функціонування складеної частки **коли б**, дослідники звертали увагу на її широкі можливості в напрямку сполучуваності з дієсловом. З умовним сполучником **коли** (у даному випадку це вже, по суті, частка – коментар наш) партикула **б** виражає бажальне модальне значення у реченні не лише в сполученні з інфінітивом, але й при особових формах дієслова-присудка, а також у безособових конструкціях [3, 125]. На нашу думку, вважати засобом вираження модальності частку **б**, ігноруючи при цьому бажальну семантику трансформанта **коли**, є певним перебільшенням, адже виключення останнього зі структури висловлення повністю змінює його модальний план, а відтак і руйнує висловлення в цілому. Аналіз зібраного матеріалу дає підстави для розширення меж сполучуваності утворення **коли б** із предикативними формами: **Коли б тільки** кум благополучно розміняв, а тоді я й Гершка обманю: на біса мені його факторство здалося? (І. Карпенко-Карий); **Ах, коли б** ви знали! (М. Старицький); **Коли б** нам, тату, хоч десяту частину однієї скирти! (І. Нечуй-Левицький); –**Ой, коли б** то сьому була брехня! (П. Куліш); **Коли б** нам, тату, хоч десяту частину однієї скирти! (І. Нечуй-Левицький). У першому прикладі, поряд із часткою **коли б**, наявна ще частка **тільки**, що є фонетичним варіантом **тільки** і вживається в діалектному мовленні та в мові художньої літератури у випадках стилізації під місцеве мовлення. Як бачимо із наведених прикладів, поряд із випадками сполучення трансформантів **коли б** та особових форм дієслова, вживання їх в інфінітивних та безособових конструкціях, присудок у реченнях з часткою **коли б** може бути виражений іменною частиною у поєднанні зі зв'язкою чи взагалі бути формально не вираженим. Зібраний фактичний матеріал свідчить, що досить активно вживалася така складена партикула у середині ХІХ – на поч. ХХ ст. У бажальному значенні **коли б** функціонує у творах письменників названого періоду в монологічному, діалогічному та полілогічному мовленні. Частотність її використання є досить високою у творах Марка Вовчка, М. Коцюбинського, М. Старицького, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького. Термінологічне словосполучення *складена партикула* вживається тут закономірно, тому що часте спільне вживання, а відтак і спільне значення є безумовною мотивацією такої назви для частки **коли б**.

У лінгвістичних працях наголошується на функціональній близькості часток **коли б** та **якби** [3, 125]. Побутує також думка, що речення бажальної модальності з часткою **якби** зустрічаються зрідка, переважно в народно-розмовному мовленні [3, 125–126]. Проте одиниця **якби**, як і частка **коли б**, зараз є також досить часто вживаною. У сучасній системі функціональних стилів частка **якби** зі значенням бажальної модальності досить активно функціонує в межах розмовно-побутового та художньо-белетристичного стилів. Варто принагідно зазначити, що досить часто

вживаними є речення, у яких названі одиниці є сполучниками, вони вживаються, можливо, навіть частіше, ніж однозвучні частки у бажальній функції, напр.: Ага, кого б ти вибрала, **якби** можна? (Є. Гуцало). Підрядна частина умови, як бачимо, приєднується до головної за допомогою однозвучного з часткою сполучника підрядності. У деяких випадках спостерігаємо вживання сполучника **якби** з частиною **то**, напр.: – **Якби** не з берега, а з човна, – мовив Ілько й кивнув на риболова, що в гумовому човні приставав до острівця посеред ставу, – **то** можна було б велику рибу вудити (Є. Гуцало). Семантику цілого речення у цьому конкретному випадку можна охарактеризувати певною мірою як бажальну, а значення сполучника відтак як умовно-бажальне з відчутною перевагою першого. Звичайно ж, визначити значення сполучника у наведеному вище реченні бажальним можна лише зі значною мірою умовності, доцільніше вести мову лише про початковий рівень бажальної семантики частки. Значна кількість зібраного нами матеріалу (речень-висловлень) свідчить на користь думки про відносно велику частоту вживання в українській мові слова **якби** у функції сполучника: Таж **якби** не він, Давно б уже не стало цього дуба, Що стільки бачив наших рад і танців, і лісових великих таємниць (Л. Українка); **Якби** знала – не ходила б Пізно за водою (Т. Шевченко). У діалектному мовленні зустрічаються навіть випадки вживання сполучника **якби** у складних конструкціях з підрядною порівняльною частиною. Таке їх вживання є нетиповим для літературної мови, у даному випадку сполучник **якби** синонімічний за своїми функціями до **ніби**, напр.: Я став, як той, кажуть, святий Семен Стовпник, що п'ятдесят літ на однім місці стовпом стояв. Так, **якби** я чемериці наївся (І. Франко). Паралельно із однозвучними службовими словами, функціонує також сполучення прислівника **як** та частки **би**, що є фонетичним омонімом до **якби**, напр.: А я стурбований одним: **як би** заробити на прожиття, **як би** не звалитися в ліжко без копійки в кишені (О. Довженко). Наявність такої омонімії засвідчує вторинний характер аналізованої частки. Партикула **якби** з бажальним значенням також є вживаною, напр.: **От якби** продати! (П. Мирний). Особливості функціонування часток у якості синтаксичних засобів вираження модальності можна наочно проілюструвати трансформуючи певним чином реченнєву структуру, пор.: *От якби продати – Якби продати – От продати – Продати – Продати б – Якби*. Цілком можливим є повноцінне функціонування даного речення зі значенням бажальності без наявності частки **от**. Як бачимо, основний модальний бажальний фон висловлення без **от** не змінився, але модально-експресивне забарвлення зазнало певних змін. Семантику частки **от** у наведеному прикладі можна назвати експресивно-підсилювальною. Саме підсилювальна сема компонента **от** створює ефект увиразнення бажальної модальності висловлення, що виникає за умови сполучення дієслівної форми з часткою **якби**. Третій

приклад трансформації речення наочно демонструє неможливість вираження бажальності дієслівною формою без частки **якби** (див. наведений приклад). Аналогічно і частка самостійно без дієслівної форми не може бути засобом вираження оптативної модальності. Можливість формувати бажальність речення дієслівна форма набуває лише у сполученні з іншою часткою. Це дає підстави розглядати частку як один із важливих засобів вираження оптативності, що доводиться перебудовою речення. Так само і частка без дієслівної форми самостійно не може бути виразником бажання, що легко можна довести на прикладі ще однієї трансформації структури речення. Це і є переконливим аргументом важливості часток у процесі формування оптативного плану висловлення. Варто також звернути увагу на різні можливості у формуванні оптативності речення частками **якби** та **от**. Вираження бажальності часткою **якби** цілком можливе лише за умови її поєднання з відповідною дієслівною формою. Частка ж **от** слугує засобом формування оптативності речення лише за умови поєднання з іншими партикулами, напр.: *От би продати, От коли б продати*. У випадку сполучення дієслівної форми тільки з часткою **от** (без використання інших часток) спостерігається зміна модального плану речення аж до повного руйнування його смислу : *От продати*. Таким чином, ми маємо певні підстави вважати можливості частки **якби** у процесі формування модального значення бажальності набагато ширшими від партикули **от**. Наведені спостереження дають підстави зробити певні висновки про неоднаковий ступінь самостійності часток у вираженні оптативності висловлення. Слід наголосити, що у процесі вираженні бажальності частки досить часто поєднуються між собою, утворюючи відтак різноманітні відтінки оптативності, підсилюючи, увиразнюючи наявність у висловленні семантики вираження бажання суб'єкта, напр.: *Я-бо ніколи й разу не назвав її матір'ю, якимось язик не повертається. Якби хоч тато був...* (Гр. Тютюнник); *О, якби тільки хто знав, яке то щастя – рвати абрикоси уночі при місяці!* (Гр. Тютюнник). Поєднання двох різних часток є засобом увиразнення інших відтінків у модально-емоційному плані висловлення. До того ж, у таких бажальних реченнях спостерігається модифікація їх основного модального фону. Так, наприклад, у поданих реченнях спостерігаємо модифікаційну варіацію бажальності, яку можна охарактеризувати як обмежувальну бажальність. Результатом наявності в реченні поєднання часток є не лише видозміна модальності, але й посилення, увиразнення модально-бажального плану висловлення загалом.

Частки, що сполучаються з лексемою **якби**, про яку йшлося вище, також можуть бути функціонально значимими у формуванні модального плану висловлення. Модальне значення бажальності оформляється у реченні також конструкціями з частками **хоч би**, **хоча б** й інфінітивом та особовою формою дієслова-присудка [3, 126]. Межа між бажальністю і

спонукальністю не є досить чіткою. Спонукування – це волевиявлення мовця, що передбачає обов’язкову наявність відповідної дії, реакції реципієнта, об’єкта, який сприймає мовлення. Вона може бути як позитивною, так і негативною. Речення ж бажальної модальності мають дещо іншу семантику, їм властиве не спонукування, а чітко виражене прагнення до бажаного стану речей. Часто це надія на утвердження бажаного ефекту навіть самого по собі, без втручання зовнішніх чинників. У бажанні головним є не шлях здійснення (як до певної міри в спонуванні), а бажаний результат, часто без з’ясування процесу його досягнення. На нашу думку, кожне спонукування також містить у собі прагнення до встановлення певного стану дійсності. Поняття бажальності і спонукальності є досить близькими (про це свідчить хоча б наявність висловлень бажально-спонукальної модальності), тому часто вони виражаються подібними засобами. Аналізовані нами вторинні частки, поряд із бажальним, можуть реалізувати також і спонукальне значення. Трапляються випадки вираження різних модальних значень приблизно однаковим складом комунікативних одиниць, напр.: **Хоч би** довідатись, дознатись, чи він... (М. Старицький); **Хоч би** що продати! (П. Мирний); **Хоч же** послухай моєї доброї ради, моя дитино! (П. Куліш); **Хай** з голоду **хоч** пухнуть жінка й діти (Л. Українка). У перших двох прикладах маємо речення бажальної модальності, яка виражається за допомогою дієслівних форм інфінітива та відповідних партикул. Таким чином, частка **хоч** у сполученні з **би**, є одним із засобів вираження бажальності. У наступних прикладах частка **хоч** стає засобом привнесення у речення обмежувально-спонукального відтінку (в третьому реченні) та семантики реалізації певного стану дійсності, попри дії зовнішніх перешкод та незважаючи на наявність небажаних чинників, що сприймаються як несуттєві. Перші два речення належать до комунікативних одиниць зі значенням бажальності, третє речення – одиниця з модальною семантикою спонукальності, четверте має модальне значення розповідності зі значенням згоди. Проте на основні модальні значення у названих реченнях накладається певна кількість емоційно-експресивних відтінків: поради, обмежувальної згоди, прохання і таке ін. Слід ще додати, що частка **хоч(хоча)** реалізує свій потенціал у вираженні бажального значення не лише за умови сполучення з лексемою **б(би)**. У наступному прикладі спостерігаємо також наявність оптативного модального плану речення: **Коби хоч** він був тут, усе було б інакше! (О. Кобилянська).

Частка **коби** у наведеному прикладі разом із **хоч** слугує засобом вираження бажальної модальності. Вживання лексеми **коби** не є нормою сучасної української літературної мови. Вона має діалектний характер, про що свідчить і зібраний фактичний матеріал – творчий доробок письменників – вихідців із Західної України. Ця партикула може також виражати бажальне значення самотійно, без допомоги інших часток,

поєднуючись лише з дієслівною формою, так і в поєднанні з іншими частками, напр.: **Коби** він був при мені! (І. Франко); **Коби** влазилися, **коби** серця не розмяцкали! (М. Черемшина); **Коби лише** бог святий допоміг, аби перебув щасливо ті маневри (О. Кобилянська). Як видно із двох перших речень, частка **коби** може сама виражати бажальну модальність. Проте можливим є вираження нею модальності також і у поєднанні з іншими частками, наприклад із **лише**.

Отже, незаперечним фактом є те, що в сучасній українській мові особливо активно для вираження бажальної модальності вживається цілий ряд похідних часток: **коли б, якби, коби, хоч би, хоча б, лише б**. Однією з найхарактерніших особливостей функціонування партикул в оптативних конструкціях є їх комбіноване вживання. Бажальна модальність у деяких випадках може виражатися лише за допомогою частки та певного дієслова. Не комбінуючись із іншими частками, у процесі вираження бажальності можуть вживатися частки **якби, коби, щоб, аби, бодай**. Такі лексеми мають ширші можливості для вираження бажального значення. Як правило, з їх вилученням із речення повністю трансформується його модальне значення. Розглянуті нами частки вживаються в ролі засобів вираження бажальної модальності, поєднуючись з іншими одиницями досліджуваного класу слів, наприклад: **коли б, хоч би, от якби, лише б**.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Киселев И.А. Частицы в современных восточнославянских языках. – Минск: Изд-во БГУ, 1976. – 160 с.
2. Слинко І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник/ І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – 620 с.
3. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис/ За заг.ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
4. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Ленинград: Наука, 1990. – 264 с.
5. Харченко С.В. Семантико-синтаксична і комунікативна структура речень спонукальної модальності: Дис. ...канд. філолог. наук. – К., 2001. – 207с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бондаренко Людмила Василівна – аспірант кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: питання функціонування частин мови.

Стаття надійшла до редакції 23.12.2004 р.

ВНУТРІШНЯ ФОРМА МЕТАФОРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Крістіна ГОЛОВЕНКО (Кіровоград)

У статті “Внутрішня форма метафори в українській та англійській мовах” розглядається питання метафоричної внутрішньої форми слів цих мов, що є важливим при вивченні стилістичної (вторинної) номінації. Метафорична внутрішня форма розглядається як образна сила з характерними для неї асоціаціями, а також як інструмент з’ясування взаємозв’язку мови і культури.

The article “The Inner Form of the Metaphor in Ukrainian and English” deals with the question of the metaphorical form of the words of these languages that is important for studying of the stylistic (secondary) nomination. Metaphorical form is observed as figurative (image-bearing) force with its characteristic associations and also as an instrument for understanding of the interrelation between language and culture.

Зміст мовних одиниць базується на відображувальних властивостях мислення, чуттєвому сприйнятті всього, що нас оточує, а початкова точка зору людини на навколишній світ і на окремі реалії світу закріплюється у їх внутрішній формі. Безпосередньо чи опосередковано питанням внутрішньої форми слова займалися не тільки філологи, але й психологи, філософи, культурологи.

Немає повноти відповіді, що таке внутрішня форма слова. Бо вона – це і “частина змісту слова”, і “пучок асоціацій”, і “жива душа мовних одиниць”, і “ознака” предмета, зафіксована в слові, – і всі ці величини здатні виражати певні відношення (денотативного, семантичного, словотвірного, фонетико-морфемного характеру) чи й самі виступати відношенням, “зв’язком”. У цій статті внутрішня форма розглядається насамперед як семантична величина, що пов’язана з іменуванням. Її семантичний вимір є домінантним.

Головною одиницею образно-мовної картини світу, на думку Н.І. Сукаленко, є “образно-наочне, стереотипне, закріплене мовою уявлення”, оскільки через нього в концептуальну картину світу потрапляє те уявлення про світ, котре зафіксоване певною мовою. Ці стереотипи є ланкою, яка об’єднує поняття мислення та мови. Таке асоціативно-образне уявлення називається внутрішньою формою, котра відіграє головну роль у формуванні образних одиниць мови. Внутрішня форма таких одиниць виражає характерні риси певних ситуацій, закріплених в мовній свідомості носія певної мови, що спричиняє її національну специфіку.

Внутрішній формі відводиться головна роль при вивченні “стилістичної номінації” або образно-мовленнєвої реалізації слова, оскільки вона розглядається як джерело його змістової сторони. На думку М. М. Бахтіна, “всі слова пахнуть професією, жанром, напрямком, певною людиною, поколінням, віком, днем та часом” [10, 62]. Конотація надає

забарвленого відтінку значенням слів за рахунок асоціативно-образної мотивації та оціночної семантики. Стилістичне забарвлення “має форму модальної рамки, оскільки ті, хто говорить і слухає, знають до якої форми існування мови належить той чи інший засіб, і відхилення від цього сприймають як сигнал, що має спричинити певне враження” [10, 132]. Слова з експресивно забарвленим значенням є найбільш цінними в цьому аспекті.

Експресивно забарвлене значення – це значення, яке вміщує два гетерогенних прошарки, що досить природно, оскільки воно повинно вказувати на дійсність та на емотивно-оціночне відношення до неї, котре в даному типі значення займає головну позицію. Під емотивністю розуміється “лінгвістичний вираз емоцій” [10, 75], а під емотивним компонентом значення – та семантична частка, за допомогою якої мовна одиниця виконує свою емотивну функцію. Для виокремлення оціночної модальності, що виражає емотивне відношення до позначуваного, мовна свідомість звертається до вторинної номінації. Найпродуктивнішим способом утворення експресивного забарвлення слова є асоціативно-образне переосмислення значень, в основі якого є тропи, а серед них головна роль належить метафорі.

Метафора належить до поетичних засобів мови, коли виявляється намагання мовця одночасно охопити предмет з різних боків, відтворити багатогранні зв'язки і відношення, в яких виступає цей предмет. З лінгвістичної точки зору метафора утворюється при необхідності використання слова в незвичному переносному значенні в певному вербальному оточенні. В екстралінгвістичному плані вичленовування та перенесення ознак та властивостей об'єктів ґрунтується на здатності людини до асоціативного мислення, яке відображає реальну залежність явищ та предметів навколишньої дійсності. У процесі мовленнєвої діяльності метафора осмислюється, доки при її сприйнятті виникає асоціація. Як стверджує В. М. Телія, метафора – це “модель, що виконує в мові ту ж функцію, що і словотворча модель, але більш складну і до того ж таку, що діє приховано, нестандартно” [5, 85]. Образ в основі метафоричного найменування відіграє роль внутрішньої форми з характерними саме для цього образу асоціаціями, що представляють суб'єкту мовлення широкий діапазон для інтерпретації змісту. Зрозуміти метафору означає в деякій мірі прослідкувати шлях її утворення.

Образна сила метафори полягає в тому, що вона актуалізує цілі комплекси основних і суміжних понять, які пов'язуються з двома порівнюваними явищами. “Сам процес пізнання, – писав О. О. Потебня, – є процес порівняння” [12, 26]. Отже, порівнюючи два предмети, відшукуємо те подібне, що зближує їх, при цьому характер зближення неоднаковий при порівнянні і метафорі. При порівнянні зближення може виявлятися більшою або меншою мірою, а при метафоричному вживанні воно

постійне і має характер ототожнення. “Метафора, подібно до тотожності, тільки констатується, вона виключає вимір... Порівняння – уподібнення рухоме і вимірне, метафора – статична; вона відображає світ, що зупинився, світ, позбавлений внутрішньої динаміки, світ сутностей. Ось чому метафора намагається вловити константні властивості об’єктів, “їх душу”, яку вона, завдяки своїй образності, робить доступною чуттєвому сприйняттю” [12, 27]. Метафора – могутній засіб формування нових концептів, тобто відображення в мовній формі нового знання про світ. Це означає, що “в метафорі прослідковується саме зародження думки та її здійснення в мові” [10, 81].

З погляду типу номінації існують два види внутрішньої форми слова: метонімічна і метафорична. Метонімічна наявна в словах, утворених на рівні первинної номінації та на рівні словосполучення. Метафорична (або семантична, суб’єктивна, фантастична) виникає в словах, утворених через вторинну номінацію, тобто в словах з переносним значенням. У її основі лежить асоціація, вона образно характеризує денотат і відбиває міфічні та поетичні вимисли, народну символіку, а найчастіше виражає емоційно-оцінне ставлення мовця до денотата (укр. *демонстрація* ‘визивна, задирлива поведінка’ – англ. *show*; укр. *однобічний* ‘який висвітлює предмет не повністю, а лише з одного боку, в одному аспекті’ – англ. *one-sided*; укр. *жорсткий* ‘який не терпить відхилень’ – англ. *drastic*; укр. *спочити* ‘бути мертвим’ – англ. *to rest*; укр. *спотикатися* ‘хибно діяти’ – англ. *to stumble over*; укр. *оповити* ‘повністю займати розум, почуття людини’ – англ. *wrapped up in*; укр. *дутися* ‘набирати ніби поважного виду, триматися пухато’ – англ. *to swell*).

За своєю природою семантика як змістова сторона метафоричних найменувань є багатоаспектною. В їх змісті поєднані елементи мови та мислення. Процеси номінації, в тому числі і метафоризації як явища вторинної номінації, універсальні, але особливістю метафоризації є номінативний акт, сутність якого в тому, що “гносеологічний образ позамовного об’єкта тут завжди переосмислюється змістом мовної форми” [9, 167]. Іншими словами, новий зміст (переносне значення) формується за допомогою значення мовної форми, яка виступає у вторинній для неї функції найменування.

Викликають інтерес випадки незбігу семантичної мотивації, коли в одній мові слово на позначення певної реалії має метонімічну внутрішню форму, а його відповідник в іншій мові – метафоричну (укр. *цятка* ‘маленька латка з іншим забарвленням, мітка, слід, щось ледве помітне здала’ – англ. *beauty-sport*; англ. *zip* – укр. *блискавка* ‘застібка’).

У гносеології виокремлюють два види знання: емпіричне та теоретичне. Знання першого виду впливає з простого емпіричного споглядання предмета. Знання другого з’являється тоді, коли предмет осмислюється й аналізується з метою віднайти його сутність. У

метонімічній внутрішній формі слова закріпилося знання першого виду, тобто певні ознаки денотата, що їх можна побачити “з першого разу”. Метафорична внутрішня форма слова фіксує в собі знання другого виду, тобто намагається дати інтерпретацію даному денотатові шляхом порівняння його з якимось іншим предметом. В основі внутрішньої форми лежить елементарна розумова операція – порівняння невідомого з уже відомим за допомогою метафори.

Фахівець з історичної лексикології В. В. Колесов дотримується думки, що способів розвитку образу відомо багато, але середньовічна свідомість віддає перевагу метонімії. Проте метафора відіграє не менш важливу роль. “Якщо зазирнути в глибину віків, то виявляється, що не тільки абстрактна лексика, але й чи не кожне сучасне слово є результатом метафоризації давнішого поняття” [6, 63]. Отже, мова є – “словником згаслих метафор”. Справді, всі поняття початково розвивались як порівняння та аналогії. Розумові асоціації беруть участь у створенні нових понять і значень мовних одиниць, оскільки вони пов’язують уявлення про нові реалії зі старим досвідом, який уже має в мові своє позначення. Етимологічний або простий семантичний аналіз словесного позначення будь-якого наукового поняття показує, що спочатку це поняття виникає як якась метафора, стаючи точним поняттям з плином часу. Отже, метафора – потужний засіб відображення нових знань про світ.

Залежно від мовних функцій можна виокремити наступні види мовних метафор: 1) номінативна метафора, яка апелює не до інтуїції, а до зору і є технічним прийомом утворення нового імені зі старого лексикону, їй необхідно спиратися на контекст (укр. *‘очне’ яблуко* – англ. *apple ‘of the eye’*; укр. *спинка ‘стільця’* – англ. *back ‘of the chair’*; укр. *голка ‘одиниця хвої’* – англ. *needle*; укр. *ніжка ‘меблів’* – англ. *foot*; укр. *міст ‘протез’* – англ. *bridge*); 2) образна метафора, яка утворюється внаслідок переходу дескриптивного значення в предикативне і спричиняє розвиток фігуральних значень і синонімічних засобів мови, апелює до інтуїції і надає можливість творчої інтерпретації (укр. *ведмідь ‘невихована людина’* – англ. *bear*; укр. *засць ‘боязка людина’* – англ. *rabbit*; укр. *лисиця ‘хитра людина’* – англ. *fox*; укр. *золото ‘про волосся’* – англ. *gold*; укр. *василькові ‘очі’* – англ. *cornflower blue eyes*); 3) когнітивна метафора є вимушеною, до неї звертаються не через багатство вибору, а скоріше через відсутність прямих номінацій (укр. *гостре ‘слово’* – англ. *sharp ‘word’*; укр. *гострий ‘біль’* – англ. *sharp ‘pain’*; укр. *яскрава ‘особистість’* – англ. *bright ‘personality’*; укр. *стогнати ‘про вітер’* – англ. *to howl*; укр. *бігти ‘про події’* – англ. *to run*; укр. *летіти ‘про думки’* – англ. *to fly*; укр. *приходити та йти ‘про почуття’* – англ. *to come and go*);

4) генералізуюча метафора обслуговує світ ідей, подій, процесів, абстрактних понять, знімає обмеження на сполучуваність, веде до утворення загальних, безкольорових предикатів, здатних поєднуватись з

різними суб'єктами (укр. *рухатись* – англ. *to move*; укр. *розвиватися* – англ. *to develop*; укр. *рости* – англ. *to grow*; укр. *гинути* – англ. *to die*; укр. *нести* – англ. *to carry*).

В усіх випадках рано чи пізно метафора зникає. Найменш стійка номінативна і генералізуюча метафора, більшу стійкість проявляє метафора когнітивна, найбільш стійкою є образна метафора. В цілому ж метафора “не може знайти собі притулку в жодній функції” [1, 169]. Сама її сутність не відповідає призначенню основних елементів речення – його суб'єкту та предикату. Для виконання функції ідентифікації метафора занадто суб'єктивна, вона не може з повною визначеністю вказувати на предмет мовлення. Ця особливість ускладнює розуміння. Можливо, саме тому метафора природно себе почуває в поетичних та художніх творах, в яких вона виконує насамперед естетичну функцію, а не комунікативно-інформативну. У поетичних та художніх творах найповніше розкривається її внутрішня форма, яка виконує наступні функції: когерентно-стратифікаційну, образотворчу, смислотворчу, кваліфікативно-мотиваційну, інтенційно-цільову, конструктивно-активізаційну. Функція метафори – викликати образи, уявлення, індивідуалізувати, а не повідомляти інформацію. “Я сказав те, що сказав”, – ось єдина відповідь художника на питання про те, що він хотів сказати про свій твір” [1, 169].

В той же час мова не може обійтися без метафор. Метафора стимулює розвиток і семантичної системи мови і системи її номінативних засобів. Без метафори не існувало б лексики “невидимих світів”. Її життя в мові висвітлює її головний парадокс про те, що мета того чи іншого творчого акту може виявитися зворотною до його далекого результату: прагнучи до одиничного, індивідуального, метафора може дати мові тільки загальне.

Особлива внутрішня форма метафори як мотивуюча ознака дає поштовх для розвитку більш яскравій емоційній забарвленості. Така суб'єктивно-емоційна забарвленість найменувань часто носить національно-культурний відтінок, можливо, в силу того, що внутрішня форма містить у собі “застиглі результати діяльності мовної свідомості народу” [4, 520]. У зв'язку з цим виникає необхідність включати у словникове тлумачення лексичного значення похідного слова вказівку на його внутрішню форму, яка відображає дух народу і є глибоко національною. Разом з тим вона може бути різною в індивідів у межах однієї мови.

Мова є інструментом пізнання, це – знакова система, в якій взаємодіють чотири сутності: мислячий індивід, який висловлюється, та його партнер по комунікації, мислення та його закони, світ та мовні засоби, що відображають логіку мислення, а через нього – світ. Мови розрізняються не тільки граматиною та лексиконом, але й національно-культурною специфікою членування світу – виокремлення в ньому суттєвих для даного народу елементів та явищ. Слово – це “колективна

пам'ять носіїв мови”, “пам'ятник культури”, “дзеркало життя нації” [10, 104]. Взаємодія культурного та власне мовного досвіду утворює те, що відрізняє мови за культурно-національними асоціаціями, котрі пов'язують попередній досвід з новим, який відображається в поняттєво-мовній формі, а саме – в конотативному компоненті значення.

Початковою фазою для вибору та переосмислення слова, яке бере участь у процесі вторинної номінації, є звичайне асоціативне знання, або пресупозиція. Усі експресивно забарвлені слова та вирази пресупозитивні в більш або менш чіткій формі. Адже ті сигнали, що несе в собі внутрішня форма, актуалізуються лише завдяки тому, що фонове знання про позначуване входить в асоціативно-образний фокус. Та сутність, котра виступає як внутрішня форма, функціонує як така, завдяки тому, що вона асоціюється з лексичними або фразеологічними пресупозиціями. Пресупозиція відрізняється від етимологічного знання тим, що вона може змінюватись. Різниця конотації полягає в тому, що вона має в собі компонент (внутрішню чи зовнішню форму), котрий “таємно” регулює правила вживання мовного виразу і який пов'язаний із фоновим знанням. Тим самим поняття конотації перетинається з поняттям пресупозиції. Їх перетинання локалізується тільки в одному компоненті конотації – в її мотивуючій основі, тобто у внутрішній формі.

Приводом для актуалізації пресупозиції є національно-культурна значущість асоціата, що є гарантом успішного номінативного акту, який з початку завжди індивідуальний та творчий.

Оскільки номінація – акт творчий, у ньому, як у художньому творі, що має певний естетичний ефект, можна виокремити “ієрархію структур”, що спричиняють емотивно маркований сигнал: а)матеріальну структуру, б)асоціативно-образну, в)семантичну – поняттєве відображення дійсності. Тим самим національно-культурна специфіка актів номінації, розрахованих на емотивно-аксіологічний ефект, є серцевиною ієрархії структур, які утворюють експресивно забарвлене найменування. А сама значущість цієї асоціативно-образної структури, представленої внутрішньою або зовнішньою формами, визначається нормами або способами мислення про світ, нормами утилітарної оцінки та оцінки етичної, розповсюдженої на те, що можна узагальнити як поведінку. Ці три стовпи слугують орієнтирами в розкритті національно-культурної своєрідності тієї чи іншої емотивно-аксіологічної моделі, або картини світу.

Саме тому з питанням номінації тісно пов'язана проблема вираження національної свідомості у мові, оскільки мова, крім комунікативної і когнітивної, виконує функцію національної ідентичності, є засобом вираження різних “картин світу”. У структурі мовних знаків кодується інформація про навколишній світ, значення мовних знаків не є однотипними у структурно-семантичному плані, їхня відмінність

визначається внутрішньою формою слова. Вона є одним із шляхів з'ясування не тільки мовних проблем, а й питань, що проливають світло на проблеми ментальності народу. Тому вчення про внутрішню форму активно використовується як інструмент у з'ясуванні взаємозв'язку мови й культури, про що свідчать і численні студії, особливо мовно-країнознавчі, зокрема праці Є. М. Верещагіна, В. Г. Костомарова, В. М. Мокієнка, Ю. Є. Прохорова, В. П. Феліциної, С. Я. Єрмоленко, Б. М. Ажнюка. Внутрішня форма цікавить носіїв як рідної, так і іноземної мов. Вона допомагає запам'ятати слово, зрозуміти механізм його утворення, проникнути в специфіку певної мови.

Отже, внутрішня форма як джерело змістової сторони слова відіграє велику роль при вивченні стилістичної номінації. Особливо цінними в цьому аспекті є експресивно забарвлені слова, які утворюються за допомогою асоціативно-образного переосмислення значень, серед яких найбільший інтерес становлять метафори. У своїй основі вони набувають образної сили, яка відіграє роль внутрішньої форми слова з характерними для цього образу асоціаціями. На противагу метонімічній внутрішній формі, метафорична є результатом вторинної номінації, де образ переосмислюється змістом мовної форми. І хоча з часом метафори втрачають свою образність, вони залишаються важливими в культурно-національному аспекті. Саме тому метафорична внутрішня форма може виступати знаряддям з'ясування взаємозв'язку мови і культури.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора: Синтаксис и лексика // Лингвистика и поэтика. – М., 1979. – С. 147–174.
2. Бойчук В. М. Типологія внутрішньої форми слова у десубстантивованому словотворі: Дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 1997. – 182 с.
3. Голянич М. І. Внутрішня форма слова в художньому тексті: Дис. д-ра філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 1998. – 455 с.
4. Ермакова О. П. Земская Е. А. Сопоставительное изучение словообразования и внутренней формы слова // Известия АН СССР. Сер. лит-ры и языка. – Т. 44 – 1985. – № 6. – С. 518–525.
5. Самборская И. Н. Прогностические особенности внутренней формы производного слова: Дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / КУ им. Т. Шевченка. – К., 1994. – 172 с.
6. Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові: Дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2001. – 231 арк.
7. Снитко Е. С. Учение А. А. Потебни о внутренней форме слова и его судьба в современной лингвистике // Русское языкознание. – 1991. № 22. – С. 39–46.
8. Сукаленко Н. И. Образно-стереотипная языковая картина мира как отражение эмпирического обыденного сознания. – Автореферат диссертации на соискание учёной степени докт. филол. наук. – К., 1991. – 40 с.
9. Телия В. Н. Вторичная номинация и её виды // Языковая номинация: Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – С. 129–221.

10. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.

11. Ужченко В. Д. Внутрішня форма фразеологізму в зв'язку з внутрішньою формою слова // Мовознавство, 1993. – № 3. – С. 23–30.

12. Шевченко Л. Ю. Роль метафори в утворенні фразеологічних одиниць // Українська мова і література в школі, 1985. – №10. – С. 26–32.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Головенко Крістіна Вікторівна – асистент кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: метафорична внутрішня форма в українській та англійській мовах.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2005 р.

ЦЕРЕМОНІАЛЬНА ПРОМОВА ЯК ПОЛЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ

Олена ГУНДАРЕНКО (Кіровоград)

У статті, присвяченій систематизації прецедентних феноменів як інгерентної ознаки церемоніальних промов, розглядаються їхні основні типологічні ознаки.

The paper views precedent phenomena which are an inherent feature of ceremonial speeches. Their typological features are analysed by the author.

Церемоніальні промови – важливі форми публічного спілкування, що знаходяться в центрі уваги різних галузей сучасної комунікативної лінгвістики, лінгвопрагматики, когнітивної лінгвістики тощо. Під церемоніальною промовою (ЦП) ми розуміємо особливий тип публічного мовлення, метою якого є вшанування певної соціально-значимої комунікативної події. Головним концептом ЦП є концепт **єднання** – **togetherness** – (особистостей, інтересів, цінностей, ідеалів тощо), що згруповує мовців у спільноту чи громаду на етнічному або національному рівні [11, 426]. Церемоніальна промова займає особливе місце в англо-американській лінгвокультурі.

Церемоніальні промови можуть досліджуватися з точки зору вивчення їхніх дискурсивних особливостей, мовно-риторичних засобів, лінгво-когнітивних та лінгвокультурологічних аспектів, їхньої концептосфери тощо.

Лінгво-когнітивний підхід передбачає виділення універсального та національно-специфічного в комунікації і допомагає в аналізі національної специфіки дискурсу [9, 40]. У цій статті під лінгво-когнітивним підходом ми розуміємо встановлення та опис різних ментефактів, що включають знання, концепти та уявлення, і представляють собою одиниці змісту свідомості мовця. Знання і концепти є „термінальними” елементами у системі ментефактів, тобто можуть не мати подальшого поділу [10, 156]. Уявлення включають у себе власне уявлення та образи, а також пов'язані з

ними оцінки та конотації. Згідно параметрів одиничності і прототипичності уявлення можна класифікувати як **прецедентні феномени** (ПФ) [9, 38].

Прецедентні феномени знаходяться в центрі уваги багатьох лінгвістів [7; 3; 12; 9 та ін.]: розроблена їхня типологія, описані характеристики, але недостатньо досліджене функціонування ПФ у різних видах дискурсу: публічному, інституційному, педагогічному, політичному, мас-медіа тощо. Так як основна функція прецедентності – апеляція до спільних знань, робимо припущення, що явище прецедентності – інгерентна ознака церемоніальних промов.

Мета нашої статті – узагальнити новітні дані наукових розвідок про ПФ з метою подальшого їхнього застосування для аналізу лінгво-когнітивного аспекту англійських церемоніальних промов.

Перш за все розглянемо основні типи ПФ. Згідно з чинним визначенням **прецедентні феномени**: 1) добре відомі усім представникам національно-лінгво-культурної спільноти; 2) актуальні у когнітивному (пізнавальному та емоційному) плані; 3) звертання (апеляція) до котрих постійно поновлюється у мовленні представників тієї чи іншої національно-лінгво-культурної спільноти [9, 58].

Серед ПФ виділяють: **прецедентне ім'я**, **прецедентне висловлювання**, **прецедентну ситуацію** та **прецедентний текст** [Ю.Н. Караулов; В.В. Красных; Д.Б. Гудков]. Склад ПФ може з часом змінюватися, одні випадають з лінгво-когнітивної бази, втрачають статус прецедентних, інші, навпаки, набувають цього статусу. До того ж немає стійких кордонів між прецедентними феноменами. При актуалізації одного з них одночасно відбувається актуалізація інших [3, 108].

Прецедентні феномени можуть бути вербальними та невербальними [9, 46]. До перших належать тексти як продукти мовнорозумової діяльності, до останніх – твори живопису, архітектури, скульптури, музики тощо. У центрі уваги лінгвістів знаходяться, по-перше, вербальні ПФ та ті, що вербалізуються. До вербальних прецедентних ПФ відносять прецедентне ім'я та прецедентне висловлювання. Прецедентна ситуація і прецедентний текст – ПФ, що піддаються вербалізації (апеляція в мовленні відбувається саме до уявлення про певний текст) [9, 47]. Приклади ПФ, наведені у нашій статті, є результатом експериментальної обробки пам'ятних промов Джорджа Буша, чинного президента США, дані промови присвячені подіям, що ввійшли у світову історію під назвою 9/11 – терористичні акти 11 вересня 2001 року в США, котрі призвели до загибелі тисяч мирних мешканців та величезних руйнувань.

Пояснимо кожен з вищезазначених ПФ на прикладах.

Прецедентне ім'я (ПІ) – 1) індивідуальне ім'я, яке пов'язане або з широко відомим текстом, який відноситься, як правило, до числа прецедентних, або з ситуацією, широко відомою носіям мови і яка виступає як прецедентна [3, 108], наприклад, *September the 11th* – дата

терористичних актів проти Америки; *Pentagon* – головний штаб Департаменту оборони США; 2) ім'я-символ, яке вказує на деяку еталонну сукупність певних якостей, наприклад, *Al Qaeda* – „основа”, назва екстремістської мусульманської організації, очолюваної Бен Ладеном, мета якої – встановити халіфат у всьому світі шляхом вигнання народів, що не сповідують їхньої релігії; *Jihad* – „священна війна”, іншими словами, законна, примусова, релігійна спроба поширити території, що належатимуть мусульманам за рахунок територій немусульман; *Usama bin Laden* – представник ісламського екстремістського руху, що звинувачується в організації терористичних нападів на США, „герой арабського світу”. При використанні ПІ в комунікації відбувається апеляція не до власне денотата (референта), а до набору диференційних ознак даного ПІ, котре може складатися з одного (*jihad, Allah*) чи більше елементів (“*holy war*”, “*damaged Pentagon*”).

Прецедентне висловлювання (ПВ) – „продукт мовнорозумової діяльності, що репродукується у свідомості, завершена та самодостатня одиниця, котра може бути чи не бути предикативною, складний знак, сума значень компонентів якого не дорівнює його змісту” [3, 107] [Переклад наш – О.Г.].

До числа ПВ належать цитати, прислів'я, приказки, лозунги, суспільно-наукові формули тощо. Прикладами ПВ церемоніальних промов можуть бути: 1) вирази – “*holy war*”, “*God Bless America*” (пісня), *Islam is Peace*, 2) цитації: “*In the long run, evil in the extreme will be the end of those who do evil*” (цитата з Корану), “*Blessed are those who mourn for they shall be comforted*” (цитата зі Святого письма), “*Even though I walk through the valley of the shadow of death, I fear no evil for you are with me*” (Псалом 23) тощо.

Прецедентна ситуація (ПС) – деяка „еталонна”, „ідеальна” ситуація з певними конотаціями [3, 107]. Прецедентною ситуацією можуть бути прецедентне висловлювання чи прецедентне ім'я або неprecedентний феномен (наприклад, яблуко, спокуса, пізнання, вигнання – як атрибути ситуації, описаної у Біблії). Прикладами ПС можуть бути: *September the 11th*; *the Taliban regime* – політичний рух 90-их рр. ХХ ст. з метою встановлення єдиного суворого ісламського закону та віросповідання тощо.

Поняття „**прецедентний текст**” було вперше введено в наукову практику Ю. М. Карауловим, під яким він розуміє тексти „1) значимі для тієї чи іншої особистості у пізнавальному та емоційному відношенні, 2) що мають надособистісний характер, тобто добре відомі широкому колу особистостей, включаючи їхніх попередників та сучасників та 3) звертання до яких відбувається неодноразово у дискурсі даної мовної особистості” [7, 105] [Переклад наш – О.Г.]. Прецедентним може бути текст будь-якого розміру. Прецедентні тексти можна умовно назвати хрестоматійними в

тому смислі, що всі мовці знають їх [1, 151]. Важлива ознака прецедентного тексту – семіотичний спосіб його існування: актуалізація його змісту натяком, відсиланням, ознакою, цитатою тощо.

Прецедентні тексти можна аналізувати як одиниці текстової концептосфери у зв'язку з тим, що прецедентний текст завжди формує концепт, тобто соціопсихічне утворення, яке характеризується багатомірністю та ціннісною значимістю [13, 45]. У багатьох випадках концепти прецедентних текстів формуються у свідомості лінгвокультурної групи під впливом наступних **факторів**: *текста-джерела, поголосу та реінтерпретацій* або двох з них [ibid., 45]. Співвідношення між даними факторами демонструє ступінь самостійності мислення членів групи та незалежність їхнього текстового смаку.

За кожним прецедентним текстом стоїть певна унікальна система асоціацій, які він створює у свідомості носіїв мови [13, 45]. На думку Г.Г. Слишкіна, саме цей асоціативний зв'язок з іншими мовними концептами зумовлює регулярну актуалізацію прецедентних текстів у різних видах дискурсу. Ці асоціативні зв'язки називаються аспектами прецедентності, до яких належать: особистість автора, приналежність до певної історичної епохи, сюжет, найбільш вражаючі уривки, обсяг тексту, особливості авторської стилістики, історія написання тощо [ibid., 45]. Структура концепту прецедентного тексту визначається внутрішньотекстовими аспектами (назва, окремі уривки, імена персонажів) та зовнішньотекстовими аспектами прецедентності (час і ситуація написання, ставлення до тексту з боку соціальних інститутів).

Ю.М. Караулов наголошує на тому, що знання прецедентних текстів є показником приналежності до даної епохи та її культури, в той час як незнання, навпаки, приводить до відчуження від відповідної культури [7, 105–106]. До того ж, якщо аспекти прецедентності тексту різняться у свідомості учасників спілкування, апеляція до концепту цього тексту може перетворитися в комунікативну невдачу.

ПТ добре відомі представникам певної лінгво-культурної спільноти. До числа ПТ відносять твори художньої літератури, тексти пісень, реклами, політичні та публіцистичні тексти та ін. Ми вважаємо, що комунікативно успішна церемоніальна промова з часом перетворюється у прецедентний текст. Яскравим прикладом прецедентного тексту американської культури, на нашу думку, можуть бути так звані промови *Rhetoric 9/11*.

ПФ можуть бути **соціумно-, національно- та універсально-прецедентними**. До даної класифікації ще можна додати **автопрецеденти** [3, 103].

Соціумно-прецедентні феномени поширені в межах певного соціуму і входять до колективного когнітивного простору, тобто феномени, котрі можуть не залежати від національної культури: загальні, наприклад, для

всіх мусульман (конфесійний соціум) чи для викладачів (професійний соціум) [9, 50; 3, 103].

Національно-прецедентні феномени відомі представникам певної лінгво-культурної спільноти і входять у когнітивну базу цієї спільноти, інваріант розуміння даних ПФ може різнитися для носіїв мови-оригіналу та представників інших лінгвокультур [9, 50]. Корпус національних прецедентних текстів постійно змінюється під впливом життєвої ідеології нації [5, 204]. Знання національного корпусу прецедентних феноменів – суттєво важливий елемент культурної грамотності представників певної лінгвокультури.

Універсально-прецедентні феномени відомі будь-якому сучасному *homo sapiens*, вони входять в універсальний когнітивний простір людства.

Автопрецеденти представляють собою відбиття у свідомості індивіда деяких феноменів навколишнього світу, що мають певні пізнавальні, емоційні, аксіологічні значення для певної особистості та пов'язані з особливими індивідуальними уявленнями [3, 103]. Характеризуючи прецедентні тексти, Г.Г. Слишкін зауважує, що існування індивідуальних прецедентних текстів саме по собі неможливе, тому що „текст сам може бути основою для утворення індивідуального концепту, але прецедентним текст стає лише у процесі комунікації, коли носію концепту вдається добитися того, щоб текст увійшов у систему цінностей будь-якої групи” [13, 49] [Переклад наш – О.Г.].

У спеціальній літературі виділяються різноманітні **функції** та **засоби апеляції** до прецедентних феноменів у дискурсі [Телия 1996; Гак 1998; Слышкин 2000]. Прецедентні феномени можуть використовуватися в **номінативній, персуазивній, людичній та парольній функціях** [14, 60].

Прецедентні феномени використовуються в **номінативній функції**, коли вони базуються на культурно-значимій вербальній одиниці, що відображає актуальні для багатьох носіїв мови фрагменти картин світу [14, 61]. У широкому плані поняття номінації трактується як позначення всього того, що відображається та пізнається людською свідомістю: предмети, люди, якості, події, емоції, переживання тощо [2, 314–315]. Виділені у наступних прикладах слова вжиті саме у номінативній функції: “*On September the 11th, enemies of freedom committed an act of war against our country*”, “*In the speech, televised live around the nation and the world and excerpted here, Bush announced that “Our war on terror begins with **al-Qaeda** (the terrorist network associated with **bin Laden**), but it does not end there”* тощо. Апеляція до концепту прецедентного тексту в номінативній функції базується виключно на соціальному статусі даного тексту в культурі [14, 63].

Маючи авторитетні ознаки для певного соціуму, ПФ можуть функціонувати як засоби переконання і використовуватися в **персуазивній функції** [14, 63]. Наприклад, “...*those who commit evil in the name of Allah*

blaspheme the name of Allah”, “*I call on every American family and the family of America to observe a **National Day of Prayer and Remembrance**... We will persevere through this national tragedy and personal loss... **Scripture** says: “*Blessed are those who mourn for they shall be comforted*”, etc.*

Якщо ПФ сприймаються як стереотипні, вони стають об’єктом гри і таким чином виконують **людичну** функцію [14, 65]. Видами мовної гри є пряма цитата та квазіцитата. При апеляції до концепту прецедентного тексту з допомогою цитаті людична функція майже невіддільна від номінативної. Людична функція переважно властива неформальним ситуаціям спілкування, і її вживання обмежено в ЦП.

Входячи до фонових знань та несучи ціннісну значимість для конкретної лінгвокультури, ПФ служать засобом групової ідентифікації, і тоді вони виконують **парольну функцію** [ibid., 65]. Текстова ремінісценція, що спрямована на доказ чи емпатизацію приналежності адресанта до тієї ж групи (соціальної, політичної, вікової), що і адресат, називається парольною апеляцією до прецедентного тексту в дискурсі, наприклад, “*America was touched on the evening of the tragedy to see Republicans and Democrats joined together on the steps of this Capitol, singing “**God Bless America**”*”. “**God Bless America**” – національний гімн США, тобто текст, характерною ознакою якого є посилення на колективні ідеали даної лінгвокультури. Наявність власного корпусу прецедентних текстів – показник національної ідентичності. Апеляція до цього корпусу служить засобом подальшої інтеграції всередині лінгвокультурної групи [14, 66].

Існують такі **засоби апеляції** до ПФ у дискурсі: **згадування, пряма цитата, квазіцитата, алюзія, продовження** [13, 67; 9, 70]. Ці засоби сприяють актуалізації лінгвокультурного концепту у різних аспектах його прецедентності, із різною мірою інтенсивності та експліцитності [13, 67]. Розглянемо засоби апеляції до ПФ на прикладах.

Згадування – апеляція до концепту прецедентного тексту шляхом прямого відтворення мовної одиниці, яка є ім’ям даного концепту. Такими одиницями часто виступають заголовки або посилення на самого автора твору [13, 67].

Пряма цитата – дослівне відтворення мовною особистістю у своєму дискурсі всього тексту або його частини у тому вигляді, у якому цей текст (його уривок) зберігся в пам’яті того, хто його цитує [13, 68]. Для цитаті, що заснована на прецедентному тексті, характерна імпліцитність, тобто відсутність посилення на джерело.

Квазіцитата – відтворення мовною особистістю у своєму дискурсі всього тексту або його частини у навмисно зміненому вигляді.

Алюзія визначається як один із найскладніших видів текстової ремінісценції, про що свідчить етимологія цього терміна (від фр. *allusion* – натяк). Прийом алюзії складається із співвідношення предмету спілкування з ситуацією чи подією, що описані у певному тексті, на

змістовному рівні (який є первинним по відношенню до мовних асоціацій) [13, 68].

Продовження – текстова ремінісценція, основою якої, як правило, служать лише художні тексти. Продовження – створення окремого літературного твору, дії котрого відбуваються в „уявному світі”, відомому носіям культури із творів іншого автора, міфології чи фольклору [13, 68]. Автор розраховує при цьому, що в пресупозицію читача входять знання про основні персонажі цього світу, зв'язки між ними та діючі у цьому світі закони. Вихідний текст має сприйматися в рамках даної культури як культурна цінність (тобто являється концептом) і цим має сприяти популяризації написаного продовження, об'єктом котрого можуть бути попередні події (напр., Т. Стопард „Розенкранц і Гільденстерн мертві” – епізодичні шекспірівські персонажі „Гамлета” тощо). Тобто під продовженням розуміється розвиток чи переосмислення художнього світу іншого тексту.

Церемоніальна промова, що відбиває національно-культурну специфіку побудови дискурсу, може бути полем дослідження прецедентних феноменів, які включають прецедентне ім'я, прецедентне висловлювання, прецедентну ситуацію та прецедентний текст і виконують номінативну, персуазивну, людичну та парольну функції.

Перспективою подальшого дослідження може бути визначення частоти вживання, ролі, функціонування ПФ та засобів апеляції до них на матеріалі церемоніальних промов різних національно-лінгво-культурних спільнот.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
2. Гак В.Г. Языковые преобразования. М.: Школа. Языки русской культуры, 1998. – 768 с.
3. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 288 с.
4. Зацний Ю.А. 11 вересня 2001 року і поповнення словникового складу англійської мови. // Вісник СумДУ. – 2002. – №4 (37). – С. 75–79.
5. Жельвис В.И. Уроки Библии: заметки психолінгвиста // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград – Архангельск: Перемена, 1996. – С. 201–204.
6. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
7. Караулов Ю.Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности // Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. Доклады советской делегации на VI конгрессе МАПРЯЛ. – М.: Русский язык, 1986. – С. 105–126.
8. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 261 с.
9. Красных В.В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія: Курс лекцій. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
10. Красных В.В. „Свой” среди „чужих”: мир или реальность? – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 374 с.
11. Osborn M., Osborn S. Public Speaking. – 3d edn. – Memphis: Memphis State University, 1994. – 445 p.

12. Слышкин Г.Г. Прецедентные имена и проблема национальной идентичности // Развитие и взаимодействие национальных культур как фактор стабильности межэтнических отношений в полиэтническом регионе: Материалы всероссийск. научно-практич. конф. – Астрахань: Изд-во Астраханского гос. пед. ун-та, 2000. – С. 28–29.

13. Слышкин Г.Г. Прецедентные тексты как единицы текстовой концептосферы // От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М.: Academia, 2000. – 128 с.

14. Слышкин Г.Г. Функции концептов прецедентных текстов в дискурсе // От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М.: Academia, 2000. – 128 с.

15. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты. – М.: Школа. Языки русской культуры, 1996. – 288 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

http://www.terrorismfiles.org/organisations/al_qaida.html

<http://www.danielpipes.org/article/990>

<http://www.danielpipes.org/comments/10921>

http://www.hawaii.edu/mauispeech/html/commemorative_speech1.html

<http://www.foxnews.com/>

<http://www.americanrhetoric.com/speeches/gwbush911cabinetroomaddress.htm>

<http://www.americanrhetoric.com/speeches/gwbush911addresstothenation.htm>

<http://www.whitehouse.gov/>

<http://www.americanrhetoric.com/speeches/gwbush911barksdale.htm>

<http://www.americanrhetoric.com/speeches/gwbush911islamispaece.htm>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гундаренко Олена Володимирівна – аспірантка кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: комунікативна лінгвістика, лінгвокультурологія, аналіз дискурсу.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2004 р.

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧЕНЬ ІЗ ДИСТРИБУТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

Людмила ІВАНОВА (Кіровоград)

У статті розглянуто питання визначення природи дистрибутивної повторюваності дії, її місце в семантиці дієслова та з'ясовано критерії виокремлення дистрибутивних предикатів у реченнях СУМ.

The article considers the questions of definition the nature of distributive repeating action and its place in the verbal semantics. The conceptual criteria of distributive predicates in the Ukrainian language are defained.

Із другої половини ХХ ст. усвідомлення необхідності аналізу семантики речення стало прикметною рисою синтаксичної науки. Відповідно до сучасних синтаксичних концепцій семантична структура речення формується знаками семантичної природи. Компонентами синтаксичної структури звичайно виступають слова як знаки двох видів – предикатні й непередикатні. На предикатних і непередикатних знаках ґрунтується граматична система мови, що виражається в особливостях її

семантичної поведінки й правилах семантичного функціонування. Організаційну роль у формуванні речення відіграє предикат, який визначає кількість та характер непередикатних компонентів. Цю властивість предиката сучасні лінгвісти називають валентністю. Обґрунтування аспектів категорії валентності загалом та її впливу на формування семантико-синтаксичної структури речення відповідно до типу предиката знаходимо у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних лінгвістів (Й.Ф. Андерша, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, Ю.С. Степанова, Л. Теньєра, Ч. Філлмора, У. Чейфа та ін.).

Дієслівні предикати зі значенням кількісного повтору дії, їхню породжувальну здатність, типи семантико-синтаксичних структур речення, до складу яких входять дистрибутивні предикати, досліджено неповно, що пояснюється відсутністю загальноновизнаних підходів до їх класифікації, хоча, з іншого боку, аналіз згаданих одиниць є одним із тих завдань, на які в сучасному українському мовознавстві звертається особлива увага.

Мета статті – вивчити проблему дослідження речень із дистрибутивними предикатами у процесі розвитку лінгвістичної науки.

Основним завданням є визначення природи дистрибутивної повторюваності дії, її місця в семантиці дієслова та з'ясування критеріїв виокремлення дистрибутивних предикатів у реченнях сучасної української мови.

Слід зазначити, що дистрибутивність тісно пов'язана із семантичною категорією повторюваності. Повторюваність як аспектуальне значення протягом тривалого часу привертає увагу вчених. І хоча всі автори, говорячи про кількісний вияв дії, процесів, станів, розуміють, здавалось би, те саме, єдиної дефініції повторюваності, зокрема дистрибутивної, в науці немає. Мова – це складне, багатопланове явище, тому і феномен повторюваності у спеціальній лінгвістичній літературі описується по-різному, неоднозначно трактуються і межі цього явища.

У філософській літературі зазвичай підкреслюють, що повторюваність – це відтворення, виявлення того, що вже відбувалось, а потім знову виникло у тому самому порядку. Останнім часом як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві з'явилося чимало досліджень, присвячених повторюваності й способам її вираження в різних мовах. Наприклад, на матеріалі англійської мови – це праці Г.І. Митрушиної, Т.М. Астафурової, Б.М. Абубакарової; німецької, французької – О.Д. Гакен, Б.М. Баліна, О.Х. Люшинської; на матеріалі слов'янських мов – О.Г. Широкової (чеська мова), Л.М. Смирнова (словацька мова), Л.І. Масленникової (польська мова). Зокрема, в російській мові дослідженню значень та видів повторюваності, її змістових типів, способів вираження, аспектуальній характеристиці речень із семантикою повторюваності присвячено наукові розвідки

В.Г. Барановської, С.Я. Дольської, Г.І. Панової, Ю. Хартунга, О.К. Грекової, Л.М. Рощиної, Ш.К. Кадрова та ін. [6, 11–12].

Мовознавча література, у якій висвітлюють питання щодо повторюваності дії, містить різноманітну термінологію. Так, типи повторюваності дії характеризуються розмаїтістю найменувань, різним вмістом поняття, що позначається тим чи тим терміном: регулярна / нерегулярна повторюваність, обмежена / необмежена повторюваність (Ю.С. Маслов, Л.І. Масленнікова, О.П. Рассудова), лексична і граматична повторюваність (С.Я. Дольська), потенційна повторюваність (О.Г. Широкова), негативна повторюваність (Нгуен-Нам), недиференційована повторюваність, визначено-кратна / невизначено-кратна повторюваність (Л.М. Рощина), частотна / нечастотна, більш конкретна чи більш узагальнена повторюваність (Г.І. Панова) тощо [6, 13].

Як бачимо, щодо класифікації типів повторюваності дії у слов'янській лінгвістиці немає спільної думки, бо за основу поділу типів повторюваності взято різні критерії залежно від концепції дослідника. Тому для вираження семантики повторюваності використовують кілька термінів: багатократність, багатоактність, кратність, ітеративність, фреквентативність, політемпоральність, багаторазовість, мультиплікативність, дистрибутивність. Кожен з них недостатньо точно характеризує повторюваність дії, має свої семантичні особливості, специфіку функціонування, тож видається найбільш доречним за всіма типами значень, пов'язаних із повторюваністю, закріпити термін «повторюваність дії».

Отже, повторюваність дії – аспектуальне значення, що виражає неодноразове відтворення в часі й просторі безвідносно до кількості повторень і передається у мові засобами різних рівнів.

Вивчення квантитативної семантики предикатних одиниць, зокрема дієслівних синтаксем, які означають «кількісний вияв дії, вираженої основним предикатом, або кількість об'єктів чи суб'єктів, на які поширюється дія [4, 130]», є важливим для нашого дослідження. В останні роки у своїх розвідках вітчизняні мовознавці звертали увагу на аналіз кількісних характеристик дієслівних лексем, оскільки «поняття кількості – одне з основних понять, вираження яких притаманні мові загалом [15, 7]», а «кількісно характеризуватися можуть не тільки предмети і ширше субстанції, але й також дії і ширше ситуації [9; 16; 17]». Науковцями розглядалися такі проблеми кількісної аспектуальності дій: визначення семантичних компонентів кількісної аспектуальності, спроби класифікації семантичних типів численності ситуацій, що передаються дієсловами і дієслівними конструкціями, класифікації способів дії, видів значень повторюваності і засобів їх вираження та інші [19; 10; 1; 15; 16; 18; 14]. У зв'язку з цим у статті застосовуємо підхід, згідно з яким повторювану дію кваліфікують як дієслівну множинність, множинність ситуацій.

Дієслово – це лексико-граматичний клас слів, який постійно привертає до себе увагу вчених у зв'язку зі складністю семантичної структури. Особливості семантичної структури дієслова впливають на характер та спосіб вираження множинності. Множинність у системі дієслова процесуальна, проте визначає не лише дію, а й її учасників. В українській мові дієслова зі значенням множинності вирізняються з-поміж інших дієслів структурованістю процесуальної ознаки, тому що в ній виявляються локативні й темпоральні відношення та якісні характеристики [6, 17].

У мовознавчій літературі досить часто терміни «дієслівна множинність» і «множинність ситуацій» уживаються як синоніми. Проблема розподілу типів множинності ситуацій постає при дослідженні граматичних, словотворчих і лексичних засобів, що застосовуються в українській мові на позначення повторюваних дій. У сучасних наукових працях предметом спеціального теоретичного аналізу стали семантичні типи множинності ситуацій [13; 11; 12; 14]. Результатом такого дослідження є класифікація, що включає три основні типи множинності ситуацій: мультиплікativ, дистрибутив та ітератив. У нашій статті звернено увагу тільки на дистрибутивну повторюваність дії.

З-поміж тих синтаксистів, які розглядали проблему дистрибутивності, можна назвати О.В. Бондарка, І.Б. Долиніну, А.П. Загнітка, Ю.С. Маслова, Г.І. Панову, Ю. Хартунга, М.І. Шелякіна та ін. Лексико-семантичні групи дистрибутивних дієслів відзначаються складністю, різноманітністю й суперечливістю самої семантичної категорії повторюваності. Тому питання дистрибутивності дії різні дослідники розглядають по-різному, не існує єдиного, загальноприйнятого визначення, яке б всебічно характеризувало дію, що називають дистрибутивною.

У «Словнику лінгвістичних термінів» подано таку дефініцію: «Дистрибутивний (лат. *distributivus*, від *distribuo* – розділяю, розподіляю). 1. Який означає виконання дії кожним окремо (з групи осіб), приналежність ознаки кожному зокрема і т. д.: *Діти взяли по яблуку*. 2. Прикм. до *дистрибуція*» [4, 62].

Дистрибутивні дієслова ще в ХІХ ст. привертати увагу мовознавців. Г.К. Ульянов (1895) розрізняв у своїх працях дистрибутивні значення (типу «*попáдать*») і дистрибутивно-сумарні дієслова (типу «*повыловить*»). Академік В.В.Виноградов визначає дієслова типу «*понавозіть*» як дистрибутивно-сумарні. Услід за Г.К. Ульяновим Ю.С.Маслов виділяє дистрибутивний спосіб дії, який він відносив до результативних. У роботі «Система основных понятий и терминов славянской аспектологии» Ю.С.Маслов виокремлює дистрибутивний спосіб дії (типу «*перепрóбовать*», «*попáдать*») як самостійний спосіб дієслівної дії і відмежовує його від кумулятивно-дистрибутивного (або

сумарно-дистрибутивного) способу дієслівної дії типу «*повидумувать*» [13, 21].

Ю.Хартунг у своєму дисертаційному дослідженні вказує на те, що в системі дистрибутивності можна визначити 2 групи способів дієслівної дії:

- 1) власне-дистрибутивний спосіб дієслівної дії, до якого належать дистрибутивний та кумулятивно-дистрибутивний способи дієслівної дії;
- 2) ітеративно-дистрибутивний спосіб дієслівної дії, що включає в себе взаємно-дистрибутивний і тривало-дистрибутивний способи дії [13, 22].

Дистрибутивний спосіб дієслівної дії об'єднує загальне акціональне значення почергового, послідовного розподілу дії, вказаної мотивувальним дієсловом, на багато або на всі об'єкти й суб'єкти: *Мічурін запрошує кожного з присутніх з'їсти пів'яблука* (О. Довженко); *Ковалиха та Климова жінка з дітьми **полягали** на полу* (А. Головка).

Для дієслів **кумулятивно-дистрибутивного** способу дії послідовність є інваріантною семантичною ознакою. Дія модифікована як «тотальна» і послідовно розповсюджена на всі об'єкти чи суб'єкти:

*І жаль їй було сина, і якоесь чудно було, як почала вона **передумувати**, що він говорив з нею, який він був* (І. Нечуй-Левицький); *По копійці заробляла, Копу **набирала**. Та до сина лист писала, У військо послала* (Т. Шевченко).

Акціональна семантика дистрибутивності в таких висловленнях накладається на інші акціональні значення, внаслідок чого кумулятивно-дистрибутивні дієслова набувають особливої експресивності.

Повторюваність дії, акти якої почергово здійснюються кількома (звичайно двома) суб'єктами, може виражатися особливим лексико-граматичним розрядом слів – дієсловами **взаємно-дистрибутивного** способу дії: *Хлопці вгледіли Марію й почали **перегукуватись** з нею* (І. Нечуй-Левицький); *Вона приходила майже що другий день... **Перекидалася** з Владком кількома словами, поглядами* (І. Франко).

Дієслова взаємно-дистрибутивного способу дії означають дію, що відбувається між двома учасниками, і здійснюється почергово то одним, то іншим.

Тривало-дистрибутивний спосіб дієслівної дії виражає повільну неінтенсивну дію або стан: *Ідучи додому, він **роздумував**, як його до батька-матері підступити, як їх ублагати* (П. Мирний); *Щоденні розмови з Ганею **розбуджували** в його душі нові, не знані досі почування, **розвивали** навіть його розум* (І. Франко).

У вітчизняному мовознавстві до проблеми дистрибутивності дієслів звертається Н.М. Мединська, яка у своєму дослідженні розглядає семантичні поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії [7].

Дистрибутивність протиставляється іншим способам дієслівної дії за ознакою: кратність / некрatність. Кратна дія – це дія, що розпадається на

відрізки, великі або малі. Кратні дії поділяються за ознакою: багаторазова / одноразова. Багаторазова дія відбувається більше, ніж один раз.

Ядро дієслів зі значенням дистрибутивної повторюваної дії утворюють семи, які відображають такі опозиційні ознаки:

1. Охоплення дією: дія стосується багатьох, усіх / дія стосується невизначеної кількості суб'єктів.

2. Тривалість дії: повторювана дія / тривала безперервна дія. Повторювана дія поділена часовими проміжками й повторюється багато разів.

3. Дія спрямована на багатьох суб'єктів / дія спрямована на багатьох об'єктів.

4. Інтенсивність дії / неінтенсивність дії.

5. Еволютивна дія / результативна дія [7, 34].

Як бачимо, у сучасному мовознавстві немає однастайності у трактуванні поняття «дистрибутивний спосіб дії». Складність визначення статусу способів дієслівної дії в системі дієслівних категорій можна пояснити тим, що в акціональності перетинаються лексичні, словотвірні й граматичні аспекти, між якими не завжди можна провести чітку межу.

Функціонально-семантична категорія аспектуальності не належить до якогось одного мовного рівня або аспекту, вона включає елементи різних рівнів мови й охоплює різноманітні засоби вираження характеру перебігу дії [2, 8, 12]. Таким чином, можна стверджувати, що дистрибутивність – це аспектуальне значення, яке позначає кількісний бік дії, або кількісна аспектуальність.

Оскільки дистрибутивність – аспектуальне значення, то й оформляється воно в межах різних аспектологічних понять. Так, семантику дистрибутивності в одних мовах співвідносять із категорією виду, а в інших – із категорією способів дії. Як бачимо, провести межу між видом і способом дії дуже складно. Аспектуальний зміст дистрибутивності залежить від типу й структури конкретної мови та засобів для вираження цієї семантики.

Дистрибутивність в українській мові оформляється в межах способів дії, тому що значна частина дієслів української мови включена до системи парноспіввідносних дієслів із формально-позначеною ознакою кратності дії.

Як бачимо, центральним поняттям усіх вищеназваних способів дієслівної дії є поняття дистрибутивності, а, точніше, дистрибутивної повторюваності (або множинності).

Дистрибутивною є така повторюваність, коли кожний з актів повторюваної дії зв'язаний або з окремим суб'єктом, або з окремим об'єктом, або ж із окремим місцем його здійснення [9, 97]. Наприклад: *Кожен переказував по-своєму, чого не сказав Моголові Савуляк* (В. Яворівський); *Кожну рослинку рятували, виходжували*

(Ю. Збанацький); *Перебендя старий, сліпий, – Хто його не знає? – Він усюди вештається Та на кобзі грає* (Т. Шевченко). У першому висловленні виражена суб'єктно-дистрибутивна, у другому – об'єктно-дистрибутивна, а в третьому – просторово-дистрибутивна повторюваність дії. Все ж слід відзначити, що лише незначна кількість дієслів здатна позначати повторювану дію, кожен акт якої пов'язаний з окремим місцем його здійснення.

Другою особливістю мікроситуацій, які входять у дистрибутивну множинність, є те, що вони сукупно складають одну макроситуацію, яка є монотемпоральною, тобто займає один період часу [11, 139].

При аналізі семантики речень із дистрибутивними предикатами О.В. Бондарко звертає увагу на такі 4 моменти:

1. Дистрибутивні дієслова виражають закінчену множинність повторюваних ситуацій. (Наприклад, дієслово *ламати* залежно від контексту позначає одну ситуацію, або ж має ітеративне, а не дистрибутивне значення множинності ситуацій; а дієслово *переламати* завжди позначає закінчену множинність ситуацій).

2. У кожній із повторюваних ситуацій репрезентовані різні одиничні представники сукупного актанта / сирконстанта. Так, у реченні *Мальчик перечитав все книги по історії древнього мира* видно, що у будь-якій із множинності ситуацій, які виділяються із семантики речення, названо по одній книзі з тих, що об'єднують кінцеву множинність «*все книги по історії древнього мира*».

Слід звернути увагу на те, що в принципі індивідуальних виразників сукупного актанта / сирконстанта повинно бути не менше трьох. Такий висновок можна зробити на основі того, що слово *всі* не поєднується із числівником *два*, але сполучається зі всіма наступними кількісними числівниками: *три*, *чотири* і т. д. Пор.: *Я сразу увидел все п'ять самолетов* и *Я сразу увидел все два самолета*.

3. Повторюваність ситуації здійснюється в один обмежено-тривалий проміжок часу. Відзначимо, що якщо сукупним є актант-суб'єкт, то здійснення ситуацій може відбуватися як послідовно, так і одночасно. Так, реченню *От сильного толчка бутылки попадали на пол* можна дати двояку інтерпретацію. Отже, теза про те, що повторюваність ситуації здійснюється в один обмежено-тривалий період часу, враховує і послідовне, і одночасне протікання ситуації.

4. Кінцева множинність повторюваних ситуацій являє собою єдину ситуацію більш вищого рівня. Такий висновок ґрунтується на тому, що в реченні з дистрибутивним дієсловом типу *Лисица перетаскала соседских цыплят* одночасно виражається невизначена кінечність множинності мікроситуацій «*Лисица тащит цыплёнка*» і одна результативна макроситуація «*Лисица перетаскала соседских цыплят*». Суттєвим є й те, що сама макроситуація теж може повторюватися, у результаті чого

виникає множинність повторюваних ситуацій, які вже не локалізуються в часі. У реченнях із дистрибутивними дієсловами недоконаного виду й обставинами циклічності, інтервалу, узуальності саме і позначається множинність повторюваних макроситуацій: *Студент перечитал новые книги по искусству – Студент каждый месяц перечитывал новые книги по искусству* [11, 141–142].

В українській мові дистрибутивне значення в усіх його різновидах виражається за допомогою лексичних, словотвірних, граматичних та контекстуальних засобів. Усі ознаки, за допомогою яких у реченні маркується повторювана множинність ситуацій, уживаються найчастіше у сукупності. Взаємодію різних способів вираження загального значення дистрибутивності можна проілюструвати реченням: *Незабаром прибігли волосні, назбиралось народу повнісінький двір, обступили кругом хату. Ні одної душі не випустили: всіх **побрали, пов'язали*** (П.Мирний). У ньому показником дистрибутивної повторюваності є: 1) займенник **всіх**, який вказує на сукупність актантів; 2) префікс **по-** у дієсловах **побрали, пов'язали** означає «закінчення дії, що послідовно здійснювалася над низкою предметів» [13, 56].

Таким чином, значення дистрибутивності виходить за межі одного слова і виявляється засобами контексту. Елементи повторюваності є аспектуальними компонентами кратності, що виокремлюється з-поміж семантико-синтаксичних складників аспектологічного контексту. Дистрибутивність як мовна категорія, що розглядають у системі поняття аспектуальності і конкретних виявів семантики способів (родів) дієслівної дії, ґрунтується на ознаках, що становлять ядро дистрибутивності. Дистрибутивність, як уже було зазначено, виділяється на тлі протиставлених їй часового й оцінного способів дієслівної дії.

Проаналізовані лінгвістичні джерела дають змогу встановити тенденції розвитку поняття дистрибутивної множинності, низку його властивостей і ознак, місце явища кратної повторюваності в системі мови, основні положення, необхідні для дослідження проблеми дистрибутивних предикатів.

Застосовуючи поняття дієслівної множинності, повторюваність кваліфікують як категорію, що відбиває об'єктивну дійсність у зв'язку з інтерпретацією її мовцем. Репрезентантом квантифікаційного значення є конкретна актуалізована ситуація, що співвідноситься з реальною подією.[6, 49–50].

Проте не всі значення неодноразовості подій пов'язуються з дистрибутивністю. Специфіка дистрибутивної кратності дії полягає в тому, що ситуації, які входять до цього типу повторюваності дії, здійснюються в один безперервно тривалий проміжок часу, який може бути скільки завгодно тривалим, або скільки завгодно нетривалим. Окрім того, повторюється якась ситуація з набором актантів, у якому як мінімум один

актант є сукупним, і в кожній повторюваній ситуації поданий одиничний представник цього сукупного актанта.

Повторюваності властива орієнтація на семантику предиката, тому вона створюється по-різному з урахуванням типу предиката. Типовим формально-граматичним представником дистрибутивного предиката є дієслово. Дієслівні предикати становлять найпоказовішу частину всієї сукупності предикатів, що дозволяє відзначити дистрибутивність як специфічну семантичну категорію в системі дієслівних значень.

Питання, розглянуті в статті, стосуються проблеми, яка не є новою, проте не може на цей час вважатися остаточно розв'язаною і потребує подальшого вивчення.

БІБЛЮГРАФІЯ

1. Авдеев Ф.Ф. О выражении повторяющихся действий глаголами совершенного вида в историческом настоящем // Учен. зап. Тарт. ун-та: Вопр.рус. аспектологии, II. – Тарту, 1978. – Вып. 43. – С. 66–75.
2. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола // Рус. яз. в нац. шк. – 1971. – № 2. – С. 6–18.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук.думка, 1983. – 220 с.
4. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища шк., 1985. – 360 с.
5. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
6. Жигора І.В. Семантико-синтаксична структура речень з ітеративними предикатами: Дис. ... канд. філол. наук. – Кіровоград, 2004. – 212 с.
7. Мединська Н.М. Структура семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 196 с.
8. Падучева Е.В. Семантические типы ситуаций и значение «всегда» // Семиотика и информатика. – 1985. – Вып. 24. – С.96–116.
9. Панова Г.И. О содержательных типах повторяемости действия в русском языке // Функциональный анализ грамматических единиц. – Л., 1980. – С. 41–52.
10. Рощина Л.М. Соотношение лексической семантики и видовых значений в глаголе (в сфере повторяемости действия) // Семантический аспект изучения языковых единиц. – Ашхабад, 1982. – С. 11–19.
11. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л.: Наука, 1987. – 352 с.
12. Титаренко Е.А. Различные виды повторяемости глагольного действия // Рус. языкознание. – 1987. – № 14. – С.89–97.
13. Хартунг Ю. Дистрибутивный и суммарно-дистрибутивный способы глагольного действия в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 1979. – 190 с.
14. Храковский В.С. Семантические типы множества ситуаций (опыт классификации) // Изв. АН СССР, Сер. ЛиЯ. – Т. 45. – № 2. – С. 149–158.
15. Червенкова И.О. О показателях меры признака (на материале современного русского языка) // Годичник на Софийская Университет. – 1974. – Т. 68. – № 1. – С. 6–20.
16. Чеснокова Л.Д. Категория количества и синтаксические структуры // Вопр. языкознания. – 1981. – № 2. – С. 44–52.
17. Чеснокова Л.Д. Выражение категории количества глагольными формами современного русского языка // Вопр. языкознания. – 1983. – № 6. – С. 82–90.

18. Шелякин М.А. Дистрибутивно-суммарный способ действия русского глагола // Учен. зап. Тарт. ун-та. – 1980. – Вып. 524. – С. 43–53.

19. Яковлев В.Н. Многоактность как способ глагольного действия // Филологические науки. – 1975. – № 3. – С. 97–105.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Іванова Людмила Леонідівна – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми функціонального синтаксису української мови.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2005 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВНУТРІШНЮ СЕМАНТИКУ КІНОНІМІВ (КЛИЧОК СОБАК)

Ольга КИРИЛЮК (Кіровоград)

У статті здійснено аналіз семантичних відтінків кінонімів (кличок собак) з метою виявлення наявності / відсутності внутрішнього змісту у власних назвах. У ході дослідження розглянуто різні погляди на природу власного імені, встановлено залежність значення від мотиваційних ознак, що сприяли вибору клички. Виділено основні групи кінонімів з внутрішньою семантикою та асемантичних. Встановлено, що визначальною при виявленні наявності / відсутності внутрішнього змісту у власних назвах є здатність оніма донести до реципієнта низку характерних для позначуваного ним об'єкта ознак.

The paper focuses on the analysis of the semantic shades of cynonyms (names of dogs). It concentrates on the availability / absence of inner sense in proper names. Different viewpoints to the nature of proper name are considered. The dependence of meaning upon the motivational characteristics promoting the choice of synonym is established. The main groups of cynonyms with inner semantics and nonsemantic ones are identified. The specific feature of proper names is defined by the onym's ability to carry to the recipient a number of typical characteristics of the denoted object.

Дослідження природи власного імені, зокрема особливостей його внутрішньої семантики, є досить актуальним уже протягом низки десятиріч розвитку української ономастики.

Мовознавець В. Бондалетов визнає питання про наявність / відсутність у власної назви лексичного значення одним із найбільш дискусійних і суперечливих у площині дослідження природи власного імені взагалі [4, 22]. Аналіз праць, присвячених цій проблемі свідчить про існування в мовознавстві різних, часом протилежних поглядів, що підкреслює суперечливий характер досліджуваного питання.

Метою статті є визначення на прикладах кінонімів (кличок собак) наявності / відсутності внутрішньої семантики у власних назвах.

Реалізація мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) вивчення різних поглядів на природу власного імені; 2) здійснення семантичної характеристики досліджуваної групи слів; 3) виявлення рівня залежності лексичного значення від мотиваційних ознак, що сприяли вибору клички; 4) визначення основних груп кінонімів з мотивованою внутрішньою семантикою.

У мовознавстві існує два основні підходи до пояснення природи власних назв. Прихильники першого (О. Реформатський, В. Панфілов, В. Болотов, Л. Булаховський, О. Суперанська, Ю. Азарх, М. Толстой та ін.) схиляються до думки про те, що значення власного імені тільки функціональне, розрізнявальне й безпосередньо із семантичним змістом не пов'язане.

Так, Ю. Азарх стверджує, що, не володіючи власним лексичним і словотвірним значенням, онім має класифікаційне значення, тобто здатний сполучатися з номенклатурним словом [1, 6]. О. Суперанська вважає, що власні імена можуть бути по-справжньому сприйняті лише у випадку співвіднесеності з тими суб'єктами, які вони називають [10, 9]. І. Ковалик, услід за О. Ахмановою, визнає власні назви як слова або словосполучення, специфічним призначенням яких є позначення індивідуальних предметів безвідносно до ознак, тобто без установлення відповідності між властивостями позначуваного предмета й тим значенням (або значеннями), яке має (або мало) дане слово чи словосполучення [7, 12]. Близьким до цього є твердження В. Болотова про те, що власному імені властива тільки номінативна функція й не притаманна функція характеристики [3, 338]. О. Реформатський, хоч і визнає наявність лексичного значення в онімах, але зазначає, що воно обмежується їх номінативною функцією [9, 61].

Поширеним у мовознавстві є й інший погляд, прихильники якого (О. Єсперсен, М. Сюсько, В. Богуславський, С. Копорський, Є. Кротевич та ін.) наголошують на тому, що власні назви виконують більш вагомую функцію, ніж просте розрізювання об'єктів. Так, наголошуючи на певному послабленні семантики власних назв, Ю. Карпенко в той же час відзначає, що для деяких розрядів онімів внутрішня форма є потрібною і навіть запрограмованою в назві [6, 9]. Професор М. Сюсько зазначає, що оніми мають як свій необхідний момент внутрішній смисл, значення, тобто характеризуються певним семантичним навантаженням [12, 5]. Ф. Філін, наголошуючи на тому, що слово не є пустим звуком, але й може щось означати, стверджує, що така здатність слова проявляється у власних назвах, у назвах закладів, установ, газет, журналів і в багатьох інших випадках, коли слово не потребує контексту [13, 218].

В. Бондалетов, коментуючи наявність різних поглядів на питання наявності / відсутності внутрішнього змісту власних назв, відзначав, що, правильно помічаючи специфіку власного імені в його значенні, дослідники розходяться в її тлумаченні. Одні бачать специфіку в послабленні чи "редукованості" значення, а то й у повній його відсутності. Інші специфіку власних назв знаходять у гіпертрофованості номінативності і в обумовленій нею особливій їх конкретності. До різниці в поглядах призводить, на думку В. Бондалетова, і той факт, що під значенням (семантикою) власної назви розуміються різні речі [4, 22]. Дослідник зазначає, що найчастіше під семантикою власної назви

розуміють її структурно-мовний зміст. Порівнюючи її з абстрактно-структурним (власне мовним), понятійним за своєю суттю змістом апелятивів, визнають, що семантика власних імен бідніша через нечітку наявність у ній понятійного начала. В інших випадках про семантику власної назви судять з конкретно-мовленнєвого вживання, у якому відбувається “тілесне” сприймання об’єктів, що називаються [4, 22–23]. Вони слугують для конкретного називання окремих предметів, унаслідок чого виробили деякі особливості значення [4, 27].

Важлива роль у питанні розгляду специфіки власних назв відводиться з’ясуванню мотиваційних ознак, що сприяли процесу номінації. Так, О. Белей, досліджуючи фірмоніми Закарпаття, розрізняє власні назви з прозорою та неясною мотивацією. Фірмоніми зі з’ясованою мотивацією поділяються на відповідні підгрупи з урахуванням конкретної мотиваційної ознаки, що лежить в основі назви. За кількістю мотивів виділяються власні назви однознакові, двознакові та багатознакові [2, 48]. П. Поротников і Н. Дубова виокремлюють такі семантичні групи власних назв тварин: символічно мотивовані, з реальною мотивацією, з неясною мотивацією [8, 220; 5, 146].

Отже, зважаючи на це, питання про наявність внутрішнього змісту у власних назвах не слід розглядати однозначно, приписуючи онімам чи то наявність, чи то відсутність лексичного значення. Розв’язанню проблеми сприятиме детальне вивчення окремої назви з урахуванням мотивації називання.

Основним розрізнявальним принципом при виявленні внутрішньої семантики кіноніма слугує мотиваційна ознака, покладена в основу певної номінації.

Власне кличкою слід вважати ту назву, на яку тварина реагує і яку найчастіше використовують власники. У виборі клички господарі собак керуються часто зовнішніми чи внутрішніми ознаками тварини. Зафіксовано приклади кличок, мотивованих особливостями обставин, за яких собаку було придбано. У той же час поширеними є okazionalні утворення, коли кличка не вмотивована будь-якими ознаками тварини, а взята за аналогією.

Розглянемо це на прикладі кіноніма *Чингісхан*. У цьому випадку наявні два види мотивації. Перший – кличка мотивована іменем відомої історичної постаті, другий – зовнішньою ознакою тварини (оскільки подібні східні назви присвоюються часто собакам чорної масті). На асоціативному рівні можливе встановлення мовцем притаманних тварині ознак – чорний колір шерсті, великий розмір і т. д. Тобто можна з упевненістю констатувати наявність внутрішньої семантики в наведеній власній назві. Якщо ж носієм клички є тварина, зовнішні характеристики якої кардинально відрізняються від перерахованих вище, і кличка дана виключно за аналогією (так звали попередню тварину власників, чи таку

кличку має улюблена історична постать тощо), констатувати наявність лексичного значення буде неможливо, оскільки мовець у такій ситуації не зможе визначити притаманні тварині ознаки, сформувавши певний образ. Але категорично заявляти про асемантичність не варто, лексичне значення залишається постійним, проте в цьому випадку внутрішній зміст з реальними характеристиками об'єкта номінації не збігається.

Подібним прикладом слугує кінонім *Чубайс*. Цей онім може бути репрезентований двома мотиваційними ознаками – симпатія власника до відомого політичного діяча (лексичне значення відсутнє), або ж наявність у собаки довгої, густої шерсті – “чубу” (наявність лексичного значення). Клички *Жук, Жучок, Жучка, Жулька* присвоюються переважно невеликим за розміром тваринам з чорним кольором шерсті. У цьому випадку можна констатувати наявність у власній назві двох семантичних відтінків.

Здійснений аналіз досліджуваного матеріалу (у кількості 2150 прикладів) дає підстави для виділення таких груп кінонімів, яким притаманне вмотивоване значення:

1. Кіноніми, в основу номінації яких покладено зовнішні ознаки тварини (усього 336 назв, що становить 15,63 % від загальної кількості). У межах цієї групи виділяються такі підгрупи:

- за кольором шерсті: *Циган, Угар, Багіра, Блек* (від англ. – чорний), *Чернець, Вакса, Чорномирдін* (чорний), *Димок, Грей* (від англ. – сірий), *Туман* (сірий), *Голден* (від англ. – золотий, рудої масті), *Іриска, Шоколадка* (коричневий), *Білан, Світлай, Білий, Сніжана* (білої масті) та ін. (усього 186 назв, що становить 8,65 % від загальної кількості в межах групи). Досить часто собакам чорної масті присвоюють клички, в основі яких лежать східні назви: *Черкес, Азіат, Тамерлан, Чечен, Батий, Санчар, Гайрат, Зафар, Бархан, Душман* та ін. У цьому випадку також можна стверджувати про наявність в оніма внутрішнього змісту.

- за привабливістю / непривабливістю: *Мачо, Клеопатра, Аполлон, Ніфертіті, Афродіта, Елегант, Нарцис, Б'юті* (від англ. – красивий), *Ляля, Гоблін, Шмонзя* (від просторіч. – зашмонзяний – брудний, зовнішньо непривабливий), *Нессі* (від назви Лохнеського чудовиська, неприваблива, страшна тварина) (42 – 1,95 % у межах групи);

- за зовнішньою схожістю з іншими тваринами: *Барс, Єнот, Білка, Ласка, Панда, Лев, Тигр, Тушкан, Соболь* (31 – 1,44 % у межах групи);

- за довжиною шерсті: *Чубарик, Чубайс, Космач, Кудла, Кудлай*, (назви, що позначають тварину зі скуйовдженою довгою шерстю), *Пушок, Пушечок, Пушик, Пушинка*, (26 – 1,21 % у межах групи);

- за розміром: *Кнопа, Кнопка, Манюня, Малюта, Мася, Пусі, Фунт, Амбал, Муня, Горошинка, Мунька* (22 – 1,02 % у межах групи);

- за особливістю розміщення плям на шерсті: *Босий* (тварина з білими лапами), *Змійка* (пляма на шерсті у вигляді змії), *Цяточка* (17 – 0,8 % у межах групи). Зустрічаються також складні назви типу *Білоніс, Чорнолап*

тощо, але вони не є типовими для собак і використовуються переважно жителями сільської місцевості за аналогією до норм називання інших домашніх тварин (кіз, корів, овець та ін.);

- особливості зовнішнього вигляду: *Бутуз, Пончик, Шарик, Пузик* (уживаються на позначення маленьких, “кругленьких” тварин), *Бублик* (від виразу “хвіст бубликом”), *Вухань* (12 – 0,56 % у межах групи).

2. Назви, в основу яких покладено внутрішні властивості, що вказують на характер тварини, її поведінку: *Кілер, Карай, Хватай, Звір, Демон, Тайсон, Тиран, Бойовий* (ці клички присвоюються переважно собакам бійцівських порід, що відзначаються жорстокістю), *Торнадо, Тайфун, Ураган, Цунамі, Гроза, Сігай, Фурія, Грім* (характеризують тварину як грізну, швидку), *Вірний, Добрий, Герой* (усього 204 клички, що становить 9,48% від загальної кількості назв).

3. Кіноніми, що виражають ставлення власника до тварини: *Любим, Любимчик, Любимка, Дружок, Дружечок* (5 – 0,23 %).

4. Назви, в основу яких покладено особливості обставин, за яких тварину було придбано: *Дарунок, Найда, Дарнаш* (дар+наш) (3 – 0,14 %).

5. Слова на позначення родових стосунків також можна віднести до мотивованих: *Донька, Сина, Дід* (можна констатувати наявність внутрішньої семантики у випадку, якщо собака була придбана в когось із родичів чи дійсно є цуценям попередньої собаки власника і т. д.) (3 – 0,14 %).

6. Клички, мотивовані віковими особливостями тварини: *Юна, Юнка, Юнак* (3 – 0,14 %). Але слід зазначити, що співвіднесеність семантики з реальними ознаками тварини існує тільки в певний проміжок часу.

7. Також до мотивованих належать клички, в основі яких лежать особливості голосу тварини, звуконаслідувальні слова: *Гавчик, Гава, Гавка* (3 – 0,14 %).

8. Частково до цієї групи можна зарахувати й оніми, утворені від географічних назв, якщо вони мають пряме відношення до місця народження, проживання тварини або походження породи. Наприклад, американський стаффордшир-тер’єр *Невада* (назва штату в США), *Інгул* – ім’я собаки, що народилася в Кіровограді (2 – 0,1 %).

9. Внутрішній зміст притаманний і онімам, мотивованим назвами окремих букв алфавітів, переважно грецького. Так, досить популярною є кличка *Альфа*. У переважній більшості випадків ім’я присвоюється без урахування якихось мотиваційних ознак, але зустрічаються випадки, коли таке ім’я дають першій собаці власника (як перша буква алфавіту), то в такому випадку можна констатувати наявність реальної мотивації клички і притаманного їй внутрішнього змісту (1 – 0,05 %).

Поряд з мотивованими в мові існують також асемантичні власні назви. Такі кіноніми можна умовно поділити на три групи. До першої групи відносяться клички, мотиваційним стимулом яких є будь-які

асоціації, що не отримали підтвердження в мові, тобто індивідуальні чи okazіональні [11, 18]:

- різні okazіональні назви (такими можуть бути назви торгових марок, різноманітних предметів, термінів, абстрактні поняття тощо): *Фанта*, *Бельканто*, *Фантазія*, *Кубик*, *Кумир*, *Урга*, *Абориген*, *Гільза*, *Лінкольн*, *Булька*, *Ресора*, *Пашетт* та ін. (659 – 30,65 %);

- неологізми (зокрема популярності останнім часом набуває комп'ютерна лексика): *Клік* (клік мишкою), *Чат* (спосіб спілкування в мережі Інтернет), *Сайт*, *Клава* (сленг. – клавіатура), *Аська* (від назви комп'ютерної програми ICQ) та ін. (37 – 1,72 %);

- екзотизми: *Сакура*, *Банзай*, *Корида*, *Торео*, *Оазис*, *Бай*, *Бархан*, *Візир* та ін. (28 – 1,3 %);

- клички, утворені шляхом поєднання частин кличок батьків тварини або імен власників: *Графаль* (Граф + Альфа), *Палва* (Павло + Ліна + Валерій), *Барсі* (Барон + Сільва) та ін. (8 – 0,37 %).

Такі клички позбавлені мотивації відповідно до внутрішніх чи зовнішніх ознак тварини так само як назви, що становлять другу групу асемантичних кінонімів. До таких належать імена відомих особистостей, а також персонажів літературних творів, кінофільмів, мультфільмів тощо: *Нео* (герой фільму “Матриця”), *Шрек*, *Кіара*, *Сімба* (персонажі мультиплікаційних фільмів), *Бім* (персонаж фільму “Білий Бім Чорне Вухо”), *Шанель* (кутюр’є Коко Шанель), *Бруно* (Джордано Бруно), *Чезаре* (гравець збірної Італії з футболу Чезаре Мальдіні), *Сінді* (топ-модель Сінді Кроуфорд), *Кейдж* (актор Ніколас Кейдж), *Борман*, *Спартак* та ін. (453 – 21,07 %).

Третю групу формують власні імена людей (переважно іншомовні), що стали кличками значної кількості собак. Вони також не несуть будь-якого семантичного навантаження: *Жора*, *Бетті*, *Бессі*, *Ден*, *Дік*, *Джсек*, *Віллі*, *Барбара*, *Рустам*, *Джордж*, *Ірма*, *Борька*, *Нік*, *Данило*, *Сюзанна*, *Жан*, *Роджер* та ін. (405 – 18,84 %).

Як видно з дослідження, асемантичні назви кількісно переважають мотивовані кіноніми, що мають внутрішню семантику. Така специфіка кінонімів спричинена кількома факторами. По-перше, собака є помічником людини в різних сферах її діяльності (зокрема такими є мисливські, службові та інші собаки), що вимагає постійного до неї звертання, і відповідно – швидкої реакції. З цією метою історично виробилися норми присвоєння таким тваринам коротких, гучних кличок. Саме такими (фонетично простими) є іншомовні романські чи германські імена. По-друге, деякі собаки (переважно із родослівною) беруть участь у виставках. Тому власники намагаються дати тварині оригінальну кличку, щоб виділити її серед інших учасників змагань, часто вдаючись зовсім не виправдано до екзотизмів, іншомовних імен, не керуючись притаманними тварині ознаками.

По-третє, на вибір клички впливає й необхідність узгодженості кіноніма з назвою заводу або розплідника, у якому вирошено тварину (для породистих собак). Ця назва обов'язково додається до клички, і саме така конструкція є повним іменем, занесеним до паспорта тварини. Тому коли назва розплідника чи заводу є іншомовною, що пов'язано з походженням породи собак (наприклад, *Аус Дер Кляйн Цвінгер* – для німецької вівчарки), то сполучення типу **Бровко Аус Дер Кляйн Цвінгер** матиме дещо комічне звучання.

Отже, аналіз досліджуваного матеріалу дає підстави зробити такі висновки:

1. Питання про внутрішню семантику власних назв не можна розглядати однозначно, категорично приписуючи онімам чи то наявність, чи то відсутність внутрішнього змісту.

2. Основну роль у встановленні семантичних відтінків кіноніма відіграє мотиваційна ознака. Відповідно до цього виділяються основні групи кінонімів, яким притаманний внутрішній зміст (оніми, мотивовані зовнішніми, внутрішніми особливостями тварини, ставленням власника, обставинами придбання, віковими особливостями тощо – 560 онімів, що становить 26,05 % від загальної кількості), та асемантичні, які не характеризують тварину відповідно до притаманних їй ознак (індивідуальні чи okazіональні назви, імена відомих особистостей, літературних та кіноперсонажів, а також клички, утворені поєднанням частин слів – 1590, що становить 73,95 %).

3. Частіше назви з внутрішньою семантикою використовуються для називання непородистих тварин. Бажання власників породистих собак виділити тварину з-поміж інших учасників виставок, а також необхідність узгодження клички з назвою заводу чи розплідника спричиняють вибір екзотичної, іншомовної назви.

4. У більшості випадків внутрішній зміст притаманний кінонімам, мотивованим зовнішніми ознаками тварини, як то колір, тип шерсті і т.д. Такі клички здатні найбільш повно зберігати доонімну семантику. Це пов'язане з тим, що зовнішні ознаки з часом майже не змінюються, у той час як внутрішні якості можуть мінятися відповідно до умов виховання та проживання тварини. Так, *Тихоня* через певний проміжок часу більш заслуговуватиме на кличку *Герзай* і навпаки.

Таким чином, власні назви не тільки індивідуалізують конкретний об'єкт, а й в окремих випадках здатні донести до реципієнта низку характерних для певного об'єкта ознак. Саме ця здатність оніма і є визначальною при встановленні наявності / відсутності внутрішнього змісту у власних назвах.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Азарх Ю. О грамматических и лингвогеографических различиях имен нарицательных и собственных с омонимическими суффиксами // Ономастика и грамматика. – М.: Наука, 1981. – С. 5–29.
2. Белей О. Сучасна українська ергонімія: власні назви підприємств Закарпаття. – Ужгород: УДУ, 1999. – 111 с.
3. Болотов В. К вопросу о значении имен собственных // Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – С. 333–345.
4. Бондалетов В. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. – 244 с.
5. Дубова Н. Некоторые особенности кличек охотничьих собак // Вопросы ономастики. Собственные имена в системе языка: Сборник. – Свердловск: Издательство Уральского университета им. А.М. Горького, 1980. – С. 145–149.
6. Карпенко Ю. Специфика ономастики // Русская ономастика. – Одесса: ОГУ, 1984. – С. 3–15.
7. Ковалик І. Про власні і загальні назви в українській мові // Мовознавство. – 1977. – №2. – С. 11–18.
8. Поротников П. Из Уральской зоонимии // Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – С. 210–250.
9. Реформатский А. Введение в языковедение. – М.: Просвещение, 1967. – 401 с.
10. Суперанская А. Структура имени собственного (фонология и морфонология). – М.: Наука, 1969. – 207 с.
11. Сюсько М. Способы и типы деривации в зоонимии. – К.: УМК ВО, 1989. – 47 с.
12. Сюсько М. Традиційні і сучасні погляди на природу власного імені. – Ужгород: УДУ, 1999. – 32 с.
13. Филин Ф. Очерки по теории языкознания. – М.: Наука, 1982. – 334 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кирилюк Ольга Леонідівна – здобувач кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: ономастика, словотвір, морфологія української мови.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

МІКРОПОЛЯ ДОСВІД ТА SOUNDNESS В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Тетяна КРИЖАНОВСЬКА (Кіровоград)

У статті розглядаються нагальні питання когнітивного дослідження мовних картин світу носіїв української та англійської мов і аналізуються мовні одиниці мікрополів досвіду та soundness, які входять до структури концепту мудрості.

The article deals with the actual problems of the cognitive analysis of the language picture of the world, manifested by the Ukrainian and English languages. Language units of the microfields “experience” and “soundness”, the constituents of the concept “wisdom”, are investigated in this research.

У сучасній лінгвістиці надзвичайної актуальності набувають дослідження концепту на основі комплексного аналізу специфіки мовних одиниць у міжкультурній сфері. Ці дослідження безпосередньо пов'язані з лінгвокогнітологією, лінгвокультурологією та лінгвосціологією (Арутюнова Н., Вежбицька А., Колшанський Г., Кубрякова О., Маслова В.,

Попова З., Синельникова Л., Соколовська Ж., Степанов Ю., Телія В., Шмельов Д. та інші).

Через фізичне чи духовне сприйняття реальний світ постає у свідомості концептуально. Тому концепт, на думку О. Селіванової, „є фрагмент знання, досвід особистості, що включає як мовну, так і позамовну інформацію” [5, 11]. Ю. Степанов дає таке визначення концепту: „Концепт – це згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини. І, з іншого боку, концепт – це те, засобом чого людина...сама входить до культури, а в деяких випадках і впливає на неї” [6, 40]. У будь-якому разі, концепт – це смислова одиниця свідомості, що виражає ментальні особливості людини в тій чи іншій культурі, передає сукупність людського знання про світ, його оцінку. Концепт є носієм значення, що об’єднує ті чи інші слова, синонімізує їх, унаслідок чого утворюються концептуалізовані сфери у вигляді полів, рядів; “передає у мовних формах суму соціального та особистого досвіду і визначає найактуальніші фрагменти ментального простору носіїв мови” [2, 16]. Будучи базовими когнітивними сутностями, концепти дають змогу пов’язати смисл з ужитим словом. Проте, „слово не повністю представляє концепт, а лише передає декілька концептуальних ознак і є засобом доступу до концептуального знання” [4, 21].

Найголовнішою ознакою концепту як універсальної понятійної категорії є зміст, членований на концептуальні ознаки, в той час як семантика лексем членується на семантичні компоненти. У разі проходження у напрямку від семантики слова до змісту концепту лінгвістичний аналіз за допомогою сем дає змогу вичленувати концептотворчі ознаки. Семи актуалізуються у сукупності випадків уживання слова. Звідси витікає необхідність когнітивного аналізу, який є виявленням змісту концептів на базі встановлення системних значень і мовленнєвих уживань лексичних одиниць, які вербалізують відповідний концепт.

Отже, семантика мовних одиниць є джерелом інформації про зміст концепту, оскільки лексичний склад мови яскраво відображає характер і світогляд народу.

У мовній свідомості носія мови лексика має системний характер. Слова не є відокремленими один від одного, а є складниками лексичної системи мови. Об’єднуючись за семантичним принципом, тобто на основі спільного значення, мовні одиниці упорядковуються у системні утворення з певними зв’язками та відношеннями. Ці утворення дістали назву “поля”. Так звана “модель поля” набула широкого використання при вивченні структурно-семантичних властивостей лексики (Вейсгербер Л., Попова З., Порциг В., Тріп І., Щур Г.). Слова, що входять до складу поля, пов’язані між собою, споріднені й об’єднані спільною семою, але не можуть заміняти одне одного. “Поле має особливу структуру – ядро – периферія , –

для якої характерною є максимальна концентрація ознак, що утворюють поле, в ядрі і неповний набір цих ознак при можливому послабленні їхньої інтенсивності на периферії” [3, 4]. Враховуючи те, що концепт має вербальне вираження, відповідне лексико-семантичне поле буде будуватися навколо ядра, представленого іменем певного концепту.

У пропонованому дослідженні йтиметься про семантичну структуру концепту *мудрості* в українській та англійській мовах.

Матеріалом дослідження є дані тлумачних словників сучасної української та сучасної англійської мов.

Метою статті є дослідження мікрополя *досвід* в українській мові та мікрополя *soundness* в англійській мові у концепті *мудрості* як фрагменту національно-культурної картини світу носіїв української та англійської мов.

Сучасний етап розвитку науки про мову характеризується тим, що “мовні явища досліджуються не ізольовано, стосовно однієї мови, а у тісному зв’язку, у зіставленні з іншими спорідненими та неспорідненими мовами” [7, 69]. При аналізі досліджуваних явищ враховуються також і екстралінгвістичні фактори.

Інтерпретація концепту *мудрості* здійснюється нами з урахуванням специфіки української й англійської культур, зокрема – вироблених ними відповідних картин світу.

Як свідчить проаналізований матеріал, уявлення українців і англійців про *мудрість*, її сутність, можливості і “взаємовідносини” з людиною склалися відповідно до способу життя, умов навколишнього світу і знайшли втілення в певних образах, які найбільше відповідали особливостям світовідчуття цих народів.

Проектуючи концепт *мудрості* у сферу категорій суб’єктивного й об’єктивного можна констатувати, що усвідомлення українцями сутності *мудрості* пов’язується з поняттям *досвіду*, яке є явищем суто індивідуальним. Звідси і відомий вираз “життєва мудрість” – досвід, що приходить з роками. *Все йде, все минає – і краю немає. Куди ж воно ділось? Відкіля взялось? І дурень, і мудрий нічого не знає* (Т.Шевченко). Тому компонентний аналіз мікрополя *досвід* у концепті мудрості в українській мові дає можливість виявити семи, з яких складається його зміст. Виявлення цих компонентів може здійснюватися за допомогою інтуїції засобом семантичного зіставлення слова з іншими, близькими за значенням словами. Але інтуїція є в достатній мірі суб’єктивною і може призвести до помилок. Тому за цих умов природним є звертання до тлумачного словника і застосування “процедури ступінчатої ідентифікації” [1, 37].

Основним значенням слова *досвід* є “сукупність знань, умінь, які здобуваються в житті, на практиці: *Юлдаш, незважаючи на свої малі роки, був уже пастух з досвідом* (О. Донченко) [9, 382]. Ідентифікаторами

виступають слова *сукупність* та *уміння*. Оскільки значення слів, що входять у визначення, складаються з компонентів, в свою чергу відображених у їхньому тлумаченні, необхідно виявити ці компоненти й об'єднати.

Перше слово-ідентифікатор *сукупність* має достатньо загальне значення і пов'язане взаємною ідентифікацією зі словом *єдність*: *сукупність* – неподільна *єдність* чого-небудь; *єдність* – *сукупність* чого-небудь, *неподільність*, *тісний зв'язок*, *цілісність*. *Єдності, яка б робила нас із кволих навіть одиниць незламанною силою, потребуємо й ми...* (М. Коцюбинський). Аналізуючи по компонентах слово *єдність*, отримуємо ідентифікатори *цілісність*, *неподільність*, які не піддаються подальшому членуванню за допомогою інших слів: *цілісність* – *неподільність*, *єдність*; *неподільність* – *єдність*, *цілісність*.

Друге слово-ідентифікатор слова *досвід* – *уміння* – тлумачиться як “здобута на основі досвіду, знання *здатність* належно робити що-небудь: *Вершити сіно – се артизм, на те треба спеціального вміння* (Г. Хоткевич) [9, 440]. Слово *здатність* у першому значенні є властивістю за значенням прикметника *здатний*, вступає з ним до еквіполентної опозиції і тлумачиться як “той, який вміє, може здійснювати, виконувати, робити що-небудь” [9, 532]. *Перекладач поетичного твору передусім повинен бути сам поетом – з властивою поетам здатністю перевтілюватись, відгукуватись на часто не схожі одне на одне літературні явища* (М. Рильський). Слова-ідентифікатори *здійснювати*, *виконувати*, *робити* не піддаються подальшому розкладанню на компоненти, так як тлумачаться одне через одне. Дієслово *уміти*, в свою чергу, поєднане з іменником *уміння* (*уміти* – мати *вміння* щось робити). Тут ланка замикається, оскільки знову повертаємось до поняття *здатність*.

Друге значення поняття *здатність*, природне обдаровання, *здібність*, маркується в тлумачному словнику позначкою “рідко”, що вказує на його нечасте вживання: *Чи варто було стільки вчитися, стільки працювати, щоб змарнувати все у чотирьох стінах, утопити свою здатність у казеннім чорнилі* (М. Коцюбинський). Слово-ідентифікатор *здібність* тлумачиться в СУМ наступним чином: природний *нахил* до чого-небудь; *обдарування*. *Старший син не проявляє ніяких здібностей, мабуть, учитися не зможе* (Л. Мартович). Слова *нахил* та *обдарування* об'єднані спільною семою *талант*, яка виражає найвищий ступінь обдарованості. Наступним значенням слова *здібність* є *властивість*, *особливість*, що виявляються в умінні робити, здійснювати що-небудь: *Вона справді мала якусь особливу здібність угадувати по людях незвичайні настрої* (І. Ле). *Властивість* тлумачиться як *якість*, *ознака*, характерні для кого-, чого-небудь: *Вона [Маріора] мала властивість усе обнюхувати, і за хвилину не було речі в хаті, дух якої не був би їй знайомим* (М. Коцюбинський). Тлумачення слова *особливість* – “характерна риса, ознака, властивість”

знов повертає нас до слів *ознака* та *властивість*, які можна виявити як семантичні компоненти значення слова *досвід*: *Голос кожної людини має свої рідкісні, ледве вловимі особливості, що роблять його неподібним на голос жодної іншої людини в світі* (І. Ле).

Прийнявши кінцеві ідентифікатори слів, які входять до мікрополя *досвід*, як маніфестатори семантичних компонентів, спробуємо впорядкувати отримані дані. У кінцевому варіанті склад компонентів слова *досвід* в українській мові виглядатиме наступним чином: *досвід* – це *неподільність, єдність* знань, *уміння*, які здобуваються на практиці, в житті, завдяки *здатності* людини, якій *властиві особливі здібності, нахили, обдарування* в певній сфері діяльності, *здійснювати, виконувати, робити* що-небудь. Ознаку *те, що було, з чим доводилося зустрічатися*, можна віднести до потенційної: *Якби не була научена досвідом гірким, то знов би розсипалась в гірких фразах* (Л. Українка).

Так виглядає мікрополе *досвід* у концепті *мудрості* в українській мові.

Переходячи до компонентного аналізу лексичних одиниць на позначення концепту *мудрості* в англійській мові, слід зазначити, що на відміну від наведених вище уявлень українців, англійці, як свідчать зафіксовані у тлумачному словнику дефініції, мислять *wisdom* як здоровий глузд, розсудливість: *Illumination of the intellect, together with charity inflaming the heart, constitute the gift of wisdom* (Manning). До того ж в англійській мові історичний пласт концепту *wisdom*, що заглиблюється у релігію, перебуває на поверхні і є домінантним: *Wisdom is alive: it is not a thing or quality. It is God. It is God and Man, for it is Christ* (Lynch). Ці розбіжності можна прив'язати до різного ставлення українців та англійців до релігії та різного способу життя. Звідси і відмінності у вербальному вираженні концепту *мудрість* та його осмисленні як специфічної одиниці концептуальної системи двох культур. Для англійців поняття *wisdom* є більш духовним, пов'язаним з вищим знанням, розумінням Божих заповідей та самим Богом. Багато тлумачень слова *wisdom* мають позначку †, що означає “релігійний”: *wisdom* - †4. *Sanity, “reason”*: *Pray heauen his wisdom bee not tainted* (Shakespeare). На додачу, концепт мудрості в мисленні англійців набув антропоморфного вияву. Про це свідчать пам'ятки літератури (твори Теннісона, Вордсворта та ін.), в яких *wisdom* виступає здебільшого в образі жінки. Внаслідок такої антропоморфності англійці наділяють *wisdom* рисами й ознаками, що загалом відображають уявлення про людину. Дивимось тлумачний словник The Oxford English Dictionary: “Wisdom – 1b. Personified (almost always as feminine): *Wisdom doth live with children round her knees* (Wordsworth). *For she [Knowledge] is earthly of the mind, But Wisdom heavenly of the soul* (Tennyson).

Тому, спираючись на таке розуміння лексеми *wisdom* в англійській мові, вважаємо за доцільне розглянути та проаналізувати мікрополе

soundness/розсудливість в зазначеному концепті. Для цього, перш за все, звертаємось до визначення поняття *wisdom* в тлумачному словнику: *wisdom – soundness of judgement: That which moueth God to worke is goodness, and that which ordereth his worke is wisdom* (Hooker). Словом-ідентифікатором виступає слово *soundness*, яке, в свою чергу, розкладається на компоненти, що спробуємо об'єднати за допомогою компонентного аналізу. Отже, за тлумаченням The Oxford English Dictionary *soundness* – intellectual quality.

Слід зазначити, що в англійській мові певної складності компонентному аналізу додає явище розвиненої полісемії даної лексичної одиниці. Тому для виявлення семантичних маркерів слід застосувати принцип ступінчатої ідентифікації до значення слова *soundness*. *Soundness* – intellectual quality, де ідентифікатором є *quality*, а словниковим конкретизатором *intellectual*: *Often it is not enough to ascertain the soundness of the candidate* (De Vere). Слово *quality* має досить загальні значення: - how good or bad it is; - a feature of a person's character, especially when it is a positive one: *What is the quality you most admire in others?*(MED) У даному випадку зупинимось на другому значенні слова *quality*, з огляду на словниковий конкретизатор слова *soundness*. The Macmillan English Dictionary дає чотири тлумачення слова *feature*, з яких відповідним для пропонованого аналізу є перше: *an important part or aspect of something: Every person has his own special features* (MED). Слово-ідентифікатор *part* пов'язане відносинами взаємної ідентифікації зі словом *aspect*, пор. *part – one of the aspects that something consists of; aspect – a particular part of something*. Цікавим є той факт, що слово *aspect* може тлумачитись як через слово *quality*, так і через слово *feature*, таким чином виступаючи семантичним маркером у зазначеній ланці значень.

Стосовно слова *character*, то в його тлумаченнях знаходимо наступне значення: *good personal qualities: She had to stand up and make a speech to 500 people, so it was quite a test of character* (MED). Це знову повертає нас до поняття *quality*. Та в розумінні поняття *soundness* нас цікавлять не просто *qualities*, а *intellectual qualities*, тобто інтелектуальні здатності людей.

Intellectual – relating to the ability to think in an intelligent way and to understand things: *Students were asked which task represented the greatest intellectual challenge* (MED). Ідентифікатором у даному випадку виступає слово *ability*, яке має наступне тлумачення: *something you are capable of doing: Tiredness can seriously impair your ability to drive* (MED). Проаналізувавши значення слова *capable* – able to do something, - виявляємо компонент *able*, від якого походить слово *ability* і яке вступає з ним до привативної опозиції. *I want to see you achieve what you are capable of* (MED). *She considered him to be quite able to understand difficult things* (MED). Слово *able* передає похідному *ability* свої семантичні компоненти,

але залиша собі при цьому диференційну ознаку. Нею є сема *intelligent*: *Surely an intelligent person like you can deal with this?* (LDOCE) *He is an academically able child.* = *He was highly intelligent, but disliked studying* (LDOSE). Розбиваючи слово *intellectual* на компоненти, не можна не звернути увагу на такі поняття, як *to think* та *to understand*, які є чи не найголовнішими розумовими здібностями людини і без яких не можна уявити мудрість.

The Longman Dictionary of Contemporary English дає таке тлумачення дієслова *to think* – *to use the power of reason; to consider facts in order to understand something, make a judgment: She thought long and hard before coming to a decision* (LDOCE). *Come on, think! There must be a solution* (LDOCE).

Слово *reason* має загальне значення і тлумачиться за допомогою вже відомих нам компонентів – *the human ability to think, understand and make judgments: Let your children have their freedom within reason* (MED). *People are different from animals because they possess the power of reason* (LDOCE). Як бачимо, це тлумачення перегукується з тлумаченням слова *intellectual* (див. вище), в яке входять такі самі компоненти.

Наступним словом-ідентифікатором у тлумаченні дієслова *to think* є дієслово *to consider*, яке є його синонімом. Вони пов'язані відносинами взаємної ідентифікації і не піддаються подальшому членуванню за допомогою інших слів: *to think* – *to consider facts; to consider* – *to think about something: She paused and considered/thought for a moment* (MED).

Тепер розглянемо слово *fact*, яке теж входить до тлумачення дієслова *to think*. *Fact* – *the truth; reality: Margaret does not yet seem to have learned the difference between fact and fiction* (LDOCE). Слова-ідентифікатори *the truth* та *reality* мають загальні значення, і, як свідчить тлумачний словник, пересікаються у своїх тлумаченнях. *Truth* – *the true facts about something that is real: The truth can never be known* (MED). *Reality* – *something that is real: She believes in the reality of God* (LDOCE). Як бачимо, в обох випадках посилання йде на прикметники, від яких походять аналізовані іменники. Ітак, *true* – *real, in accordance with fact: True love should last forever* (MED). *Is it true you are going away?* (MED) *Real* – *true: He did not start the club purely as a business venture – he's got a real interest in jazz music* (LDOCE). Тут ланка замикається і отримуємо семантичний компонент *true*.

Іменник *judgment* теж зустрічається у тлумаченнях дієслова *to think* та іменників *soundness, reason*. Основним значенням слова є *the ability to make decisions that are based on considered facts; opinion: In my judgment, we should accept the employer's offer* (MED). *Her decision seems to show a lack of political judgment* (MED). Іменники *judgment* та *decision* утворюють опозицію тотожності і далі на компоненти не розкладаються. *Decision* – *judgment: The judge will give his decision tomorrow* (LDOCE). Слово-ідентифікатор *opinion* тлумачиться як *what a person thinks about something*,

based on personal judgment rather than real facts. Всі компоненти тлумачення, як бачимо, вже відомі, то ж перейдемо до впорядкування отриманих кінцевих ідентифікаторів слів, що входять до тлумачення слова **soundness** як компонента концепту мудрості в англійській мові. У підсумку склад компонентів слова **soundness** виглядатиме наступним чином: *aspect of a human ability to consider in accordance to true facts, using the power of reason, in order to make an intelligent decision.*

Отже, з огляду на викладений вище та проаналізований матеріал української та англійської мов, можна дійти висновку, що екстралінгвістичні фактори вплинули на вербальне вираження та розуміння концепту **мудрості** у двох зазначених мовах. Українці мислять **мудрість** як *досвід*, у той час як англійці - як *здоровий глузд, розсудливість*.

Аналіз семантики мікрополів **досвід** в українській мові та **soundness** в англійській дає можливість стверджувати, що завдяки широко розвинутій полісемії, в англійській мові елементи поля розташовані віддалено один від одного. У той час як українське поле має більш компактний вигляд. Спільною рисою є те, що до ядра розглянутих мікрополів входять одиниці з більш абстрактними значеннями, а периферію створюють одиниці з більш конкретним значенням. У процесі дослідження простежується зв'язок центра мікрополів **досвід** в українській мові та **soundness** в англійській мові з центром концепту **мудрості**. Тому компонентний аналіз зазначених одиниць дає змогу виявити семантичні компоненти, завдяки яким відбувається об'єднання лексичних одиниць порівнюваних мов у мікрополя, що входять до розуміння концепту **мудрості** двох культур.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 152 с.
2. Мамич М. Концепти правда/неправда в українській літературній мові: семантико-стилістичний аспект: Дис. на здоб. канд. філ. наук: 10.02.01. – О., 2002. – 219 с.
3. Попова З.Д. Введение.// Полевые структуры в системе языка. – Воронеж, 1989. – С.3 – 9.
4. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях. – Воронеж: Вор. гос. ун-т., 1999. – 30 с.
5. Селиванова Е. Принципы концептуального анализа.// Актуальні проблеми металінгвістики. Наук. зб. – К.: Брама, 1999. – С. 11–14
6. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: опыт исследования. – М., 1997. – 824 с.
7. Фабіан М. Деякі проблеми типологічного зіставлення української та англійської мов// Компаративний аналіз: питання теорії і практики: Зб.наук.праць. – К.: НМК ВО, 1992 – С.69 – 72.
8. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике/АН СССР Институт языкознания. – М.: Наука, 1974 – 254 с.
9. Словник української мови: В 11-ти т. – Т. 1–11. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

10. Словарь современного английского языка: The Longman Dictionary of Contemporary English: В 2х т. – Т. 1 – 2. – М., 1992. – 1229 с.
11. Macmillan English Dictionary – Oxford, 2002
12. The Oxford English Dictionary: 12volumes. – Volumes 1 – 12 – Oxford, 1969 – 1973.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

СУМ – Словник української мови.
LDOCE – Longman Dictionary of Contemporary English.
MED – Macmillan English Dictionary.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Крижановська Тетяна Борисівна – аспірантка кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика, семантика, типологічне зіставлення мов.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

ФОНОЛОГІЧНІ ТА ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛИШКОВОГО ВИМОВНОГО АКЦЕНТУ В АНГЛІЙСЬКОМУ МОВЛЕННІ УКРАЇНЦІВ

Вікторія КОЧУБЕЙ (Кіровоград)

Стаття присвячена проблемі вимовного акценту, який актуалізується в англійському мовленні українців, котрі професійно володіють англійською мовою. Установлені основні фонологічні та фонетичні риси прогнозованого і реального залишкового вимовного акценту на сегментному рівні. З'ясоване співвідношення між потенційними та реальними відхиленнями від вимовних норм англійської мови, котрі утворюють іншомовний акцент.

The paper is dedicated to the problem of a foreign accent which is actualized in the English speech of Ukrainians who can speak English professionally. The author determines the main phonological and phonetic features of the segmental level of the predictable and actual fossilized foreign accent. The correlation between potential and real deviations from English pronunciation norms is established.

Загальновідомо, що мова являє собою динамічну варіативну систему [11], хоча звуковій формі мовлення, яка складається з фонетичних моделей, притаманна більша імперативність та нормативність порівнянно з лексичними одиницями та граматичними структурами [8, 64]. Варіативність властива як мовленню природних носіїв (мовців M1), так і мовленню тих, для кого ця мова – іноземна (мовців M2), хоча ці дві системи відхилень від норми – різні по суті [12, 18]. Тільки відхилення другого виду перцептивно актуалізуються як вимовний акцент, оскільки вони виникають в ситуації білінгвізму. Вимовний акцент, який знаходиться в центрі уваги цієї статті, становить динамічну систему відхилень від вимовної норми контактної іноземної мови в єдності її системних, структурних, селективних та реалізаційних особливостей під впливом вимовної норми рідної мови.

Підвищення варіативності мовлення мовців М2 [21], яка переважно утворюється наявністю систематичних відхилень від вимовних норм, призводить до того, що висловлювання, продуковані мовцями М2, вимагають більше часу для декодування інформації, ніж мовлення природних носіїв [20; 21].

Доведено, що слухачі мають різні пороги допустимості варіативності вимови мовця та модифікують свої очікування зрозумілості вимови залежно від рівня акценту мовця [21]. Обізнаність реципієнта з особливостями вимови мовця М2 (чия вимова характеризується присутністю вимовного акценту) дозволяє слухачеві зменшити зусилля по розпізнаванню висловлювань, покращує розуміння мовлення та скорочує час для його декодування.

Ось чому виявляється актуальною проблема опису явища вимовного акценту взагалі та його конкретної реалізації в іншомовному мовленні носіїв спільної М1 зокрема. Питання виникнення та особливостей вимовного акценту знаходились в центрі уваги багатьох мовознавців (У. Вайнрайх, Е. Хауген, В.А. Виноградов, Ю.А. Жлуктенко, В.Ю. Розенцвейг). Російський вимовний акцент в англійському мовленні мовців, котрі професійно володіють англійською мовою, отримав детальний опис у роботах А.Б. Мішина та В.В. Кулешова [16; 12]. Наразі необхідним виявляється встановлення моделі вимовного акценту в англійському мовленні носіїв української мови, що сприятиме поглибленню наукових знань про взаємодію цих двох мов в мовній компетенції та мовній практиці мовця й матиме велике практичне значення.

Метою цієї статті є виявлення та систематизація відхилень від загальноприйнятих вимовних норм англійської мови, які утворюють залишковий вимовний акцент українців, котрі професійно володіють англійською мовою, а також з'ясування зв'язку між прогнозованими відхиленнями та реальними порушеннями вимовних норм.

Поставлена мета передбачає вирішення наступних завдань:

- встановити фонологічні та фонетичні риси сегментного рівня прогнозованого вимовного акценту;
- встановити фонологічні та фонетичні риси сегментного рівня реального залишкового вимовного акценту;
- визначити невідповідності між прогнозованим та реальним вимовним акцентом, пояснити причину їхньої появи.

Спочатку вважаємо необхідним пояснити, які існують види вимовного акценту та як вони співвідносяться між собою і з методами їхнього дослідження.

Теоретично акцент може існувати на різних рівнях мовної організації (акцент на рівні вимови, граматики, морфології та синтаксису, лексики тощо), але найбільшу комунікативну релевантність він має стосовно фонетики.

За критерієм стійкості акценту розрізняють тимчасовий (рос. *преходящий*) та залишковий (рос. *остаточный*) акцент [4, 20; 14]. Тимчасовий акцент характеризує ситуацію оволодіння мовою, тобто піддається виправленню. Залишковий акцент характеризується стійкими порушеннями нормативної вимови мовцем, котрі міцно закріпилися в його перехідній мовній компетенції та яких важко позбутися. Інакше кажучи, залишковий вимовний акцент існує в іншомовній вимові, котру відрізняє фонетична усталеність (*fossilized pronunciation*).

Оскільки в якості інформантів до нашого дослідження були залучені українські викладачі англійської мови, які професійно володіють англійською мовою та не допускають грубих порушень у вимові, то в центрі нашої уваги знаходиться залишковий вимовний акцент.

За критерієм розподілу потенційних та фактичних відхилень від нормативної вимови виділяються два види акценту: (1) теоретично можливий або прогнозований акцент та (2) актуальний або реальний акцент [4, 55; 14].

Ми поділяємо думку науковців про те, що теоретично можливий акцент – це змодельована на підставі контрастивного аналізу фонетичних систем двох мов система прогнозованих порушень норми M2. Накладення двох мовних систем надає інформацію про їхні дивергентні компоненти, які можуть викликати появу реального вимовного акценту.

Реальний (актуальний) акцент слід розглядати як систему реальних відхилень від вимовних норм M2.

Розрізнення двох видів акценту дозволяє виділити два основні підходи до їхнього вивчення, а саме:

- 1) порівняльно-зіставний (контрастивний) аналіз контактуючих мов та
- 2) вивчення реальних відхилень в мовленні білінгвів [14, 9].

Більшість наукових досліджень, присвячених вивченню іншомовного акценту, базуються на вищезазначених підходах в їхній єдності [7; 9; 16; 15; 1; 6; 19; 13 та ін.].

Ми вважаємо, що систематизувати та аналізувати відхилення прогнозованого та реального вимовного акценту слід двома шляхами:

- 1) шляхом виділення фонологічних та фонетичних ознак, порушення яких веде до відхилень від вимовних норм, тобто до акценту;
- 2) шляхом визначення типу вимовної інтерференції, яка спричинює вимовний акцент.

Співвідношення „вимовний акцент – інтерференція” не завжди однозначно трактується в спеціальній літературі. Під інтерференцією ми розуміємо порушення мовцем-білінгвом правил функціонування M2 внаслідок підсвідомого втручання механізмів реалізації M1 на продуктивному та перцептивному рівнях.

Ми підтримуємо точку зору щодо причинно-наслідкового зв'язку між інтерференцією та акцентом [14, 6], причому цей зв'язок не має

обов'язкового характеру, тому що не всі потенційні можливості інтерференції зумовлюють акцент [2, 27]. Відтак, наголошуємо можливість існування інтерференції без акценту та неможливість існування акценту без інтерференції [4, 42].

Оскільки основною причиною вимовного акценту вважається інтерференція навичок артикуляції M1, то його специфіку слід розглядати через призму різних типів та видів інтерференції, які його зумовлюють. Узагальнюючи попередній досвід мовознавців [18; 5; 10], представимо вимовний акцент як результат дії трьох видів інтерференції:

- 1) інтерференції, пов'язаної з порушенням ідіоматичних рис артикуляційної бази M2;
- 2) інтерференції на рівні сегментної системи та її реалізації;
- 3) інтерференції на рівні просодичної системи та її реалізації.

У центрі уваги нашого дослідження знаходиться сегментний рівень вимовного акценту, хоча не слід недооцінювати роль просодичних чинників у творенні вимовного акценту. Зокрема, експериментально доведена залежність сприйняття акцентованого мовлення від тривалості його звучання, яка полягає в тому, що при аналізі великих мовленнєвих відрізків аудиторі звертають увагу перш за все на просодичні характеристики мовлення [17, 101]. Однак під час аудитивного аналізу невеликих мовленнєвих відрізків більшої значущості набувають сегментні ознаки [17, 101].

Виходячи зі складного характеру явища фонетичної інтерференції, вважаємо доцільним розрізнити такі її типи, котрі зумовлюють вимовний акцент (див. Табл. 1):

Таблиця 1.

Типи інтерференції на рівні артикуляційної бази та на сегментному рівні

№	Тип інтерференції	
1.	Інтерференція, пов'язана з порушенням ідіоматичних рис артикуляційної бази M2	
2.	Інтерференція як результат дії парадигматичних факторів	а) недостатня диференціація фонем та надмірна диференціація фонем на рівні диференційних ознак
		б) реінтерпретація розрізнення фонем M2
		в) субституція фонем
3.	Інтерференція як результат дії синтагматичних факторів	а) некоректна реалізація позиційних та комбінаторних алофонів, зумовлена коартикуляційними особливостями M2
		б) некоректна реалізація алофонів, зумовлена дистрибуційними характеристиками фонем M2

Розмежування парадигматичних і синтагматичних факторів інтерференції базується на розрізненні закономірностей симультанного

сполучення ознакових категорій та їхнього суцесивного сполучення (характеристика звуків у лінійній послідовності). Слід пояснити, що недостатня диференціація фонем М2 виникає внаслідок того, що аналогічні фонемі в М1 не диференціюються як окремі одиниці. Надмірна диференціація є результатом того, що звуки, які представляють окремі фонемі в М1, мають подібні відповідники в М2, котрі не розрізняються як окремі фонемі, а лише як алофони. Реінтерпретація розрізнення фонем відбувається шляхом некоректної інтерпретації фонем М2 за такими ознаками, які релевантні лише для М1. Звукова субституція – це заміна звука (фонемі) М2 схожим на думку мовця звуком (фонемою) М1 [3].

Механізм контрастивного аналізу сегментного рівня М1 (у нашому випадку – українська мова) та М2 (англійська мова) з метою побудови моделі прогнозованого акценту в англійському мовленні українців охоплює фонологічний та фонетичний аспекти і аспект артикуляційної бази. Фонологічний аспект включає в себе встановлення та зіставлення дивергентних фонематичних і фонетичних ознак у двох мовах, виявлення дивергентних системних ознак двох мов, встановлення дивергентних дистрибуційних обмежень на реалізацію фонем у кожній з двох мов.

Фонетичний аспект вивчення вимовного акценту складається з визначення сукупності некоректних реалізацій типових алофонів фонем у двох мовах, а також встановлення дивергентних дистрибуційних ознак вживання алофонів М1 та М2. До аспекту артикуляційної бази входять виявлення відмінностей артикуляційних установок органів мовлення обох мов у стані потенційної готовності до артикуляції, визначення дивергентних рис типових укладів органів мовлення та типових артикуляцій, встановлення відмінностей у ступені їхньої напруженості.

У результаті контрастивного аналізу сегментного рівня звукових систем англійської та української мов було встановлено, що прогнозований вимовний акцент на рівні вокалізму (фонологічний аспект) охоплює такі риси, спричинені *парадигматичними факторами*: 1) недостатню диференціацію фонем (як результат дивергенції ознаки стабільності артикуляції, фонетичної ознаки тривалості та фонетичної ознаки усіченості), 2) реінтерпретацію розрізнення (як результат дивергенції фонетичної ознаки напруженості артикуляції), 3) звукову субституцію (коли в М1 не існує звуків-відповідників для фонем М2). *Інтерференція, пов'язана з особливостями артикуляційної бази*, актуалізується при реалізації диференційних ознак піднесення та ряду голосних і ознаки лабіалізації. Дивергентні дистрибуційні обмеження на реалізацію голосних фонем стосуються англійської фонемі [ə].

Прогнозований вимовний акцент на рівні консонантизму (фонологічний аспект) охоплює такі риси, спричинені *парадигматичними факторами*: 1) надмірну диференціацію фонем (як результат дивергенції фонетичної ознаки палаталізованості та фонетичної ознаки тривалості

приголосних), 2) недостатню диференціацію фонем (як результат дивергенції ознаки енергії / напруженості артикуляції, губно-губної та губно-зубної артикуляції), 3) реінтерпретацію розрізнення (як результат дивергенції ознаки роботи голосових зв'язок) та 4) звукову субституцію (при вимові приголосних, відповідників яких немає в УМ). Дивергентні дистрибуційні обмеження на реалізацію приголосних фонем охоплюють /h/, /ŋ/, /w/, /j/. *Інтерференція, пов'язана з особливостями артикуляційної бази* стосується реалізації ознаки місця творення приголосних, зокрема відтворення апікально-альвеолярної артикуляції.

До особливостей прогнозованого вимовного акценту, котрі викликані відмінностями артикуляційних баз АМ та УМ, відносимо: 1) просуненість артикуляції голосних звуків наперед замість типового для АМ зсуву до середини ротової порожнини; 2) підвищена огубленість та випинання губів під час артикуляції лабіалізованих голосних; 3) підвищена активність передньої спинки язика (а не кінчика язика) при артикуляції груп приголосних.

Прогнозований вимовний акцент як результат дії синтагматичних факторів (фонетичний аспект) в англійському мовленні носіїв української мови зумовлений дивергентними реалізаціями типових алофонів голосних фонем у двох мовах, а також відмінностями в дистрибуції алофонів та охоплює такі відхилення: 1) некоректна реалізація позиційної тривалості англійських голосних фонем; 2) невідтворення дифтонгізованого характеру англійських голосних фонем переднього ряду; 3) некоректне відтворення алофонів англійських голосних фонем заднього ряду; 4) відсутність зміни горизонтального та вертикального положення язика при артикуляції голосних звуків під впливом сусідніх приголосних звуків внаслідок невідтворення коартикуляційних явищ; 5) негативний перенос явища дистантної асиміляції в УМ на артикуляцію голосних фонем АМ; 6) відсутність якісної та кількісної редукції голосних фонем у ненаголошеній позиції.

Фонетичний аспект прогнозованого вимовного акценту на рівні консонантизму складається з таких відхилень: 1) палаталізація алофонів приголосних фонем АМ; 2) відсутність нейтралізації ознаки дзвінкості англійських ленісних проривних приголосних фонем; 3) відсутність аспірації фортисних проривних приголосних /p/, /t/, /k/, а також недотримання нейтралізації аспірації у відповідній позиції; 4) некоректна вимова сполук приголосних „проривний + складотвірний сонант” та „проривний + проривний”; 5) невідтворення глотального змикання при вимові /p/, /t/, /k/ та відхилення в реалізації так званого „глотального вибуху” (glottal stop); 6) відсутність африкатизації приголосних сполук /tj/, /dj/, /sj/, /zj/, а також алофонів проривних приголосних /t/, /d/; 7) відсутність лабіалізації приголосних фонем під впливом сусідньої лабіо-велярної фонемі /w/; 8) відсутність веляризації непалаталізованого алофону /ɫ/ (dark

1) фонем /l/ і фонем /n/ під впливом велярного приголосного, а також веляризаційне забарвлення приголосних як результат негативного переносу з M2; 9) некоректна реалізація алофонів фонем /t/, /d/, /h/, /m/, /n/, /r/, /l/, /s/, /z/, /tʃ/.

Основні риси реального залишкового вимовного акценту встановлювались за допомогою аудитивного аналізу, до проведення якого були залучені 5 інформантів–природних носіїв англійської мови та 25 інформантів-українців, котрі професійно володіють англійською мовою. Вибір аудитивного аналізу як методу дослідження реального залишкового вимовного акценту базується на тому припущенні, що акцент сприймається як такий, коли він перцептивно актуалізований [4, 42]. Інакше кажучи, перетворення потенційного акценту в реальний, наявність якого помічається слухачем, регулюється критерієм „упізнаності” [4, 42].

Під час аудитивного аналізу мовлення інформантів було встановлено, що фонологічний аспект реального залишкового вимовного акценту на рівні вокалізму складають такі перцептивно фіксовані порушення вимовної норми, як відхилення в реалізації

1) фонологічної ознаки горизонтального положення язика (просуненість артикуляції голосних звуків у передню частину ротової порожнини при артикуляції голосних переднього ряду /i/, /i:/, /e/, більш відтягнуте назад положення язика при вимові голосного середнього ряду /ʌ/, зміна положення язика при вимові голосного заднього ряду /a:/),

2) фонологічної ознаки стабільності артикуляції (вимова дифтонгів),

3) фонологічної тривалості артикуляції,

4) фонетичної ознаки лабіалізації (надмірна лабіалізація монофтонгів /ɔ:/, /ɒ/, /u:/, /ʊ/, дифтонгу /əʊ/, 5) вимови окремих звуків, відповідників яких немає в УМ, а саме /z:/ та /æ/.

Фонетичний аспект реального залишкового вимовного акценту на рівні вокалізму охоплює порушення реалізації позиційної довготи монофтонгів та дифтонгів, а також повнозначну вимову ненаголошених голосних (відсутність редукції).

З’ясовані риси реального залишкового вимовного акценту на рівні консонантизму. Вони охоплюють порушення реалізації

1) фонологічної ознаки місця творення (дентальна вимова міжзубних альвеолярних приголосних /θ/ та /ð/, недостатню диференціацію фонем /w/ та /v/),

2) ознаки палаталізації (надмірна палаталізація фонем /ʃ/ та /ʒ/, палаталізовану вимову сполучення приголосних /ks/),

3) вимови окремих звуків, яких немає в УМ, а саме /h/, /r/, /ŋ/.

До фонетичного аспекту реального вимовного акценту в сфері консонантизму належать:

- 1) повне оглушення дзвінких проривних приголосних в кінцевій позиції в слові, 2) надмірна аспірація приголосних в сильній позиції,
- 3) недотримання нейтралізації аспірації перед [s],
- 4) випущення (елізія) приголосних, особливо у сполученнях двох приголосних в кінці слова або на межі слів,
- 5) епентеза звука [ə] (schwa) в сполученнях „носовий + проривний”, „/l/+ проривний” (замість так званих носового та латерального вибуху – nasal and lateral plosion),
- 6) відсутність лабіалізації приголосних під впливом /w/.

Відхилення, які складають реальний вимовний акцент, виникли як результат дії таких видів вимовної інтерференції: інтерференції, пов'язаної з порушенням ідіоматичних рис артикуляційної бази M2, інтерференції, спричиненої парадигматичними факторами (недостатньою диференціацією і звуковою субституцією), та інтерференції під впливом синтагматичних факторів. У реальному вимовному акценті не були актуалізовані наступні типи вимовної інтерференції: надмірна диференціація фонем та реінтерпретація розрізнення фонем M2.

Зіставлення моделей прогнозованого вимовного акценту та реального залишкового вимовного акценту дозволяють віднайти такі невідповідності між ними.

На рівні вокалізму:

1. Прогнозовані відхилення в реалізації ознак усіченості (прогнозована недостатня диференціація фонем) та напруженості артикуляції (прогнозована реінтерпретація розрізнення) не були актуалізовані в реальному вимовному акценті.

2. Прогнозовані порушення, пов'язані з дистрибуцією фонем /ə/ не фіксувались аудитором як окремий вид порушень, а визначались як складова фонетичного (а не фонологічного) аспекту вимовного акценту, що виникає внаслідок відсутності редукції голосних в ненаголошених складах.

На рівні консонантизму:

1. Прогнозовані відхилення в реалізації ознаки тривалості приголосних (прогнозована надмірна диференціація фонем), ознаки роботи голосових зв'язок (в парадигматичному аспекті – прогнозована реінтерпретація розрізнення) та ознаки енергії (напруженості) артикуляції (прогнозована недостатня диференціація фонем) не були актуалізовані в реальному залишковому вимовному акценті.

2. Прогнозований тип вимовної інтерференції при такому порушенні вимовної норми АМ як палаталізація англійських приголосних фонем – надмірна диференціація фонем. У реальному акценті палаталізація приголосних відбувалась у формі звукової субституції.

3. Прогнозовані відхилення щодо реалізації ознаки дзвінкості англійських лених проривних фонем були актуалізовані, але замість

очікуваної відсутності нейтралізації ознаки дзвінкості було зафіксоване повне оглушення (як результат подвійної інтерференції, ймовірно під впливом російської мови).

4. Не всі прогнозовані коартикуляційні відхилення знайшли вияв у реальному вимовному акценті.

Отримані результати аудитивного аналізу та зіставлення основних рис прогнозованого і реального вимовного акценту підтверджують припущення про те, що не всі прогнозовані відхилення від вимовних норм англійської мови актуалізуються в реальному вимовному акценті. Реальний залишковий вимовний акцент на сегментному рівні присутній у мовленні українських мовців, які професійно володіють англійською мовою, охоплює порушення як фонологічного, так і фонетичного рівнів.

Подальша перспектива нашого дослідження – застосування акустичного аналізу англійського мовлення українців з метою поглибленого вивчення залишкового вимовного акценту. Це дозволить отримати об'єктивні дані щодо фізичних характеристик мовлення з вимовним акцентом, оскільки сприйняття як основний прийом аудитивного аналізу – суб'єктивний процес.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бугаева И.В. Фонемно-графемная интерференция при языковом контакте (в условиях англо-русского билингвизма): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1989. – 16 с.
2. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // В сб. Новое в лингвистике. Вып. VI. – М., 1972
3. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. – К.: Вища школа, 1979. – 261 с.
4. Виноградов В.А. Лингвистические аспекты обучения языку. - Вып. 2. - К проблеме иностранного акцента в фонетике. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 63 с.
5. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. – К.: Вища школа, 1974. – 175 с.
6. Исаев М.К. Лингво-контрастивное исследование речевой деятельности в условиях искусственного двуязычия (эксп.-фонет. исследование на материале английского и казахского языков): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М.: Моск. гос. лингв. ун-т, 1992. – 50 с.
7. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков и проблема интерференции: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – К., 1980. – 48 с.
8. Каспранский Р.Р. Понятие фонетической модели и его значение в практике обучения произношения иностранного языка // Вопросы фонетики и обучение произношению. Под ред. А.А. Леонтьева и Н.И. Самуйловой. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – С. 62-76.
9. Кобышев Н.И. Фонологические аспекты акцента в системе консонантизма русского языка (на материале английского акцента): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1983. – 17 с.
10. Короткова О.Н. Фонологический механизм языковой интерференции: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М.: АН СССР. Ин-т языкознания, 1986. – 19 с.
11. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. – К.: Академія, 1999. – 288 с.

12. Кулешов В.В., Мишин А.Б. Сопоставление артикуляционных баз английского и русского языков и фонетическая интерференция. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 118 с.
13. Кусанова Б.Х. Фонетическая интерференция на уровне слога: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1996. – 18 с.
14. Звуковая интерференция и обучение произношению. Методические указания / Логинова И.М., Вострова Т.А., Гордина М.В. и др. – М.: Университет дружбы народов, 1982. – 128 с.
15. Метлюк А.А. Взаимодействие просодических систем в речи билингва. – Минск: Высшая школа, 1986. – 110 с.
16. Мишин А.Б. Русский акцент в английской речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1983. – 24 с.
17. Поплавская Т.В. Сегментная фонетика и просодия устной речи. – Минск: Высшая школа, 1993. – 160 с.
18. Green, Eugene On Grading Phonic Interference // Language Learning. – 1963. – Vol. 13. – No. 2. – P. 85–96.
19. James, Carl Don't Shoot My Dodo: On the Resilience of Contrastive and Error Analysis // IRAL. – Vol. 32. – Issue 3. – August 1994. – P. 179–201.
20. Munro M. and Derwing T. Processing Time, Accent and Comprehensibility in the Perception of Native and Foreign-Accented Speech // Language and Speech. 1995. – Vol. 38. – P. 289–306.
21. Schmid, Peggy M., Yeni-Komshian, Grace H. The Effects of Speaker Accent and Target Predictability on Perception of Mispronunciations // Journal of Speech, Language and Hearing. – Feb. 1999. – Vol. 42. – Issue 1. – P. 56–65.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кочубей Вікторія Юріївна – асистент кафедри германської філології КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми фонетики англійської та української мов.
Стаття надійшла до редакції 19.10.2004 р.

ФОРМУВАННЯ ОЙКОНІМІВ ПОЛТАВЩИНИ

Ганна ЛИСЕНКО Кіровоград

У статті розглянуто історико-географічні умови формування назв населених пунктів Полтавської області від найдавніших часів до сучасності.

This article is devoted to the historical and geographical stipulations forming of the oikonyms of Poltava region from the ancient times to nowadays.

Процес ойконімної номінації – це процес народної творчості, а географічні назви – свідчення історичних умов епох, коли вони виникали, формувалися і поширювалися в тих чи інших країнах, областях, краях. Історики, археологи, етнографи все частіше звертаються за допомогою до топоніміки.

За словами Ю.О. Карпенка, “етимологічний зміст власних географічних назв, як і їх мовна приналежність та словотвір, відбиває минуле, складну історію краю, побут та особливості суспільної організації населення. При умові врахування специфіки й закономірностей топонімії, що відрізняє її від інших історичних джерел, зокрема, писемних пам’яток, власні географічні назви стають джерелом надійної і важливої інформації

про життя народу протягом величезного історичного періоду – від старої давньоруської, ще племінної доби аж до фактів сучасної дійсності” [5, 218]. Додамо, що за географічними назвами вчені роблять висновок про минулі міграції населення, контакти різних націй між собою. Тому без знання конкретних природних, суспільно-економічних, культурних умов та історичних ситуацій, що збігаються з часом зародження топонімів, важко правильно зрозуміти їх первинне значення.

Ойконіми – унікальні мовні пам’ятки, які, структурно майже не змінюючись, несуть із глибини століть інформацію про причини закладення поселень на певній території, заняття, племінну чи етнічну належність перших мешканців, зберігають для нас особливості мови та багатство народного іменника тих давніх предків, які дали назву відповідним населеним об’єктам. Всі без винятку ойконіми несуть у собі відповідну історико-культурну і власнемовну інформацію. Тобто вони є своєрідними пам’ятками соціальної і культурної історії нашого народу, історії його мови, багатства його народного іменника в глибокому і менш глибокому минулому. Фундаментально й одночасно дослідити всю ойконімну систему України практично неможливо. Тому доцільним є здійснення такої роботи в межах окремих історико-етнографічних, історико-географічних чи адміністративно-територіальних регіонів. Зокрема, розгляд ойконімів у межах сучасної Полтавської області є виправданим з історичного та географічного поглядів. Метою даної статті є глибоке діахронічне вивчення назв населених пунктів обраної території. Серед основних завдань – історико-географічна характеристика Полтавщини.

Якщо говорити про територію сучасної Полтавщини, то топонімія її території не раз привертала увагу дослідників. Серед праць стосовно цього регіону відзначимо такі:

- Булава Л.М., Жук В.Н. Про походження географічних назв Полтавщини // Постметодика – №2 (9), № 7 – 1994. – С. 30 – 34, С. 46 – 49 [1].
- Жук В.Н. Іншомовні топоніми на Полтавщині, або що залишили нам наші давні предки // Добромисл. – Полтава, 1993. – № 3–4, С. 118–126 [3].
- Стрижак О.С. Назви уходів на території Полтавщини XVI ст. // Дослідження з мовознавства. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 49 – 56 [9].
- Стрижак О.С. Про походження назв населених пунктів Полтавщини XIV – XVI ст. // Питання топоніміки і ономастики. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С.80 – 95 [10].
- Цілуйко К.К. Топоніміка Полтавщини як джерело історії краю // Полтавсько-Київський діалект – основа української національної

мови. Збірник статей. – К.: Вид-во АН УРСР. – 1954. – С. 130 – 154 [12].

Науковий аналіз ойконімії краю в процесі її розвитку та функціонування здійснено у дослідженні К.К.Цілуйка “Топоніміка Полтавщини як джерело історії краю” [12, 130–154]. На жаль, дослідження О.С. Стрижака “Назви уходів на території Полтавщини XVI ст.” [9, 49–56] та “Про походження назв населених пунктів Полтавщини XIV – XVI ст.” [10, 80–95] обмежено лише трьома століттями, але абсолютна більшість засвідчених у документах XIV – XVI ст. ойконімів функціонує на Полтавщині і тепер, а стаття є доброю теоретичною базою для подальшого опрацювання ойконімії Полтавщини.

Полтавська область на карті України займає проміжне положення між центральними і північно-східними областями. Вона майже цілком розташована на лівобережжі басейну Дніпра, його середньої течії, на обширах Придніпровської низовини. Виняток становить невелика ділянка на правому березі Дніпра, в межах Придніпровської височини (Крюківський район міста **Кременчука** і його околиці).

Площа області 28750,7 кв. км (4,8 % території України, 7 місце серед її 24 областей). Область утворена 22 вересня 1937 року. Загальна довжина меж області близько 1100 км, з яких 162 км – по акваторіях Кременчуцького і Дніпродзержинського водосховищ.

Із заходу на схід область простягається на 245 км.

В адміністративному відношенні область поділяється на 25 районів. Налічується 15 міст (із них 5 – обласного підпорядкування: **Полтава, Кременчук, Комсомольськ, Лубни, Миргород**). Чисельність населення близько 1,69 млн. жителів (3,4 % всього населення України, 10 місце серед 24 областей) [8, 5].

1.1. Історичні умови формування ойконімів Полтавщини

Первісне (істинне) значення слова вивчає етимологія. У нашому випадку – це первісні значення слів, що стали назвами поселень. Встановлюється значення слова-назви через його зіставлення зі спорідненими словами в тій самій мові або в споріднених мовах.

1.1.1. Час виникнення поселень і назв

Не менш важливу роль відіграє й історія. Здавалося б, що спільного може бути між певним відрізком нашого історичного минулого і суфіксами в назвах поселень. А виявляється, що якраз суфікси досить часто можуть підказати нам час появи тієї чи іншої назви. Так, наприклад, суфікс **-к-** проявляється у великій кількості ойконімів Полтавщини, починаючи з XVI століття, особливо на новозаселюваних землях (**Будки, Кам'янка, Кияшки, Садки**), упродовж XVII – XX ст. нарощував свою продуктивність суфікс **-івк-**. І якщо на початковому етапі свого розвитку він поєднувався здебільшого з антропонімними основами (**Власівка, Дмитрівка, Карлівка, Максимівка**), то пізніше значно розширив свою

властивість, утворюючи назви поселень від інших значеннєвих основ – апелятивів (*Капітанівка, Панівка, Роботівка, Соснівка*).

Відома в давніх пам'ятках під назвою **Лівобережжя** територія сучасної Полтавщини має багату і безперервну історію. Система назв населених пунктів цього регіону формувалась протягом кількох століть в процесі багатовікового розвитку численних племен і народностей; вона почала формуватися ще в давньоукраїнський період, а в епоху середньовіччя була вже повністю окресленою і засвідченою тими моделями, які функціонують на теренах краю і зараз.

Писана історія Полтавщини за вітчизняними джерелами починається з часів Київської Русі, коли ті чи інші події були зафіксовані в літописах – історичних творах безпосередньо давньоруської держави, а пізніше Росії, України, в яких оповідь велася за роками. Розповідь про події кожного року починалися словами «в літо», звідки й назва – «літопис», «літописець». А поселення, які згадуються в них, називають літописними.

Давньоруські літописи свідчать, що землі, які пізніше увійшли до складу Полтавської губернії – Полтавщини, були здебільшого заселені ще в часи Київської Русі – ранньофеодальної держави з центром у місті Києві, що виникла на рубежі VIII – IX століть внаслідок об'єднання східнослов'янських племен й існувала до першої половини XIII століття.

Сіверянські поселення, представлені городищами роменської культури (VIII – X ст.), займали східну частину Переяславщини. У західній частині, що прилягає до Дніпра, знаходились землі полян. Київська Русь перебувала в постійній небезпеці від нападів степових кочівників. Тому спорудження фортець на південно-східних кордонах було дуже важливим військово-політичним заходом, що мав на меті зовнішнє і внутрішнє зміцнення Київської Русі. За великого князя Володимира Святославича розпочалося будівництво фортець по Остру, Трубежу, Сулі, Стугні. Сула була природним кордоном, що відділяв у XI – XII ст. руські поселення від степових кочівників на південному сході. Перехід Сули руськими військами сприймали в народі як перемогу над кочівниками. Зокрема на р.Сулі та її притоках в XI – XIII ст. концентрувалася більшість міст Переяславської землі, де понад 40 фортець було пов'язано з охороною кордону й торгових шляхів. За правління Володимира Святославича побудовано 18 значних за площею неукріплених поселень [8, 802]. Дев'ять з них ототожнюється з відомим городами, що згадуються в літописах та інших писемних джерелах. Частина з них була заснована за часів Володимира і продовжувала існувати пізніше. Деякі збудовані вже в період посилення боротьби з половцями.

У числі найстаріших поселень стародавньої Русі літописець згадує такі міста на території нинішньої Полтавщини, як *Хорол* (1084), *Говтва* (1095), *Горошин* (1083–1084, тепер с. *Горошине* Семенівського району), *Кснятин* (1069, тепер с. *Снітин* Лубенського району), *Лубно*, *Лубні* (1107,

нині *Лубни*), *Пісочин* (1092, тепер *с.Піски* Лохвицького району), *Голтав*, *Голтва* (1095 чи 1096 нині *Говтва* та *Приліпка* Козельщинського району), *Желді*, *Желні* (1116, нині *Жовнин* Чорнобаївського району Черкаської області), *Полкостень* (1125, *Повстин* Пирятинського району), *Малютин* (1150, *Малютинці* Пирятинського району), *Пирятин* (1155), *Луком'є* (1179), *Лтава* (1174, тепер *Полтава*), *Лохвиця* (1320). Дуже давніми поселеннями вважаються *Переволочна*, *Опішня* та *Зіньків* [6, 4]. В.І.Довженок у своєму дослідженні сторожових міст на півдні Київської Русі згадує ще й такі городища: *Ромни* (літописний *Ромен*), *Глинськ*, *Свиридівка*, *Скоробагатьки*, *Бодаква*, *Сенча* (літописний *Синець*), *Мацківці* (можливо, літописний *Сніпорід*), *Тарасівка*, *Чутівка*, *Бурімка*, *Ляцівка*, *Кизивер*, *Жовнин* (літописний *Желни*) [2, 107]

Усі городища розташовані на панівних висотах правого берега, зручних для спостереження й оборони, на більш-менш однаковій відстані одне від одного (близько 10 км). Усі міста, що входили в систему оборони на півдні Київської Русі, відігравали роль військових фортець. Але вони виникли у різний час і відрізнялись одне від одного за соціальним значенням і соціальною роллю.

Відомі зі староруських літописів стародавні міста Київської Русі будувалися також на старих городищах, які вже самі мали довгу історію. “Слов’янський характер значної кількості цих городищ робить вірогідною думку про те, що простори від Дніпровського Лівобережжя аж до Волги, Каспію, Азова й Чорного моря були стародавньою східнослов’янською територією, зв’язки між окремими частинами якої були порушені в епоху зародження Київської держави (хоч з Тмутороканню вони підтримувалися й пізніше). У всякому разі, ще в VIII – IX ст. Сіверський Донець був південно-східною границею між слов’янськими поселеннями й осілими тут кочівниками” [12, 134].

“Грандіозну систему укріплень на межі зі степовими кочівниками-завойовниками можна було збудувати силами багатьох тисяч робочих рук при добре розвиненій на той час техніці спорудження. Якщо враховувати, що оборонні лінії тягнуться на сотні кілометрів по місцевості найрізноманітніших профілів, то стане зрозумілою очевидність давньої й багатой історії краю. Ті безперервні систематичні поселення по той бік складних фортифікацій зводилися не одним якимось слов’янським племенем, а багаточисленним народом на своїй споконвічній території для захисту своїх полів, осель, жителів” [11, 3].

1.1.2. Вплив типу заснованих поселень

Багато ойконімів вказують зокрема на тип поселень і господарських будівель: *Веселий Хутір*, *Городище*, *Городок*, *Двірківщина*, *Забори*, *Землянки*, *Іванове Селище*, *Курінька*, *Лазні*, *Лісова Слобідка*, *Малі Погреби*, *Новий Виселок*, *Поселок*, *П’ятихатки*, *Радянська Дача*,

Світличне, Сажки, Станицький, Старосілля, Теремецький, Хатки, Червоне Село, Червонохижинці.

1.1.3. Війни й міжетнічні взаємовпливи

З військовою справою і воєнними спорудами пов'язані зокрема такі ойконіми: *Батарея, Воїнці, Гусарівка, Комендантівка, Компанійці, Майорицина, Окоп, Пушкарі, Редуги, Сагайдак, Сердюки, Солдатове, Сотниківка, Сторожове, Шабельники* і т. п.

Про більш ранній період історії краю до нас донесли відомості твори давньоарабських, давньогрецьких та візантійських авторів. Вони свідчать, що в другій половині першого тисячоліття на землях, які розкинулися від Волги до Дніпра й Дунаю, від Каспійського, Азовського й Чорного морів до північної межі сучасної Полтавщини, проживали численні тюркомовні булгарські (болгарські) племена – нащадки племен хунну. Останні під впливом змін клімату на землі та інших обставин у перші століття нашої ери поступово просувалися від Північного Китаю та Північної Монголії на Захід, асимілювалися з туземним населенням і стали відомі в європейських історичних джерелах під назвою гунни. На Лівобережжі володіння древніх болгар сягали до сучасної території Сумщини та Чернігівщини і річки Сули, а на Правобережжі – до річки Росі. Уже на той час, за свідченням стародавніх істориків, болгар були добрими ремісниками, землеробами і воїнами, підтримували торговельні та інші зв'язки з Візантією й іншими країнами. Входили спершу до Західно-Тюркського каганату, а згодом, після того, як він розпався і його правителі втекли в Хозарію (хозари – споріднені з булгарами тюркомовні народи мешкали на Північному Кавказі, в Прикаспії), всі ці давньобулгарські племена були об'єднані ханом Кубратом (Крумом) у єдину державу Велику Болгарію. Цей хан уже на той час був православним, одержав освіту у Візантії, з якою підтримував тісні зв'язки. Ще з тих давньобулгарських часів на території сучасної Полтавщини збереглися і дійшли до нас топоніми та гідроніми тюркського походження: *Ворскла* – Варє скле (“чиста вода”, “світла вода”, “біла вода”), *Голтав* – *Говтва* (“безодня”, “трясовина”, “болото”), *Кагамлик* – *Каганлик* (“сире, заболочене місце”, “заросле невелике озеро”, “заливні луки”), *Керменчик*, або *Кірменчук* (“укріплення, фортеця на березі ріки”), *Коломак* (“вода, річка, озерце”, “притока” тощо), *Сула* (су – “річка”), *Сара* (сари – “жовтий”) та інші. До тих часів, вірогідно, відносяться такі перші поселення-укріплення на місці сучасного *Градизька, Кременчука, Говтви* – *Приліпки* (нині села Козельщинського району), *Полтави, Комишині, Опішні* тощо [7, 5].

1.1.3. Міграція народів й етносів

На походження топонімів Полтавської області справляли великий вплив міграційні процеси, у зв'язку з чим топоніми формувалися в процесі багатоговікового проживання та діяльності на її території різних племен і народностей. Серед них були скіфи, сармати, готи, гунни, булгари (ще

гунно-булгари, або давні тюркомовні болгари – протоболгари, які утворилися від асиміляції алано-сарматського племені болгар, що з II ст. до н.е. проживали на Північному Кавказі, та одного з тюркомовних племен хунну-гуннів, котрі з'явилися в Європі в IV ст. до н.е.), угри (ще маджари, мад'яри), слов'яни, берендеї, ковуї, печеніги, половці, кабардинці, черкеси, татари та інші. Таке розмаїття зумовлене пограничним положенням території на межі лісу і степу, приуроченістю до басейну однієї із найбільших водних артерій Європи – Дніпра. Археологічні культури, що перетинають цей район, вказують на доісторичні зв'язки його з Правобережжям і Прибалтикою, Волго-Окським басейном і районами Сходу. Топонімічна система Полтавщини складалася в процесі багатомісячного розвитку численних племен і народностей, історична доля яких була пов'язана як зі Східною та Середньою Європою, так і з Азією. З історичних часів на території Полтавщини співіснували або змінювали одна одну етнічні групи, які відносилися до різних мовних сімей та груп народів світу. Так, до індоєвропейської сім'ї належали іраномовні скіфи і сармати, германські племена готів (східна підгрупа германських мов); до неї належать близькі між собою слов'янські та балтійські народи. Фінно-угорська або угро-фінська сім'я мов поділяється на дві основні групи: фінську (фінська, естонська, карельська, комі, мордовські, удмуртські, марійська мови) та угорську (угорська, мансійська, хантійська). До алтайської сім'ї відносяться тюркські, монгольські і тунгусо-маньчжурські мови. До тюркомовних належали гунни, гунно-булгари (протоболгари), печеніги, половці, як і сучасні азербайджанці, узбеки, туркмени, татари, казахи, чуваші, киргизи, башкири, каракалпаки, якути та інші. Споріднені між собою кабардини та черкеси (загальна назва адигів), які в сиву давнину мали предками аланські, сарматські племена, належать до абхазо-адигейської групи кавказької сім'ї народів. За цим принципом Л.М.Булава і В.Н.Жук склали генетичну класифікацію топонімів. “Оскільки чимало географічних назв було дано народами або племенами, які вже давно зникли, то нерідко рошифровку окремих топонімів ученим доводиться відшукувати в мові тих народів, з якими асимілювалися колись ці племена, в їх спадкоємців” [1, 31].

Серед індоєвропейських, найбільш давніх із тих, що збереглися до наших днів, є назви народів іранської мовної групи (скіфів, сарматів-аланів). Їх прикладами є: *Дніпро, Артополог, Артополот, Варва, Рашивка, Сліпорід (Снепород, Снопород)*. Набагато численнішими є назви, які сформувалися за часів перебування на досліджуваній території давніх тюркомовних народів (гуннів, протоболгар, торків, половців, печенігів та ін.). Це – *Кукаган* (“Камінь Кагана”, давньоруський *Голтав, Говтва*), *Балтавар (Полтава), Базавлук, Керменчик (Кременчук), Самара та Самарчик, Бодаква (Будаква), Кагамлик, Кагамличок, Комишня, Комишанка, Тагамлик, Сухий і Мокрий Тагамлик, Оріль (Орель), Сула*

тощо [1, 31]. Угро-фінські назви сформувалися в основному в VII – IX ст., деякі на початку XV ст., їх не так багато.

На майбутніх полтавських землях на схід від Сули, де тривалий час проживали або кочували тюркомовні народи, і які потім, у часи Великого князівства Литовського, з дозволу великого князя литовського Вітовта колонізуються в значній мірі за рахунок татарських та потатарених елементів і виходців із Північного Кавказу, з кінця XIV ст. й особливо з початку XV ст. додалося чимало нових назв, принесених татарами, кабардинцями, черкесами та іншими. Назви ці давалися річкам, урочищам, невеликим поселенням, які поступово розросталися у великі населені пункти. При зміні одних груп населення іншими відбувається адаптація, а часто й переключення первісних географічних назв, надання їм слов'янського, українського (українізованого) забарвлення.

До таких належать *Тахтаулове*, (тюрк. тахта – “зупинка, ул – “село”), *Нові Санжари* (від сан-чаров, тюрк. “урочище, “бід”), *Диканька*, *Келеберда*, *Маджари*, *Кишенька (Кишинка)*, *р. Булатець*, а від неї села *Нижній і Вищий Булатець*, *Кияшки*, що в перекладі з татарської означає “кривий” та інші [1, 31]. Тоді ж зустрічаємо нові топоніми балтійського, давньорусько-литовського, білоруського, українського походження.

К.К. Цілуйко зазначає, що “географічна термінологія іншомовного походження в складі назв річок краю, а також населених пунктів відкладалася поступово і пов'язана з багатовіковими взаєминами слов'янства з іншими народами, які в різні історичні часи були їх сусідами, а потім зникали. Східні ж слов'яни продовжували свій історичний розвиток на одній і тій же території. Всі ці обставини висувають на шляху до дальшої розробки давньої топоніміки Лівобережжя особливо важливі питання слов'яно-іранських, а потім і слов'яно-тюркських мовних зв'язків” [12, 143–144].

Проведене дослідження показало, що ойконімія Полтавської області має виразно східнослов'янську, українську основу. Більшість назв поселень краю є слов'янськими як за походженням твірних основ і словотворчих формантів, так і за будовою (*Ананьєнки*, *Данилики*, *Захаренки*, *Іванівка*, *Максимівка*, *Прокопенки*). Іншомовні вкраплення, незважаючи на багатовіковий вплив, становлять тут незначну частину (*Волошине*, *Дніпро*, *Доновка*, *Келеберда*, *Кагамлик*).

І.Д. Сухомлин заперечує погляди В.Є. Бучкевича, що жителі Полтавщини в доісторичні часи були учасниками подій тільки в Київському та Чернігівському князівствах. Він також не погоджується з думкою Д.І. Багалія про те, що Лівобережні землі, зокрема Полтавщина, в XII – XVII ст. були пустинними. Гіпотезу про цілковите спустошення Полтавщини, як і всієї Наддніпрянщини, захищали М. Погодін, О. Соболевський В. Антонович та польський історик О. Яблонівський. Хибність цього погляду була переконливо доведена ще дореволюційними

вченими (М. Максимовичем, М. Владимирським-Будаковим, М. Маркевичем), а також вченими радянського часу (О. Барановичем, В. Ващенком, та ін.). І.Д. Сухомлин, зокрема, пише: "...саме тому половці мали можливість "ловити язика" на Полтавщині в XII ст., що тут були не тільки *Полтава, Опішня, Переволочна*, а й інші населені місця, і дружині Ігоря Святославовича було що захищати" [11, 4]. Таку думку про автохтонність населення Середньої Наддніпрянщини обстоювали К.К. Цілуйко, О.С. Стрижак та ін.

З етнічним складом населення пов'язані такі ойконіми: *Волохівка, Грекопавлівка, Латишівка, Литвини, Ляховичі, Сербівщина, Татари, Чехівка, Циганенки*. На назви різних територіальних груп населення вказують власні назви поселень типу *Галицьке, Канівщина, Львівське, Уманці, Харківці, Черкасівка* і т. п.

1.2. Суспільні умови формування ойконімів

У складі цієї групи назв населених пунктів домінують відантропонімні. Топонімія й антропонімія, будучи компонентами однієї ономастичної макросистеми, перебувають у нерозривному зв'язку і взаємовпливають як на складання системи топонімів, так і на формування антропонімів в цілому та в межах певного регіону. Але цей взаємовплив виявляється неоднаково: частіше на базі прізвищ та власних імен формуються ойконіми. Прізвища ж, організовані на базі топонімів, зустрічаються рідко.

Синхронно-діахронний аналіз назв населених пунктів Полтавщини доводить, що велика частина ойконімів виникла ще в давньоукраїнський період, про що яскраво свідчить як фактор утворення цих назв за типовими давньоукраїнськими моделями топонімійного словотвору, так і фактор утворення їх базових назв від антропонімів, генезис яких сягає праслов'янської епохи. Антропоніми, що лежать в основах окремих назв поселень досліджуваного регіону, належать до найдавнішого пласту слов'янських найменувань.

Найчисельнішими серед цієї групи відантропонімних ойконімів є назви поселень, які походять від імен, як чоловічих, так і жіночих. Більшість утворена від чоловічих імен: *Семенівка, Степанівка, Миколаївка, Михайлівка* і под.

1.2.1. Вплив суспільно-економічних стосунків

Перші назви, схожі на прізвища, належали князям і з'явилися десь у XIV ст. Протягом XVI – XVII ст. родові прізвища закріпилися серед більшості жителів міст України. Кожне нове поселення діставало назву від імені першого поселенця (*Дмитрівка, Гориславіці, Максимівка*). Від князів Бельських (нащадків великого князя Гедиміна) одержує назву *Більська фортеця* на Ворсклі. Від прізвищ бояр *Біликів, Довмонтів (Домонтів), Лізок (Лозки), Пивів (Пиви), Черноухів (Чорнух)* вже за литовської доби з'являються назви однойменних поселень.

Шляхта, одержуючи королівські “пожалування”, покріпачувала населення “окраїн”. Часто для заохочення перших поселенців королівський уряд надавав їм певні пільги, на кілька років звільняв від повинностей. Колонізатори, що прибували на нові землі з королівськими грамотами і заставляли їх уже заселеними, пред’являли населенню свої права на “послушенство”, а згодом його закріпачували. Великі володіння мали на Полтавщині польські магнати Потоцький, Жолкевський, Конєцпольський та ін., український окатоличений магнат Вишневецький.

На кінець першої чверті XVI ст. землі Полтавщини входили до складу Черкаського, Переяславського староств Київського воєводства. Частина її земель, що пізніше належала до Лохвицького, Роменського та Гадяцького повітів, була південно-західною окраїною Російської держави [4, 12].

З початку XVII ст. зустрічаємо велику кількість назв хуторів, сіл, які походять від прізвищ, імен чи прізвиць їх засновників – переважно з козацької старшини: *Глобине, Жуки, Івашки, Іскрівка, Кочубеївка, Черняківка, Яківці* тощо.

У XVIII – XIX ст. з’являється на карті Полтавщини велика кількість назв від прізвищ та імен поміщиків або членів їх сімей. Це – численні *Андріївки, Василівки, Іванівки, Ганнівки, Григорівки, Давидівки, Дмитрівки, Олександрівки, Оленівки, Абазівка, Ганівка* (від прізвища *Ган*), *Кантемирівка, Милорадова* та інші. Як бачимо із назв, нерідко засновники чи нові власники цих поселень не українського походження. *Грузинівка, Грузинські Хутори, Гуржії, Ратіївщина, Ревазівка* говорять про українських переселенців на цій землі.

Наведені дані свідчать про вплив такого чинника, як феодална власність, на ріст населених пунктів та їх назв.

1.2.2. Вплив меморіально-ідеологічних цінностей

Протягом довгих років, десятиліть, а то й століть частина назв зазнає змін. Особливо тоді, коли слово в основі назви поселення уже вийшло з ужитку, пристосовуючись до нових умов життя.

Велика кількість перейменувань та новоутворених назв з’являється в радянський період: *Вирішальне, Жовтневе, Комсомольськ, Ленінове, Фрунзівка, Чапаєве, Чапайівка, Червоне, Червонозаводське* та інші. Багато назв пов’язані з ім’ям великого Кобзаря: *Шевченка, Шевченкове, Шевченківка, Шевченківське*, з іменами інших видатних письменників, поетів, учених.

1.2.3. Вплив суспільного становища

На адміністрацію і владу вказують такі ойконіми: *Воєводське, Війтівка, Гетьманка, Писарівка, Старостенків, Стряпчий, Судівка, Княже, Маркізівка* і т. п. Серед ойконімів цього типу виділяємо окремо назви населених пунктів, що свідчать про соціальний стан чи громадську діяльність їх жителів: *Батраки, Бурлаки, Дворянка, Козаче,*

Незаможник, Партизан, Пролетар, Середняки, Старцеве, Червоногвардієць, Чумаки і т. п.

1.2.4. Вплив сімейно-родинних стосунків

З термінами споріднення, посвоячення пов'язані такі ойконіми Полтавщини: *Бабин, Батьки, Дідів Яр, Кумина Балка, Мачухи, Сиротенки, Сусідки, Трибратівка, Удовиченки, Юнаки* і т. п.

1.3. Фізико-географічні умови формування ойконімів Полтавщини

Існують відмінні географічні особливості (рівнинність, пересіченість, заболоченість місцевості, рослинність, різна родючість ґрунтів і т. д.), що теж можуть впливати на час освоєння означених територій та на поширення окремих типів топонімів.

“Важливий елемент історико-географічної характеристики краю становить зокрема топоніміка, тобто власні географічні назви взагалі, назви різних елементів поверхні землі (рік, озер, струмків, гір, ярів, балок, урочищ, лісів, чагарників і т. п.) і назви населених пунктів (міст, містечок, сіл, селищ, частин міст і кутків сіл і т. п.). Особливістю топоніміки є те, що власні географічні назви становлять найбільш стійкий елемент лексики кожної мови. Утворюючи певну систему в лексиці мови, топоніміка має свої закономірності розвитку, знання яких є важливим для вивчення історії народу і його мови. З особливостей топоніміки, що мають велике значення для дослідження історії краю, є взаємозалежність між назвами вод, інших об'єктів і назвами населених пунктів, взаємозв'язки між давніми й сучасними географічними іменами та зв'язки системи топоніміки досліджуваного регіону з системою топонімів даної мови” [12, 134].

1.3.1. Кліматично-геологічні умови та особливості рельєфу

К.К. Цілуйко відзначає, що “дніпровське Лівобережжя геологічно, оро- і топографічно становить край Східноєвропейської рівнини європейського материка. Отже, територія Полтавщини з фізично-географічного погляду є рівниною, що, як і кожна така місцевість, характеризується відсутністю природних перешкод у вигляді гірських хребтів” [12, 132–133]. Серед так званих “топографічних” назв Полтавщини переважають такі: *Поділ, Пологи, Полянка, Довга Пустош, Залужжя, Красна Лука, Підлужани, Червона Поляна*. Рівнина широкими терасами полого знижується на південний захід до Дніпра. На сході рівнина розчленована річковими долинами (тому тут поширені такі ойконіми, як *Багни, Брід, Загребелля, Заріччя, Криниця, Кам'яний потік, Колодязів, Потоки, Райозеро, Ставки, Ставище, Оболонь, Побережжя*), ярами і балками, на південному заході – плеската (звідси ойконіми *Ярки, Бердич, Бугор, Вершина, Гора, Горби, Велика Круча, Стадна Могила, Островерхівка, Підгорянка, Семимогили, Кучугури*). Клімат помірно-континентальний. Переважають глибокі й звичайні малогумусні та середньогумусні чорноземи, чорноземно-лучні ґрунти.

Особливості ландшафту позначилися зокрема на виникненні таких ойконімів: *Глинське, Замулівка, Пісочки, Чернозем*. Майже вся область лежить у лісостеповій зоні, південно-східна частина – у степовій зоні [7, 5]. Тому переважають утворення від таких географічних термінів, як *Бірки, Весела Діброва, Гаї, Галяве, Залісся, Кустолові Кущі, Лісне, Переліски, Черноліски*.

З елементів історико-географічної характеристики краю слід відзначити також порівняно густу сітку рік, пов'язану з системою вод Дніпровського басейну, що майже до XIX ст. були основним місцем поселень з найдавніших часів. Усі річки (найбільші з них – *Сула, Псел, Ворскла, Орель*) належать до басейну Дніпра і є його лівими притоками. “Природно-географічні умови території були, таким чином, дуже зручними для її заселення, а тому цей зовнішній фактор також пов'язаний з історично й археологічно доведеним фактом постійного й безперервного її заселення з найдавніших епох” [12, 133].

1.3.2. Мінерали

Основні корисні копалини Полтавщини: залізна руда, нафта і природний газ. Є поклади торфу, мінеральних будівельних матеріалів (глин, пісків, маргелю, каоліну, граніту). Це відобразилось на формуванні таких власних назв області: *Граніт, Камінне, Мармури*.

1.3.3. Рослинність

В ойконімії Полтавської області, як і в топонімійних системах інших регіонів, не могла не відобразитись надзвичайно різноманітна флора даного регіону. Зокрема це такі назви населених пунктів, як: *Березівка, Вербки, Високі тополі, Вільхи, В'язівок, Грабщина, Дубинки, Липове, Орхівка, Рокитна, Соснівка, Ясинуватий, Ялиниці і т. п.; Бузинівщина, Глоди, Калинівка, Ліщинівка, Терни, Шелюгів і т. п.; Барвінщина, Боровики, Гриби, Комиші, Кропиви, Лободине, Нехвороща, Очеретувате, Rogozівка, Хмелики і т. п.*

1.3.4. Тваринний світ

Не менше представлена серед назв населених пунктів Полтавської області й фауна цього краю: *Вовча, Зайці, Зубри, Іжаківка, Криси, Кроти, Лисича, Ново-Бирючки, Суслики, Тури і т. п.; Ворона, Галка, Гусаки, Голубки, Горобці, Гавівка, Деркачі, Дрозди, Зозулі, Лебеді, Соколи, Чайківка, Чижів, Шпаків, Шуліки і т. п.; Вобли, Жаби, Черепахівка і т. п.; Жуки, Комарівка, Муховате, Павучки, Оводи, Осове, Саранчин, Червівка, Шершнівка і т. п.*

1.4. Економічні умови формування ойконімів

До цієї групи ойконімів входять такі назви, пов'язані з матеріальною культурою:

- із землеробством і сільськогосподарським знаряддям: *Борознянка, Валок, Відпільне, Горопашні, Заора, Клин, Колосівка, Лани, Ланна,*

Оривщина, Ралки, Розпашне, Сапи, Середпілля, Сошникове, Червоний Сніп, Степне, Ярові і т. п.;

- з продуктами сільського господарства та їх обробкою: *Горішні Млини, Жорнокльови, Крохмальці, Крупівка, Круподеринці, Макухи, Мельники, Мірошники, Олійники, Постав-Мука* і т. п.;

- зі скотарством та його продуктами: *Бринзи, Бугайівка, Воловики, Кобиляшники, Коновалівка, Коровинці, Лоїв, Маслинці, Молочний, Овнянка, Різники, Салівка, Семикози, Свинарне, Стадниця, Стійло, Телятники, Турловий, Цапів, Чабани, Чередники, Шерстюки, Шкури* і т. п.;

- з мисливством, рибальством і пасічництвом: *Воскобійники, Гатки, Затон, Пасічники, Рибалки, Рої, Свічкарівка, Сомівка* і т. п.;

- з промисловістю, ремеслами і промислами: *Дроти, Завод, Ковалі, Кузнівка, Слюсарі, Токарі і т. п.; Бочкарі, Копили, Лимарі, Чоботарі, Шевці і т. п.; Козуби, Прядки, Ткачівка* і т. п.;

- з назвами питва, страв і хатнього начиння: *Білогорілка, Борщів, Вергуни, Галушківка, Казанки, Калачівка, Киселиха, Книшівка, Коржуха, Коровай, Котлів, Кочерги, Кулішівка, Медяники, Ополонівка, Пирого, Соломахівка, Юшки* і т. п.;

- з предметами одягу: *Брилів, Постоли, Рукавиці, Черевики, Шапки, Штанівка* і т. п. [12, 148–149].

1.5. Культурно-історичні й релігійні умови

Про особливості релігійно-культового побуту свідчать такі власні назви: *Богодухівка, Богомази, Вознесенське, Дякове, Коляди, Первозванівка, Покровське, Попівське, Причащанка, Райківщина, Проскурні, Чернече* і т. п. З культурними установами і народним мистецтвом пов'язані такі ойконіми: *Бубни, Балагани, Дудки, М. Курси, Малярівщина, Співаки, Сурмачівка, Тубдиспансер* тощо.

Взаємозв'язки між компонентами системи власних назв Полтавської області мають свої виявні риси, які пояснюються історичним, географічним, етнімічним розвитком краю, характером його залюднення. Оскільки географічні, соціально-економічні, культурні та інші чинники в різних народів і навіть на різних територіях розселення одного народу є, як правило, неоднаковими, то відповідно різними є способи та засоби номінації географічних об'єктів у різних регіонах.

Всі без винятку ойконіми несуть у собі відповідну історико-культурну і власнемовну інформацію. Тобто вони є своєрідними пам'ятками соціальної і культурної історії нашого народу, історії його мови, багатства його іменника в глибокому і менш глибокому минулому. У зв'язку з цим ці пам'ятки як живі свідки нашого минулого необхідно зберігати як народну святиню і докласти всіх зусиль до того, щоб якнайшвидше були офіційно відновлені назви перейменованих населених пунктів та ті з цих назв, які були неграмотно здеформовані.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Булава Л.М., Жук В.Н. Про походження географічних назв Полтавщини // Постметодика. № 2 (9), № 7. – 1994. – С.46 – 49, С.30 – 34.
2. Довженок В.І., Гончаров В.К., Юра Д.О. Древньоруське місто Воїнь. – К. – 1966.
3. Жук В.Н. Іншомовні топоніми на Полтавщині, або що залишили нам наші давні предки // Добромисл. – Полтава, 1993. - № 3-4, С.118–126.
4. Історія міст і сіл Української РСР в 26-ти т. Полтавська область. // Ред. колегія тома: Буланій І.Г. (голова редколегії) та інші. – К. – 1967. – 1022 с.
5. Карпенко Ю.О.Топонімія Буковини. – К., 1973. – 218 с.
6. Махно Є.В. Розкопки на поселеннях першої половини I тисячоліття н.е. в верхній течії Сули. – АН УРСР. – Т.V. – К. – 1955. – С.79 – 85.
7. Наш рідний край (Сторінки з історії Полтавщини в запитаннях і відповідях). – Вип.1. – Полтава, 1991. – С.3 – 11.
8. Полтавщина. Енциклопедичний довідник // за ред. А.В.Кудрицького – К.: “Укр. енциклопедія” ім. М.П.Бажана. – 1992. – 1022 с.
9. Стрижак О.С. Назви уходів на території Полтавщини XVI ст. // Дослідження з мовознавства. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С.49 – 56. [17].
10. Стрижак О.С. Про походження назв населених пунктів Полтавщини XIV – XVI ст. // Питання топоніміки і ономастики. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С.80 – 95; [16].
11. Сухомлин І.Д. Основи Полтавської ономастики – Дніпропетровськ. – 1963.
12. Цілуйко К.К. Топоніміка Полтавщини як джерело історії краю // Полтавсько-Київський діалект – основа української національної мови. Збірник статей. – К.: Вид-во АН УРСР. – 1954. – С.130 – 154.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лисенко Анна Володимирівна – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: питання історії мови, історична ономастика.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

ВЛИЯНИЕ СЕМАНТИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ НА СТРУКТУРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ ПРЕДИКАТИВНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В УКРАИНСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ТЕКСТАХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОГОВОРОВ

Юлия ЛОСКУТОВА (Измаил)

Статья посвящена влиянию семантических параметров на структурные различия предикативных словосочетаний. Анализ произведён на материале украинских и английских текстов международных договоров.

The article is dedicated to the influence of semantic parameters on structural differences of predicative compounds of words. The analysis made on the material of Ukrainian and English texts of international agreements.

Внешнеполитическая деятельность Украины отражена в различных типах международных правовых документов (протоколах, конвенциях, договорах, меморандумах), первично составляемых преимущественно на английском языке. В связи с этой «языковой вторичностью» их однозначное толкование и адекватный перевод текста на украинский язык приобретают особое значение.

Одной из наиболее распространенных разновидностей международно-правовых документов являются международные договоры, причем проблема смысловой идентичности разноязычных текстов выражена в них очень ярко, так как они, будучи документами регламентирующего жанра, являются сильным видом среди всех документов официально-делового стиля, и в них наблюдается сравнительная устойчивость всех характеристик и показателей последнего [1, 111].

В этом жанре документов международных организаций особенно отчетливо проявляются такие основные черты официально-делового стиля, как императивность, четкость, логичность, безличность; текст международного договора, как на украинском, так и на английском языке отличается высоким уровнем стандартных, клишированных образований, среди которых заметное место занимают предикативные словосочетания.

Между тем, несмотря на статус аутентичности, который после подписания приобретают тексты украинского варианта международных правовых документов (в частности, международных договоров), между англоязычными текстами и их украинским вариантом наблюдаются структурно-типологические различия, отражающиеся в стилистико-содержательном плане.

Объем исследований стилистических, лексических, грамматических и прагматических особенностей текстов документов международных организаций и, в частности, международных договоров, за последнее десятилетие существенно возрос, о чем свидетельствуют работы таких авторов, как В.В. Дайнеко, В.В. Колюжная, Е.И. Лукашук, О.Р. Зарума-Панських, С.Е. Максимов, И.И. Борисенко, Л.И. Евтушенко, однако проблему структурной и смысловой тождественности разноязычных текстов этих документов все же нельзя считать решенной.

Исходя из вышесказанного, предпринятый *анализ влияния семантических параметров на структурные различия предикативных словосочетаний в украинских и английских текстах международных договоров* можно полагать актуальным как в прикладном (применительно к толкованию и переводу текста), так и в общетеоретическом плане (как аспект сопоставительного исследования семантики разноязычных текстов).

В настоящей работе приводятся результаты исследования влияния семантики двух- и трехкомпонентных английских глагольно-именных словосочетаний (предикативных синтагм) вида VN, VVN, NV, NVV на выбор украинских структурных соответствий в текстах международных договоров. Данная работа является частным аспектом общего сопоставительно-типологического исследования украинских и английских текстов международных договоров.

Для анализа семантики английских предикативных сочетаний использовался метод семантических множителей [2], а также метод компонентного [3] анализа с привлечением информации о лексико-

семантических разрядах глаголов [4]. Проанализирован массив параллельных (английские и украинские) текстов 32 договоров общим объемом ≈ 55000 словоупотреблений.

В обследованном массиве выделен следующий общий список наиболее употребительных структур английских предикативных синтагм и их украинских эквивалентов (Таблица 1). Синтагмы приводятся в общепринятой нотации грамматических классов слов. Как известно, классификация по частям речи отображает синтаксические функции слов имплицитно, но эта классификация была выбрана, исходя из следующих соображений:

а) Она является общепринятой и позволяет однозначно описать языковую единицу;

б) „Между частями речи и членами предложения существуют классные синтагматико-парадигматические отношения. Исходя из этого возможно описать части речи через члены предложения и, наоборот, члены предложения через части речи” [5, 81].

в) Общепринятой классификации синтаксических функций не существует [6, 25–50].

г) Некоторые синтаксические функции нельзя считать однозначными (например, атрибут/дополнение в английских словосочетаниях типа "arms race").

В статье была принята следующая символьная нотация:

V – личная форма глагола

N – существительное (местоимение-существительное)

A – прилагательное (местоимение-прилагательное)

V_{inf} – неопределенная форма глагола

V_{aux/mod} – вспомогательное слово – эквивалент модального глагола

Adv – наречие

prep – предлог

V_{mod} – модальный глагол

Таблица 1

Английская структура	Пример	Украинская структура	Пример
1	2	3	4
NV _{aux/mod} V	cooperation shall be aimed	NV _{mod} V	Співпраця повинна спрямовуватися
	meeting shall be held	NV	Засідання проводяться
	the Committee shall report -	NVN	Комітет складає звіт

V_{inf}N	to conclude agreement	V_{inf}N	Укласти угоду
	to support the efforts	N prepNN	з метою підтримки зусиль
	to ensure effectiveness	prepNN	для забезпечення ефективності
	to extend cooperation	NN	Розширення співробітництва
V_{aux/mod}VN	will provide advice	V_{aux/mod}VN	буде надавати поради
	will facilitate the conduct	VN	Сприяють здійсненню
	shall take precaution	VAN	Вживає застережливих заходів
VN	stimulates the initiatives	VN	Стимулює ініціативи
	assist the Government	VNN	Надають уряду допомогу
NV	alteration is made	NV	Зміна здійснюється
	Agency is authorized	NVN	Агентство має повноваження
	investment was implemented	NN	Здійснення інвестиції

Как видно из Таблицы 1, проведенное сопоставление выявило значительное структурное разнообразие украинских аналогов – в обследованном массиве параллельных текстов каждой выделенной английской предикативной структуре соответствует, по крайней мере, три различные украинские структуры, а анализ влияния семантики двух- и трехкомпонентных английских глагольно-именных словосочетаний (предикативных синтагм) на выбор украинских структурных соответствий позволил прийти к общему заключению о том, что структурные различия между английскими словосочетаниями и их украинскими аналогами, определяются, прежде всего, спецификой семантики и семантической сочетаемости английских глаголов.

В частности, наши данные подтверждают мнение многих авторов (Л.Теньер, Ч.Филмор, А.А.Уфимцева, И.В.Сентенберг и др.) о том, что сущность глагольной семантики определяет схема соотношений между субъектом, объектом и обстоятельственными детерминантами процессуального признака.

Так, на основании наших данных можно предположить, что изменившаяся обстоятельственная детерминанта (более четко

выраженное обстоятельство цели) определяет разновидность украинского структурного и смыслового аналога английского предикативного словосочетания. Наблюдается семантическое развертывание – в украинском варианте появляется имплицитно присутствующая в английском предикате новая сема (виконання, підвищення, підтримка) - и происходит субстантивация предиката.

Например:

VinfN – VinfN

to support the efforts – підтримувати зусилля

to render assistance – надавати допомогу

но

VinfN – prepNNN(N)

to meet the requirements - з метою виконання вимог

to improve livelihood – з метою підвищення рівня життя

to develop relations – з метою підтримки відносин

Наши данные подтверждают также и другое общее положение глагольной семантики о том, что характер лексического значения глагола тесно связан с характером лежащего в его основе понятия, и это находит свое отражение в украинском структурном аналоге. Как известно, для гиперонимов характерны простые, нерасчлененные понятия, для гипонимов – сложные, расчлененные. Соответственно, по характеру наименования обозначаемого действия глаголы делятся на два типа: глаголы без конкретизирующих семантических признаков, требующие синтагматического распространения, и глаголы с включенными в номинацию конкретизирующими семантическими признаками, не требующие синтагматического распространения этих признаков. Включение в номинацию конкретизирующих семантических признаков делает глагол семантически насыщенным, емким, совмещающим в однословном наименовании сигнификат и денотат знака [7, 58–59]. *Тот или иной тип семантики английского глагола влияет на структуру украинского эквивалента предикативного словосочетания.*

Например, можно предположить, что именно от типа семантики английского глагола зависит разнообразие таких, например, англо-украинских структурных соответствий, как:

VN – VN

exert efforts - докладають зусиль

suffers losses - зазнає збитків

stimulates the initiatives - стимулює ініціативи

VN = VAN

has complied with obligations - виконав всі зобов'язання.

В последнем случае можно предположить, что семантика глагола *to comply with* в грамматической форме перфекта содержит понятие определенности, которое, в свою очередь, выражено местоимением “всі” в

украинском варианте (в украинском аналоге появляется сема “всі”, имплицитно присутствующая в английском глаголе). Это предположение подтверждает мысль Н.С. Трубецкого о том, что *понятие грамматической категории определенности может быть выражено специальной формой слова, которое образует с определяемым существительным, предикативную синтагму* [8, 39].

VN – VNN

shall assist the Government – надаватимуть уряду допомогу (здесь также отмечается расщепление значения английского глагола в украинском эквиваленте).

Кроме того, проведенный анализ показывает, что лексическое значение глагола реализуется в минимальных двухчленных синтагмах, детерминированных не только самим глаголом, но и семантической категорией и индивидуальным значением совместимых с ним предметных имен. Так, глаголы, выражающие значения «способствовать», «облегчать», «помогать», «ускорять», где основной характеристикой действия является его направленность на объект, стремление оказать влияние на объект с целью получения положительного результата, можно считать объектно-направленными. В обследованном массиве такими объектно-направленными предикативными словосочетаниями являются, например:

VinfN – VinfN

to intensify co-operation - інтенсифікувати співробітництво

to create conditions - створювати умови

to promote understanding – сприяти взаєморозумінню

to promote the well-being - сприяти добробуту

to facilitate the exchange - сприяти обмінові

to stimulate manufacturing - стимулювати виробництво

Как показывают наши наблюдения, их украинским структурным аналогом в обследованном текстовом массиве обычно выступает идентичная структура. Однако в некоторых объектно-направленных предикатах также наблюдается семантическое развертывание и происходит субстантивация предиката:

VinfN – prepNN(N)

to facilitate the access - на сприяння доступу

to promote development - з метою сприяння розвитку

to promote progress – з метою сприяння прогресу

to facilitate the implementation - з метою сприяння здійсненню

to ensure effectiveness - для забезпечення ефективності

Следует заметить, однако, что субстантивация предиката может быть связана также и с преимущественно именным характером украинского официально-делового стиля [9, 113].

У результате деятельности, выражаемой такими глагольными единицами, как „promote”, “facilitate”, “stimulate”, “provide”, “maintain”,

“intensify”, “affect”, “change”, “ensure”, “encourage” “support” изменяется структура и функционирование объекта. Совокупность производимых субъектом действий направлена на качественное (положительное) изменение объекта в рамках некоторого стандарта, определяемого субъектом, т.е. деятельность субъекта характеризуется внутренним пределом. Правосторонняя валентность предиката в данном случае выступает в семантической роли «результата», которая может быть определена как объект, претерпевающий качественные изменения под воздействием деятельности субъекта.

Наши данные подтверждают справедливость этого суждения, например:

VinfN - VinfN

to intensify co-operation – інтенсифікувати співробітництво

to support relations – розвивати відносини

to provide conditions – забезпечувати умови

При этом качественные изменения объекта зачастую эксплицируются в украинском эквиваленте:

VinfN – NN(pre)N

to pursue projects - впровадженню заходів по підвищенню

to improve the environment – покращення стану довкілля

Весьма распространенной в обследованных текстах является трехкомпонентная английская модальная предикативная структура вида: $NV_{aux/mod}V$; $NV_{(mod)}V$, где выразителями модального значения необходимости, долженствования, обязанности, желания совершить действия в английском языке являются вспомогательные слова – эквиваленты модальных глаголов или собственно модальные глаголы. Наиболее частотными из них являются глаголы *shall* (43,2% всех обследованных английских структур), *will* (9,2%), *should* (0,9%). Юридическая разница в силе долженствования между договорными нормами с глаголами *shall*, *will* отсутствует. Однако необходимо отметить, что долженствование, передаваемое глаголом *shall*, более категоричное, так как это долженствование иницируется извне [1, 112]. Английская предикативная структура со вспомогательным словом-эквивалентом модального глагола имеет вид $NV_{(aux/mod)}V$; ей с наибольшей частотностью в украинских текстах соответствует структура вида NV , реже $NV_{(mod)}V$.

Таким образом, в украинских текстах международных договоров деонтическая модальность передается с помощью следующих лексико-грамматических средств:

– синтетической формой глаголов настоящего или будущего времени:

$NV_{(aux/mod)}V$ – NV

the term shall comprise - термін охоплює;

the Committee shall meet - засідання відбуваються;

– глаголами со значением модальности: «повинен» «могти» и последующей неопределенной формой глагола:

NV_{aux/mod}V – NV(mod)V

the Party shall encourage – Сторона повинна заохочувати;

expropriation shall be carried out – експропріація повинна здійснюватися;

party shall accord - сторона повинна надати;

the cooperation can promote - співпраця може сприяти;

information may be published - інформація може бути опублікована.

В единичных случаях английской структуре **NV_(aux/mod)V** соответствует украинская структура **NVN**. Данное структурное несоответствие происходит за счет семантического расщепления английского глагола в украинской структуре, например:

the Committee shall report – Комітет складає звіт

version shall prevail – варіант має перевагу.

Приведенные выше примеры структурного несоответствия подтверждают положение о зависимости семантики структуры от типа номинации глагола.

Наряду с кратко описанными выше регулярными украинскими структурными аналогами английских предикативных словосочетаний, определяемыми спецификой английской и украинской глагольной семантики, в обследованных текстах встречаются отдельные случаи соответствий, обусловленные влиянием контекста, нормами украинского официально-делового стиля и использованием переводческих трансформаций и приемов (перифраз, добавление, антонимический перевод). Приведем несколько примеров:

V_{aux/mod}VN – VAN

shall take precaution - вживає застережливих заходів;

shall strengthen the relations - зміцнює дружні відносини;

shall be accorded treatment – зустрічають чесне ставлення;

shall take measures - вживатимуть необхідних заходів

NVprepN - NV

memorandum will remain in force - меморандум діє

the termination will come into effect - чинність припиняється

Parties will put into effect – сторони реалізують

NVprepN - NVNN

the governments shall contribute towards the expenses – уряд несе частину витрат

VprepVingN – VVN

is prevented from discharging the function - не може здійснити функцію

NV_{mod}VAdvAN - NVVinfN

Parties shall promote mutually advantageous cooperation – сторони зобов'язуються здійснювати співробітництво.

На примере последнего структурного соответствия представляется возможным описать степень влияния глагольной семантики и прагматической установки всего договорного текста на структурные различия украинских и английских предикативных синтагм. Выражение модального значения «обязательность совершения действия», которое передается в английской структуре глаголом-эквивалентом модального глагола *shall*, в украинской синтагме передается с помощью личной формы глагола «зобов'язуються». Так, коммуникативная интенция всего перформативного договорного текста¹ реализуется по-разному в рассматриваемых словосочетаниях (в украинской структуре эксплицитно представлен глагол-перформатив).

Рассматривая этот пример, необходимо также отметить, что в украинском переводе использован прием синтаксического сокращения английской структуры, который является довольно нетипичным переводческим преобразованием в украинских текстах международных договоров, так как одним из требований украинского официально-делового стиля является полнота и точность передачи информации. Однако семантика входящих в исходную предикативную синтагму членов позволяет переводчику реализовать принцип языковой экономии в ПЯ.

Так, входящие в семантику глагола «здійснювати» элементарные смыслы (семи) ; «движение по направлению к результату» и «совместное протекание действия». позволяют опустить лексемы “mutually”, “advantageous” и употребить этот глагол без имеющихся в английском тексте обстоятельств.

ВЫВОДЫ

1. В обследованном массиве параллельных текстов международных договоров наблюдается значительное разнообразие украинских структурных аналогов - каждой выделенной английской предикативно-объектной структуре соответствует, по крайней мере, три различные украинские структуры. Наиболее частотными соответствиями английских предикативных словосочетаний являются подобные структуры (VN –VN; NV – NV), что определяется типологическим подобием глагольного синтаксиса английского и украинского языка.

2. Структурные различия между английскими словосочетаниями и их украинскими аналогами определяются спецификой семантики и семантической сочетаемости конкретных английских глаголов и синтаксически связанных с ними существительных.

3. Лексическое значение глагола реализуется в минимальных двухчленных синтагмах, детерминированных не только самим глаголом, но и семантической категорией и индивидуальным значением совместимых с ним предметных имен.

4. Изменившаяся обстоятельственная детерминанта (более четко выраженное обстоятельство цели) вызывает изменение украинского

структурного и смыслового аналога английского предикативного словосочетания. Происходит семантическое развертывание – в украинском варианте появляется имплицитно присутствующая в английском предикате новая сема и наблюдается субстантивация предиката.

5. В ряде случаев структурные расхождения на уровне глубинного синтаксиса обусловлены различиями в наборе лексико-грамматических средств выражения модального значения в английских и украинских текстах политико-правового дискурса.

6. В обследованных текстах встречаются отдельные случаи украинских соответствий английских предикативных словосочетаний, обусловленные влиянием контекста, нормами украинского официально-делового стиля и использованием переводческих трансформаций и приемов (перифраз, добавление, антонимический перевод).

ПРИМЕЧАНИЕ

¹ Тексты договоров, по определению С.Е. Максимова, являются комиссивными договорными текстами, представляющие собой коллективные речевые акты принятия сторонами взаимных обязательств [10, 45].

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Калюжная В.В. Стиль англоязычных документов международных организаций. – М.: Наука, 1982.
2. Мирам Г.Э. Сопоставительный анализ английских и русских отглагольных существительных и применение его результатов в действующей системе машинного перевода. Дисс. канд. филол. наук. – М., 1984.
3. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания. М.: Высшая школа, 1974.
4. Сильницкий Г.Г. Семантические классы глаголов и их роль в типологической семасиологии // Структурно-типологическое описание германских языков. – М., 1966.
5. Рождественский Ю.В. Типология слова. – М.: Высшая школа, 1969.
6. Алпатов В. М. Принципы типологического описания частей речи // Части речи. Теория и типология. – М., 1990.
7. Курицина Л.А. К вопросу о типологии глагольной номинации. // Типология языков: теоретические и прикладные аспекты. – Ярославль, 1990.
8. Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. – М., 1987.
9. Дайнеко В.В., Лоскутова Ю.А. Структурно-типологічні, лексико-семантичні і стилістичні засади змістовних розбіжностей українських і англійських текстів міжнародних договорів. // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка ІМВ, 2003.
10. Лукашук О.И., Максимов С.Е. Использование структурно-семантического анализа при толковании англоязычного текста международного договора // Вестник Киев. ун-та. сер. Международные отношения и международное право. – 1985. – Вып. 20. – С. 44–47.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Лоскутова Юлия Александровна – соискатель ученой степени кандидата филологических наук при кафедре иностранных языков Киевского института международных отношений, старший преподаватель кафедры теории и практики перевода Измаильского института водного транспорта.

Научные интересы: функциональная грамматика.

Статья надійшла до редакції 24.01.2005 р.

УРБАНОНІМИ МІСТА КІРОВОГРАДА ЗА ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ ТА ЇХ МОТИВАЦІЙНА БАЗА

Роман ЛЯШЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядається одна зі складових мікротопонімії міста Кіровограда у період 1990-их – 2000-их років, а саме – його урбанонімна система. Подається аналіз твірних основ власних назв з погляду їх семантики.

The view of one of the components of Kirovohrad microtoponymity in the period of 1990-ies – 2000-ies is presented in this article. The urbanonomical system is investigated. The analysis of derivative stems of the proper names from a viewpoint of its semantics is given.

Проблема вивчення урбанонімів є неновою, але ще малорозробленою в українському мовознавстві. Її актуальність пояснюється, головним чином, відсутністю системних досліджень основних хронологічних шарів урбанонімії конкретних регіонів України, що необхідно для створення цілісної картини формування назв внутріміських об'єктів в українській мові. На сьогодні існують лише поодинокі часткові дослідження цих одиниць. Тому такий стан наукового опрацювання зазначених одиниць вимагає появи нових праць у цьому напрямку, зокрема розв'язання низки проблем, як-от: принципи номінації в українській урбанонімії, твірні основи і дериваційні засоби цього класу пропріальної лексики, їх структурна організація та ін.

До останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання нашої проблеми, належать статті Ю. Карпенка, В. Лучика, О. Тараненка, Н. Лісняк та ін. У статті “Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору” Ю. Карпенко значно поглиблює розуміння механізму утворення урбанонімів за допомогою одного з основних для цього класу способів словотвору – лексико-семантичного, концепція якого “досі залишається об'єктом дискусій” [1, 3]. Суть цього способу полягає у трансформації лексичних одиниць. Урбаноніми, згідно з ним, творяться за допомогою онімізації та трансонімізації. В. Лучик у статті “Особливості становлення української урбанонімії” [3] пояснює, яким шляхом розвивалися урбаноніми української мови, а також подає докладний теоретичний опис складної системи української урбанонімії, в якій нині панують різні за своїми мотиваційними ознаками аналізовані одиниці. Він виділяє семантичні типи урбанонімів залежно від принципів номінації, мотиваційних ознак і значень твірних слів. Про важливий процес перейменування об'єктів пише у своїй статті “Українська ономастика в системі нових державно-політичних координат” О. Тараненко: “Особливо частотний вияв цей процес ...дістав у сфері урбаноніміки” [4, 166]. Дослідниця мікротопонімії Західного Поділля Н. Лісняк говорить про те, що “...цей клас онімів протягом останнього

півстоліття зазнав і далі продовжує зазнавати значних змін” [2, 1]. Так можна сказати і про південно-східний регіон, значна частина якого залишається недослідженою.

У нашій статті розглядається урбанонімна система Кіровограда на сучасному етапі її розвитку. У зв'язку з цим висунуто наступні завдання: 1) показати, за якими семантичними групами формувалися і формуються урбаноніми; 2) вказати головні мотиви номінації сучасних онімів; 3) з'ясувати практичне значення результатів дослідження.

Перш ніж давати характеристику цьому шарові мікротопонімів, які виникли і продовжують виникати на сучасному етапі розвитку досліджуваного регіону, слід вказати на те, що вони мають дещо іншу семантику порівняно з онімами попередніх епох. Аналізуючи власні назви і абстрагуючись від лексики, що вже виникла, можна дійти висновку, що ці слова мають суспільно-політичне навантаження. Як зазначає у своїй праці В. Лучик, “За роки державної незалежності України урбанонімна система (знову ж таки з політичних причин) зазнає нових змін, пов'язаних з поверненням історичних назв і наданням новим об'єктам національно орієнтованих чи зорієнтованих на загальнолюдські цінності урбанонімів”. [3, 4] Вони торкаються за своїм змістом політичного та суспільного життя країни, а також відбивають деякі інші реалії. Це дуже незначна кількість назв. (Всього зафіксовано 42 одиниці.)

Мікротопонімний матеріал розглядається у межах двох класів, що визначені з погляду семантики твірних основ, а саме: урбаноніми, утворені від онімів, та урбаноніми, утворені від апелятивів.

Сучасні урбаноніми міста Кіровограда є звичайними семантичними мовними знаками. Тобто виникнення кожного з них мотивується певною індивідуальною семантикою, онімною або апелятивною. Твірні лексеми урбанонімів виконують наступні практичні функції: 1) **номінативну** – функцію називання об'єкта (постійна): вулиця *Богдана Хмельницького*, провулок *Новоукраїнський* (МУМАЕЗВ); 2) **інформативну** – назва несе в своєму змісті певну інформацію про об'єкт: площа *Богдана Хмельницького* (МУМАЕЗВ), провулок *Малій* (МУМАЕЗВ); 3) **меморіальну** – є дуже важливою у зв'язку з тим, що вона дає змогу увічнювати імена видатних особистостей та знаменні історичні події: проспект *В. Винниченка* (КБС), вулиці *Є. Маланюка, П. Чубінського, Героїв Сталінграда* (КБС).

Базою творення власних назв внутрішньоміських об'єктів передусім виступають антропоніми і топоніми, що включають в себе реальні імена та прізвища людей, назви мікрооб'єктів, населених пунктів тощо.

Базовими одиницями, від яких утворюються відантропонімні назви, виступають імена та прізвища людей.

Аналіз таких лексем показує, що власні імена людей, відображені в урбанонімах, належать, головним чином, видатним кіровоградським

письменникам, а також митцям, що здобули світової слави і національним героям. Всі ці назви є меморіальними. Всього налічується 15 одиниць.

1. Урбаноніми, утворені на базі основ, похідних від імен та прізвищ відомих кіровоградців.

Вулиця *Євгена Маланюка*. Письменник *Євген Маланюк* народився й певний час жив у Кіровограді. Вулиця *Олени Журлівої*. Назва об'єкта походить від антропоніма, що належав видатній кіровоградській поетесі *Олені Журлівій*. Проспект *Винниченка*. Назва походить від антропоніма, що належав великому українському письменнику, драматургу і державному діячеві *Володимиру Винниченку*. Вулиця *Нейгауза* носить ім'я відомого російського піаніста і педагога *Генріха Нейгауза*, який народився у Кіровограді. (КБС, УРЕС, с. 600). Зафіксовано й інші назви.

2. Найменування на честь видатних українських гетьманів, отаманів та народних повстанців, що боролися за правду і відстоювали свободу власного народу. З цього приводу О. Тараненко у своїй статті стосовно м. Кіровограда зазначає, що "У містах південно-східного регіону процеси перейменування відбуваються досить повільно. Центральні вулиці й площі або й уся урбаноніміка більшості міст регіону й досі лишаються під назвами *ім. Леніна, Карла Маркса, Розі Люксембург ...тощо*". [4, 166]. Він наголошує на тому, що нова хвиля перейменувань у зв'язку з отриманням нашою країною незалежності не дійшла до цього регіону. Головний обсяг національно орієнтованих власних назв утворився на західноукраїнських землях. Як видно з подальшого аналізу, цього не можна сказати про південно-східний регіон.

Вулиця *Богдана Хмельницького*. Назва об'єкта утворилася від антропоніма, що належав гетьману Запорізької Січі *Богданові Хмельницькому*. Площа з однойменною власною назвою у м. Кіровограді названа так на честь пам'ятника великому українському гетьманові, який встановлено на ній. Вулиця *Петра Калнишевського*. Твірною основою виступає ім'я останнього українського гетьмана *Петра Калнишевського*, на честь якого і названо об'єкт. Вулиці *Івана Сірка, Петра Суліми*. Названі так на честь українських кошових отаманів. (КБС). (Усього 10 одиниць.)

3. Найменування на честь видатних українських митців.

Вулиця *Василя Стуса*. Об'єкт названо на честь видатного поета-шістдесятника *Василя Стуса*. Вулиця *Павла Чубінського*. Названа так на честь українського етнографа. (КБС).

Всі згадані назви являють собою генітивний тип відантропонімних урбанонімів змішаного типу: прізвище+власне ім'я (субстантивований прикметник та іменник) як вулиця *Петра Суліми* або відпрізвищне утворення вулиця *Паиутіна*. (КБС).

Частину урбанонімів утворено від різних розрядів топооснов, а саме: ойконімних та мікротопонімних. Найпродуктивнішу групу складають урбанотопоніми – похідні від ойконімних основ. До неї належить 10 назв.

Провулок *Маріупольський*. *Маріуполь* – місто в Донецькій області. Його назву і взято за твірну основу урбаноніма. До цієї ж групи належать назви вулиць з твірними основами, похідними від власних назв обласних центрів України. А це: вулиці *Миколაївська*, *Луганська* від *Миколაїв*, *Луганськ*, а також вулиця *Новосибірська*, що названа на честь колишнього обласного центру РРФСР м. *Новосибірська*. Провулок *Новоукраїнський*. Відтопонімичне утворення завдячує своїй назві м. *Новоукраїнци* Кіровоградської області. Вулиця *Новомиколаївська*. *Новомиколайка* – мікрорайон міста Кіровограда, що колись був робітничою слобідкою, яку збудували біля колишнього заводу *Ельворті*. Окрему підгрупу складають власні назви з нумеративом у випадку з провулками *1-им* – *6-им Маріупольськими*. Нумеративи *1-ий*, *2-ий*, *3-ий*, *4-ий*, *5-ий* та *6-ий* є субстантивованими лексемами числівникового походження. Вони виконують розрізнявальну функцію. (МУМАЕЗВ).

Зустрічаються також урбаноніми з твірними основами-похідними від інших онімів, як-от: вулиці *Преображенська*, *Покровська* від назв церков *Преображенської*, *Покровської*, що прилягають до них. (МУМАЕЗВ).

Урбаноніми, утворені від прикметникових апелятивів (усього 14 одиниць), складаються із лексем, твірні основи яких мають конкретну прив'язаність до назви об'єкта, яка є для них базовою. За мотивами номінації такі назви співвідносяться з наступними лексемами: тупик *Стадіонний*, назва якого утворилася від апелятиву '*стадіон*' і в дійсності цей об'єкт прилягає до стадіону (КБС); провулок *Малій*, назва якого походить від його довжини ('*малій*'), оскільки сам об'єкт короткий за своєю протяжністю; назва провулка *Нового* походить від апелятиву '*новій*', семантика якого вказує на час виникнення об'єкта. (МУМАЕЗВ).

Деякі назви несуть відносний зміст, тобто за своєю семантикою вони безпосередньо не прив'язані до об'єкта, який позначають і не містять конкретної вказівки на свій денотат. Вони лише мають твірні основи, похідні від прикметників і виконують функцію називання об'єкта.

Підгрупа з нумеративами.

Провулки *1-ий* та *2-ий Лугові*. Назви походять від прикметникового апелятиву '*луговій*' і несуть відносний зміст. Схожий зміст мають назви провулків *2-го Шкільного* та *2-го Артилерійського* (вони утворені від апелятивів '*шкільній*', '*артилерійський*'). (МУМАЕЗВ).

Вулиця *Героїв Сталінграда*. Об'єкт названо на честь захисників Вітчизни, що загинули під час Великої Вітчизняної Війни. (МУМАЕЗВ).

Таким чином, переважна більшість урбанонімів міста Кіровограда, що виникли за часів незалежності України, являють собою власне українські утворення з різними мотивами номінації твірних основ, головним чином,

національно орієнтованих. Дуже важливою у зв'язку з цим є сучасна тенденція до перейменувань, завдяки якій мікротопонімна система міста оновлюється, набуває автентичних і національних рис.

**Перелік сучасних власних назв міста Кіровограда,
що утворюють його урбанонімну систему**

Первинна назва	СУЧАСНА НАЗВА
—	Артилерійський 2-ий, пров.
—	Березова, вул.
—	Винничénка, проспект
—	Герóїв Сталінграда, вул.
Луначáрського, вул. ←Івáнівська, вул.	Гончарénка Валерія, вул. (проектна назва)
—	Горіхова, вул.
Фонтáнна, вул.	Журлівої Олéни, вул. (внаслідок перейменування)
—	Калнишéвського Петра, вул.
—	Каштáнова, вул.
—	Лугáнська, вул.
—	Луговíй 1-ий, пров.
—	Луговíй 2-ий, пров.
Уфíмська, вул.	Маланюка Євгéна, вул. (внаслідок перейменування)
—	Малíй, пров.
—	Маріупольський 1-ий, пров.
—	Маріупольський 2-ий, пров.
—	Маріупольський 3-ій, пров.
—	Маріупольський 4-ий, пров.
—	Маріупольський 5-ий, пров.
—	Маріупольський 6-ий, пров.
—	Маріупольський, пров.
—	Маркшéйдерський, пров.
—	Миколáївська, вул.
Луначáрського, вул. ←Івáнівська, вул.	“Нарóдного слóва”, вул. (внаслідок метафоричного переносу, МЕ)
Театрáльний тупик	Нейгауза, вул. (внаслідок перейменування)
—	Новíй тупик
—	Новíй, пров.
—	Новомиколáївська, вул.
—	Новосéлівський, пров.
—	Новосибірска, вул.

–	Новоукраї́нський, пров.
Компані́йця вул. ←Пашу́тінська, вул. ←Не́вська, вул.	Пашу́тіна, вул. (внаслідок перейменування)
Рóзи Люксембúрг, вул. ←Покрówська, вул.	Покрówська, вул.
Кáрла Лібкнехта, вул. ←Преображе́нська, вул. ←Купе́цька, вул.	Преображе́нська, вул. (внаслідок перейменування)
–	Сірка́ Іва́на, вул.
–	Стадіо́нний тупик
–	Сту́са Васи́ля', вул.
–	Сулúми Петра́, вул.
–	Хмельни́цького Богда́на, вул.
Декабрі́стів, площа	Хмельни́цького Богда́на, площа (внаслідок перейменування)
–	Чуби́нського Петра́, вул.
–	Шкі́льний 2-ий, пров.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Вул. – вулиця

Пров. – провулок

КБС – Кіровоград. Бізнес-схема. – Львів: Dedra, 2001. (Карта складена за матеріалами підприємства “Аерогеодезія”)

МЕ – матеріал зібрано внаслідок місцевої експедиції

МУМАЕЗВ – Міністерське управління містобудування, архітектури, екології та земельних відносин при виконкомі Кіровоградської міської ради

УРЕС – Український Радянський Енциклопедичний Словник. – К.: Гол. ред.

УРЕ АН УРСР, 1967. – Т. 2. – 856 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Карпенко Ю.О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 3 – 10.

2. Лісняк Н.І. Мікротопонімія Західного Поділля. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород: Західний регіональний центр інформаційних технологій “Інфотехцентр”, 2004. – 20 с. – С. 1.

3. Лучик В.В. Особливості становлення української урбанонімії // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград; РВЦ КДПУ. – Вип. 44. – С. 3 – 4.

4. Тараненко О.О. Українська ономастика в системі нових державно-політичних координат // Linguistica slavica: Ювілейний збірник на пошану І.М. Железняк. – К.: Київ, 2002. – С. 165 – 176.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ляшенко Роман Олександрович – аспірант кафедри української мови КДПУ ім. В.К. Винниченка.

Наукові інтереси: питання словотвору власних назв української мови.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2005 р.

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ НЕОЛОГІЗМІВ

Алла МІЩЕНКО (Кіровоград)

Стаття присвячена висвітленню екстралінгвальних чинників, які детермінують інноваційні процеси в мові та розглядаються напрямки розвитку лексико-семантичної системи сучасних мов такі як термінологізація, детермінологізація, транстермінологізація, атракція синонімів тощо.

The article tells about extralinguistic factors that influence new language tendencies and deals with the ways of development of the lexico-semantic system of modern languages such as terminology, determinology, transterminology, attraction of synonyms, etc.

Проблема запозичення англо-американізмів у всі неанглійські мови є цікавою та актуальною на сучасному етапі, оскільки на початку XXI століття – „американського століття” – кількість запозичень невідомо зростає. Перш за все процес запозичення стосується таких сфер як інформаційні технології, інформаційна революція, дистанційне навчання, інформаційна безпека, Інтернет-економіка. Найважливішим експортером новітніх технологій стали США, які на сучасному етапі зберегли своє лідерство на міжнародній арені в цій галузі, тому основним джерелом поповнення комп'ютерної лексики у всі неанглійські мови є запозичення з англійської мови. Актуальність дослідження пояснюється тим, що неологізми пов'язані з інформаційною революцією функціонують у багатьох мовах європейського ареалу. Ця лексика викликає інтерес у соціально-лінгвістичному аспекті, оскільки відбиває процеси та явища, які супроводжують цю революцію. Інформаційна революція спричинила зміни у лексико-семантичній системі багатьох мов, що потребує аналізу когнітивізму.

Проблемі запозичень англо-американізмів, їх інтеграції та адаптації до лексико-семантичної системи німецької мови на сучасному етапі присвячені дослідження багатьох сучасних мовознавців: С. Бабанової, Л. Васильєвої, Т. Гавриленко, Л. Гранаткіної, О. Жабіної, Л. Зильберг, О. Карнаухова, М. Книгницької, С. Мангушева, М. Романова, О. Серебряної, Йохена Бера, Крістіни Краузе-Браун, Гельмута Лангера, Рудольфа Хоберга, Шанке Еделя, Каті Таутенхан та ін. Еділь Шанке у статті „Нові англійські запозичення у німецькому економічному дискурсі” зазначає, що в епоху глобалізації ми всі повинні розуміти одну *Lingua franca*, якою *de facto* стала англійська мова. Автор розглядає лексико-семантичні групи англо-американських запозичень та їх функціонування у німецькому загально-мовному дискурсі [18]. Йохен Бер у статті „Німецька мова у 2000 році” вказує на те, що функцію засобу всесвітнього розуміння між людьми взяла на себе у XX ст. англійська мова, яка розглядається як мультинаціональна мова, тому що більшість сучасних англіцизмів стали

інтернаціоналізмами. На відміну від інших світових мов як китайська, російська, іспанська чи французька, англійська мова не обмежується певним більшим чи меншим регіоном, у якому вона набула широкого розповсюдження; на відміну від інших міжнародних мов, які функціонували раніше, як латина – мова науковців у середньовіччі, вона не обмежується певними соціальними групами..., а розуміється людьми різного походження, освіти та соціального статусу [15]. Екстралінгвальні фактори, що стали причиною інтернаціоналізації термінології комп'ютерної інформатики досліджувала Т.В. Акуліна у дисертації „Екстралінгвальна обумовленість особливостей англійської термінології комп'ютерної інформатики” [1, 17]. Автор зазначає, що основною причиною всесвітнього розповсюдження англіцизмів став той факт, що місцем зародження і становлення інформатики як дисципліни стали США та Великобританія, найбільш значні наукові праці у цій області опубліковані англійською мовою, робоча мова глобальної мережі Інтернет – англійська.

У нашій статті розглядаються інтеграційні проблеми сучасного суспільства, які призводять до інтернаціоналізації лексичного складу сучасних мов. Це супроводжується активізацією лексичних і словотворчих засобів, які пов'язані з процесами термінологізації і детермінологізації лексики сучасних мов. Зміна лексичного складу мов відбувається за рахунок запозичень термінологічної лексики та слів, які втратили вузькоспеціальний характер вживання і перейшли до складу загальноновживаної лексики. Лексика мови не може у своєму існуючому складі вичерпно відбивати всю безмежність людського досвіду і навколишнього зовнішнього світу, тому більшість лексико-семантичних рядів і мікросистем кожної мови перебуває у “відкритому стані”, тобто в постійній схильності до інновацій [8, 126].

У ХХІ ст. особливо активно проходить у всіх мовах інноваційний процес, який має однакові екстралінгвістичні основи – на мовну систему посилюється вплив з боку зовнішніх чинників: продуктивних сил, що розвиваються у планетарному масштабі, науки і техніки, які щоразу глибше проникають у повсякденне буття людини; процесу удосконалення форм суспільного життя, сформованого глобального інформаційного простору.

Світова спільнота вступила у третю промислову революцію, яку називають постмодерном. Перша була пов'язана із винаходом парового двигуна, друга – з електрифікацією, а третя включає в себе прорив на шести головних напрямках: комп'ютеризація, телекомунікації, мікроелектроніка, роботи, нові матеріали і біотехнології. „Технологічні досягнення не тільки змінюють сферу бізнесу, але й культуру, державне правління, методи ведення війни і навіть релігію. Все більш очевидною

стає здатність людей використовувати позагенетичну інформацію у своїх повсякденних цілях” [9, 15].

Сучасний етап науково-технічного прогресу – *information revolution = inforevolution*, комп’ютерне, кібернетичне, кремнієве століття – *computer age = digitized age = cybernetic age = cyberage = silicon age* – називають інформаційним віком, який прийшов на зміну індустріальному у зв’язку з розвитком глобальної економіки, політики та широким запровадженням у всі сфери соціального життя інформаційної, особливо комп’ютерної техніки.

Все почалося у 1969 році з розвитку комп’ютерної мережі у США, яка тоді називалась *Darpanet*, пізніше *Arpanet*, (назва походить від назви системи *Advanced Research Projects Agency* міністерства оборони США), що мала за мету перешкодити захвату чи руйнуванню американської системи комунікацій у випадку ядерної війни. Результатом цієї роботи стало створення мережі, яка у той час об’єднувала лише чотири комп’ютери. Згодом була створена сітка, яка складалась з кількох тисяч автономних комп’ютерних підсистем, які мали між собою безліч неконтрольованих з будь-якого центру зв’язків. Пізніше до цієї мережі були під’єднані всі важливі дослідні інститути та університети. З причин безпеки вся військова інформація концентрувалась у власній мережі. Детальний аналіз виникнення, розвитку та перспектив Інтернет подається, наприклад, у роботах Б. Міхаеля та Б. Бара [13].

Із розвитком персональних комп’ютерів до мережі почали під’єднувати у 80 рр. комерційні установи. З цього часу стало можливим підключення до мережі всіх бажаючих. Кожна людина, яка мала персональний комп’ютер могла стати громадянином віртуального світу – *netizen, netzbürger, cybercitizen, Bürger der virtuellen Welt*. На той час до мережі вже було підключено 50 млн. користувачів із 180 країн світу. За іншими статистичними підрахунками до комп’ютерної мережі було підключено на той час 100 млн. користувачів. В США мають доступ до комп’ютерної мережі більш ніж 50% всіх громадян, у Європі менше ніж 30%. У залежності від держави число користувачів, які підключені до комп’ютерної мережі значно відрізняється. Так, наприкінці 2000 року, три з десяти сімей у Німеччині мали доступ до комп’ютерної мережі. За даними опитування 2000 р. 16% всіх німців мали доступ до Інтернет. Через деякий час до мережі було вже підключено понад 50% всіх громадян, але ж ця цифра постійно змінюється, все більше навчальних закладів та приватних осіб використовують Інтернет. Інтернетом користуються представники всіх верств населення та різних вікових груп. Цей новий засіб масової інформації стає світовою інформаційною мережею. Вже у 2000 р. на сторінках Інтернет налічувалось мільярди сторінок інформації. І хоча користування Інтернет пов’язано з певною небезпекою важко переоцінити його значення для всіх областей людського буття. Сила

такого впливу, вважає П. Друкер, визначається не завдяки величезним об'ємам інформації, яка накопичується і передається через Інтернет за допомогою цих технологій, і не завдяки виникненню у результаті їх розвитку „штучного інтелекту” чи ролі комп'ютерів і найновіших методів сучасної обробки даних, які використовуються для прискорення прийняття рішень чи розробки національних стратегій. Сьогодні, на думку пана П. Друкера, слід говорити зовсім про інше, про те, чого практично ніхто не передбачив, або про що 10–15 років тому ніхто навіть не згадував – про електронну комерцію, тобто про Інтернет в якості головного, можливо, навіть найголовнішого каналу всесвітнього розповсюдження товарів та послуг. ”Це, наголошує П. Друкер, докорінно змінює економіки, ринки, промислові структури, характер продуктів та послуг, їх потоки, цінності, поведінку та сегментацію споживачів, робочі місця та ринки робочої сили” [16, 47].

Технологічна революція сьогодні має відмінні особливості, які визначають її унікальність у новітній історії людства. Її особливості у тому, що інформаційні технології та Інтернет за висловом одного з американських дослідників це „інструменти мислення, які збільшують інтелектуальні можливості людини так само, як технології промислової революції збільшили її мускульну силу” [14].

Саме тому інформація і технології є частиною глобальних потоків у сучасній економіці, а важливу роль у їх розподілі і формуванні конкурентних переваг відіграють права власності. Тому ті країни, у яких концентруються науково-дослідні центри, фактично закладають фундамент довгострокового розвитку інформаційних технологій. „Розвинуті країни сьогодні переживають нову інформаційну революцію, локомотивами якої виступають найбільші комп'ютерні корпорації, при цьому головним елементом нової світової інформаційної інфраструктури є Інтернет. Тому не випадково, що лідером у розвитку Інтернету стали США, які намагаються залишатися найважливішою ланкою всієї системи світопорядку на новому етапі розвитку глобальної економіки” [3, 94].

На сучасному етапі США підтримує своє лідерство на міжнародній арені в цій галузі завдяки монополізації технологій формування свідомості, так званих *high-hume* технологій, які є якісно нового типу, а сам факт їх застосування фактично виключає можливість конкуренції, тому що вони ставлять користувача в положення ліцензіата.

Доктор економічних наук, директор інституту проблем глобалізації в Росії наводить приклади таких метатехнологій [19] – сітьовий комп'ютер, оскільки, тому що за діючим в США законодавством все програмне забезпечення, яке виробляється в США має лазівки, за допомогою яких американські спецслужби здійснюють несанкціонований доступ до інформації, яка зберігається на комп'ютерах і навіть можуть змінювати її, якщо це необхідно для національних інтересів Америки; сучасні

технології зв'язку, які дають змогу перехоплювати телефонні розмови на всій земній кулі і комплексно аналізувати їх в „онлайновому режимі”. Найближчим часом стане можливим перехват і повна комп'ютерна обробка всього об'єму повідомлень в Інтернет; технології управління, які впливають на культуру чи систему цінностей того чи іншого суспільства, але не інтегруються з ними. Вони здатні ослаблювати їх конкурентоспроможність; технології формування масової свідомості. Вищезгадані технології стали сьогодні домінуючими. Саме вони розповсюдились в останні роки і стали технічним компонентом інформаційного суспільства. „Засоби здобуття, зберігання, розповсюдження та маніпуляції інформацією і знаннями все більше стають головною діяльністю людей” [5, 21]. Внаслідок такого процесу активізувались дослідження у галузі когнітивної лінгвістики, у центрі якої знаходиться мова як універсальний когнітивний механізм, тому на сучасному етапі загально визнаним є факт щодо домінування англійської мови як мови-донора у процесі запозичення в усі неанглійські європейські мови.

Слід зазначити, що більшість термінологічних одиниць є запозиченнями з третьої мови, які були раніше запозичені й існували в обох мовах, але через їх широке застосування в англійській мові призвели також до їх широкого розповсюдження у німецькій мові. Це перш за все стосується латинських та грецьких запозичень, які знайшли широкого застосування у німецькій мові завдяки політичному та культурному англійському впливу. „Лише звернення до самої науки, співвіднесення фактів лінгвістичних з науково-технічними фактами, вивчення причинних зв'язків між соціально-економічними та мовними явищами дозволить дати вичерпне пояснення багатьом лінгвістичним процесам, які мають місце у термінології” [1, 9].

Розвиток галузі Інтернет спричинив розвиток лексичного складу та семантичного значення лексичного складу вищезгаданої галузі. Поповнення лексики у значній мірі відбувається за рахунок запозичення термінологічної лексики. Така інтелектуалізація мов супроводжується процесом детермінологізації, яка відбувається у сфері повсякденного спілкування. Таким чином, процес інтернаціоналізації органічно пов'язаний із процесом інтелектуалізації сучасних мов [7, 6].

Під термінами Гельмут Лангер розуміє „фахову лексику, яка служить для позначення понять певної галузі, значення яких визначається через дефініції” [17, 108]. В ідеалі терміни однозначні. До цієї групи належать такі терміни як *Browser, Chat, Cybercafe, downloaden, E-Commerce/elektronischer Handel, E-Mail, Flatrate, ICANN, Homepage, HTML, Internet, online, Modem, Provider, Suchmaschine, WWW moцo*. Такі лексеми служать у першу чергу для позначення процесів, пов'язаних з Інтернет. Автор виділяє також „напівтерміни або професійні жаргонізми”,

називаючи такими фахову лексику, семантику якої не можна однозначно визначити, оскільки вона належить також до інших комунікаційних сфер, наприклад: *internetsüchtig, Internet-Sucht, Onliner, Online-Spiele, surfen, Surfer, virtuell*. І до третьої групи термінів автор відносить „загальноновживані лексеми, які у певному контексті стають елементами фахової лексики”, наприклад: *herunterladen, klicken, Maus, netzwerk, Shopping*.

Розширення значення лексичних одиниць – детермінологізація – зумовила комп’ютерну грамотність населення. Завдяки термінології Інтернет значна кількість термінів набула широкого розповсюдження у загальнономовному дискурсі, що призводить до виникнення соціальних неологізмів (соціолектів) – лексичних одиниць, які виникають для позначення способу життя в залежності від цінностей та способу життя людей. Основним чинником соціальної диференціації мови є соціально-економічний статус носія мови, тобто його розташування у соціальній та економічній ієрархії суспільства, що перш за все визначається родом діяльності, матеріальними доходами та рівнем освіти мовця. Внаслідок цього процесу у другій половині 80-х рр. виникає новий соціальний прошарок – “когнітаріан” (*knowledge class = digetary (digital + literary) = кіберінтелектуали (cyberintellectuals)*) – це люди, грамотні у галузі комп’ютерних технологій. Сучасна техніка змінює статус, спосіб життя і завдання, що стоять перед інтелектуалами, а розширення контексту вживання лексичних одиниць супроводжується семантичними змінами – розширення значення, звуженням значення, метафоричним переносом, метонімічним переносом тощо.

Комп’ютерна лексика як і будь-яка інша термінологічна система тісно взаємодіє з літературною мовою. Завдяки швидкому розповсюдженню комп’ютерної техніки терміни цієї області стають широко відомими і все частіше використовуються засобами масової інформації. Місцем зародження нових слів є засоби масової інформації, які підтверджують широке розповсюдження таких неологізмів у загальній мові. Газети та журнали представляють свіжу актуальну інформацію із різних сфер діяльності людства і адресують її широкому читачеві – це є головною причиною чому багато запозичень через мову преси потрапляють у лексикон всіх верств населення. Аналіз “інфонеологізмів” дає можливість виявити тенденцію розвитку словникового складу взагалі, розкрити його зв’язки із соціальними явищами і процесами. Тобто, преса виконує роль посередника у міграції слів з англійської мови – це сфера постійного мовного новаторства, постійний пошук свіжих форм та способів лінгвістичного вираження. Важливим є не тільки „кількісне нарощення лексико-семантичних варіантів, але і якісне переосмислення запозичень, які вже увійшли у мову, розширення сполучувальних потенцій англіцизмів” [12, 14]. Кореспонденти працюють по всьому світі і вносять

свій внесок в оновлення та збагачення мови публікацій. Запозичення роблять текст більш свіжим та колоритним, динамічним та виразним, розширюють та збагачують засоби мовного вираження. Основна вимога до мови преси – чергування стандарту та мовної експресії.

Проте фахова лексика, що стосується сфери Інтернет, має дві особливості. По-перше, завдяки розповсюдженню Інтернет вона відома широкому колу користувачів і аматорів, які не завжди точно можуть визнати семантику таких лексичних одиниць. З іншого боку, вона вживається фахівцями, які вкладають у такі ЛО інший зміст ніж користувачі та аматори галузі.

Завдяки міграції ЛО з однієї терміносистеми в іншу відбувається зміна значення ЛО – транстермінологізація. Під транстермінологізацією термінів розуміємо формування такої системи термінів, яка функціонує у різних „підмовах”, подібно до системи термінів та їх варіантів. Це ілюструють комп’ютерні неологізми, зокрема використання термінів медицини як комп’ютерних: *allergy, virus, immune, infection, antivirus, viral infection, hygiene, antidote, vaccine, vaccination, disinfection, virus writer, anti – virus* і навпаки: *інформопрфілактика* – принципи і процес набуття, накопичення і використання інформації з лікувальною метою; *інформотерапія* – сукупність зовнішніх чинників, які позитивно впливають на психологічний стан хворої людини і стимулюють бажання одужати. „Транстермінологізація – це універсальний процес, який стосується не однієї чи декількох, а практично всіх терміносистем мови” [2, 9].

З іншого боку відбувається спеціалізація загальноновживаної лексики – термінологізація, а термінологія і загальномовні одиниці піддаються семантичним зрушенням та модифікаціям. Термінологізація часто має елементи метафори, оскільки для комп’ютерної термінології характерне конотативне забарвлення завдяки метафоричному вживанню: *browse, clone, loop, icon, menu, mouse, surf, web, window, Firewall, Gopher* – система користування Інтернет; *footprint* – розмір комп’ютера, площа, яку він займає, знак у файлі, що свідчить про проникнення сторонньої особи. Формування нових (похідних) значень на основі переносного вживання слів є явищем, що притаманне всім літературним мовам. Перенесення існуючих значень на нові реалії – один з найпоширеніших способів номінації, що відбиває через розвиток мови збагачення людської свідомості такими поняттями, які життя висуває на передній план внаслідок їх важливості та актуальності. Базою для цього є принципово безмежна кількість варіації, що живляться широкою творчістю носіїв мови. За семантичним законом німецького лінгвіста Ганса Шпербера – предмет, що викликає у певному колективі особливий інтерес, стає центром “метафоричної експансії”, тобто джерелом аналогій при описі інших предметів, а використання метафор та інших типів переносу найменувань,

призводить до оформлення нового значення у словах. У зв'язку з експансією комп'ютерної лексики існує тенденція введення в науку про мову “*комп'ютерної метафори*” [11, 5], яка означає переосмислення методів програмування, автоматизації систем управління та пошук інформації, діалогових систем “людина – машина” у лінгвістику. Порівняння з ЕОМ означає, що матеріальна субстанція мозку функціонує як комп'ютер, що процеси мислення поводяться по відношенню до мозку як програма до комп'ютера. Результатом таких досліджень стало виникнення такого лінгвістичного терміну як „*антропометрична метафора*” [4, 10] – образне використання людських слів як комп'ютерних терміні. Відбувається метафоричний перенос значення лексичних одиниць – осмислення людиною складних об'єктів, що базується на переосмисленні базових понять людського досвіду. У даному випадку виділяється будь-яка ознака, що стає основою метафоричного переносу, наприклад, *gridlock* – не зупинка, а безвихідна ситуація, руйнування системи. Деякі мовознавці вважають, що подібні терміни лексико-семантичного утворення є „омонімами по відношенню до вихідних слів” [6, 91]. Поповнення лексичного складу німецької мови термінами відбувається у трьох напрямках:

– недавні запозичення з англійської мови:

Chat, Provider, Web, online;

– терміни, які давно вже запозичені в німецьку мову:

Agentur, Adresse, Magazin, Kontrolle, Tipp;

– німецькі ЛО – семантичні неологізми:

Handel, Nutzung, Seite, Regel.

Такі семантичні неологізми здатні утворювати лексичні деривати: *Netz -> vernetzen -> vernetzt -> die Vernetzung.*

Останнім часом постійно зростає потреба міжнародного спілкування, відбувається широкий обмін інформацією між спеціалістами різних країн, що передбачає створення міжнародних термінологічних банків. З цієї причини внаслідок інтеграції та глобалізації у сучасному світі при збереженні тенденції до вираження національної самобутності все більш актуальною стає „проблема національного і інтернаціонального у термінології” [2, 9]. Неологізми 80–90 рр. 20 ст. пов'язані з комп'ютерною технікою функціонують у багатьох мовах європейського ареалу. Ця лексика викликає інтерес у соціально-лінгвістичному аспекті, оскільки відбиває процеси і явища, які супроводжують цю революцію. Основним чинником виникнення лінгвістичних неологізмів є актуальність процесів та явищ, пов'язаних із сьогоденням, що зумовлює прагнення відбити ці явища і процеси варіативними мовними засобами, тому фактор актуальності та інтересу до важливих змін, що відбувається у суспільстві на сучасному етапі пояснює концентрацію неологізмів навколо нових понять, а проникнення і запозичення у лексику та лексикон іншомовних

слів і словотворчих елементів є одним із найбільш помітних лінгвістичних процесів поповнення словникового складу мови. У результаті цього „єдиний науковий шлях до культури мови в ситуації, що склалася, полягає не через емоційне засудження вживання англо-американізмів, а через детальний опис вже частково засвоєних запозичень і ще не асимільованих іншомовних надходжень, через визначення і аналіз тих чинників, які детермінують як асиміляційні процеси, так і вибір мовного варіанта – слова рідною мовою чи іноземного слова” [10, 9]. Це призводить до утворення синонімів. Внутрішньомовними причинами синонімії термінів є той факт, що у різних науковців, у різних контекстах та різних ситуаціях з’являються варіанти термінів, обумовлені семантико-професійними вимогами, а також вимогами мовної економії у розмовному та професійному мовленні. Синонімія у лінгвістиці описується через поняття варіативності, а вивчення мови техніки дозволяє стверджувати, що синонімія у термінології техніки – це „спосіб вираження нового погляду на предмет опису, тобто це не схожість номінації, а схожість чи ідентичність семантики найменувань” [2, 8]. Бабанова С.Ю. виділяє такі інваріантні моделі термінологічних варіантів у німецькій мові:

1. Використання повного терміна і його аббревіатури з метою економії мовних засобів.

2. Повний термін та його еліптична форма: $ab + cd = acd, abd, ad$.

3. Дублетне варіювання.

4. Морфолого-синтаксичне варіювання.

5. Варіювання за рахунок синонімічних рядів: незамкнутість синонімічних рядів ставить у комунікативному плані проблему виразності номінації, а з іншого боку – прагнення до стандартизації у науковому стилі мови. Термін завжди пране до загально мовного вживання, відштовхуючись від індивідуальних варіантів.

6. Варіювання за рахунок заміни родового поняття видовим. (У різних авторів варіанти одного терміна)

7. Морфологічне варіювання, завдяки наявності різних суфіксів.

8. Комплексне варіювання.

9. Графічне варіювання.

Отже, актуальність процесів та явищ, пов’язаних із сучасним етапом НТР зумовлює прагнення відбити ці явища і процеси варіативними мовними засобами, що пояснює концентрацію неологізмів навколо певних понять. Семантичні неологізми поповнюють словниковий склад мови завдяки появі нових значень та зміни значень, а тому виникають синонімічні лексеми типу: цифровий: *electronic = digital = smart = on-line*; для позначення мінікомп’ютерів: *lap held = laptop = lunchbox = mini laptop = luggable = palm top = note book = sub note book = trash = ultra portal*; комп’ютерні програми: *bloat ware = bozo filter = browser = course ware = freeware = functional software = merchant ware = rust ware = stretchsoftware*

= *uninstaller* = *web-browser*; аматор техніки: *chip head* = *computer junkie* = *cyber addict* = *cyber head* = *cyber buff* = *data junkie* = *digit – head* = *gear – head* = *net head* = *techno freak* = *technophile* = *Telephile*; фахівець галузі: *computer nerd* = *Cyber guru* = *Tech guru* = *techno guru* = *Cyber nerd* = *Technogeek* = *Technonerd* = *übernerd* = *Super nerd* = *Techno pundit*; знавці ті відомі експерти: *Cyberati*= *Digerati*= *Technoscenti*= *Geek Dom*= *Techno set*; вмілий користувач: *Computer hip* = *Computerate* = *Competent* = *Computer – savvy* = *Cyber savvy* = *IT–savvy* = *Techno literate* = *Techno savvy*; постійний користувач інтернет: *Cyber–citizen* = *Cyber–surfer* = *E–surfer* = *Netter* = *Internaut* = *Net head* = *Netizen* = *Netnik* = *Net surfer*; мова Інтернет: *Cyber jargon* = *Cyber lingo* = *Cyber speak* = *Net jargon* = *Net – speak*.

Англiцизми, які мають німецькі еквіваленти для позначення певних явищ, процесів чи номінацій можуть диференціюватися стилістично чи мати певні конотації. Семантичне значення таких ЛО визначається з контексту, наприклад: *Internet-Angebot/Shopping-Angebot; Internet-Shop/Online-Shop*

Internet-Adresse/Online-Adresse/Web-Adresse; Anbieter/Internet-Dienstleister/Internet-Provider/Internet Provider/Online-Anbieter;

Internet-Service

Internet-Broker/Internet-Banker.

Проте співвідношення національних та інтернаціональних термінів у термінології комп'ютерної інформатики англійської мови визначається на користь англійської мови, „оскільки місце зародження і становлення комп'ютерної інформатики, а також розповсюдження програмних продуктів та апаратного забезпечення, супроводжується документацією англійською мовою, а це є екстралінгвістичними факторами” [1, 10].

Внаслідок НТР з'являється новий тип неологізмів “ретронімів” – це нові позначення відомих речей у зв'язку з виникненням нових різновидів таких речей і тим самим виникає необхідність чіткого розмежування старих і нових понять, наприклад: *voice mai, e-mail -> hard mai; e-fax -> hard fax; virtual time -> real time; cyber space -> meatspace.*

Таким чином, в епоху промислової революції ключовою тенденцією мовного розвитку була тенденція до демократизації літературних мов. Останнім часом на передній план розвитку мов ставитися інтернаціоналізація. І якщо демократизація призвела до наближення діалектів та соціолектів до рівня літературної мови, то збільшення кількості інтернаціональних елементів у літературних мовах призводить до посилення функціонального навантаження мов міжнародного та міжнародного спілкування з одного боку, а тенденція до інтеграції обумовлює прагнення зберегти національні мови з іншого боку. Одним з основних інтегруючих факторів в останні роки стає наука, інтернаціональна за своєю природою. Для сучасного етапу розвитку науки

і техніки, наукового і культурного обміну характерна велика потреба у величезній кількості нових слів, спеціальних термінів, які служать для номінації певних явищ і процесів. Ця лексика викликає інтерес у соціально-лінгвістичному аспекті, оскільки відбиває процеси та явища, які супроводжують інформаційну революцію, що спричинила зміни у лексико-семантичній системі багатьох мов і потребує аналізу когнітивізму.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Акулина Т. В. Экстралингвистическая обусловленность особенностей английской терминологии компьютерной информатики. Автореф. дис. канд. филол. наук. Омск: ОГТУ, 2003. – 23 с.
2. Бабанова С. Ю. Вариантность в терминологии (на материале терминотехники в немецком и русском языках). Автореф. дис. канд. филол. наук. Москва: МГЛУ, 1997. – 24 с.
3. Багиров А. Информационная эпоха: тенденции развития. // Международная жизнь: Проблемы внешней политики, дипломатии, национальной безопасности. – 2001. – № 1. – С. 90 – 97.
4. Володина М. Н. Основные направления когнитивной лингвистики в Германии // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 1994. – № 6. – С. 9 – 14.
5. Демьянов В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, – 1994. – № 4. – С. 16 – 25.
6. Дубенец Э. М. Неологизмы в английском языке // Иностранные языки в школе. – 1991. – № 6. – С. 90 – 92.
7. Жабина Е. В. Англо-американские заимствования в лексике современного немецкого языка / Автореф. кандидат филол. наук Барнаул: БГПУ, 2001. – 18 с.
8. Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты языкознания. – К.: Вища школа, 1974. – 176 с.
9. Зуев, Л. Онлайн-общества в «новой экономике» // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 11. – С. 15 – 23.
10. Курченко Л. М. Сучасні тенденції фонетичної асиміляції англоамериканських запозичень у студентському соціодіалекті німецької мови.: Дисертація кандидата філологічних наук. Київ: у-тет ім. Т. Шевченка. – 1994. – 133 с.
11. Нерознак В. П. О методике и объекте научной теории // Знание, язык и языкознание. – М.: Наука, 1991. – С. 3 – 7.
12. Обухова И. Н. Функционирование и словообразовательная активность англицизмов в русском языке.: Диссертация кандидата филологических наук. ДГУ, 1991. – 151 с.
13. Bob Barr, Batty Michael. "The Electronic Frontier" Exploring and Mapping Cyberspace // "Futures", June 26, 1994. P. 699 – 712.
14. Hart, Jeffrey A., Robert Reed, Francois Bar. The Building of Internet. Berkeley, CA, U. of California, BRIE Working. <http://www.brie.berkeley.edu/brie>
15. Jochen A. Bär. Deutsch im Jahr 2000: eine sprachhistorische Standortbestimmung. In/ Die deutsche Sprache zur Jahrtausendwende. Band 1. Herausgegeben von M. Eichhoff-Cyrus und Rudolf Hoberg. Franz Spiegel Buch GmbH, Ulm. 2000. – S. 9 – 35.
16. D. Drucker, P. Beyond the Information Revolution // The Atlantic Monthly, October 1999. – V. 284. – № 4. – P. 47.
17. Langer Helmut. Zum Wortschatz der Sachgruppe Internet // Muttersprache, Jahrgang 111 (2001) Juni. – S. 97 – 110.
18. Schanke Edil. Neuere englische Lehnwörter in der deutschen Wirtschaftssprache aus der Sicht eines Norwegens // Muttersprache. – Jahrgang 111 (2001) Juni. – S. 234 – 247.
19. http://www.ptpu.ru/issues/1_01/9_1_01.htm

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Міщенко Алла Леонідівна – аспірант кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: описова лексикологія германських мов.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

**СЕМАНТИЧНЕ ЯДРО КОНЦЕПТУ ЗРАДА В
УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Неллі ПАНФІЛОВА (Кіровоград)

У статті розглядається лінгвокультурологічний аспект концепту *зрада* в українській мові як частина мовної картини світу, визначаються семи, які входять до складу зазначеного концепту, встановлюється ядро його семантичного поля.

The article considers the linguacultural aspect of the concept *treachery* in Ukrainian as the part of the linguistic picture of the world. The units that are included into this concept and the core of its semantic field are determined.

Кожна природна мова віддзеркалює певний спосіб сприйняття та концептуалізації світу. І, як зазначає Р. Кісь, „людина не тільки витворює мову, але й актом мовотворення віддає себе у владу мови. Вона, описуючи коло докруги народу, вибудовуючи мовний світ, який не тільки опосередковує сприймання, розуміння і мислення, але й певним чином структурує і видозмінює усі ці процеси, – у кожному мовно-національному колі по-своєму, є знаряддям чи засобом, а навіть більше – самостійним фактором націотворення, у тому числі й культуротворення” [5, 101].

Ще у ХІХ столітті мовознавці відзначали зв'язок мови і мислення (О.О. Потебня), мови й духу народу (В. Гумбольдт), мови та уявлення людини про світ (Е. Сепір, Б. Уорф). Вплив мови на пізнання і сприйняття навколишнього світу, проблеми мовної картини світу, існування концептів як одиниць, які існують у ментальному просторі як людини, так і нації, розглядаються у працях Ю.Д. Апресяна, Н.Д. Арутюнової, А. Вежицької С.Е. Нікітіної, Ю.С. Степанова та інших.

Когнітивна лінгвістика широко вивчає категорію концептосфери людини – галузі знань, одиницею якої є концепт. У монографії „Язык и национальное сознание” концептосфера визначається як „упорядкована сукупність концептів народу” [15, 9].

Одним із завдань сучасного мовознавства є опис концептосфер та семантичних полів концептів національних мов з метою встановлення їхніх компонентів на різних концептуальних рівнях.

Сам термін **концепт** широко застосовується у когнітивістиці, семантиці, лінгвокультурології, що привело до появи чималої кількості його дефініцій. Серед культурологічних визначень є інтерпретація, яку запропонував Ю.С. Степанов, де концепт описується як „згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини, й засіб за допомогою якого людина сама входить у культуру”

[12, 43]. У статті В.І. Карасика та Г.Г. Слишкина лінгвокультурний концепт визначається „як умовна ментальна одиниця, яка спрямована на комплексне вивчення мови, свідомості та культури” [3, 75]. О.С. Кубрякова дає лінгвістичне визначення, яке тяжіє до когнітивнопсихологічного розуміння [9, 106], де концепт – „термін, який слугує для пояснення одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання та досвід людини” [8, 90].

У мові кожного народу відбивається його історія, релігія, культурні та національні традиції. Р. Кісь зазначає, що „лінгвокультурна картина світу має прикмети лінгвокультурного релятивізму та диктатуру специфічних ментальних та когнітивних схем, що властиві етноформам. У фокусі нашої уваги мають бути ті структури соціонормативної культури, які теж „класифікують” стосунки в цьому світі, фіксовані та „кодіфіковані” у лінгвокультурній традиції способи тлумачення та поцінування явищ, речей і вчинків, а також релігійні практики та релігійні переживання, залучені в конструювання лінгвокультурної картини світу” [5, 292].

Принциповим для сучасної когнітивної лінгвістики є розмежування концептосфери та семантичного простору мови. Як зазначають автори монографії „Язык и национальное сознание”, „концептосфера – це розумова сфера, яка складається з концептів, існуючих у вигляді розумових картинок, схем, понять, фреймів, сценаріїв, гештальтів, абстрактних сутностей, що узагальнюють різноманітні ознаки зовнішнього світу. А частина концептосфери, яка отримала вираження за допомогою мовних знаків, є семантичним простором мови, що утворюється усією сукупністю значень, які передаються мовними знаками певної мови” [15, 23]. Значна частина концептосфери народу представлена у семантичному просторі його мови, що й робить семантичний простір мови предметом вивчення когнітивної лінгвістики.

М.В. Скаб, у свою чергу, дає визначення поняття семантичного простору слова, під яким розуміється вся сукупність його значень, які функціонують у мові і мовленні та реалізуються в усіх напрямках розгортання його семантики [11, 512].

Концепт має „шарову будову”, тобто з моменту своєї активації у свідомості носіїв культури і в культурі як такої, концепт починає „обростати” значеннями, вбираючи різні етапи розвитку культури [4, 296].

Як зазначає С.Ю. Кондратюк, структура, граматичний і лексичний склад різних мов впливають на особливості мислення, а тому визначають і особливості розуміння, пізнання й освоєння людиною самої себе і світу, усвідомлення свого місця в ньому. Ці особливості впливають на мотиваційний аспект при називанні абстрактних понять [6, 157].

Еволюція етичних понять-концептів таких як *добро*, *зло*, *вірність*, *зрада*, *честь*, *совість* тощо відбувалася віками і знаходила своє

відображення у мові. У мікрополі мовних утворень на їх позначення відбиваються особливості національного характеру українців. Доцільність використання лексикографічних джерел при виявленні ментальної моделі того чи іншого концепту полягає у тому, що кодування концептів відбувається саме у мові. Тому словник відображає ті значення лексем, за допомогою яких вербалізуються концепти, значущі для даного суспільства [7, 311].

Розглянемо концепт *зрада* в українській мові, застосовуючи метод лексико-семантичного опису та аналіз лексико-семантичних полів.

Мета пропонованої статті – визначення особливостей концепту *зрада* в українській мові, встановлення сем, що входять до семантичного поля зазначеного концепту.

Матеріалом дослідження послужили дані тлумачного словника сучасної української мови.

Значущість концепту *зрада* для української ментальності існує як в аспекті впливу християнського світосприйняття, так і в аспекті міжлюдських стосунків. Але в усі часи зрадництво мислиться людьми як щось страшне, неприпустиме і має негативне емоційне забарвлення: *На цім місці стара мати здригнула, затиснувши папірець, наче їй справді вчувся крик того півня чорної, глухої ночі, що віщував зраду, чи дійшло до свідомості ім'я "Юда", при якому завжди стискалося її щире материнське серце* (І. Багрянний). Вчинок Юди сприймається як „вічна парадигма відступництва, зради” [10, 580]. І зараз юдою називають зрадника, запродавця: – *Скільки за душу береш? – закричав я,.. – почім земляків продаєш, іудо?* (І. Муратов). Негативна конотація зазначеної лексичної одиниці у словнику відзначається стилістичною маркованістю: зневажливе, лайливе слово. Також словник фіксує фразеологічні звороти:

Іудине (юдине) плем'я (поріддя, коріння та ін.), лайл., зневажл. – про зрадників: І все одно іудиному корінню недовго зиватися (М. Стельмах).

Юдині (Іудині) срібняки (срібники); тридцять срібників (срібляників) – винагорода за зраду: Вони не знають, в купюрах якої країни одержуватимуть надалі свої Іудині срібники (З газети). -- *Цьому нечестивцю і тридцять срібників не обтяжать ні кишені, ні совісті...* (М. Стельмах).

Іудин (юдин) поцілунок, зневажл.: а) лицемірний, нещирий поцілунок; б) учинок людини, що облесливістю приховує свою зраду.

„Юдиним деревом” у народі називають осику: *Зтужіле за шелестом вітру й за гомоном листу арештантське вухо чітко розрізняло,.. як тремтить смутна осика... Осика – дерево жалоби. Дерево, на якому повісився Юда...* (І. Багрянний).

Державну зраду вважали найтяжчим злочином, наприклад, у Стародавніх Єгипті, Індії та Китаї за антидержавні злочини карали смертю, а у деяких країнах страчували не тільки винного, але й всю його родину

[13, 74, 96, 132, 134]. В Українському законодавстві зрада теж була одним із найбільш небезпечних складів державних злочинів, а у другій половині XVII ст. при гетьмані Б. Хмельницькому з'явилося визначення „зрада повсталому українському народові”. Зрадників страчували усіх без винятку [2, 1, 181]. Навіть у 1950 році у Радянському Союзі, після скасування вищої міри покарання, застосування смертної кари було санкціоновано до зрадників, шпигунів, диверсантів [2, 2, 314]. Зараз, за статтею 56 Кримінального кодексу України державна зрада є особливо небезпечним злочином проти держави, який карається позбавленням волі на строк від 10 до 15 років з конфіскацією майна [17, 92].

В усі часи і серед усіх народів зрада вважалася одним із найстрашніших злочинів, а Данте Аліг'єрі у „Божественній комедії”, описуючи кола пекла, помістив зрадників у найнижчому, дев'ятому колі серед довічного холоду – навіть вбивці перебувають вище – у сьомому. Коло, де перебувають зрадники, Данте поділяє на пояси в залежності від того, кого зраджують: зрадники рідних (пояс Каїна), зрадники батьківщини і однодумців (пояс Антенора¹), зрадники друзів і сотрапезників (пояс Толомея²) та зрадники благодійників (пояс Джудекки³).

У тлумачному словнику зафіксовані наступні значення лексеми *зрада*:

Зрада:

1. Перехід на бік ворога; віроломство, зрадництво: *Лежить розстріляний за зраду батьківщини і товариства Андрій* (О. Довженко);

2. порушення вірності у коханні, дружбі: *Ти коханого, подружко, чарувала, зрада вдарила у серце, ніби грім* (Л. Забашта);

3. відмовлення від своїх переконань, поглядів і т. ін.: *Зрада художньої правди неминуче відбивається або на долі самого твору, або на чистоті його основної ідеї* (Л. Українка).

Синоніми на позначення *зради* поділяються за цим самим принципом. Синонімічний ряд з домінантою *зрада* (перехід на бік ворога), синонімами *зрадництво, віроломство, віроломність* (підступне порушення обіцянки, присяги), *запроданство* (з корисливою метою): *Зрада кримського хана докорінно змінювала становище всього козацького війська* (Я. Качура). *Вони вдавалися й далі до своєї політики віроломства, вогню й меча* (О. Довженко).

Лексема *зрада* у другому та третьому значеннях входить до синонімічних рядів, але вже не є у цих рядах домінантою:

Невірність (непостійність у стосунках, порушення довіри, вірності); *зрада* (порушення вірності в коханні, дружбі); *адюльтер* заст., *перелюбство* заст. (подружня невірність): *Страх втратити Філька був більший від болю ревнощів через його невірність* (Ірина Вільде). [Любов:] *Ви забуваєте ще другу любов поетів, наприклад, любов Данте до Беатріче..* [Милевський:] *Ну, знаєте... у трубадурів часом трудно одрізнити блакитну квітку від адюльтера* (Л. Українка). *Гріх*

перелюбства такий великий, що його творити одному не під силу, потрібна ще жінка... (П. Загребельний).

Відступництво (відмова від своїх ідеалів, принципів, політичних переконань і т. ін.), *ренегатство*, *зрада*, *зрадництво*, *зречення*, *відречення рідше*, *відступство* діал.: *Відступництво від ідеї. Політичне ренегатство. Під впливом нових явищ життя народ-творець знаходив і форми для змалювання цих явищ. Це не було зреченням традиції* (М. Рильський). *Чи й я маю боятися невзгодин та думати про себе? Ні! Се було б відступством від ідеї освіти* (У. Кравченко).

Бачимо, що з концептом *зрада* нерозривно пов'язані як лексеми *вірність*, *дружба*, *кохання*, так і в певному сенсі протилежна одиниця *ворог*. Розглянемо семи, які входять у семантичне поле *зрада* у першому значенні, яке подається у словнику як *перехід на бік ворога* та пояснюється через синоніми *віроломство*, *зрадництво*. *Перехід* тлумачиться як дія за значенням *переходити*: *Марина зрадила Україні, в татарську віру перейшла* (В. Сосюра). Одиниця *переходити* пояснюється за допомогою сем *покидати*, *приєднуватися*, позначаючи, що зраджуючи батьківщину, громаду, зрадник часто зрікається їх, залишає, але одночасно він приєднується до тієї сторони, на чию користь він зраджує. Напр.: *Вона без жалю покинула товариство дівчат та парубків* (М. Коцюбинський). *Клим забував про наказ Маліни – сидіти в траншеї [санітарного] взводу – і приєднувався до бійців, які атакували ворога* (Я. Гримайло). Це стосується і релігійних переконань, коли людина, зраджуючи, змінює віросповідання, приймає нову релігію: *Охоплені жаждою влади й багатства, чимало нащадків старокнязівських і дворянських родів, як-от Ієремія Вишневецький, зрадивши свій народ, щоб вільніше було його грабувати, перейшли в католицизм* (О. Довженко).

Розглянемо іншу ланку:

зрада → зрадництво → вчинки зрадника

↓

віроломство → зрадництво → вчинки зрадника

↓

підступність = підступництво

↓

підступний замір, вчинок

Отже, через лексему *зрадництво* тлумачиться як *зрада* так і *віроломство*. *Віроломство* визначається також як порушення обіцянки, присяги та включає до свого семантичного мікрополя сему *підступність* (= *підступництво*), яка, в свою чергу, тлумачиться через сему *підступний* та пояснюється як підступний замір чи вчинок: *Він [містер Стріт]... Обертає людину в звірюку, у якій відчай в очах, Віроломство, підступність, жадоба* (С. Воскресенко). *Чого ти знов так дивишся на мене? Підступний погляд твій, немов отрута* (Л. Українка). Таким чином

у мові закріплюється розуміння зради як вчинку, заміру, який у будь-якому випадку є підступним за своєю сутністю.

Досить часто зрада, особливо державна, є заздалегідь спланованою, продуманою. У Біблії Юдин план зради був частиною Божого плану, коли „рішення прийняте Богом стосовно смерті Ісуса, та рішення Юди зрадити Його „співпали” [14, 269–270]. У першому вірші 22 розділу „Святого Євангелія від Луки” читаємо: *І він [Юда] пішов, і почав умовлятися з первосвящениками та начальниками, як видасть Його. Ті ж зрадили, і погодилися дати йому срібняків... І він обіцяв, і шукав відповідного часу, щоб їм видати Його без народу* [Лук. 22: 4–6]. У мові така продуманість, підготовлюваність зради відбивається у семантичному мікрополі лексеми *підступництво*, до якого входить сема *замір*, яка тлумачиться як задум, бажання зробити щось, намір, а переважно у множині – це таємні, підступні плани: *Зінько... дуже вразився, довідавшись про Остапові заміри розрізнити його з Ганкою* (Б. Грінченко). *Намір та план є певний задум зробити щось, який трактується як задуманий план дій, намір, що дає нам можливість замкнути зазначену ланку: Своїх намірів він не сповіряв дома нікому* (П. Мирний). *Андруша з хлопцями, безумовно, щось задумали. А суворі обличчя, настороженість і кийки в руках ясно говорять, що од їхніх задумів комусь не поздоровиться* (А. Головка). *Слухайте ж, який у мене план... Ми ходімо просто до Короликового гнізда і заберімо у неволю його дітей* (І. Франко).

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на глибше вивчення природи концепту *зрада* з застосуванням як лінгвокультурологічного підходу, так і компонентного аналізу, що становить велику зацікавленість через значне емоційне забарвлення зазначеного концепту.

Досліджений матеріал дозволяє здійснити наступні висновки:

1. Формування концепту *зрада* в українській мові проходило під впливом як християнства, так і особливостей історичного розвитку, що знайшло свій відбиток у мові.

2. Важливими компонентами ядра семантичного поля досліджуваного концепту в українській мові є семи: *перехід*, *покидати*, *приєднуватися*, *замір*, *план*.

ПРИМІТКИ

¹ За ім'ям троянського вождя Антенора, якого післягомерівська легенда змальовувала зрадником [1, 532].

² Від імені Птолемея, намісника в Ієрихонії, який, запросивши до себе свого тестя, князя-первосвященника Іудеї, і двох синів його, віроломно убив їх на бенкеті (135 р. до н. е.) [1, 533].

³ За ім'ям апостола Іуди [1, 534].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія: Поема / Пер. з італ. і коментарі Є.А. Дроб'язка; передмова О.Б. Олексієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – 607 с.

2. Історія держави і права України. У 2-х ч. / А.Й. Рогожин, М.М. Страхов, В.Д. Гончаренко та ін. ; за ред. акад. Академії правових наук України А.Й. Рогожина. – К.: Ін Юре. – 1996. – Ч. 1–2. – 816 с.
3. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под ред. И.А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 75 – 80.
4. Карпенко У.А. Фреймовый подход к анализу концепта // Мова і культура. (Науковий щорічний журнал). К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2003. – Вип. 6. – Т. III. Ч. I. Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – С. 293 – 303.
5. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність. – Л.: Літопис, 2002. – 304 с.
6. Кондратюк С.Ю. Слова із значенням „щастя” в українській, російській, іспанській, англійській, французькій, румунській та німецькій мовах // Проблеми зіставної семантики. Збірник наукових статей. Випуск 6 / Відп. ред. Кочерган М.П. – К.: Вид центр КНЛУ, 2003. – С. 157 – 158.
7. Кравченко В.Л. Концепт „Європа” у європейському інтеграційному дискурсі // Мова і культура. (Науковий щорічний журнал). К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2003. – Вип. 6. – Т. III. Ч. I. Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – С. 309 – 316.
8. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
9. Левченко О. Лінгвокультурологія та її термінна система // Вісник Нац. ун-ту "Львів. політ.", № 490, 2003. – С.105 – 113.
10. Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2 томах) / Гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – Т.1. – 671 с.
11. Скаб М.В. Розгортання семантичного простору слова і мовна картина світу // Семантика мови і тексту. Збірник статей VI Міжнародної конференції. – Івано-Франківськ: „Плай”, 2000. – С. 512 – 514.
12. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академический проект, 2001. – 990 с.
13. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навч. Посіб. – Львів: Світ, 2001. – 384 с.
14. Толкование четырех Евангелий и книги деяний апостолов / Пер. И. Череватой, гл. ред. П. Харчала. – США, 1990. – 454 с.
15. Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии. Отв. ред. З.Д. Попова, И.А. Стернин
<http://www.voronezh.iriss.ru/attach_download?object_id=300450071624&attach_id=000358>
16. Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970-1980. – Т. 1–11.
17. Юридична енциклопедія: в 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – т. 2. - 1999. – 744 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Панфілова Неллі Юріївна – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: семантика, когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія, типологічне зіставлення мов.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2004 р.

МЕТАФОРА ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ В ДРУКОВАНИХ ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Роман ПРИБОРА (Кіровоград)

У статті розглядаються особливості функціонування політичної метафори в українських засобах масової інформації, подається аналіз основних тактик та прийомів впливу ЗМІ на формування політичних суджень читачів.

The issues under consideration in this article are the peculiarities of functioning of political metaphor in Ukrainian mass media, and there is given the analysis of the basic tactics and methods of the influence of mass media on the formation of political opinions of the readers.

У процесі комунікації будь-який осмислений вислів має на меті впливати на реципієнта і стимулювати в нього певну реакцію. У повсякденному спілкуванні дана мета не завжди усвідомлюється суб'єктом мови, але у сфері публічного дискурсу, чи то усного, чи писемного, подібна мета не лише добре усвідомлюється, але й спеціально закладається у висловлення суб'єктом мови. Преса завжди була і є знаряддям дії на читача. Результатом такої дії може бути сміх, стривоженість, заспокоєність або байдужість та інші емоційні стани. Коли ж ідеться про такі видання, в колі інтересів яких переважають політика, соціологія, економіка, культура і тому подібні сфери, то спрямована дія на читача, який є одночасно громадянином, виборцем, споживачем, у плані формування його політичних уподобань і купівельного попиту – це одна з основних цілей.

Останнім часом простежується зростання інтересу політиків, політтехнологів та спеціалістів зі зв'язків з громадськістю до використання ЗМІ як засобу політичного впливу. Розробляються нові PR-технології, відшукуються шляхи та наукове обґрунтування найефективніших способів політичної маніпуляції. Мова ЗМІ стала предметом дослідження фахівців з політичної стилістики та інтерпретації. Особливу зацікавленість серед мовознавців викликає політична метафора та особливості її функціонування як засобу переконання.

Нові погляди на проблему метафори, запропоновані Дж. Лакоффом, М. Джонсоном, Е. МакКормаком, Х. Ортега-і-Гассетом, Е. Ортоні, дозволили розглядати метафору не лише в її функціональному аспекті як засіб вираження певної ідеї, але й як важливе знаряддя мислення [7, 71] – тобто в когнітивному аспекті. Відповідно суть метафори полягає в осмисленні і переживанні явищ одного роду в термінах явищ іншого роду [5, 389]. У такому контексті метафора тлумачиться як взаємозв'язок двох певним чином організованих структур знань про головний і другорядний суб'єкти метафори. У межах такого взаємозв'язку на основі системи загальноприйнятих асоціацій відбувається формування нової системи імплікацій реципієнта відносно головного суб'єкта.

Розглянемо сутність політичної метафори у світлі останніх поглядів на метафору. У мовознавстві тривають дискусії щодо визначення цього терміна. А. Баранов визначає політичну метафору як засіб мовленнєвої дії на реципієнта з метою вплинути на процес прийняття ним певного рішення [1, 17], тобто з метою сформувані певне ставлення до того чи іншого політичного явища. У наведеному визначенні підкреслена аргументативна функція політичної метафори. Згідно з поглядами Джорджа Лакоффа та Хосе Ортеги-і-Гассета, основну роль відіграє евристична функція, а отже, політична метафора в такому аспекті трактуватиметься як засіб осмислення політичної реальності, яка постійно змінюється. І нарешті, метафора, в тому числі й політична, є засобом побудови нових асоціативних зв'язків, направлених на підкреслення одних неявних характеристик суб'єкта і усунення інших (за Максом Блеком). Таким чином, ми маємо справу з інтеракційною функцією політичної метафори.

Метою даної роботи є розгляд політичної метафори в мові українських друкованих засобів масової інформації як поширеного прийому і елемента системи технологій мовної дії. Об'єктом уваги є саме мова ЗМІ, тому що політична метафора і взагалі технології мовної дії найбільш уживані й ефективні саме в мові ЗМІ. Основним і найефективнішим інструментом політичних маніпуляцій сьогодні виступають ЗМІ. Завданням публікації є класифікація видів політичної метафори та групування їх щодо основних мовленнєвих тактик.

Мова політичного дискурсу, зазвичай, стримана у використанні стилістичних засобів, у тому числі й метафор. Це пояснюється високою відповідальністю, яку несе політик за висловлене ним, а також суворим контролем за недопущенням можливих конфліктів на ґрунті неоднозначного трактування сказаного. Але, як тільки центр ваги переноситься в емоційну площину, що в політичному житті трапляється надзвичайно часто (передвиборча агітація, полеміка, політична критика), заборона на метафору знімається.

Як уже зазначено вище, однією з функцій політичної метафори є продукування в реципієнта заздалегідь визначеної реакції. Оскільки метафора є специфічним кодом, побудованим автором на основі певної інтерпретаційної системи, то, для того щоб метафора виконала покладене на неї завдання, необхідно, щоб реципієнт перебував у цій інтерпретаційній системі. Розглянемо, наприклад, заголовок статті: „*Махатма Ющенко і Росія*” (Дзеркало тижня (далі – ДТ), № 52, 2004 р.). Автор статті будує нову систему імплікацій, зводячи прізвище українського політика та індуський духовний титул у метафору. Слово „Махатма” передбачає ряд імплікацій: 1) духовний лідер Індії, вчитель; 2) правитель; 3) Джавахарлал Неру, відомий під псевдонімом Махатма Ганді (президент Індії, з іменем якого асоціюється відродження країни). Але, вжите поряд з українським антропонімом, слово „Махатма” надає

сказаному дещо іронічного відтінку. Таким чином, у світлі цієї метафори головний її суб'єкт – В. Ющенко – набуває характеристик, які при цьому ставляться під сумнів. Читач, не знайомий з історією та культурою Індії, тобто який не перебуває в інтерпретаційній системі метафори, не зможе зрозуміти її суть, а отже, метафора не зможе сформувати в реципієнта передбачене ставлення до об'єкта.

Проте слід зазначити, що можлива й інша ситуація. Метафора здатна продукувати в реципієнта і несподівані для її автора інтерпретації. Це зумовлене тим, що адресація друкованого тексту досить умовна, а його інтерпретації не завершуються на першому інтерпретаторові: елементи тексту можуть потрапляти до інших інтерпретаційних систем, як-от – обговорення, коментарі тощо. Для прикладу можна навести звернення кандидата в президенти В. Януковича на одному з мітингів до свого опонента, як до „шкідливого kota Леопольда”. Імплікаційна система фрази „шкідливий кіт” (тварина, яка всюди робить лише шкоду) нівелюється імплікаційною системою імені „Леопольд” (мультиплікаційний персонаж – кіт, добрий, миролюбний, вибачливий, готовий до компромісів). Невдале використання коду породило хвилю другочергових інтерпретацій, які не лише позбавили метафору можливості створити визначену реакцію у реципієнтів, але й направили дію проти її автора.

У сучасному політичному дискурсі виділяють дві основні тактики діяльності – виправдання та дискредитації. Обидві базуються на протиставленні концептів Добра і Зла, доброго і поганого, верху і низу, правого і лівого (Дж. Лакофф, М. Джонсон). Відповідно політичні метафори можуть бути диференційовані на метафори виправдання і метафори дискредитації. Залежно від поставленої мети автор створює асоціативні зв'язки на основі певного типу концептуальних залежностей. Досить повний розгляд можливих типів концептуальних залежностей запропонувала Анна Вежбицька [4, 144]. Зупинимось на декількох з них і розглянемо особливості їх функціонування у сфері україномовних ЗМІ.

Перший тип концептуальних залежностей реалізується шляхом прямого отождоження персоналій, явищ, подій з тими чи іншими символами Добра і Зла. Таким чином підкреслюється певні асоціативні характеристики, на основі яких відбувається віднесення об'єкта до категорії „доброго” чи „поганого”. Даний тип концептуальних залежностей будується за моделлю « $A=B$ ($A \in B$)» [4, 144].

Наприклад: *Юлія Володимирівна – це атомна енергія. Вона може обігрівати будинки, а може стати бомбою* (ДТ № 1, 2005).

Я впевнена, що помаранчева революція – це доброякісна епідемія, якою будуть хворіти не тільки в Україні (Ю. Тимошенко, ДТ № 50, 2004).

Слід відзначити, що метафори, побудовані за даним типом зв'язків, з одного боку, є досить „небезпечними”, оскільки автор ризикує отримати

пряму реакцію від об'єкта метафори. З іншого боку, такі метафори мають порівняно невелику силу переконання, оскільки автор нав'язує реципієнтові вже готовий власний висновок щодо сказаного.

Наступний спосіб встановлення асоціативних залежностей наділений більшою силою переконання, оскільки змістовий висновок про ідентифікацію об'єкта доручено зробити самому реципієнту. Тобто завданням адресата є самостійна побудова асоціативних зв'язків (системи імплікацій метафори), а всяке знання, „здобуте власними інтелектуальними зусиллями”, усвідомлюється як особисте (за А. Барановим [1]).

Основою метафори в цьому випадку є модель «А схоже на В» [4, 144], яка передбачає такий тип асоціативних залежностей, як зближення за властивостями, або атрибуція. Через вказівку на ознаки, притаманні об'єктові, встановлюється його „родова схожість” з концептами „добрий” – „поганий”.

Наприклад: *Олександр Зінченко та Петро Порошенко висувують тезу про те, що нова влада не ставить за мету «разрушить все до основания, а затем...»* (ДТ № 1, 2005).

Використання автором слів з „Інтернаціоналу” спонукає адресата до пошуку асоціативних зв'язків між епохами, встановлення відповідних кореляцій між ними та побудови відповідних висновків. Імплікаційна система рядка з пролетарського гімну передбачає ряд ідеологічних переконань (ідеологем): попередня капіталістична епоха – Зло, яке має бути повністю знищеним; нова влада трудящих – Добро. Ідеологема в новому контексті окреслює характеристики нової влади в Україні, а саме: нова влада не вбачає у своїх попередниках абсолютне Зло, а отже, немає сенсу перекреслювати все досягнуте, ризикуючи знищити й те добре, що було зроблене.

Слід зауважити, що визначення характерних особливостей і перенесення їх на об'єкт метафори завжди ідеологічно забарвлені й детермінуються ідеологемами, що є вже давно сформованими й функціонують тривалий час. Для прикладу наведемо ще дві метафори, які експлуатують ідеологеми відповідно радянської та американської систем.

Наприклад: *І якщо сьогодні майбутній президент має мільйони гектарів політичного поля, то тандем Порошенко – прем'єр, Литвин – спікер може обмежити можливості президентської гри до наділу площею у п'ять радянських соток* (ДТ № 1, 2005).

Можна очікувати, що будь-яка відповідь Ющенка, як це трапляється з обвинувачуванням в американській системі правосуддя, «може і буде використана проти нього» (ДТ № 1, 2005).

Одним з найважливіших прийомів мовленнєвого впливу є стереотипізація. З погляду когнітивних процесів стереотипи формуються на основі асоціативних зв'язків за моделлю „А має відношення до В” [4,

144], де В – один з прототипових концептів або концепт, опосередковано пов'язаний з прототипом як символ Добра або Зла.

Наприклад: *Гавела в Україні може оцінити народ, але не еліта, що звикла до виразної жорсткості епохи Кучми* (про Ющенка) (ДТ № 1, 2005).

Вацлав Гавел – останній керівник комуністичної Чехословаччини, під проводом якого відбувався демократичний мирний перехід країни від закритої напівавторитарної, економічно слабкої держави до держави з верховенством права та соціальним добробутом. Таким чином, В. Гавел виступає в наведеній метафорі як символ Добра, в той час як неприйняття політики Гавела – характеристика „поганого”. Ще один приклад:

У середньостроковій перспективі відповідь на це запитання залежатиме від демократизації виборчої системи – від успіхів у перетворенні Верховної Ради з клубу «450 найбагатших» (за аналогією до рейтингу «500 найбагатших» часопису «Fortune». – Ред.) на справді представницький орган (ДТ № 1, 2005).

Представницький орган держави є уособленням демократії, прав, честі і чесності (характерні властивості Добра). Рейтинг «500 найбагатших» часопису «Fortune» передбачає асоціацію з багатством, успішністю, індивідуальним добробутом, тому також не несе характерних особливостей Зла. Але, зведені в одну систему, ці два поняття породжують ряд нових асоціацій: корупція, використання владного становища для збагачення, – тобто властивості, характерні для символу Зла.

І, нарешті, ще один тип концептуальних залежностей – встановлення асоціативних зв'язків за другорядною ознакою. Цей тип концептуальних залежностей лежить в основі техніки, відомої як прийом „навішування ярликів”. Ярлик – один з поширених аргументів у нечесній полеміці, він використовується, головним чином, як засіб дискредитації. В основу найменування за принципом ярлика закладається яка-небудь неістотна, притаманна лише даному об'єкту ознака. Так, наприклад, Ющенка називають „американським шпигуном” (прозахідна орієнтація – ознака „поганого”), Януковича – „донецьким паханом” (зв'язок з кримінальним світом – також ознака „поганого”). Наталю Вітренко асоціюють з „Конотопською відьмою” (відьма – символ Зла).

Доцільно зазначити, що подібний тип концептуальних залежностей використовується переважно в усному політичному дискурсі, на шпальтах газет зустрічається не часто, хоча й має великий ступінь експресивності.

Розглянуті типи асоціативних залежностей використовуються для ефективного маніпулювання висновками реципієнта. Зрозуміло, що включення об'єкта вислову в концепт „Добро” служить мовній стратегії виправдання, і, відповідно, включення в концепт „Зло” – дискредитація. Розмежування „доброго” і „поганого” – достатньо традиційний прийом політичної боротьби.

Як було зазначено вище, метафора в імпліцитному вигляді включає в себе такі судження про головного суб'єкта, які зазвичай належні допоміжному. Завдяки цьому метафора відбирає, виділяє й організовує одні, достатньою мірою визначені характеристики головного суб'єкта і усуває інші [3, 167]. Подібні характеристики можна погрупувати за концептуально-семантичними полями. Виділимо найпоширеніші з них, у яких політична метафора функціонує відповідно до розглянутих вище моделей.

1. Концептуально-семантичне поле „спорт”: політики – гравці, спортсмени, а політичне життя – спортивне змагання, наприклад:

*Порошенко не менш енергійний і наполегливий, ніж Тимошенко, але, на відміну від Юлії Володимирівни, **арм-рестлінг** – не його вид спорту* (ДТ № 1, 2005).

*Кращою відповіддю на дії влади було б підвищення передвиборчої активності, а не активізація безглуздої полеміки. **Голом треба карати суперника. А не „привозити” голи у власні ворота*** (ДТ №43, 2004).

2. Концептуально-семантичне поле „кримінальний світ”: політичні лідери – пахани, бандити, злодії, наприклад:

Порошенко із захищеними кишнями може впоратися з цим завданням (про прем'єрство) (ДТ № 1, 2005).

*По-перше, саме на територіях цих адміністративних утворень мали місце наймасштабніші фальсифікації під час як першого, так і другого турів. В зв'язку з чим губернаторам ніби й відступати нікуди: **позаду Лук'янівка*** (ДТ № 50, 2004).

3. Концептуально-семантичне поле „армія”: учасники політичного життя – солдати, офіцери, генерали; політичні партії – роди військ; політичні відносини – війна, маневри і таке інше:

«Депутатський призов» у виконавчу владу та президентську вертикаль може серйозно ослабити парламент (ДТ № 1, 2005).

*Разом з тим наступного тижня в Києві 60-річчя звільнення України від фашистів Володимир Путін має намір використати як привід для підтримки Януковича: „**СМЕРШ** голосує за штрафбат”* (ДТ № 43, 2004).

4. Концептуально-семантичне поле „міфічний світ”: політики – надприродні (злі/добрі) істоти; політичне життя – сакральні дієства:

*Йому (Ющенку) доведеться визначитися з тактикою поведінки, що сприяла б консолідації прихильників і водночас «**викурюванню**» противників, які маскуються під друзів* (ДТ № 1, 2005).

*Мені здається, що **помаранчева революція перетворила Україну на справжній храм**, де відбуваються каяття, очищення, відродження багатьох людей, в тому числі і політиків... Але є й інші, які здаються сьогодні „**біснுவатими**”, вони не збираються ні каятись, ні просити прощення у народу* (ДТ № 50, 2004).

5. Концептуально-семантичне поле „тваринний світ”: політики – тварини, стадо, наприклад:

Тепер же, коли ведмедя вбито і з цією перемогою Ющенко офіційно не привітали тільки Путін та Буш (ДТ № 1, 2005).

І тут Ющенко однозначно відповідальний за тих, кого він приручив (про представників бізнесу в його команді) (ДТ № 50, 2004).

6. Концептуально-семантичне поле „кухня”: політики – кухарі, бармени; державні установи – заклади громадського харчування:

Є люди, які не приймуть політичну реформу ні під яким „соусом” (День, № 156, 2004).

Народ підтримав Ющенко і висловив недовіру старому політико-клановому коктейлю, збовтаному попереднім президентом (ДТ № 50, 2004).

7. Концептуально-семантичне поле „театр”: політики – актори, політичне життя – гра на сцені.

І роль партнера Володимира Путіна, яку йому намагаються відвести група Медведчука, Янукович грає малопереконливо (ДТ № 43, 2004).

Таким чином, у наведених метафоричних моделях політичне життя постає як світ закулісних ігор, кримінальний чи тваринний світ, світ нелюдських відносин, а політичні діячі – як типові представники цих ірреальних світів. Зрозуміло, що представлена вибірка відображає далеко не всі метафоричні моделі. У сфері сучасних українських друкованих ЗМІ функціонує велика кількість різнопланових метафоричних моделей, побудованих за різними типами концептуальних залежностей. Особливості їх функціонування та пізнавальний ефект потребують подальших досліджень на тлі зростаючого інтересу до української політичної метафори з боку як ЗМІ, так і суб’єктів політичного життя.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Баранов А. Н., Казакевич Е. Г. Парламентские дебаты: традиции и новации. – М.: Знание, 1991. – 63 с.
2. Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987. – С.88–126.
3. Блек М. Метафора // Теория метафоры / Под ред. Н. Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – С.153–172.
4. Вежбицкая А. Сравнение – грация – метафора // Теория метафоры / Под ред. Н. Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – С.133–152.
5. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. // Теория метафоры / Под ред. Н. Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – С.387–415.
6. МакКормак Е. Когнитивная теория метафоры. // Теория метафоры / Под ред. Н. Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – С.358–386.
7. Ортега-и-Гассет Х. Две метафоры. // Теория метафоры / Под ред. Н. Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – С.68–81.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Прибора Роман Іванович – асистент кафедри іноземної філології КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: інтерпретація тексту, когнітивна та функціональна лінгвістика.
Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ СТАНУ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ

Ірина ПЯНКОВСЬКА (Кіровоград)

У статті запропоновано порівняльну характеристику лексико-семантичних особливостей слів категорії стану в українській і німецькій мовах. Проаналізовано різні джерела походження і лексико-семантичні групи цього розряду слів у порівнюваних мовах, визначено основні докази того, що семантика стану є для розглядуваного класу слів категорійним, а також подано спільні й відмінні риси функціонування категорії стану.

The comparative characteristics of some semantic peculiarities of the category of condition in Ukrainian and German are suggested in this article. The different sources of the origin and the semantic groups of these words in the compared languages are analysed. Besides the main arguments that the meaning of condition is categorical for this class of words are determined. Special attention is paid to the similar and different features of the functioning of the category of condition in Ukrainian and German.

У граматичній системі сучасної української мови існує чимало підходів щодо визначення й витлумачення слів із семантикою стану. Одні вчені зовсім не визнають цієї категорії, інші вважають, що категорія стану сучасній українській літературній мові властива, треті, розглядаючи у своїх працях деякі групи цих слів, називають їх по-різному: „предикативи”, “незмінні присудкові слова”, “безособово-предикативні прислівники”, “предикативні прислівники” тощо. І.Р. Вихованець вважає, що “предикативні слова відприслівникового походження являють собою аналітичні дієслова із семантикою стану” [5, 122]. Проте прихильники різних поглядів щодо категорії стану погоджуються з тим, що основною відмінною особливістю цих слів є їхня семантична спільність, а саме, що всі вони характеризуються єдиною семантикою – вираженням стану.

Вивчення лексико-граматичних особливостей слів у німецькій мові показує, що до тих слів російської та української мови, які лінгвісти визначають як категорію стану, у німецькій мові зараховують лексичні одиниці, що їх характеризують у традиційній граматиці як предикативні прикметники (слова типу *ansichtig, gewahr, leid, schade, schuld*). Слова категорії стану виділяють в німецькій мові на підставі таких чотирьох диференційних ознак: спільного лексико-граматичного (категорійного) значення, функціонального вживання, форм словозміни і граматичної сполучуваності [9, 22]. М.Д. Степанова і Г. Гельбіг зазначають з цього приводу, що “у німецькій мові є невелика група слів, які виокремлюються за тими самими ознаками, що і предикати стану в слов’янських мовах. Ці слова можна розглядати як особливу групу прикметників, які не відмінюються й уживаються тільки у функції предиката” [12, 62].

Завдання пропонованої статті полягає в тому, щоб проаналізувати лексико-семантичні особливості категорії стану в українській і німецькій мовах.

Одним із складників багатоаспектного критерію виокремлення частин мови є реальна семантика визначуваного слова. У “Граматичі української мови” зазначається з цього приводу, що кожна частина мови повинна мати “певний семантичний стрижень, який об'єднує всі належні до неї слова” [2, 10].

Прихильники слів категорії стану (Л.В. Щерба, В.В. Виноградов, М.Н. Поспелов, Е.М. Галкіна-Федорук, Н.А. Каламова та ін.) висловлюють як підставу існування такої семантичної основи те, що всі слова даної групи об'єднуються спільним лексико-граматичним значенням недійового часового стану, яке отримує категорійне вираження і “може мислитися безособово або приписуватися тому чи тому суб'єктові” [4, 435]. Безособово-предикативні слова можуть виражати стан предмета, природи, середовища, фізичний або психічний стан суб'єкта тощо.

Як показують дослідження, українська мова виявляє кількісну перевагу в засобах вираження предикатива, порівняно з німецькою.

У німецькій мові не прийнято виділяти предикати стану, виражені словами категорії стану, як один із типів присудків. Тому в граматиці німецької мови можна прослідкувати тільки тенденцію до виокремлення декількох варіантів предикатів, які можна розглядати як еквіваленти категорії стану.

Здебільшого слова категорії стану є вторинними утвореннями, похідними від прислівників, іменників і дієприкметників в українській мові і від прикметників, прислівників, дієприслівників та іменників у німецькій мові.

В обох мовах, можна виділити декілька основних частиномовних розрядів слів, на основі яких сформувалася категорія стану:

1. Найбільше угруповання слів категорії стану в українській мові сформувалося на основі **прислівників з обставинним та якісно-означальним значеннями**: *безлюдно, близько, боляче, важко, весело, вітряно, гарно, досадно, душно, жалко, затишно, клопітно, легко, місячно, морозно, небезпечно, неймовірно, спекотно, сумно* та ін. Слова цього розряду позначають почуття, фізичні стани, стан природи і навколишнього середовища. У німецькій мові цій групі слів відповідають так звані **предикативні атрибути** [Див.: В.Г. Адмоні, О.І. Москальська, Е. Шендельс, Г. Гельбіг, Й. Буша та інші].

Предикативний атрибут може мати різні семантичні відтінки. Він виражає ознаку предмета, що існує тільки в момент здійснення дії, позначеної предикатом, або у проміжок часу, безпосередньо пов'язаний з цим моментом, напр.: *Eifrig und wichtig gab er auf alle Fragen Antwort...* (Seghers) – *Поспішно й діловито він відповів на всі питання...*

Ознаки, виражені в предикативному атрибуті, є ознаками тимчасовими й змінними, які з'являються в суб'єкта в момент здійснення дії, вираженої присудком. Атрибут може виражати навіть таку ознаку, яка тільки виникає в підмета в момент дії, вираженої в предикаті, або є результатом цієї дії [1, 284–285].

Група слів категорії стану, утворених таким способом, є найчисельнішою як в українській, так і в німецькій мові.

2. Конструкціям з **модальним значенням необхідності, можливості** (*доступно, доцільно, можна, не можна, необхідно, потрібно, треба, слід* і под.) відповідають у німецькій мові речення, у яких підмет виражений неозначеним займенником *man*, а присудок складається з модального дієслова (*können, müssen, sollen, brauchen*) та інфінітива [10, 183-184]. На відміну від німецької мови, у якій інфінітив є обов'язковим, в українській мові предикати стану можуть уживатися й без нього.

3. Наступний клас категорії стану в українській мові утворюють **іменники**, які, виконуючи предикативну роль, утратили зв'язок із парадигмою іменникового відмінювання й стали еквівалентами предикативних слів прислівникового походження: *біда, горе, гріх, диво, досада, жаль, кривда, лихо, лень, охота, пора, сором* тощо. Більшості цих слів можна знайти відповідники і в німецькій мові, напр.: *die Schande – сором, die Sünde – гріх, das Übel – біда (горе, лихо), das Wunder – диво, die Zeit – пора* тощо.

4. Окремо можна виділити слова категорії стану, які передаються в німецькій мові за допомогою **прийменниково-іменникової конструкції** з абстрактним значенням: *in Ordnung – благополучно, mit Ruhe – спокійно, in der Wut – розлючено, ohne Ruhe – неспокійно* або **сполученням іменника з незмінюваною формою *voll(er)***: *voller Ruhe – спокійно, voll Rauch – димно* [1, 287–288], напр.: *Ich bin nicht ganz in Ordnung – Зі мною не все благополучно; Im Zimmer war es voller Ruhe – У кімнаті було спокійно; Es war voll Rauch im Walde – У лісі було димно.*

5. Деякі дослідники називають одним із джерел утворення предикатів стану в українській мові віддієприкметникові дієслівні форми на *-но, -то*: *виявлено, зроблено, намічено, написано, нараховано, насаджено, працювано, пояснено, убито* та ін. [13, 482]. Але у німецькій граматиці така тенденція не спостерігається.

6. На думку І.Р. Вихованця, периферію слів категорії стану в українській мові складають дієслова типу *любити, кохати, ненавидіти* тощо, які не виражають значень дії або процесу, напр.: *Діти любили вчительку; Дівчина кохає хлопця*. Ознаки предикатів стану притаманні специфічній групі предикатів, що включає дієслова *знати, вірити, думати* й под., які так само не позначають ні дій, ні процесів, а виражають специфічні стани, спроектовані на інші ситуації, напр.: *Ми знаємо, що він вірний друзям; Люди думали, що хлопець повернеться* [6, 101]. Відповідні

лексичні одиниці можна знайти й у німецькій мові, напр.: *lieben* – любити, *koхати*, *hassen* – ненавидіти, *wissen* – знати, *glauben* – вірити, *denken* – думати.

7. На відміну від української мови, у якій слова категорії стану трапляються тільки в безособових реченнях, у німецькій мові вони можуть бути виражені **особовою формою дієслова**; напр., порівняємо німецький переклад Г.-Г. Штайна прикладів з твору А. Тесленка: *Мені жаль його стало.* – *Er tat mir leid*; *Досадно мені, так би лупив усіх.* – *Ich ärgerte mich, verprügeln hätte ich alle mögen* [10, 173]. Тут можна навести й інші приклади: *Es eckelt mich (mir)* – Мені гидко; *Es bangt mir* – Мені страшно; *Es gruselt mir (mich)* – Мені страшно; *Es schaudert mir (mich)* – Мені лячно [15, 288]; *Es tut mir weh* – Мені боляче; *Es ärgert mich* – Мені досадно; *Es freut mich zu hören* – Мені радісно (приємно) це чути; *Es fröstelte ihn* – Йому холодно; *Ich friere (Mich friert)* – Мені холодно; *Du sollst dich schämen, so von deinem toten Vater zu reden* (W.Baierl) – Тобі має бути соромно так говорити про свого покійного батька; *Ich fürchte mich* – Мені страшно; *Man hört ein Stecknadel fallen* – Чути, як муха пролетить; *Er beneidet* – Йому заздрісно тощо.

Таким чином, кількість слів категорії стану як в українській, так і в німецькій мові весь час зростає за рахунок переходу до неї інших частин мови.

Хоча предикати стану дуже схожі на деякі інші розряди слів (прислівники, іменники, прикметники, дієприслівники), але це лише граматичні омоніми. Слова категорії стану трапляються тільки в безособових реченнях в українській мові і здебільшого у безособових реченнях у німецькій, за винятком випадків, коли у функції категорії стану виступають дієслова в особовій формі. Предикати стану виступають головним членом, тобто ядром речення, тому ні про яке узгодження, керування чи прилягання до інших слів не може йтися. Але самі вони у функції головного члена безособового речення можуть визначатися другорядними членами речення, які до них прилягають, наприклад, залежним інфінітивом (*Очам боляче дивитися на вогонь*; *Не можна піти з будинку*; *Man braucht nicht, dorthin zu gehen* – *Не потрібно йти туди*;) чи прислівник (*Дуже жарко сьогодні*; *Heute ist es sehr heiss*); безособово-предикативні слова можуть керувати формою давального відмінка суб'єкта (*Мені сумно*; *Es ist mir traurig zumute*), знахідного відмінка об'єкта (*Шкода сироту*; *Es ist schade um ihn*), родового відмінка з прийменником (*далеко до міста*), орудного і місцевого відмінків із прийменником (*шумно за дверима*, *жарко в кімнаті*).

Від прислівників слова категорії стану відрізняються тим, що ніколи не визначають дієслово, що характерно для прислівників. Якщо безособово-предикативні слова часто позначають стан (у статиці), властивий якому-небудь суб'єкту в давальному відмінку (*мені весело*; *mir ist kalt*), то для багатьох прислівників не характерна семантика стану

взагалі (*швидко, повільно, сміливо, різко, поступово* та ін.), тому вони не можуть стати предикатами й перейти в категорію стану.

Слова категорії стану також відрізняються від іменників: вони не позначають предмет, а позначають оцінку стану щодо тривалості в часі (*час іти; час вставати; Es ist Zeit anzufangen*) або вольовий стан (*лїнь навіть говорити*), чи оцінку стану з морально-етичного погляду (*сором дивитися на це; гріх кривдити старих; Es ist Sünde*). Ці слова не змінюються, а значить, не мають ні роду, ні числа, ні відмінка; уживаються тільки в складі головного члена безособового речення.

Отже, безособово-предикативна функція визначила зміну семантичного забарвлення цих слів, які перейшли до розряду категорії стану, – вони стали виражати значення стану, яке стало категорійним. Для всіх інших частин мови, що називають стан, це значення не є категорійним (граматикалізованим), а тільки загальним лексичним (напр., дієслова *спати, дрімати, сидіти* виражають стан у динаміці; прикметники *радий, сумний, веселий* та інші виражають ознаку як стан). Крім того, у кожного з них є своє індивідуальне лексичне значення (наприклад, *спати* – знаходитися, перебувати в стані сну і т.п.) [8, 9].

Основною відмінною ознакою слів категорії стану є їхня семантична спільність. Залежно від того, який стан вони виражають, слова категорії стану обох порівнюваних мов поділяються на такі групи:

1. Слова, які виражають **фізичний стан живих істот**: *боляче, видно, важко, жарко, затишно, кисло, лоскотно, млосно, холодно, легко, темно, чутно; behaglich – затишно, heiß – жарко, kalt – холодно, leicht – легко, schwer – важко, wohl – затишно* та ін. Напр.: *Знову Зінька лишилася вдома, і так часом їй боляче, так тоскно буває, що хочеться рвати на собі волосся* (Шиян); *Не чутно нічого, не видно нікого, тільки Дніпро шумить та дерева шелестять* (Вовчок); *Тим часом Раїсі видно було, як у другій хаті Тася присіла перед грубкою* (Коцюб.); *Сонце так ясно світило і гріло, що панові аж стало жарко* (Мирний); *Оце тільки зараз, як згадав про неї, то ніби трохи защеміло і лоскотно стало в грудях* (Кроп.); *Es ist mir hier behaglich (wohl); Uns ist es schon dunkel im Arbeitszimmer; Mir ist heiß; Mir ist kalt; Es ist ihm leicht, das zu machen; Mit ihm ist es schwer auszukommen; Es fällt mir schwer, Fremdsprachen zu lernen.*

2. Слова із семантикою **емоційного або інтелектуального стану, психічних переживань людини**: *безнадійно, безпечно, бентежно, боязко, боязно, бридко, важко, весело, відомо, відрадно, гарно, гидко, гірко, гордо, горе, добре, завидно, заздрісно, заздро, захватно, звісно, зрозуміло, клопітно, кривдно, ладно, легко, любо, лячно, мило, млосно, небезпечно, неблагополучно, неважно, невесело, невідомо, невірнo, негаразд, негарно, недобре, незбагненно, незрозуміло, незручно, приємно, радісно, смішно, соромно, страшно, сумно, тривожно, тяжко, хвалебно, хороше, чудесно, шкода, ясно; angenehm – приємно, angst (ängstlich, bange) – страшно, ärgerlich – кривдно,*

bekannt – відомо, *bequem* – зручно, *bitter* – гірко, *freudig* – радісно, *froh* – радісно, *fröhlich* – весело, *furchtsam* – боязко, *garstig* – брудко, *gefährlich* – небезпечно, *gut* – гарно, *hoffnungslos* – безнадійно, *klar* – зрозуміло, *komisch (lächerlich)* – смішно, *langweilig* – нудно, *lieb* – приємно, *lustig* – весело, *neidisch* – зазидно, *nett* – мило, *schade* – жаль, *schädlich* – шкідливо, *scheu* – боязно, *schlecht* – погано, *schön* – гарно, *schwer* – важко, *seltsam* – дивно, *traurig* – сумно, *unbegreiflich* – незбагнено, *unbekannt* – невідомо, *unruhig* – тривожно, *verständlich* – зрозуміло і под. Напр.: *Не радиє би вам втручатися, це безнадійно* (Кулик); *На душі полковника ставало гарно, тепло і безхмарно* (Рибак); *Микола ступав немов по розпечених кам'яних плитах, там йому було бентежно від однієї думки, що скрізь тут встає жива історія* (Кучер); *Тарасові було і цікаво і трохи боязко іти до школи* (Іваненко); *Колись там весело було*. Бувало, літом і зимою музика тне (Шевч.); *Всім відомо*, куди він звик ходити і де він лиха набирився (Глібов); *Es war doch nett von ihm, seine Hilfe anzubitten* – Це було мило з його боку запропонувати свою допомогу; „*Nett haben sie es hier*“, sagt sie, *in meinem Zimmer sich umsehend* (Zweig) – “У вас тут мило”, – сказала вона, розглядаючи мою кімнату; *Es ist schade um ihn und seine Schwester* – Шкода його та його сестри; *So stirbt er. – Schade um ihn. Er ist ein vorzüglicher Jurist* (Meyer) – Він так помирає. – Жаль його. Він хороший юрист; *Und als ich die deutsche Sprache vernahm, so ward mir seltsam zumute* (Heine) – Коли я почув німецьку мову, на душі стало якимось дивно; *Mir ist traurig zumute* – Мені сумно на душі. У німецькій мові до цієї групи, крім слів категорії стану прислівникового походження, належать також слова, утворені від іменників, напр.: *Ich habe Schmerzen* – Мені боляче; *Ich habe meine liebe Not mit ihr* – Горе мені з нею; *Ich habe Angst* – Мені страшно; *Es ist ein Elend ihn anzusehen* – Боляче дивитися на нього.

3. Слова, що позначають стан навколишнього середовища, **ДОВКІЛЛЯ**: безлюдно, безмісячно, безпросвітно, безхмарно, вітряно, вогко, галасливо, гамірно, гамірно, гарно, гаряче, глухо, голо, димно, душно, жарко, забоїсто, загущено, задушливо, затишно, зелено, зимно, імлісто, квітчасто, лунко, людно, мирно, мілко, місячно, мляво, мокро, мокрувато, морозно, мрячно, м'яко, напівтемно, невітряно, незатишно, нездорово, сніжно, спекотно, темно, тепло, химерно, хмарно, холодно, хороше, чисто, ясно; *belebt* – людно, *bunt* – квітчасто, *dunkel* – темно, *feucht* – волого, *finster* – темно, *gemühtlich* – затишно, *geräuschvoll* – шумно, *menschenleer* – безлюдно, *mondhell* – місячно, *mondlos* – безмісячно, *naß* – мокро, *nebelig* – туманно, *rauchig* – димно, *ruhig* – спокійно, *schön* – гарно, *schwül* – душно, *seicht* – мілко, *still* – тихо, *trübe* – похмуро, *unbewölkt* – безхмарно, *warm* – тепло, *windig* – вітряно, *winterlich* – зимно, *wolkenlos* – безхмарно, *wolkig* – хмарно тощо. Напр.: *Вечір ... здався особливо хорошим: безмісячно, але досить видно, зрідка пролітає сніжок* (Гончар); *Вогко навкруги, холоднішає ніч* (Гончар); *В хаті ставало гамірно від розмов,*

суперечок і сміху (Ткач); У Києві огонь горить, в Дорогинці димно; Як убили Салівона – Усім панам **дивно** (Нар. тв.); Сквер розбить садівникові звелено, Щоб було тут **затишно і зелено** (Нех.); *Es wurde dunkler und dunkler* – Ставало все темніше й темніше; *Dem Mädchen war gemütlich im Vatershause* – Дівчинці було затишно в батьківському домі; *Es war mondlos, aber der Himmel war voller Sterne* (Remarque) – Було безмісячно, але небо було вкрите зорями; *Nass und nasser wird im Saal und auf den Stufen* (Goethe) – У залі й на сходах ставало все мокріше; *Es wurde auch sofort ruhig* (Bredel) – Відразу стало спокійно; *Heute am Morgen war es schon winterlich* – Сьогодні вранці було вже зимно.

4. Слова, які мають **модальне значення**: доцільно, можна, можливо, невільно, негоже, недоступно, недосяжно, не можна, неможливо, необхідно, потрібно, треба, слід і т.д. Напр.: Де **можна** лантух, там торби не треба (Номис); Десь, колись, в якійсь країні, – В якій хоче, в тій і буде, Бо у казці, та ще в віршах, Все **можливо** (Л. Укр.); Двох котів у мішок саджати **не можна** – покусаються (Тют.); Молодих літераторів **необхідно вчити** на найкращих прикладах творців вітчизняної класичної і сучасної літератури (Літ. газ.). У німецькій мові до цієї групи можна віднести конструкції, у яких підмет виражений неозначеним займенником *man*, а присудок складається з модального дієслова (*können, müssen, sollen, brauchen*) та інфінітива. Вони перекладаються безособовими реченнями з предикатами стану типу *треба, можна, слід, необхідно*, які мають модальне значення, напр.: *Da kann man sich ja noch was holen* (Seghers) – Від цього ще можна чогось набратися (переклад П. Факторовича); *Man musste die Glassplitter jetzt herausnehmen* (Seghers) – Треба вийняти з рани скалки (переклад П. Факторовича) [10, 183-184]; *Man braucht nicht, dorthin zu gehen* – Не потрібно йти туди; *Man soll diese Arznei nüchtern einnehmen* – Ці ліки слід приймати на голодний шлунок.

5. Слова, які називають **оцінку якого-небудь стану з морально-етичного погляду або доцільності / недоцільності**: біда, благо, благополучно, грішно, гріх, диво, дивно, дивовижно, добро, доступно, жаль, жахливо, кривда, лихо, лінь, неvigідно, негоже, недоладно, недоступно, недоцільно, незвичайно, незвично, неймовірно, сором; *erstaunlich* – дивовижно, *faul* – лінь, *gewöhnlich* – звичайно, *möglich* – можливо, *notwendig (nötig)* – необхідно, *scheußlich, schrecklich* – жахливо, *die Sünde* – гріх, *das Übel* – біда, *ungewöhnlich* – незвичайно, *ungewohnt* – незвично, *unglaublich (unwahrscheinlich)* – неймовірно, *unzugänglich* – недоступно, *unzweckmäßig* – недоцільно, *Wunder* – диво, *wunderbar* – дивно, *zugänglich* – доступно, *zweckmäßig* – доцільно і под., напр.: **Біда** мені, усе слабую та й слабую (Коцюб.); **Благо** тобі, друже-брате, Як є в тебе хата (Шевч.); Ватикан я бачив І отця святого в Ватикані. Але й то, панове, ще **не диво** (Л.Укр.); Матері кожної дитини **жаль**, бо котрого пальця не вріж, то все болить (Нар. тв.); **Це було жахливо**, це могло порушити всі

його плани (Гончар); *Видно, й батькові було незвично їхати на бричці, бо примостився він на краєчку сидіння* (Томч.); *Неймовірно, але саме так було* (Хижняк); *Es ist zu nachteilig für uns – Це незручно для нас; Es ist nötig, dass du einen Beruf ergreifst – Необхідно, щоб ти здобув професію; Wirklich scheußlich, die Frau in solch eine Lage zu bringen* (Baierl) – *Справді жахливо, поставити жінку в таке становище; Es ist uns schrecklich, diesen Weg noch einmal zu gehen – Це просто жахливо пройти цим шляхом ще раз; Es wäre zweckmäßig, diesen Versuch hoch einmal zu wiederholen – Було б доцільно повторити цю спробу ще раз; Es ist Sünde – Грішно; Das eben ist das Übel – Біда; Es ist (kein) Wunder – Це (не) дивно.*

6. Слова, що виражають стан оточення або суб'єктивну оцінку цього стану з боку протяжності його в часі чи в просторі: *близько, готово, гріх, густо, досить, забарно, запізно, неблизько, негусто, недовго, пора; bereit – готово, genug – досить, langsam – забарно, nahe – близько, spät – пізно, unweit – недалеко, Zeit – пора* тощо. Напр.: *Близько хата, де дівчина Ворота одчинить* (Шевч.); *Хоч у голові пусто, аби грошей густо* (Нар. тв.); *На золото Кассандра не жадібна, і з неї досить однієї обручки* (Л.Укр.); *Помре міраж, та буде вже запізно* *Свою любов у світі віднайти* (Забашта); *Загравам недовго вже палать над лоном рідних міст* (Сос.); *Es ist alles für dein Kommen bereit – Все готово до твого приходу; Und damit ist es für heute genug* (Bobrowski) – *Цього на сьогодні досить; Die Burschen in den Lokalen sind ihr nicht mehr genug* (Walzer) – *Хлопців у кафе для неї було вже не досить; Er hat genug für immer von dieser Existenz* (Zweig) – *З нього досить такого існування; Das ist ganz nahe zu Ihnen – Це зовсім близько до Вас; Es ist nie spät zu lernen – Вчитися ніколи не пізно; Es ist Zeit anzufangen – Пора починати.*

Таким чином, предикати стану є характерним явищем для української і німецької мов. Вони виконують однакову синтаксичну функцію і мають схоже семантичне забарвлення. Проте, якщо українські мовознавці розглядають категорію стану як окрему семантичну групу предикатів, в граматиці німецької мови така тенденція не простежується і слова зі значенням стану входять до складу предикатів різних типів: синтетичного (дієслівного присудка) й аналітичного (складеного дієслівного та іменного присудка).

Окрім цього, з функціонального погляду предикати стану в українській мові можуть виступати головним компонентом тільки у структурі безособових речень, тоді як у німецькій мові аналогічний стан може передаватися особовими реченнями.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Адмони В. Г. Синтаксис современного немецкого языка. Система отношений и система построения. – Л.: Наука, 1973. – 336 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.

4. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
6. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
7. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Рад. шк., 1965. – Ч.1. – 423 с.
8. Каламова Н.А. Категория состояния в современном русском языке. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 28 с.
9. Козинська Н.Г. Про категорію стану в германських мовах // Мовознавство. – №1. – 1969. – С. 21-24
10. Німецько-українські мовні паралелі / За ред. Ю.О. Жлуктенка – К.: Вища шк., 1977. – 262 с.
11. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
12. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1978. – 258 с.
13. Українська мова: Енциклопедія / Ред. кол.: В.М.Русанівський та ін. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана, 2000. – 752 с.
14. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache: In 6 Bänden. – Wien, Zürich: Duden, 1977–1979.
15. Schendels E. Deutsche Grammatik. Morphologie. Syntax. Text. – М.: Высш. шк., 1988. – 416 с.
16. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache: In 6 Bänden // Herausgegeben von R. Klappenbach und W. Steinitz. –Berlin: Akademie-Verlag, 1978–80.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Пянковська Ірина Володимирівна – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: семантико-синтаксичні проблеми української і німецької мов.
Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

ПОНЯТТЯ «ЛІНГВОКУЛЬТУРНА ЛАКУНА», ОСНОВНІ ВИДИ ЛАКУН ТА СПОСОБИ ЇХ ПЕРЕКЛАДУ

Лариса СІКАЧ (Первомайськ)

Стаття присвячена лінгвістичній лакунарності. У статті розкриваються різні підходи щодо визначення поняття “лакуна”. Дається класифікація лінгвістичних лакун. Описуються способи елімінації різних типів лакун.

The paper is devoted to the linguistic lacunarity. The paper views different approaches to the definition of the concept “lacuna”. The classification of linguistic lacunas is given. The ways of elimination of different types of lacunas is described.

«Було б якимсь чудом, якби за наявності різних умов життя різні народи мислили за допомогою систем абсолютно однакових понять».

(Б.В. Беляєв, Психологічні основи засвоєння лексики іноземної мови).

При зіставленні лексики української і англійської мов можна знайти пропуски, білі плями в семантиці однієї з мов. Ці пропуски називаються лексичними лакунами і з'являються в результаті відсутності еквівалента у

вигляді слова слова іншої мови. Лакуни (від лат. *lacune* – заглиблення, яма, пробіл) – слово чи вираз, який не має прямого відповідника в іншій мові. Такі слова можуть бути передані в англійській мові тільки за допомогою словосполучень. Люди, що говорять на своїй мові, постійно використовують певний круг звичних для них понять і думок, які створюють звичні асоціації. Для їх виразу в мові існують певні лексичні засоби, які можуть бути виражені словом або стійким словосполученням.

При виявленні лакун правильніше говорити не тільки про відсутність еквівалента у вигляді слова слову іншої мови, але і про відсутність еквівалента у формі стійкого словосполучення цьому слову (або фразеологізму) іншої мови. Отже, лакуни це такі іншомовні слова і словосполучення, передача яких в іншій мові здійснюється за допомогою вільних словосполучень (просторові пояснення їх значення).

У сучасній лінгвістиці розробка теорії лакун здійснюється переважно в двох напрямках:

1) до поняття «лакуна» дослідники звертаються при зіставленні перевідних словників. У зв'язку з цим слід назвати роботи Л. С. Бархударова (1975), А. І. Белова (1978), В. Дорошевського (1973), В. І. Жельвіса (1976, 1977), В. І. Жельвіса і І. Ю. Марковіної (1979), В. Л. Муравьова (1971, 1975), Ю. С. Степанова (1968), І. А. Стерніна і Б. Харитонові (1984) і ін.

2) поняттям «лакуна» лінгвісти користуються при описі процесу сприйняття деякого тексту іншокультурним реципієнтом, при виявленні специфіки тієї або іншої локальної культури. У даному напрямі працюють Ю. А. Сорокін (1977, 1982, 1983, 1987, 1989), І. Ю. Марковіна (1981, 1982, 1984) та ін.

Одна з перших робіт, де розробляється докладна класифікація лакун, належить В. Л. Муравйову (1975). Він відносить до лакун ті іншомовні слова і стійкі поєднання, які виражають поняття, не закріплені в мовній нормі даної мови, і для передачі яких в даній мові потрібні більш менш просторові перифрази – вільні словосполучення, створювані на рівні мови, і виділяє наступні типи і підтипи лакун:

1) лінгвістичні	2) етнографічні
• абсолютні	• абсолютні
• відносні	• відносні
• векторні	• векторні
• стилістичні	• асоціативні

Прикладами лакун є такі українські слова як «кип'яток», «доба» і багато інших. Такі слова можуть бути передані в англійській мові тільки за допомогою словосполучень: “boiled water”, “24 hours”.

Лакунами по відношенню до англійської мови є українські слова “західняк”, “москаль”, “латинос”.

Для української мови лакунами є “grass-waterer”, “dog-walker”, “a scorer”, “a commuter”. Вони вказують на поняття, які можна виразити по-українськи лише вільними словосполученнями: “той, хто поливає траву”, “той, хто вигулює собак”, “той, хто забив гол”, “той, хто добирається на роботу з передмістя”. Все це абсолютні лакуни, якщо користуватися класифікацією В. Л. Муравьова.

Українське слово “пальці” є для англійської мови лакуною, оскільки в англійській мові не існує загального терміну для позначення як пальців рук, так і ніг, у тому числі і великих пальців. У той же час англ. “a finger”, “a toe”, “a thumb” не є лакунами для української мови - ці слова можуть виражатися укр. “пальці” або при необхідності уточнення стійкими словосполученнями: “пальці рук”, “пальці ніг”, “великий палець”. Аналогічні й інші співвідношення.

У лексиці української і англійської мов існують також лакуни, які носять чисто видовий характер:

дощ	rain	drizzle	дрібний дощ
		sleet	дрібний дощ з снігом
		downpour	злива
		thunderstorm	грозовий дощ

Певну кількість стилістичних лакун можна знайти серед англійських слів: «театр одного актора» і англійське «one man show»; «мертва петля» і «looping».

При першому погляді на англо-український словник не можна не помітити, що нерідко одному англійському слову відповідають два українських, з яких одне є загальноновживаним, стилістично нейтральним, а інше відноситься до «піднесеного поетичного стилю» (В.Гак):

eye	око	око
mouth	рот	вуста

Лакуни слід досліджувати не тільки в синхронному плані, але і з погляду їх історичного розвитку, вони не є сталою категорією, а еволюціонують разом з розвитком лексики мови і її побутових понять. Часто трапляється, що за певний історичний період лакуни заповнюються, що звичайно відбувається в результаті процесу запозичення або творення нових слів власними засобами мови. Історична лексикологія української і англійської мов рясніє прикладами взаємного впливу двох мов.

Для здійснення нормальної комунікації необхідно глибоко знати національну культуру, побут, вдачі народу, що розмовляє на даній мові.

І. А. Стернін і Б. Харитонова вважають, що лакуни – «білі плями» на семантичній карті мови А, які з'являються в результаті того, що в мові А не є лексично оформленого поняття, еквівалентного лексично оформленому поняттю (слову або семемі) мови Б.

Вони підрозділяють лакуни на мотивовані і немотивовані. Існування мотивованих лакун витікає з відсутності реалій в одній з культур. Існування немотивованих лакун не може бути пояснено наявністю або відсутністю реалій в одній з культур, викликано різним понятійним розчленуванням дійсності народами, що пройшли різний історичний шлях, мають різні культури. Якщо зіставити класифікації В. Л. Муравьова і І. А. Стерніна і Б. Харитоновой, то можна співвіднести мотивовані лакуни з абсолютними етнографічними, а немотивовані з абсолютними лінгвістичними.

На думку І. А. Стерніна і Б. Харитоновой, слова двох мов – це міжмовні відповідності. Дослідники ділять їх на повні і часткові. Часткові, у свою чергу, підрозділяються на лінійні і векторні. В лінійних відповідностях одна семема мови А еквівалентна тільки одній семемі мови Б. У векторних відповідностях одна семема мови А частково еквівалентна декільком семемам мови Б.

Ю. А. Сорокін і І. Ю. Марковіна вважають, що лакуни – це інструмент виявлення специфіки локальних культур. Вони розробили наступну теорію лакун: «все, що в інокультурному тексті реципієнт помітив, але не розуміє, що здається йому дивним і вимагаючим інтерпретації, служить сигналом присутності в тексті національно-специфічних елементів культури, у якій створений текст, а саме лакун». Автори виділяють комплекс екстралінгвальних чинників, що роблять істотний вплив на розуміння іншокультурного тексту: національно-психологічні особливості учасників спілкування (суб'єктивні або національно-психологічні лакуни); специфіка різних видів діяльності, характерна для двох культур, що зіставляються (діяльно-комунікативні лакуни); неспівпадання «культурних просторів», в яких існують комуніканти (лакуни «культурного простору»); мовні особливості тексту, що виконує функцію інструменту міжкультурного спілкування (текстові лакуни).

І. А. Сорокін звертається до поняття «лакуна» при дослідженні художнього тексту, що функціонує в тій або іншій лінгвокультурній спільності. На його думку, лакуни – це сигнали специфічних реалій, процесів і станів, що суперечать звичному мовному і немовному досвіду носіїв тієї або іншої мови і культури.

Дослідник вважає, що лакуною може виступати і ціла сукупність текстів, що вимагають внутрішньотекстової і позатекстової інтерпретації. Він називає такі лакуни психологічними.

Ідеї Ю. А. Сорокіна були підхоплені і отримали подальший розвиток дякуючи І. Ю. Марковій. І. Ю. Марковіна відзначає, що поняття «лакуна» фіксує національно-культурну специфіку мов і культур, що зіставляються, і дає наступне визначення: «лакуна – це неспівпадання, що виникає при зіставленні понятійних, мовних, емотивних і інших категорій двох / декількох лінгвокультурологічних спільностей». Дослідник також

надає увагу питанню класифікації лакун. Згідно запропонованої нею класифікації, лакуни діляться на міжмовні і міжкультурні. З міжмовними лакунами має справу лінгвіст, який перекладає оригінальний текст на мову читача. Міжкультурні лакуни пов'язані з позамовними чинниками, що сигналізують про специфіку культури, в якій створений текст, і утруднюючими розуміння твору.

За допомогою методу встановлення лакун розробляється теорія перекладу, виявляється, які явища і факти при контакті двох культур є найбільш важко передаваними і в якому ступені вони «непроникні» для розуміння носієм іншої культури.

Ю. А. Сорокіним і І. Ю. Марковіною розроблена також система способів елімінації лакун: до них відноситься заповнення – як процес розкриття значення деякого поняття (слова), що відноситься до іншої культури, і компенсація – при якій, для зняття національно-специфічних (культурологічних) бар'єрів у тексті в тій або іншій формі вводиться елемент культури реципієнта, тотожний або квазітотожний елементу початкової культури. Автори особливо підкреслюють, що лакуни відносяться до таких явищ, які фіксуються в тексті самим носієм іншої культури: «те, що специфічно – але певною мірою зрозуміло іншомовному реципієнту, що сприймається їм як сигнал (символ) чужої культури».

Оскільки текст є інструментом в процесі міжкультурної комунікації, він виявляється елементом, що належить одночасно двом системам – початковій культурі і культурі реципієнта. Текст не тільки впливає на реципієнта, але і сам піддається дії іншої культури. Стосовно процесу перекладу текст-оригінал є для реципієнта фрагментом деякої чужої лінгвокультурної спільності, яку він сприймає за допомогою текстів-перекладів.

При аналізі цих двох видів текстів – оригіналу і перекладу – доцільно використовувати поняття лакуни, яке ми інтерпретуємо таким чином: «лакуна – це деякий фрагмент тексту, в якому є щось незрозуміле, дивне, помилкове (щось, що можна оцінити по шкалах «зрозуміло/незрозуміло», «незвично/звично», «незнайомо/знайомо», «помилково/вірно»). Лакуни сигналізують про стан деякого мислимого миру, який представлений в тексті редукований (неповно)». Виділяються часткові, повні і компенсовані лакуни.

Частковою лакуна вважається в тому випадку, якщо кількість сем, що становить деякий фрагмент оригіналу, перевищує кількість сем в перекладі даного фрагмента.

Повною лакуна вважається в тому випадку, якщо деякий набір сем, що входять в структуру оригінального тексту, повністю відсутній у тексті перекладу і нічим не компенсується.

Компенсованими вважаються такі лакуни, у яких кількість сем фрагмента оригіналу перевищує кількість сем, що входять у переклад

даного фрагмента, причому втрата частини набору сем оригіналу супроводиться появою деякої кількості нових сем, що не містяться в початковому тексті.

Особливий інтерес представляє проблема пошуку засобів, що допомагають іншомовному реципієнту в реконструкції чужої культури. Заповнення лакун – це процес розкриття значення деякого поняття або фрагмента тексту, що належить незнайомій реципієнту культурі. Заповнення лакун може бути різної глибини, що залежить від характеру лакуни, від типу тексту, в якому лакуна існує, а також від особливостей реципієнта, якому текст адресований.

Сорокін Ю. А. і Марковіна І. Ю. виділяють декілька способів заповнення лакун:

1. переклад що зберігається в тексті національно-специфічного елемента іншої культури;

2. включення в текст на мові реципієнта більш менш докладних коментарів з приводу елемента чужої культури. Заповнення при цьому може бути різної глибини, що обумовлюється, з одного боку, задачами, що стоять перед автором, з іншого – культурологічними розбіжностями між описуваною культурою і культурою реципієнта. Пояснення і коментар можуть бути найзагальнішим, не даючи чіткого уявлення про специфічний елемент незнайомої культури. Більш глибоким видом заповнення лакун є коментар з описом зовнішнього вигляду, способу функціонування, сфери застосування або значущості для носіїв описуваної культури того або іншого її елемента;

3. Особливо слід сказати про заповнення лакун за допомогою приміток різного характеру і об'єму. Примітки в художньому перевідному тексті або даються по ходу оповідання у виносках, або поміщаються в кінці книги і вибірково пояснюють важкі для розуміння національно-специфічні елементи тексту;

4. Компенсація. Суть даного способу перекладу лакун полягає в наступному: для зняття національно-специфічних бар'єрів в ситуації контакту двох культур, тобто для полегшення розуміння того або іншого фрагмента чужої культури, у текст в тій або іншій формі вводиться специфічний елемент культури реципієнта. Таким чином, в тексті деякої культури з'являються елементи іншої культури – схожі або близькі до елементів початкової культури, але не співпадаючі з ними. При цьому, як правило, полегшується розуміння тексту іншокультурним реципієнтом, але певною мірою втрачається національна специфіка початкової культури.

Інтерес сучасної лінгвістики до ролі людського чинника в мові, необхідність поглибленого дослідження способів віддзеркалення емоційного аспекту міжмовної комунікації в перекладі, розробка мовної картини емоційного миру людини зумовили теоретичне і практичне вивчення емотивної функції мови. У зв'язку з цим в самостійну проблему

можна виділити емотивну характеристику лакуни, що відображає національно-культурну специфіку мови.

І. В. Томашева вважає, що безліч слів в будь-якій мові «оточена емоційними асоціаціями». Е. М. Верещагін і В. Г. Костомаров називають такі асоціації конотативними. У разі їх неспівпадання можна говорити про наявність в тексті перекладу емотивної асоціативної лакуни. І. В. Томашева визначає емотивну лакуну як «відсутність в системі мови перекладу емотивного адекватна мови оригіналу». Переклад таких лакун необхідно розглядати як окрему проблему в загальномовознавчому плані, оскільки національно-специфічні елементи мови заслуговують особливої уваги з погляду можливості адекватної передачі емотивної інформації, що міститься в них.

Весь комплекс проблем перекладу лакун, і емотивних у тому числі, полягає в тому, наскільки великі смислові, естетичні і прагматичні втрати, що відбуваються при перекладі, і як вони компенсуються.

Ю. Е. Прохоров вважає, що теорія лакун відноситься, перш за все, до етнопсихолінгвістичних особливостей сприйняття іншокультурного тексту:

1) може йтися про можливість двоступеневого аналізу національно-культурної специфіки комунікації, в якому лакуни можуть розглядатися як явище другого порядку, тобто як ті елементи, які обумовлені не самою специфікою організації спілкування, а національно-культурним типом реципієнта;

2) ряд лакун по-різному можуть «розумітися» реципієнтом: наприклад, психологічні лакуни можуть бути їм не відзначені, оскільки відсутнє їх розуміння; стилістичні лакуни на етапі їх заміщення (компенсації) можуть зникати.

Виходячи з того, що «лакуни є явище, яке належить конотації, що розуміється як набір традиційно дозволених для даної локальної культури способів інтерпретації фактів, явищ і процесів вербальної поведінки» (Сорокін), можна відзначити, що сам факт «дозволу способу інтерпретації» може співпадати, тобто «розумітися» інтерпретатором, проте значущість цього способу може по-різному оцінюватися в різних культурах.

Не використовуючи термін «лакуна», деякі дослідники, так чи інакше, торкаються проблеми лакун. Це відноситься, перш за все, до лінгвокраїнознавчих робіт, в яких характеризується т.з. «безеквівалентна лексика» і «фонова лексика» (Є.М. Верещагін, В.Г. Костомаров, Л.Б. Воскресенська).

Є.М. Верещагін і В.Г. Костомаров в книзі «Мова і культура» відзначають, що дві національні культури ніколи не співпадають повністю, кожна національна культура складається з національних і інтернаціональних одиниць. Тому у разі неспівпадання культур неможливо вдаватися до перекладу, до вказівки на відповідність з рідної культури,

оскільки іншомовний учень стикається з поняттями про нові предмети, і явища, що не знаходять аналогії ні в його рідній культурі, ні в його рідній мові.

Л. Б. Воскресенська розмежовує безеквівалентну, фонову і конотативно-фонову лексику. На її думку, безеквівалентна лексика – це слова, виражаючі поняття, властиві даній культурі і відсутні в іншій культурі і в іншій мові. Фонова лексика – це слова, які відрізняються від еквівалентних іншомовних слів лексичними фонами. Конотативно-фонова лексика – це слова, які при деякій розбіжності їх фоном розрізняються ще і своїми емоційно-естетичними асоціаціями.

І. І. Степанченко називає лакунами «стійкі розбіжності в сприйнятті змісту одного і того ж тексту, пов'язані з приналежністю сприймаючих до різних лінгвокультурних груп».

Проблема національної специфіки мислення в даний час широко обговорюється в самих різних аспектах. Лексична лакунарність відноситься до найважливіших аспектів даної проблеми.

Лакуни забезпечують помітну частку національної специфіки будь-якої мови, і виникає питання – чи свідчать лакуни про відсутність у народу відповідних концептів?

У мовній системі відбуваються найважливіші для формування сучасного українського дискурсу процеси, і суть цих явищ не можна зрозуміти, минувши питання взаємодії мови і свідомості, зокрема, проблему лінгвістичної лакунарності.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов – М., Советская энциклопедия, 1969. – 607с.
2. Бурякова Е.С. Лингвокультурные лакуны в художественном тексте:(на материале произведений А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, А.П.Чехова, С.А.Есенина): Дис...канд.филол.наук: 10.02.01 / Харьковский педагогический ин-т им. Г.С.Сковороды. – Х., 1993. – 215с.
3. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного: Методическое руководство. – Изд. 4-е перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1990. – 247с.
4. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Высшая школа, 1986.
5. Воскресенская Л. Б. Лингвострановедческая паспортизация лексики. – М.: 1985.
6. Гак В. Г. Языковые преобразования. – М., 1998. – С. 139–151.
7. Жельвис В. И. К вопросу о характере русских и английских лакун // Национально-культурная специфика речевого поведения. М.: Наука, 1977. С. 140, 141.
8. Жельвис В. И., Марковина И. Ю. Опыт систематизации англо-русских лакун. // Исследование проблем речевого общения. М.: 1979. С. 194–206.
9. Марковина И. Ю. Лакуны как инструмент описания специфики локальных культур // Проблемы организации речевого общения. – М., 1981.
10. Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Способы элиминирования лакун // Текст как явление культуры. – Новосибирск, 1989. – С.162–182.
11. Муравьев В. Л. О языковых лакунах (на материале русского и французского языков) // Иностранные языки в школе. – 1971. – №1.

12. Муравьев В. Л. Лексические лакуны / на материале лексики французского и русского языков. – Владимир: 1975.
13. Прохоров Ю. Е. Национально-социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку. – 2003.
14. Сорокин Ю.А. Метод установления лакун как один из способов выявления специфики локальных культур // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977. – С. 120–136.
15. Сорокин Ю.А. Лакуны как сигналы специфики лингвокультурной общности // Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 22–28.
16. Сорокин Ю. А., Марковина И. Ю. Опыт классификации лакун как один из способов описания национальной специфики культур // теория лингвистических классификаций. – М.: 1987.
17. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Опыт систематизации лингвистических и культурологических лакун // Лексические единицы и организация структуры литературного текста. – Калинин, 1983. – С.35–52.
18. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Проблема понимания «чужой» культуры и способы устранения лакун в тексте. – Слово, – С. 160–168.
19. Стернин И.А. Лексическая лакунарность и понятийная безэквивалентность. – Воронеж: 1997. – С. 5.
20. Стернин И.А., Харитоновна Б. Опыт описания национальной-культурной специфики слова (на материале русского и немецкого языков) // Психологические и лингвистические аспекты проблемы языковых контактов: Сб. научн. трудов: Калинин, 1984. – С. 58–67.
21. Томашева И. В. Понятие «лакуна» в современной лингвистике. Эмотивная лакуна // Язык и эмоции: Сб. науч. тр. / ВГПУ. – Волгоград: Перемена, 1995.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Сікач Лариса Миколаївна – старший викладач Первомайського політехнічного інституту Національного Університету Кораблебудування, аспірант кафедри загальної та російської філології КДПУ ім. В. Винниченка

Наукові інтереси: лінгвокраїнознавство, лінгвокультурологія.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2005 р.

РИСИ ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКИХ І НІМЕЦЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ, ПРИКАЗКАХ ТА ОБРАЗНИХ ПОРІВНЯННЯХ

Тетяна ТАРАНУХА (Кіровоград)

У статті розглянуто питання відображення лексики на позначення рис характеру людини в прислів'ях, приказках та образних порівняннях української та німецької мов. Виявлено особливості картин світу німців та українців.

This article deals with the question of the lexis denoting men's character traits reflected in Ukrainian and German proverbs, sayings and figurative comparisons. The peculiarities of the Ukrainian and German world pictures have been revealed.

Прислів'я та приказки – складова частина духовної культури будь-якого народу, невичерпний скарб, яким він володіє з найдавніших часів і яким він збагачує все нові і нові покоління [8, 3]. Мовотворчий геній народу перетворив їх на своєрідні художні мініатюри, головною особливістю яких є виняткова ідейна та образно-художня конструкція при

мінімальному використанні мовного матеріалу [4, 254]. Немає такої сфери буття народу, його побуту, звичаїв, про які не йшла б мова у прислів'ях та приказках [7, 4]. Фразеологія є об'єктом уваги мовознавців протягом тривалого часу. Дослідженнями в цій галузі займалися такі науковці, як І. І. Чернишова, В. Фрідеріх, Г. Бюхман, Ю. Ю. Аваліані, А. Граф, А. І. Рубінштейн, М. М. Пазяк та ін.

Чільне місце у прислів'ях і приказках української та німецької мов відведено людині, її рисам характеру. То ж метою цієї статті є аналіз відображення рис характеру людини у прислів'ях, приказках та в образних порівняннях в українській та в німецькій мовах. Конкретним завданням нашої статті є порівняльний аналіз вживання фразеологізмів, зокрема комунікативного характеру, які позначають риси характеру людини в українській та німецькій мовах. Дослідження в такому аспекті дозволяє проаналізувати лінгвокультурні, ментальні та інші особливості життєдіяльності та бачення навколишнього світу (картини світу) носіями різних мов.

Найсуттєвіші риси національної мовної культури зберігаються в лексиці, тому саме контрастивні студії відкривають широкі можливості для знайомства з іншими мовними культурами світу, а також дають можливість глибше, повніше усвідомити особливості рідної мовної культури [1]. У статті розглянуті прислів'я, приказки та образні порівняння, що стосуються таких рис характеру, як порядність, терпіння, наполегливість, працьовитість та деяких інших.

У прислів'ях та приказках аналізованих мов значна увага приділяється, перш за все, порядності людини. Наприклад, *нім.* „Besser gutlos als ehrlos”, „In der Tasche keinen Groschen, aber sonst ein Ehrenmann” мають український відповідник „Хоч у кишені ні копійки, зате душа як дзеркало”, *нім.* „Besser ein Auge verlieren als den guten Ruf” має український відповідник „Краще втратити життя, ніж добре ім'я”, *нім.* „Ein guter Name ist ein reiches Erbteil”, „Ein guter Name ist besser als bares Geld” – *укр.* „Добра слава краще від багатства”.

Наведені нижче приклади показують, як знайшли своє відображення в народній творчості обох мов такі риси характеру, як терпіння, сміливість, наполегливість, працьовитість, доброта, вірність. *Нім.* „Geduld frisst den Teufel”, „Geduld siegt über alles Übel”, „Geduld überwindet Holzäpfel“, „Mit Geduld und Zeit kommt man weit“, „Geduld überwindet alles“, „Mit Geduld und Zeit wird Maulbeerblatt zum Atlaskleid“, „Mit Geduld und Spucke fängt man manche Mücke“, „Geduld bringt Rosen“ мають українські відповідники „Терпіння і праця все переможуть”, „Терпи, козаче, – отаманом будеш”. *Нім.* „Mut erobert die Städte” – *укр.* „Сміливість міста бере”, *нім.* „Mut bringt Glück” – *укр.* „Де відвага, там і щастя” [3, 64], *нім.* „Tapfer angegriffen ist halb gefochten” – *укр.* „Сміливим відвага володіє”, *нім.* „Schönheit vergeht, Tugend besteht” – *укр.* „Не шукай краси, а шукай доброти”, *нім.*

„Beharrlichkeit überwindet alles” – *укр.* „Наполегливість усе здолає”. *Укр.* „Без вірного друга велика туга”, „Вірного друга народ прославить, бо він товариша в біді не оставить” [8, 76], німецьке порівняння „*treu wie Gold sein*” [9, 783] (бути відданим).

Привертає увагу той факт, що прислів'їв і приказок, які відображають негативні риси характеру, більше в обох мовах, ніж тих, що відображають позитивні риси характеру людини. Наприклад, *нім.* „*Geiz ist die Wurzel alles Übels*” (досл.: скупість – мати усіх пороків), „*Des Geizes Schlund ist ohne Grund*”, „*Je mehr der Geizige hat, je weniger wird er satt*”, „*Der Geiz ist ein Ross, das Wein fährt und Wasser säuft*” (досл.: скнара схожий на коня, що возить вино, а сам воду п'є), „*Geiz ist die größte Armut*” (досл.: жадібність – це найбільша бідність), „*Der Geizhals hat den Knopf auf dem Beutel*”, „*Der Geizhals liegt auf seinem Geld wie der Hund auf dem Heu*” (досл.: скнара лежить на своїх грошах, як собака на сіні), „*Der Geizige ist ein reicher Bettler*” (досл.: скнара – це багатий жебрак), „*Der Geizige möchte die Laus um den Balg schinden*” мають українські відповідники „Скупий, що серед зими льоду не випросиш”, „Такий скупий, що за копійку повіситься”, „Скупий якби міг, то б два рази одно їв”, „Скнарі гроші, як собаці сіно”, „Скупий схожий на діжку без дна: нічим її не наповниш”, „Скупий багач бідніший за жебрака”, „І сам не дам, і другому не дам”, „Скупий ладен з воші чоботи пошити” [3 I, 251]. *Нім.* „*Faulheit ist der Schlüssel zur Armut*”, „*Faulheit lohnt mit Armut*” [2, 80], „*Arbeit bringt Brot, Faulenzen Hungersnot*” [6, 4] (досл.: праця приносить хліб, лінощі – голод), „*Faul bringt wenig ins Maul*”, „*Fleiß bringt Brot, Faulheit Not*”, „*Fleißige Hand erwirbt, faule Hand verdirbt*” (досл.: старанні руки заробляють, а лінівні руки псують), „*Morgen, morgen, nur nicht heute sagen alle faulen Leute*” (досл.: „Завтра, завтра, тільки не сьогодні!” – так кажуть усі ледачі люди), „*Nach Faulheit folgt Krankheit*” (досл.: за лінощами іде хвороба), „*Sei nicht faul, die Krippe kommt nicht zum Maul*” (досл.: не лінуйся – ясла самі до рота не підійдуть) – *укр.* „Хочеш їсти калачі, то не сиди на печі”, „За сон коня не купиш”, „Ледачого і в церкві б'ють”, „У ледачого пасічника і бджоли ледачі”, „У лінивого і піч не пече, і стріха тече”, „Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить”, „Хто ледащо, тому їсти нема що”, „На язик гарячий, до роботи ледачий”. *Нім.* „*Er lügt, dass sich die Balken biegen*” – *укр.* „Бреше і оком не моргне”, „*Wer einmal lügt, dem glaubt man nicht, wenn er auch die Wahrheit spricht*” – *укр.* „Хто раз збреше, другий раз не вірять”. *Нім.* „*Eigenleib ist niemand lieb*” – *укр.* „Самолюб – нікому не люб”. *Нім.* „*Sagt er blau, so sagt sie grau*” [3 II, 151] – *укр.* „Впертий: ти йому „стрижене”, він тобі „смалене””, „Горбатого могила виправить, а впертого – дубина”. *Нім.* „*Grosser Prahler – schlechter Zahler*” – *укр.* „Поки хвалько нахвалиться, будько набудеться”. *Нім.* „*Neid ist dem Menschen, was Rost dem Eisen*”, „*Neid frisst seinen eigenen Herrn*”, „*Neid ist Wurzel alles Übels*”, „*Wer neidet, der leidet*”, „*Neidhart kann's nicht leiden, dass die Sonn' ins Wasser scheint*” –

укр. „Заздрісний від чужого щастя сохне”, „Залізо іржа з’їдає, а заздрий від заздрощів погибає” [2, 121, 174, 175], „Missgunst frisst ihr eigenes Herz” – укр. „Залізо іржа з’їдає, а заздрий від заздрощів гине” [3 II, 54]. Як бачимо з наведених прикладів, у німецьких та українських прислів’ях викриваються та засуджуються такі риси характеру людини, як заздрість, хвалькуватість, впертість, самолюбство, брехливість, лінощі та скупість. Але основна функція цих прислів’їв та приказок – повчальна.

Якщо ми звернемося до образних порівнянь на позначення рис характеру людини, які зустрічаються часто як у літературних джерелах, так і в усному мовленні, ми побачимо, що багато із них мають переносне значення, що надає їм більшої експресивності. Наприклад, укр. „Такий добрий, що в ложці води втопив би”, „Спокійний, як кобила за возом”, „Спокійний, як поросля в мішку”, „Хитрий, як ведмідь до горобців”, „Хитрий, як муха в дьогті”, „Хитрий, як собака за вечерєю”, „Такий відважний, як заєць”, „Вдячний, як баран”, „Відважний, як пес за плотом”, „Бреше, мов шовком шиє”, „Жвавий, як рак на греблі”, „Завзята, як панське щеня” [5, 80] ; нім. „jemand ist wie von Eisen” [3 I, 175] (хто-неб. залізна людина, у к.-н. залізний характер), „pünktlich wie die Mauer” (дуже пунктуальний) [9, 592], „treu wie Gold“ [9, 783] (дуже відданий), „jemand hat Gemüt wie ein Veilchen (wie ein Fleischerhund)“ (хто-небудь нечуйна, безсердечна, бездушна людина) [3, I, 256], „schlapp wie ein nasses Handtuch sein” (бути м’якою, слабовільною, безхарактерною людиною) [3 I, 309], „jemand hat Gemüt wie ein Schaukelpferd“ (на кому – небудь можна воду возити (про терплячу покірливу людину)), „jemand ist veränderlich wie das Wetter“ (досл.: хтось мінливий, як погода; укр. відповідник: У кого – небудь сім п’ятниць на тиждень) [3 II, 318]. Синонімічні порівняння: „jemand ist schwankend wie ein Rohr im Winde”, „jemand ist wetterwendig wie der Hahn auf dem Turme“ [3 II, 138].

Цікавим є те, що в образних порівняннях аналізованих мов людина порівнюється із твариною, особливо, якщо ми говоримо про негативні риси характеру. Наприклад, укр. „впертий, як осел”, „уперся, як баран у сін”; „вредний, як собака”; „злий, як вовк”, „злий, як собака”, „злий, як тигр”; „простий, як свиня, а лукавий, як гадюка”, „лютий, як гадина”, „лютий, як собака”, „розлютився, як жаба на каченя”; „сердита, як оса”, „сердитий, як гадюка”, „сердитий, як квочка”, „сердитий, як собака”, „сердиться, як індик на червоне”; „слизький, як в’юн, гнучкий, як шелоуг, де й не сіє, скрізь поспіє”, „слизький, як риба”; „хитрий, як лис”, „Хитрий, як чорт, дурний, як ворона, впертий, як свиня”; „брехати, як рудий собака” [5, 79, 80] (в центрі німецького відповідника лежить інший денотат, пор.: „lügen wie ein Landstreicher“ [3 II, 35] (досл.: брехати, як бродяга)). Німці у своїх образних порівняннях, які вказують на риси характеру людини, звертаються до таких тварин, як осел, напр., „stur wie ein Bock” [3 I, 14], „stur wie ein Ochse“ – упертий як осел [3 II, 86]; згадують вугра, коли

говорять про хитрість, напр.: „jemand ist glatt wie ein Aal” (хто-небудь слизький як вугор) [3 I, 270]. Пихатих людей порівнюють із павичем, напр.: „eitel wie ein Pfau” (пихатий як павич), „stolz wie ein Pfau” (гордий як павич) [9, 736]. Нахаб порівнюють із польовими горобцями, напр.: „fresch wie ein Rohrspatz” (нахабний, як польовий горобець, тобто нахаба з нахаб) [3 I, 222]. Про мовчазних, небагатослівних людей говорять: „schweigsam wie ein Stockfisch” (німий як риба) [3 II, 225].

Отже, українська та німецька мови мають в своєму арсеналі багато прислів'їв, приказок та образних порівнянь, які відображають риси характеру людини, виховують у людей працелюбність, сміливість, вірність, порядність, доброту, засуджують хвальків, егоїстів, хитрих та пихатих людей. Аналіз цих фразеологічних одиниць дозволяє говорити про особливе світосприйняття людини крізь призму мови, яке віддзеркалюється в прислів'ях, приказках та образних порівняннях завдяки проявам метафоричних функцій мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Азарова Л.Є., Поліщук Т.Г. Контрастивна лексикологія і національно-мовна картина світу // Проблеми зіставної семантики (матеріали конференції). К., 1995. – С. 72 – 74
2. Німецькі прислів'я та приказки. Упорядкував П.М. Костюк – К., 1963. – 250 с.
3. Німецько – український фразеологічний словник у двох томах. Уклали В.І. Гавриш, О.П. Пророченко. К., 1981
4. Онуфрієнко Г.С., Ковальчук Н.В. Прислів'я та приказки як соціокультурний феномен в аспекті транспонованих слів // Язык и культура. Четвертая международная конференция. Материалы. К., 1996. – с. 254 – 255
5. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток. Упорядник М.М. Пазяк. – К., 2001. – 392 с.
6. 400 немецких рифмованных пословиц и поговорок. Составители: Г.П.Петлеванный, О.С.Малик. – М., 1962. – 47 с.
7. Українські прислів'я, приказки та загадки / упорядкування Н.Сойко. – К., 2001. – 176 с.
8. Українські прислів'я та приказки. Упор. Д.Есипенко, М.Новиченко – К., 1992. – 96 с.
9. Duden. Redewendungen. Band 11. Dudenverlag. Mannheim, 2002. – 955 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тарануха Тетяна Вікторівна – аспірантка кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми типологічного мовознавства, порівняльна лексикологія.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

ИНОЯЗЫЧНАЯ ЛЕКСИКА РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСА: ОТРАЖЕНИЕ В ПОСТМОДЕРНИСТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Андрій ТРУБАЧЕВ (Кіровоград)

Стаття присвячена проблемі масованого проникнення іноземних лексико-фразеологічних одиниць у рекламний дискурс, що формується на теренах пост-радянських держав. Матеріалом дослідження є текст літературного твору як продукт культурної реакції на явища, що відбуваються у суспільстві та мові.

The article deals with the problem of massed penetration of foreign lexical and phraseological units into the advertising discourse which is being formed at the post-soviet space. For research material the literary piece was taken, as a product of a cultural reaction to the social and linguistic phenomena occurring.

В последние десятилетия XX-го века на территории бывшего советского государства появляются и активно развиваются принципиально новые информационные жанры, связанные с определенными явлениями в социальной, экономической, политической, культурной и других сферах общественной жизни. Соответствующие процессы – изменения в составе активного словаря носителей языка, в оценочно-экспрессивной маркированности единиц, в составе стилистических парадигм и т. д. – оказывают огромное влияние на формирующийся дискурс «новой эпохи».

В предлагаемой статье рассматривается динамично развивающийся жанр рекламы, занимающий в жизни современного общества место «новой идеологии», только вырабатывающий свои языковые каноны. Языковой код жанра в последние десятилетия привлекает интерес большого количества исследователей, как отечественных, так и зарубежных, что свидетельствует об актуальности темы данного исследования. Различные аспекты явления рассматриваются в работах Ф.Ф. Мирошниченко, С. В. Подчасовой, Б. Потятиника, О.А. Семенюка, М.В. Томской, М.М. Тягуновой, а также Р. Блакара, Дж. Лакоффа, Д. Мейерса, Г. Маркузе и многих других.

Целью исследования является анализ проявлений одного из наиболее характерных языковых факторов, формирующих рекламный дискурс, а именно – активного употребления иноязычных лексико-фразеологических единиц, в том числе и некорректное их использование, внедрение в язык инокультурного компонента, являющегося частью иноязычных лексических единиц. Работа проводилась на материале текста литературного произведения – романа В. Пелевина «Generation П», как продукта творческой переработки элементов этого дискурса образованным носителем языка.

Необходимо отметить, что мы акцентируем внимание в первую очередь на лингвокультурный аспект явления, а материалом послужил язык произведения, относящегося к постмодернистскому литературному направлению с его «двойным кодированием» и своеобразным,

пародийным методом отражения действительности, в т.ч. и языковой. Исследование выполнено на стыке собственно лингвистики, литературоведения и культурологии. Необходимость использования комплексного подхода обусловлена сложностью рекламного дискурса как лингвокультурного явления, помноженной на необходимость учитывать специфику постмодернистского метода отображения.

При анализе фрагментов текста учитывались следующие особенности постмодернистского метода, во многом определяющие модус авторского отображения явлений, характеризующих рекламный дискурс:

- во-первых, негативный пафос постмодерна, направленный на т.н. «иллюзионизм» массовой культуры и СМИ во всех их проявлениях

- во-вторых, специфическая ирония, «пастиш», свойственная постмодернистскому искусству, которая сближает функции произведений, относящихся к направлению, с функциями произведений сатирико-юмористических, т. е. и те, и другие являются своего рода «конкурентами», нейтрализаторами патогенного макротекста эпохи;

- в-третьих, интертекстуальность, цитатность постмодернистского дискурса, определяющая ценность произведений именно этого направления как материала для исследования характерных черт языка соответствующей эпохи, поскольку они отражают его в концентрированной форме, удобной для комплексного анализа [1, 221–225].

За последние 10 лет на наших глазах произошло, по сути, не просто возрождение, а новое становление такого информационного жанра как реклама. Ее широкое, динамичное распространение связано с изменениями в политической и экономической жизни общества. Кроме того, в настоящий момент рекламный текст – это своеобразный индикатор социально-экономического и культурного состояния общества.

Анализируя отражение языка рекламы в романе В.Пелевина «Generation П» и, в частности, употребление иноязычных элементов, в первую очередь будем обращать внимание на язык собственно рекламных текстов (лексико-фразеологические, стилистические особенности, социокультурный аспект), а также на фрагменты, содержащие речь людей, работающих в сфере рекламы, и комментарии Татарского, которые выполняют функцию внутреннего монолога автора и отражают критическое восприятие макротекста рекламы образованным носителем языка. Отметим, что именно в этих фрагментах открывается экстралингвистическая сторона явления, формирующая рекламный текст даже в большей степени чем собственно языковые факторы. В первую очередь обратим внимание на следующие аспекты:

- во-первых, лексико-фразеологический (формальный)

- стилистическая маркированность единиц (жаргонизмы, единицы, относящиеся к разговорному, книжному, научному стилям), сочетаемость;

- состав единиц с точки зрения их происхождения (заимствованная, исконно русская лексика, кальки, транслитерации);
- во-вторых, социокультурный
- явления, закономерности языка рекламной сферы в контексте макротекста эпохи, иллюстрируемые теми или иными фрагментами текста;
- социокультурные мотивации использования определенных групп единиц в составе исследуемых фрагментов;
- особенности постмодернистской пародии в отображении исследуемых составляющих дискурса эпохи;

Комментарии персонажей будем использовать для дополнения собственных характеристик и выводов, а также чтобы подчеркнуть характерную для «Generation П» как произведения постмодернизма функцию «разоблачения иллюзионизма масс-медиа» [1, 221] и дискурса рекламы как одного из составляющих иллюзионистского инструментария СМИ.

«Реклама начала 90-х – один из жанров, способствовавших вхождению в активный обиход иноязычных слов. Иноязычные слова являются одним из наиболее заметных социокультурных маркеров современной рекламы. Они же вызывают и наибольшее количество общественных дискуссий по поводу как конкретного использования иноязычных слов в рекламе, так и рекламы в целом» [9, 323]. Рассмотрим формальный аспект, комментируя по мере необходимости и социокультурные особенности. В «Generation П» чрезмерное увлечение заимствованиями, характерное для рекламных текстов периода представлено достаточным количеством примеров, которые можно разбить на группы следующим образом:

1.а) Названия иностранных торговых марок, их базовые слоганы, приводимые в тексте без изменений:

«Sprite – the Uncola»;
«JUST BE. CALVIN KLEIN»;

б) Названия иностранных торговых марок, находящиеся на разной стадии освоения языком, имеющие словоизменительную парадигму и записанные кириллицей:

*«где-нибудь между
«БМВ» и «Кока-колой»» ;*

Отметим, что употребление заимствований в рекламном тексте вызвано в этих и подобных случаях реальной необходимостью, в то время как в большинстве случаев наблюдаем «престижные» мотивы употребления заимствований:

2. Названия субъектов предпринимательской деятельности (т.н. фирмонимы [9, 323]):

«На следующий день Морковин отвел Татарского в довольно странное место. Оно (рекламное агентство – комм. наш) называлось «**Драфт Подиум**» (здесь и далее выделено нами)...»;

Для социокультурного анализа интересен последующий комментарий: «...*(после нескольких минут напряженной умственной работы Татарский оставил попытки понять, что это означает)*» [там же], поскольку он отражает реакцию обычного носителя языка на подобные конструкции. Вводя данный «фирмоним», автор указал сразу на целый комплекс негативных черт, присущих рекламным текстам периода начала 90-х. Это:

во-первых, употребление иноязычных слов (без пояснения), неизвестных большинству носителей языка, хотя и косвенно указывающих на род деятельности (*draft* (англ.) – *предварительный план; чертеж, рисунок либо эскиз набросок, черновик*), тем более что слово, не являясь освоенным русским языком, записано кириллицей;

во-вторых, использование “красивых”, но семантически не соответствующих рекламируемому объекту названий (*подиум* – *прямоугольное возвышение, предназначенное для демонстрации моделей одежды манекенщицами*);

в-третьих, симбиоз исконного (в данном случае – уже освоенного языком (*подиум*)) и заимствованного (*драфт*) слов;

Стоит также отметить отраженную в романе тенденцию, очень характерную для «фирмонимов», появившихся в 90-е годы именно на постсоветском пространстве, которыми становились авторские неологизмы, продуцировавшиеся учредителями фирм и малых предприятий, возникавших тогда повсюду в огромных количествах, по каким-то только им понятным соображениям. Причем очень часто наименования эти не только имели непрозрачную этимологию и не соответствовали предлагаемым услугам и товарам, но были к тому же неблагозвучны и могли вызывать у носителей языка самые неожиданные ассоциации. Свое видение явления Пелевин передает со свойственной ему специфической иронией:

«...Татарский сразу же узнал стоивший ему больших усилий проект для компании "**ТАМПАКО**", которая производила соки...

- Во-первых, их сильно обидел один совет.

- Какой?

- Сейчас прочитаю..."На наш взгляд, перед началом кампании целесообразно подумать об изменении названия фирмы. Это связано с тем, что на российском телевидении активно проводится реклама гигиенических средств **ТАМПАКС**.

Это понятие занимает настолько устойчивую позицию в сознании потребителя, что для его вытеснения и замещения потребуются огромные затраты. Связь **ТАМПАКО** – **ТАМПАКС**

чрезвычайно неблагоприятна для фирмы, производящей прохладительные напитки. Ассоциативный ряд, формируемый таким названием, – "напиток из тампонов". На наш взгляд, достаточно поменять предпоследнюю гласную в названии фирмы: ТАМПУКО или ТАМПЕКО. При этом негативная ассоциация снимается полностью...»

Комментарий, моделирующий реакцию рядового носителя языка, указывает на нелепость подобных образований, прогнозируя негативное восприятие названия потенциальными потребителями и предлагает вариант решения. Однако автор на этом не останавливается. Анализируя явление, он доходит до его социального корня, а именно – отсутствия языковой культуры у наиболее типичного заказчика рекламы 90-х, довольно точно охарактеризованного автором: «бандит средней руки или бизнесмен – или, как чаще всего бывало, нечто среднее». Тот факт, что заказчиками рекламной продукции становились люди с низкими культурно-эстетическими запросами, не мог не отразиться на ее качестве, и должен быть учтен наряду с другими внеязыковыми факторами, определявшими в 90-е закономерности формирования макротекста рекламы в нашем социокультурном пространстве.

3. «Крылатые» иноязычные выражения, выполняющие в рекламных текстах «украшающую» функцию:

«...клип для пива «Туборг» под слоган «*Sta, viator!*» («остановись, прохожий!») (лат.) – пер. наш (вариант для региональных телекомпаний – «*Шта, авиатор?*»)»;

«*MEDIUS TEMPUS TIBUS PLACIDUS.*

СПОКОЙНЫЙ СРЕДИ БУРЬ.

ЛЕФОРТОВСКИЙ КОНДИТЕРСКИЙ КОМБИНАТ»;

В примерах, подобных этим, проявляется стилистическая эклектичность дискурса рекламы (употребление латинизмов свойственно книжному стилю, и соответственно, придает оттенок книжности рекламному тексту; в контексте же рекламы пива или кондитерского комбината присутствие фразы на латыни вызывает комический эффект, который подчеркнут дополнением к первому примеру). Такие явления способствуют негативно-ироническому восприятию рекламы в обществе, к ее пародированию и высмеиванию в сатирико-юмористических произведениях (не следует забывать, что все приводимые примеры являются продуктом постмодернистской пародии). Характерную реакцию носителя языка В.Пелевин иллюстрирует следующим фрагментом (касается второго примера):

«В «Драфт Подиуме» к произведению Татарского *отнесли с ужасом...*

...Но ведь это полная шиза. Даже как-то смешно».

И здесь же, в ответной реплике, раскрывается один из важнейших негативных внеязыковых факторов, связанных со всем макротекстом рекламы:

- *Шиза*, – *согласился Татарский*. - *И смешно. Только ты скажи, чего ты хочешь? Премию в Каннах получить или заказ?»* [там же];

Реплика отражает основную функцию рекламного дискурса – манипуляционную. Заказчик – директор того самого кондитерского комбината, как наверное, и любой предприниматель периода экономической и политической нестабильности, боится, «...что все может кончиться ...вдруг все рухнет?», и ему подсовывают лингво-психологическую приманку – слоган «*MEDIIS TEMPUS STATIBUS PLACIDUS. СПОКОЙНЫЙ СРЕДИ БУРЬ*» для рекламной компании его предприятия. Здесь и проявляется «иллюзионизм масс-медиа»: семантический комплекс лексико-фразеологического состава рекламного текста («спокойствие, стабильность, непоколебимость...»), явление чисто языковое, по замыслу автора этого текста связывается реципиентом со свойствами внеязыкового явления – надежностью субъекта производственно-коммерческой деятельности, а подобное отождествление не имеет, конечно же, ничего общего с реалиями объективной действительности. Здесь мы как раз и имеем дело с мистифицирующим массовое сознание, манипулирующим воздействием СМИ (а точнее рекламного потока, воздействующего через СМИ), «порождающим в изобилии мифы и иллюзии» [1, 220]. Мы видим здесь пример «стимуляции ущербного сознания, не ощущающего своей ущербности» [5, 103].

4. Кальки (часто некачественные), транслитерации, практика записи русских слов латиницей и т.п. («приспособление» иноязычных элементов к потребностям среды):

«...Рассмотрим классический позиционный слоган
«*Sprite – the Uncola*»...

...В переводе на русский «*Uncola*» будет «**Не-кола**»...
...СПРАЙТ. **НЕ-КОЛА** ДЛЯ НИКОЛЫ»;

В этом примере отражена порочность практики прямого перевода иноязычных единиц рекламного текста и их введения в русскоязычный контекст. В глаза бросается удвоенная «корявость» полученного продукта, поскольку исходное слово «*uncola*» не является нормативным и воспринимается как сомнительное новообразование даже носителями английского языка, в русскоязычной же среде, в которой практика подобного «коммерческого словообразования» до недавнего времени не была знакома вообще (тем более что позиционирование «альтернативного» «Спрайта» против «традиционной» «Кока-колы» в нашем социокультурном пространстве не может считаться актуальным ввиду того факта, что оба напитка являются для подавляющего большинства носителей языка одинаково новыми реалиями). Таким образом, здесь мы

имеем дело с еще одним фактором, обусловленным особенностями жанра рекламы начала 90-х и стимулировавшим активное неприятие в социуме иноязычных элементов наряду с процессом их вхождения в активный обиход – некритическим переносом стереотипов западного «рекламодателя» и «потребителя» [8, 71].

«...рекламный плакат. Изображен на нем был поэт Тютчев в пенсне, со стаканом в руке и пледом на коленях. Его пронизательно-грустный взгляд был устремлен в окно, а свободной рукой он гладил сидящую рядом собаку. Станным, однако, казалось то, что кресло Тютчева стояло не на полу, а на потолке. Татарский опустил взгляд чуть ниже и прочел слоган:

**UMOM ROSSIJU NYE PONYAT,
V ROSSIJU MOJNO TOLKO VYERIT.
«SMIRNOFF»...»;**

В последнем фрагменте – еще один вариант формы, в которую может вылиться гипертрофированная увлеченность авторов рекламных текстов «иноязычностью», особенно ярко проявляется в данном примере «пародийный модус постмодернистского повествования» или «пастиш» [см. выше]. Не случайно латиницей записан не какой-либо русскоязычный текст, а классические строки Тютчева. Не случайно и то, что на плакате, сопровождающем текст, поэт изображен сидящим на потолке. Таким образом автор подчеркивает ненормальность того, что происходит как в языковой, так и в социокультурной сферах, а то, что вышеописанные изображение и текст находятся в плоскости именно рекламного плаката, указывает на не последнюю роль рекламы как знакового явления эпохи в актуализации происходящих в этих сферах процессов.

5. Специфические десемантизированные элементы англоязычного рекламного кода, коммерческие междометия, десемантизированные слоганы.

Эта группа заимствований представляет особый интерес, т.к. именно единицы ее состава можно считать семантическим (а на самом деле асемантическим, бессмысленным) ядром макротекста рекламы в целом, именно вокруг них строятся рекламные концепции, сценарии клипов, композиционные построения плакатов, и, в контексте постмодернистского пародирования дискурса рекламы и СМИ в целом, эти ЛФЕ не могли не быть отмечены особым вниманием автора при создании романа.

«...реклама туристической фирмы, организующей туры в Акапулько. Слоган звучал так:

BAU! АКАПУЛЬКОПСИС NOW!»

Очевидно, что первые две лексические единицы в составе этой конструкции не имеют никакого лексического значения, англоязычное коммерческое междометье «*Bau!*» («*Wow!*»), а также сомнительное новообразование «акапулькопсис» (от «Акапулько» по аналогии с

«апокалипсис» в названии известного художественного фильма Ф.Ф. Копполы «Апокалипсис сегодня» («*Apocalypses now*»)) вообще не являются полноценными словами, и весь слоган никак не отражает рода предлагаемых услуг и не конкретизирует субъект их предоставления. То же можно сказать и о слоганах некоторых известных торговых марок, существующих на самом деле, а не являющихся продуктом творческого вымысла. Приводим их здесь в контексте реплики Татарского, удачно отражающей суть явления:

«Вот как это понять – «Just do it»? И в чем методологическое различие между «Just do it» и «Just be»?» («Just do it» (англ. – «просто сделай это») – базовый позиционный слоган фирмы «Nike», производящей спортивную одежду, обувь и аксессуары, «Just be» (англ. – «просто будь») – торговой марки «Calvin Klein», производящей одежду);

Как видим, данные конструкции также безинформативны, как и приведенная выше, хотя и имеют вполне прозрачные значения. М. М. Тягунова в своей классификации ошибок приводит подобные тексты как «вызывающие недоумение» [10, 221]. Действительно, не совсем понятно, что именно нужно сделать и как призыв «просто быть» относится к предлагаемым товарам (не совсем понятно каким). Очевидно, что явления в языке рекламы, относящиеся к данной группе, можно смело отнести к разряду негативных. Более того, их частотность в рекламном дискурсе является своеобразным показателем его патогенности в целом.

Особую роль наряду с рекламными текстами играет в нашем исследовании своеобразный профессиональный жаргон «рекламщиков» как его передает В.Пелевин, причем как в чисто формальном (языковом) аспекте, так и в социокультурном (внеязыковом). В контексте данного подраздела обратим внимание в первую очередь на функционирование иноязычных элементов этого жаргона.

Отметим, что коммерческая реклама в ее современном понимании – явление принципиально новое в постсоветском социокультурном пространстве, в отличие от стран с развитой рыночной экономикой. И, само собой разумеется, подавляющее большинство научных работ и пособий на начальных этапах становления и развития рекламного бизнеса на территории бывшего СССР были переводными, чаще всего с английского. Отсюда – превалирование англоязычных слов, формирующих терминологическую базу языкового кода сферы. С точки зрения формального подхода подразумеваемые единицы можно разбить на группы следующим образом:

1. Иноязычные ЛФЕ, освоенные языком и имеющие словоизменительную парадигму, которые записаны кириллицей – *копирайтер, слоган* и т.п., а иногда и лексические дериваты, образованные, например, с помощью уменьшительно-ласкательных суффиксов – *логотипчик* (от *логотип*) и т.п.

2. Иноязычные ЛФЕ, написанные латиницей (не освоенные языком) – *line extention, target group (target people)* и т.п.

Отметим также, что кроме специальных терминов, к которым относятся вышеназванные единицы, высокую частотность в речи «рекламщиков» проявляют также элементы социокультурного кода западного «рыночного» общества с менее узко специализированной сферой употребления, такие как *unisex* (англ. – товары, подходящие и для мужчин и для женщин (одежда и т.п.)), *хайвей* (англ. *highway* - скоростная трасса) и т.п.

Часто заимствования используются параллельно с их русскоязычными эквивалентами (ср. *target group* – *целевая группа, копирайтер (крейтор) - автор*), а то, что предпочтение отдается все же первым, объясняется «престижностью» употребления заимствований в речи, в описываемый период достигшей своего пика.

«-...Я поговорю с Усиевичем, - бросил он Татарскому, - у него шестнадцать брэндов в эксклюзиве.

Татарский записал эту фразу в свою книжечку и потом несколько раз употреблял невзначай при разговорах с заказчиками»;

Очевидно, что фраза будет воспринята адекватно только достаточно ограниченной частью реципиентов, владеющей английским языком, для которой слова «бренд» (англ. *brand* - *маркировка, серийный номер (нанесенный на продукт), торговая марка*; «эксклюзив» (англ. *exclusive* - *исключительный, особенный*) знакомы и значение всей фразы вполне прозрачно: «*Усиевич владеет исключительным правом на размещение рекламы определенных торговых марок на определенной территории*» (также необходимо хотя бы базовое знакомство со спецификой и закономерностями рекламного бизнеса). Можно с полной уверенностью утверждать, что для большинства заказчиков, при разговорах с которыми Татарский «невзначай» употреблял данную конструкцию, незнакомы как ближайшие, так и дальнейшие значения составляющих ее единиц (выше мы уже упоминали о том, что подавляющее большинство предпринимателей, т.е. потенциальных заказчиков рекламы в постсоветском обществе начала 90-х отличались достаточно низким уровнем культуры и образованности). Очевидно, что представителями данной группы употребление иноязычных терминов могло восприниматься только в качестве социокультурного маркера престижа, «продвинутого» говорящего. Из авторского комментария («употреблял невзначай») становится ясным, что именно этой функцией и было обусловлено употребление конструкции Татарским, вполне понимавшим как значение фразы, так и вышеизложенную закономерность восприятия ее «заказчиками».

Десемантизация заимствований в речи «рекламщиков» подтверждается и другими примерами, которые можно найти в романе.

«... - Пойдешь ко мне в штат?

... - Кем? - спросил он.

- Криэйтором.

- Это творцом? - переспросил Татарский. - Если перевести?

Ханин мягко улыбнулся.

- Творцы нам тут ... не нужны, - сказал он. - Криэйтором, Вава, криэйтором.»;

«Творец» – прямой перевод английского «криейтор» (*creator*), и то, что «творцы» не нужны – еще одно доказательство гипертрофированной «американизации» русскоязычного общества 90-х, и рекламной сферы в частности.

Подводя итог всему вышесказанному, можно отметить следующее: в «Generation П» находят отражение основные особенности функционирования иноязычных элементов в языке рекламной сферы постсоветского пространства в 90-е годы XX-го века. Их появление в языке связано в первую очередь с появлением на рынке иностранных товаров, а также с проявлениями про-западных тенденций в политической и культурной сферах жизни общества, связанными с распадом СССР, а также с предшествовавшими и последовавшими за ним процессами в этих сферах, такими как появление большого количества англоязычной кино- и видеопродукции (в том числе и рекламной), полярная смена ценностных ориентиров, касающихся образа жизни и мышления, с анти- на про-западные, сменой экономической модели общества с плановой на рыночную и т.д. Все эти новшества политического, социального, культурного плана неизбежно несли за собой и языковые нововведения.

Одним из принципиально новых явлений в жизни постсоветского общества становится реклама и ее макротекст, в 90-е претерпевающие в русскоязычной среде процесс формирования, становления по западному образцу (напомним, что в советский период реклама носила характер агитации и относилась к официально-деловому стилю, в то время как реклама современная, относящаяся к публицистическому стилю и отражающая особенности отношений в обществах рыночных демократий, стала принципиально новым для постсоветского общества явлением). Отсюда – превалирование в рекламном дискурсе англоязычных единиц, причем мотивации их использования в рекламных текстах описываемого периода обнаруживают двоякий характер: 1) Употребление заимствований, оправданное необходимостью (названия иностранных торговых марок, устойчивые ЛФЕ, используемые производителем для их позиционирования на рынке товаров (базовые позиционные слоганы));

2) Употребление заимствований, мотивированное их «престижностью» как социокультурных маркеров принадлежности к макротексту «новой эпохи», причем характерной чертой единиц этой

групи становиться, як правило, їх десемантизація, утрата не тільки прямого, но і якого би то ні було самостійного значення. Т.о. тексти, в яких використовуються подібні ЛФЕ набувають рис патогенних, що явственно відчувається носителями мови.

«В останні роки все більше поширення набуває концепція впливу патогенного тексту на суспільство. Подібний текст, по думці дослідників, може змінити програму діяльності людини. Вплив його особливо помітний в наше час - як наслідок розвиваючоїся і вдосконалюючоїся масової інформації і комунікації» [9, 345].

В цьому контексті особливу цінність набувають літературні твори, подібні «Generation П», виконуючі функції «конкурента» патогенного тексту, фактора, протидіючого, в першу чергу, ефекту мовного маніпулювання, «зомбування» з боку рекламного потоку. Сам факт появи текстів такого роду свідчить про те, що говорити про невідворотність негативних змін в мові і мові пострадянського суспільства ще не час.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ильин И. П. Массовая коммуникация и постмодернизм // Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М., 1990. – С. 80 – 96.
2. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада, 1998. – 249 с.
3. Крысин Л.П. Этапы освоения иноязычного слова // Русский язык в школе. – 1991. – №2. – С.74 – 78.
4. Крысин Л.П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // Русский язык в школе. – 1994 – № 1. – С.70–75.
5. Маркузе Герберт. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К., 1996. – С. 87 – 135.
6. Пелевин В. О. «Generation П». – М.:Вагриус, 1999. – 146 с. (електронний варіант).
7. Подчасова С. В. Новые слова... "адвертайзинга" // Русская речь. – 1995. – №2. – С.71 – 76.
8. Подчасова С.В. Иноязычные слова в современной российской рекламе – М., 1998. – 25с.
9. Семенюк О. А. Язык эпохи и его отражение в юмористическом тексте. – Кировоград, 2001.
10. Тягунова М.М. Рекламные объявления в периодической печати как отражение уровня культуры в Украине // Мова і культура. – Вип.1. – Т.2. – К., 2000. – С. 221 – 224.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Трубачев Андрій Володимирович – аспірант КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: лексична семантика, контрастивна лексикологія, соціолінгвістика, лінгвістичний аналіз тексту.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

СТРУКТУРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РУССКИХ АНТРОПОНИМОВ В СЕТИ ИНТЕРНЕТ

Анна ХОДОРЕНКО (Днепропетровск)

Аналізуються деякі структурні особливості антропонімів в мережі Інтернет на рівні слова і словосполучення. Розглядаються різні класи ніків як класичних антропонімів. Досліджено різні структурні типи власних імен у мережі Інтернет. Наведені теоретичні положення статті ілюструються прикладами.

Some structural aspects of anthroponickonyms in the Internet are analyzed on the word and word combination level. Different classes of nicks are considered as traditional anthroponyms. The structural variety of Internet proper name types is investigated. Theoretical statements are proved with examples given below.

В данной статье в общем виде ставится проблема структурных разновидностей имен пользователей сетью Интернет (ника, логина) как своеобразного лингвистического феномена. Указанная проблема, на наш взгляд, находится в русле важнейших научных исследований, поскольку Интернет занимает все большее место в жизни пользователей, следовательно, необходимо изучать его язык с целью возможной оптимизации. Язык сети Интернет рассматривают, в частности, О.Е. Котова, Ф.О. Смирнов, Л.Ф. Компанцева, А.Е. Войскуновский [6, 11, 5, 1] и другие исследователи.

Общение в Интернет, как и любое другое общение, начинается с имени, каковое может строиться по различным структурным моделям. Исследованию структурных особенностей лингвистических единиц посвящено значительное количество работ отечественных и зарубежных ученых, в том числе А.М. Пешковского, В.Г. Гака, Г.В. Колшанского, В.М. Солнцева, Л.П. Столяровой, Л. Теньера, Н.Ю. Шведовой и др. [10, 2, 5, 12, 13, 14, 15].

Однако теоретические исследования структуры языка еще не нашли своего преломления по отношению к именам в сети Интернет, к никам, или, как мы назовем их, антропониконимам. Далее мы будем говорить об антропониконимах, то есть об именах-прозвищах (именах – никах), используемых участниками Интернет-чатов.

Целью данной статьи является комплексное описание структурных особенностей антропониконимов. Для достижения этой цели необходимо решить такие задачи, как формирование массива ников с различной структурой, анализ их лингвистических особенностей и построение на этой основе адекватной классификации, ибо, как известно, конструктивная значимость элементов языка имеет большое значение для передачи содержания тех или иных явлений внеязыковой деятельности.

Анализ семантических особенностей русских антропонимов в Интернет, на наш взгляд, должен осуществляться вместе с анализом

структурных элементов во всем их разнообразии, соотносящихся с разными языковыми уровнями. Структурные составляющие антропонимов рассматриваются во взаимосвязи и взаимозависимости в рамках общего содержания антропонимов, восходящего к когнитивной семантике.

Различные концепты, представленные во внутренней форме антропонимов, находят свое отражение в структурных компонентах, охватывающих разнообразный инвентарь, являющихся неотъемлемой частью системных характеристик языка. Антропонимы характеризуются конструктивной нетождественностью, непосредственно соотносящейся с интенцией номинатора, его намерением в краткой форме передать характеристику личностных качеств, рода занятий, отношения к тому или иному фрагменту действительности и т.д.

Ментальность номинатора, уровень его языковых способностей, его эмоциональное состояние соотносятся непосредственно с его выбором языковых средств, направленных на краткую, лаконичную презентацию своего личностного «Я», создающего свой конкретный мыслительный образ.

В зависимости от структурных особенностей антропонимы можно разделить на слова и словосочетания, причем словосочетание мы определяем вслед за А.М. Пешковским, согласно которому «словосочетание есть два слова или ряд слов, объединенных в речи и в мысли» [10, 35].

Антропонимы – слова имеют различные варианты, главными из которых являются следующие:

- слова с суффиксами, включая уменьшительные и словообразовательные, семантическим параметром которых является характеристика человека по его личностным качествам:

мечтатель, разбойник, блинчик, мутантик ;

- простые слова, принадлежащие к разным частям речи, включающие собственные имена существительные:

просто-просто, друг!, Нельсон, Герасим;

- топонимы (адъектонимы, катойконимы), в основе которых лежит структуральное различие по частеречному признаку.

- адъектонимы: *Киевский, Днепровский.*

- катойконимы: *Израильтянка, Осетинка, Одесситка.*

- мифонимы: *Геркулес, Афродита, Аврора.*

- патронимы: *Иванович, Петрович.*

- криптонимы (скрытые имена): *ЛОЯ-* Оля (как объясняет сама носительница ника, ник образован перестановкой первых двух букв личного имени); *ВАММ-* первые буквы имен членов семьи носителя ника.

- антропонимы литературных произведений – *Лолита, Герасим;*

- библейские антропонимы – *Эсфирь;*

- астронимы – *Большая Медведица;*

- теонимы: *Зевс*;
- субстантивированные прилагательные и причастия: *взрослые, серьезные, соскучившийся*;
- сложные слова: *девица-краса, мальчиш-плохиш*;
- аббревиатуры: *ВИП, ЗАЗ*.

Большой массив занимает антропонимный ряд простых слов, причем интерес представляет имеющее место реконструирование слов, на основе частеречного значения слова, где значимым компонентом является суффикс, сигнализирующий значение агентивности на основе кажущейся лексической бессмысленности: *Лужайщик косилок* (а не косильщик лужаек), *Бабай-АГА* (а не Баба-Яга), *БудуЛай*. Просматривается аналогия с мужскими именами, заканчивающихся на *-ай*.

Следует также отметить наличие прецедентных имен, вошедших в индивидуальный лексикон продуцента ника из внешней действительности:

Шумахер, Усама Бен Ладен, Мата Хари, Ли Харви Освальд

Словосочетания из антропонимного континуума могут рассматриваться как:

1. Свободные словосочетания с подчинительной синтаксической связью по атрибутивному и объектному признаку:

мужчина в черном, ласковый мерзавец, ищущий девушку, устал от себя;

- сложные слова синтаксического типа с промежуточным статусом между сложным словом и синтаксической структурой, представленные одним словом либо несколькими словами через дефис:

Соберемся-пивапопьем, КакДамАквалангом, Хочу-БудуХочу-Нет, ЖенисьНаМнеНеГлядя !!, ЧтоТебеПодарить, СЕГОДНЯвечеромПИВО! НужнаДочкаДляПапы, ЕслиБмореБылоПивом.

Мы полагаем, что в номинативной функции данные антропонимы приравниваются к словам, исходя из способа их представления в чате как одного целого, семантико-синтаксического единства.

2. Синтаксические структуры по типу простого предложения:

котяра нагулялся, ты хочешь быть моей, чувствую тебя очень, крыша приветствует тебя.

В последнем случае имеет место лексикализация синтаксической структуры, сохраняющей конкретный тип синтаксической модели с включенной в неё предикацией.

Указанные выше структурные языковые средства построения антропонимов являются способом обогащения номинативного потенциала языка, непосредственным образом соотношенного с денотативными и коннотативными характеристиками обозначенных номинативных единиц, демонстрирующих разнообразные референтные связи с фрагментами окружающей среды.

С точки зрения семантической связности компонентов, антропонимный континуум структурно содержит фраземы, полуфраземы

– коллокации, свободные словосочетания. И. Мельчук [8, 267–310] выделяет классы полных фразем, полуфразем или коллокаций и свободных словосочетаний.

Фразеологические словосочетания – это устойчивые составные словосочетания, смысл которых не выводится из смысла входящих полнозначных слов. В антропонимном континууме существует своя фразеология чата, представленная на уровне узуса. *Полуфраземы* – это устойчивые словосочетания, смысл которых включает смысл одного из сочетаемых слов, в то время как второе слово, подбираемое к первому, берется не в основном своем смысле. Известно другое название полуфразем – коллокации или словосочетания с лексическими функциями [16, 9, 41–74].

В чатах встречаем такие ники, как: *Убежденный холостяк, потерявший стыд, отрава жизни, восточная красота, дамский угодник*. Из которых *убежденный холостяк, отрава жизни, дамский угодник* – фраземы или фразеологические словосочетания. А *восточная красота, потерявший стыд* – полуфраземы.

Ниже мы приведем антропонимные структуры, которые являются наиболее продуктивными.

- 1) Существительное + прилагательное: *Птица_вольная, Кысь_Слободская, принц_Датский, Красота_Неземная*
- 2) Прилагательное + прилагательное: *Приятный_молодой, Взрослые_серьезные, Милая_красивая*
- 3) Сложное слово синтаксического типа: *Соберемся-пивапопьем, КакДамАквалангом, Хочу-БудуХочу-Нет, ЖенисьНаМнеНеГлядя*
- 4) Прилагательное + существительное: *Нежный_ветер, Маленькая_Девочка, Маленькая_мышка, Нежный_ветерок, КОЛЮЧАЯ_ПРОВОЛКА, КРАСНОЕ_ДОЛОТО, Ночная_волчица, Ночной_грех*.

Следует отметить, что данная структура насчитывает наибольшее количество ников, примерно $\frac{1}{3}$ всего исследованного нами антропонимного континуума.

- 5) Причастие совершенного вида: *Необследованный, Соскучившийся, НЕУКРОТИМАЯ, непредсказуемая,*
- 6) Простые слова с использованием разных словообразовательных средств **-ик, -ашк, -ушк, -яг, ...** с целью эмотивной окраски: *Мечтатель! Ельфушка!!! Евушка, Мутантик, Милашка, Блинчик, ЗАМАРАШКА, Касик, Мушечка, СиМпАтЯгА*

Отметим также употребление таких формальных средств, как заглавные буквы, несущие, в соответствии с интернет-этикетом, т.н. нетикетом, эмотивную окрашенность приобретаемого и в дальнейшем существующего в киберпространстве ника.

В заключение необходимо обратить внимание на то, что рассмотрение структурного аспекта полностью и глубинно возможно лишь в тесной связи с семантической наполняемостью данного лингвистического явления. В настоящей статье мы показали только некоторые, наиболее яркие структурные особенности ника. Построение структурно-семантической типологии ников является дальнейшей перспективой данного исследования.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Войскуновский А. Е. Метафоры Интернета // Вопр. философии. – 2001. – №11. – Эл. Ресурс: <http://www.nethistory.ru/boblio/1043173332/html>
2. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 129–143.
3. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М.: Наука, 1984.
4. Компанцева Л.Ф. Гендерные основы Интернет-коммуникации в постсоветском пространстве // Луганск: Знание. – 2004.
5. Котова О. Е. Структура и семантика англоязычного компьютерного жаргона // Научно-практическая телеконференция “Антропологический подход к исследованию социума: лингвистические, социолингвистические, культурологические аспекты”, 2001. URL: <http://www.isuct.ru/etc/antropos/section/3/kotova.htm>.
6. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. – М., 1981
7. Mel'cuk, Igor. Fraseologia y diccionario en la linguistica moderna // I. Uzcanga Vivar et al. (Eds.) Presencia y renovacion de la linguistica francesa. Salamanca: Ediciones Universidad - 1988
8. Mel'cuk, I., A. Zholkovsky. The explanatory combinatorial dictionary // M. Evens (ed.) Relational models of lexicon. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1988
9. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956
10. Смирнов Ф.О. Язык общения компьютерщиков: потребность в аффилиации или нечто большее? http://flogiston.ru/users/f_smirnov
11. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. - М.: Наука, 1977.
12. Столярова Л.П. Словосочетание и его структурно-функциональные аналоги в современном русском языке. Днепропетровск, 1988.
13. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988.
14. Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Слав. языкознание. VIII Международный съезд славистов. – Варшава, 1973.
15. Wanner, Leo (Ed.). *Lexical Functions in Lexicography and Natural Language Processing*. Studies in Language Companion Series, ser. 31. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamin, 1996.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ходоренко Ганна Вікторівна – аспірант кафедри лінгвістичної підготовки іноземців Дніпропетровського Національного університету; викладач кафедри іноземних мов Дніпропетровського Хіміко-Технологічного університету.

Наукові інтереси: проблеми структури і семантики російських антропонімів у мережі Інтернет у когнітивному аспекті.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2005 р.

ЗМІСТ

ОЖОГАН В. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЧЕНЬ З ПРОНОМІНАТИВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ.....	3
СЕМЕНЮК О. АВТОРСКАЯ ПЕСНЯ И РУССКИЙ ДИСКУРС ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА.....	19
БЛИХ О. ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ УКРАЇНОМОВНИХ ТВОРІВ ЄВГЕНА ГРЕБІНКИ	25
БЛОУС О. СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В НІМЕЦЬКОМОВНОМУ АРЕАЛІ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРЕКЛАДУ ОПОВІДАННЯ “СОН” М.М. КОЦЮБІНСЬКОГО НІМЕЦЬКОЮ МОВОЮ).....	29
ГУЦУЛ Л. АКЦЕНТУАЦІЙНІ ТИПИ СУФІКСАЛЬНИХ ОЙКОНІМІВ	40
ДЕМЕШКО І. ВІДАНТРОПОНІМНІ ОЙКОНІМИ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПОЛІССЯ... ..	46
ДМИТРУК В. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ СИНТАКСИСУ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ.....	61
ДРОБАХА Л. СТРУКТУРА ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ОРНІТОНІМІВ ТА СПОСОБИ ЙОГО КОНТРАСТИВНОГО ОПИСУ.....	68
ЖИГОРА І. СПІВВІДНЕСЕНІСТЬ СЕМАНТИЧНОЇ Й ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНОЇ СТРУКТУР РЕЧЕНЬ З ОДНО- –СЕМІВАЛЕНТНИМИ ІТЕРАТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ.....	76
ЗАДОРОЖНА Н. СЛОВОТВІРНА СИНОНІМІЯ ЗБІРНИХ ІМЕННИКІВ – НАЙМЕНУВАНЬ СУКУПНОСТІ ПРЕДМЕТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	84
КОВТЮХ С. АКЦЕНТУАЦІЙНИЙ ЧИННИК ЯК ОДИН ІЗ ОСНОВНИХ У ВИЗНАЧЕННІ МОРФОЛОГІЧНИХ ПАРАДИГМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	89
КРИЖАНІВСЬКА О. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ІКАВІЗМУ	107
КРУТЬ І. НАЗВИ РОСЛИН У КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІЙ ПОЕЗІЇ	110
МАРИНЕНКО І. ВІДСУБСТАНТИВНІ АДВЕРБІАТИВИ У ФОРМІ ОРУДНОГО БЕЗПРИЙМЕННИКОВОГО В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	118
НЕСТЕРЕНКО Т. ДИФЕРЕНЦІЮЮЧІ НАПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	127
ПАРАЩУК В. КОМУНІКАТИВНИЙ ПАСПОРТ НОМО LOQUENS	135
ПРИХОДЬКО Г. ОЦІННИЙ КОМПОНЕНТ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА.....	145
ПОЛЯРУШ Т. МІКРОТОПОНІМІЯ ЯК КЛАС ОНІМІВ: ОБСЯГ, ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА СТРУКТУРИ	152
СЕМЕНЕЦЬ О. ПОЕТИКА АКМЕЇЗМУ І МОВНО-ОБРАЗНА ПАРАДИГМАТИКА ТВОРЧОСТІ М. ГУМІЛЬОВА І Є. МАЛАНЮКА.....	162
СКЛЯРЕНКО В. ПРЕФІКС ОБ-/О- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	172
ТОКАРЄВА Т. “ОБРАЗ АВТОРА” ЯК ОБ’ЄДНУЮЧИЙ ПРИНЦИП МОВНОГО СТИЛЮ ХУДОЖНЬО-ПРОЗАЇЧНОГО ТВОРУ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ НІМЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ)	183
ТРУХАНОВА Т. ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННСВОЇ ПОВЕДІНКИ У МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ.....	191
ХОЛЯВКО І. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЛЕКСИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В АСПЕКТІ СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ	198

ЯРОВА Л. ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИЧНИХ НОВОУТВОРЕНЬ – АМЕРИКАНІЗМІВ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ „ЛЮДИНА” В АСПЕКТІ ПЕРЕКЛАДУ	204
АБДУЛА Ю. ПЕРВИННІ ОЙКОНІМИ ХАРКІВЩИНИ XVII – XIX СТ.....	214
БАБИЧ Т. ЕСТЕТИЧНА ЗНАЧУЩІСТЬ СЛОВА У ПРОЦЕСІ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ.....	219
БЕЛІНСЬКИЙ В. ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ ТРИВАЛЕНТНИХ ДІЄСЛІВНИХ ПРЕДИКАТИВ	224
БОНДАРЕНКО Л. ВТОРИННІ ЧАСТКИ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ БАЖАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ.....	232
ГОЛОВЕНКО К. ВНУТРІШНЯ ФОРМА МЕТАФОРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ	240
ГУНДАРЕНКО О. ЦЕРЕМОНІАЛЬНА ПРОМОВА ЯК ПОЛЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ.....	247
ІВАНОВА Л. ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧЕНЬ ІЗ ДИСТРИБУТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ.....	254
КИРИЛЮК О. ДО ПИТАННЯ ПРО ВНУТРІШНЮ СЕМАНТИКУ КІНОНІМІВ (КЛИЧОК СОБАК).....	263
КРИЖАНОВСЬКА Т. МІКРОПОЛЯ ДОСВІД ТА SOUNDNESS В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ	270
КОЧУБЕЙ В. ФОНОЛОГІЧНІ ТА ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛИШКОВОГО ВИМОВНОГО АКЦЕНТУ В АНГЛІЙСЬКОМУ МОВЛЕННІ УКРАЇНЦІВ ..	278
ЛИСЕНКО Г. ФОРМУВАННЯ ОЙКОНІМІВ ПОЛТАВЩИНИ.....	287
ЛОСКУТОВА Ю. ВЛИЯНИЕ СЕМАНТИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ НА СТРУКТУРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ ПРЕДИКАТИВНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В УКРАИНСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ТЕКСТАХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОГОВОРОВ	300
ЛЯШЕНКО Р. УРБАНОНІМИ МІСТА КІРОВОГРАДА ЗА ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ ТА ЇХ МОТИВАЦІЙНА БАЗА.....	310
МІЩЕНКО А. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ НЕОЛОГІЗМІВ.....	316
ПАНФІЛОВА Н. СЕМАНТИЧНЕ ЯДРО КОНЦЕПТУ ЗРАДА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	327
ПРИБОРА Р. МЕТАФОРА ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ В ДРУКОВАНИХ ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....	334
ПЯНКОВСЬКА І. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ СТАНУ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ	341
СІКАЧ Л. ПОНЯТТЯ «ЛІНГВОКУЛЬТУРНА ЛАКУНА», ОСНОВНІ ВИДИ ЛАКУН ТА СПОСОБИ ЇХ ПЕРЕКЛАДУ	349
ТАРАНУХА Т. РИСИ ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКИХ І НІМЕЦЬКИХ ПРИСЛІВ’ЯХ, ПРИКАЗКАХ ТА ОБРАЗНИХ ПОРІВНЯННЯХ.....	357
ТРУБАЧЕВ А. ИНОЯЗЫЧНАЯ ЛЕКСИКА РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСА: ОТРАЖЕНИЕ В ПОСТМОДЕРНИСТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	362
ХОДОРЕНКО А. СТРУКТУРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РУССКИХ АНТРОПОНИМОВ В СЕТИ ИНТЕРНЕТ	373

